

Без догмата

Генрик Сенкевич

БЕЗ ДОГМАТА

Роман

Рим, 9 січня 1883

Кілька місяців тому я зустрівся з моїм колегою і приятелем Юзефом Снятинським, який останнім часом зайняв визначне місце серед наших письменників. Коли ми розмовляли про літературу, Снятинський сказав, що він взагалі надає величезного значення мемуарам. Він вважав, що людина, котра залишила після себе щоденник, байдуже як він написаний, погано чи добре, аби щиро, передає майбутнім психологам і романістам не тільки картину своїх часів, а й єдино правдиві людські документи, яким можна довіряти. На його також гадку, у майбутньому мемуари й щоденники стануть головною формою роману; і, нарешті, твердив він: той, хто веде щоденник, тим самим працює для свого суспільства і мав право на визнання.

Оскільки мені вже тридцять п'ять років, а я не пам'ятаю, щоб досі зробив щось для свого суспільства, — хоча б тому, що після закінчення університету майже постійно, лише з невеликими перервами, жив за кордоном, — і тому що — хоч згадую я про це з гумором і скептицизмом, яким просякнутий, мов губка, — в усвідомленні своєї непотрібності є немало болючої гіркоти, я вирішив писати щоденник. Якщо це справді праця для суспільства і заслуга перед ним, то нехай я хоч таким чином буду йому корисним.

Хочу бути, однак, цілком щирим. Я починаю вести цей щоденник не тільки з таких міркувань, а й тому, що це мені цікаво. Снятинський каже, що коли звикаєш записувати свої враження й думки, то згодом це став найулюбленішим заняттям у житті. Якщо зі мною станеться протилежне, то бог з ним, з тим моїм щоденником! Не буду обманювати себе, — я вже передбачаю, що тоді він обірветься, як занадто натягнута струна. Я ладен багато що витерпіти заради суспільства, але нудьгувати заради нього — оце вже ні! На це я не здатний.

Зате я вирішив не лякатись перших труднощів; спробую звикнути й добрати смаку в цьому занятті. Снятинський під час наших розмов усе повторював: "Тільки не шукай жодного стилю, не пиши літературно". Легко сказати! Я й сам добре розумію, що чим письменник знаменитіший, тим у його творах менше "літературності"; але ж я дилетант і не володію формою. Знаю з власного досвіду, що людині, яка багато думає і глибоко відчуває, часто здається, ніби треба просто викласти свої думки й почуття, і вийде щось путяще; а проте, коли візьмешся за це, відразу починаєш наслідувати якісь стилістичні зразки і навіть, якщо пишеш сам для себе, стаєш у якусь позу, впадаєш у банальне фразерство. Думка не хоче передаватись через руку й перо на папір, і, так би мовити, не голова керує пером, а перо — головою, і при цьому перо виводить на папері порожні, штучні слова. Саме цього я боюся найбільше, тому що коли в мене не

вистачає навиків красномовності, художньої простоти тощо, то смаку в мене не бракує, і мій стиль може так остогиднути мені, що я просто не зможу писати. Але це виявиться згодом. А зараз я хочу зробити до свого щоденника короткий біографічний вступ.

Звати мене Леон Плошовський, і мені, як я вже казав, тридцять п'ять років. Походжу я з заможного роду, який зберіг до останнього часу досить великі статки. Я певен, що родинного багатства не примножу, але й не розтринькаю його. Становище моє в суспільстві таке, що мені не треба видряпуватись нагору чи купувати собі якісь привілеї. А що стосується дорогих і руйнівних розваг, — то я ж скептик і знаю, скільки що варте, точніше кажучи, знаю, що все в житті ніякого біса не варте.

Мати моя померла через тиждень після того, як народила мене на світ. У батька, який кохав її понад усе, після її смерті почалися напади меланхолії. Вилікувавшись від неї у Відні, він не захотів повертатись до свого родинного маєтку, де спогади розривали йому серце; він віддав Плошів своїй сестрі, моїй тітці, а сам у 1848 році оселився в Римі, звідки більш ніж тридцять років нікуди не виїздив, не бажаючи розлучатися з могилою моєї матері. Я забув сказати, що труну з тілом матері він перевіз із Польщі в Рим і поховав її на Кампо Санто.

У Римі в нас на Бабуїно власний дім, що зветься "Каза Озорія" — від назви нашого родинного герба. Цей будинок трохи схожий на музей, у батька тут зібрані незвичайні колекції, особливо широко представлені перші віки християнства. Тепер ці колекції стали сенсом його життя. В молоді роки батько відзначався своєю зовнішністю й розумом. А тому, що знатність і велике багатство відкривали перед ним усі шляхи, йому передрікали велике майбутнє. Я чув про це від його колег по Берлінському університету. В той час він дуже захопився філософією, і всі твердили, що згодом його ім'я стане принаймні таким же видатним, як імена Цешковського[2], Лібельта[3] та інших. Світське життя й надзвичайний успіх у жінок відволікали його від серйозної наукової роботи. У світських салонах його називали Léon l'Invincible[4]. Незважаючи на такий успіх, він не перестав займатись філософією, і всі сподівались, що не сьогодні-завтра він опублікує чудову книгу, яка прославить його на всю Європу.

Проте ці сподівання не здійснились. Від колишньої блискучої зовнішності ще дещо залишилось, — я ніколи в житті не бачив красивішої й благороднішої голови, ніж у нього. Художники теж так вважають, зовсім недавно один із них казав мені, що більш досконалий тип патриція важко собі уявити. А в науці мій батько був і залишився дуже здібним і високоосвіченим шляхтичем-дилетантом. Я гадаю, що дилетантизм притаманний усім Плошовським, докладніше напишу про це тоді, коли розповідатиму про самого себе.

А про батька ще скажу, що він зберігає в своєму письмовому столі вже поживтілий філософський трактат "Про троїстість". Я переглядав той рукопис, і він видався мені нудним. Пам'ятаю тільки, що там зіставляється реальна трійця — кисень, водень і азот — з трійцею трансцендентальною, висунутою християнським ученням як поняття про бога-отця, бога-сина й святого духа; крім того, там наведено багато аналогічних трієць, починаючи з добра, краси та правди й закінчуючи логічним силогізмом, що

складається з засновку більшого, меншого і висновку, — дивна суміш гегелівських ідей з ідеями Гене-Вронського[5], теорія дуже складна, але зовсім безплідна. Я певен, що батько ніколи не надрукує свого рукопису хоча б тому, що він розчарувався в умоглядній філософії ще раніше, ніж вона збанкрутувала в усьому світі.

Причиною цього розчарування була смерть моєї матері. Батько, всупереч своєму прізвиську "l'Invisible" і репутації серцеїда, був людиною надзвичайно чутливою і мою матір просто обожнював. Після її смерті він, напевно, шукав у своїй філософії відповіді на багато страшних питань, але, так і не знайшовши в ній ні відповіді, пі розради, збагнув, яка вона порожня й безсила перед життєвими злигоднями. Мабуть, це справді була страшна трагедія в його житті, коли він одразу втратив дві опори, коли одразу були розтерзані його серце і мозок. Як я вже згадував, він тоді впав у меланхолію, а вилікувавшись від неї, вернувся до релігії. Мені розповідали, що був час, коли він молився день і ніч, ставав на вулиці навколішки перед усіма церквами й доходив до такого релігійного екстазу, що в Римі одні вважали його божевільним, а інші — святим.

Та, напевно, в цьому він знайшов більшу розраду, ніж у своїх філософських тріях, бо поступово заспокоївся й став жити як звичайно. Всю ніжність свого серця він віддавав мені, а його розумові інтереси й естетичні замилювання зосередились на перших віках християнства. Його живий, гострий розум потребував поживи. Через рік після приїзду до Риму він почав займатись археологією та іншими науками, які знайомили з культурою стародавніх часів. Мій перший гувернер, патер Кальві, великий знавець Риму, настійно схилив батька до вивчення Вічного Міста, Рокив кільканадцять тому батько познайомився, а згодом і подружився з великим Россі, і вони удвох проводили цілі дні в катакомбах. Завдяки своїм незвичайним здібностям, батько невдовзі так вивчив Рим, що часто дивувався своїми знаннями самого Россі. Кілька разів він починав писати про Рим, але чомусь ніколи не доводив розпочатого до кінця. Може, весь час витрачав на поповнення колекцій, і, мабуть, він не залишить після себе нічого, крім колекцій, бо не обмежився вивченням якоїсь однієї епохи, не обрав собі якогось одного фаху в своїх дослідженнях. Поступово середньовічний Рим баронів зацікавив його не менше, ніж перші віки християнства. Був період, коли він тільки й займався історією Колоннів і Орсіні; потім почав вивчати епоху Відродження і теж захопився нею. Від вивчення написів, гробниць, перших історичних пам'яток архітектури християнської доби він перейшов до вивчення пізніших часів, від візантійського живопису — до Ф'єзоле і Джотто, потім — до інших художників XIV і XV століть тощо. Батько збирав скульптури, картини; його колекції поповнювались, але задуманий ним великий твір польською мовою про три Рими, що про нього він стільки мріяв, так і залишився нездійсненим наміром.

У батька виникла цікава ідея стосовно його колекцій. Він хоче відписати їх Риму, але з тією умовою, щоб вони були розміщені в окремому валі, над входом до якого був би напис: "Музей Озоріїв-Плошовських". Звичайно, його бажання буде виконано. Мене тільки дивує батькова впевненість у тому, що, вчинивши так, він робить значно більшу послугу своєму народові, аніж коли б він перевіз колекції до Польщі.

Зовсім недавно він сказав мені:

— Знаєш, там їх ніхто не побачив би, нікому не було б з них ніякої користі, а сюди приїзять з усього світу, і кожен, хто побуває в музеї, вважатиме заслугу одного представника суспільства заслугою всього польського народу.

Мені не годиться доскіпуватися, чи немає в цьому трохи родового марнославства і чи думка про те, що прізвище Плошовських буде викарбуване па мармурі у Вічному Місті, не вплинула на батькове рішення. Коротко кажучи, я вважаю, що саме так і було. Та мені майже однаково, де міститимуться ці колекції.

Зате моя тітка, до якої, між іншим, я виїжджаю найближчими днями у Варшаву, обурюється цим батьковим наміром, а оскільки нічого в світі не може змусити її говорити не те, що вона думає, то в кожному листі до батька вона висловлює своє обурення. Кілька років тому тітка була в Римі, й вони щодня сварилися з батьком з цього приводу і, може, зовсім розсварилися б, якби безмежна любов тітки до мене не стримувала її запальності.

Тітка на кілька років старша за батька. Після нещастя, яке його спіткало, батько виїхав з Польщі, взявши при розподілі спадщини свою частину грішми, а їй залишив родовий маєток Плошів. Тітка хазяйнує там уже більше тридцяти років, і хазяйнує дуже добре. Вона людина непересічна, тому я хочу сказати про неї кілька слів. У двадцять років вона була заручена з одним юнаком, який помер за кордоном саме тоді, коли тітка збиралась їхати до нього. З того часу вона відмовляла всім, хто сватався до неї, і залишилася старою панною. Після смерті моєї матері вона супроводжувала мого батька до Відня й Рима, де прожила кілька років, дуже ніжно піклуючись про брата, а згодом перенесла свою любов на мене. Це в повному розумінні справжня знатна дама, трохи деспотична, гордовита й вередлива, сповнена тієї самовпевненості, яку дає багатство й високе суспільне становище, і при всьому тому — втілення благородства й порядності. Під суворою зовнішністю в неї ховається золоте, лагідне серце, сповнене любові не лише до мого батька, до мене, до своїх близьких, а взагалі до всіх людей. Вона настільки благородна, що я, власне кажучи, не знаю, чи в цьому є якась її заслуга, — вона просто не здатна бути іншою. Її добродійність ввійшла в прислів'я. Вона ганяє старців і сільських бабів, як поліцейський, а опікується ними, як святий Вінцент а Пауло. Тітка дуже побожна. В її душу ніколи не закрадалось навіть найменшого сумніву. Все, що вона робить, робить на підставі непорушних принципів, тому вона ніколи не вагається у виборі шляху, тому вона завжди спокійна й дуже щаслива. У Варшаві тітку за її різкість прозивають "le bourreau bienfaisant"[6].

Деякі люди, особливо жінки, не люблять її; однак загалом вона користується великим авторитетом серед усіх суспільних верств.

Плошів розташований поблизу Варшави, а в Варшаві у тітки є власний дім. Тому зиму вона проводить у місті. І щозими намагається затягти мене до себе, щоб оженити. От і зараз я одержав від неї листа з таємничими натяками, в якому вона благає мене приїхати. Мабуть, таки доведеться поїхати, бо вже давно не був у Польщі, та й тітка пише, що старіється й хоче мене побачити, поки жива.

Відверто кажучи, я неохоче їду до Польщі. Знаю, що найзаповітніша тітчина мрія — оженити мене; отож під час кожного свого приїзду я гірко розчаровую її. Мене огортає страх від думки про такий рішучий вчинок, після якого треба буде розпочати якесь ніби інше життя, а я й від того, що прожив, уже досить стомився. Врешті щось обтяжливе є в моїх стосунках з тіткою. Як колись знайомі бачили в моєму батькові, так вона тепер бачить у мені людину з винятковими здібностями, від якої треба сподіватись великих звершень. Якщо я й надалі підтримуватиму в ній таку думку, то ніби зловживатиму її довір'ям; коли ж поясню їй, що не тільки великих звершень, а взагалі нічого не можна від мене сподіватись, то цим немовби наперед вирішуватиму своє майбутнє й завдам старенькій тяжкого удару.

Може, на моє нещастя, більшість близьких мені людей поділяє тітчину думку. Якщо я вже вгадав про це, то можу сам висловити і свою власну точку зору, хоч це буде нелегкою справою, оскільки я справді істота надзвичайно складна.

Я родився з дуже вразливими нервами, витонченими культурою цілих поколінь. У перші роки мого дитинства мене виховувала тітка, а після її від'їзду, як заведено в наших родин, — бонни. Ми жили в Римі, в чужому середовищі, а батько хотів, щоб я добре знав свою мову, тому одна з моїх бонн була полька. Вона й досі мешкає в нашому будинку на Бабуїно й веде домашнє господарство. Батько теж приділяв мені багато уваги, особливо коли мені виповнилося п'ять років. Я приходив до нього в кабінет, і ми вели з ним довгі розмови, які дуже розвивали мене, може, навіть передчасно. Пізніше, коли наукова робота, археологічні пошуки та поповнення колекцій забирали в батька весь час, він знайшов мені вчителя, патера Кальві. Це був уже старий чоловік з надзвичайно добрим серцем. Над усе він любив мистецтво. Я гадаю, що навіть релігію він сприймав насамперед з її естетичного боку. Дивлячись у музеях па шедеври мистецтва або слухаючи музику в Сікстинській капелі, він забував про все на світі. Проте в цій глибокій пристрасті до мистецтва не було нічого язичницького, бо вона була викликана не сибаритством, не чуттєвою втіхою, а духовним почуттям. Патер Кальві просто любив мистецтво тією чистою і світлою любов'ю, якою могли її любити Ф'єзоле, Чімабуе чи Джотто, причому любов його була смиренною, бо сам він не мав найменшого таланту. Але чим менше він міг щось створити, тим глибше відчував красу, створену іншими людьми. Важко сказати, якому з мистецтв він поклонявся найбільше, мені здається, що в усьому він насамперед любив гармонію, яка відповідала його душевній гармонії.

Не знаю чому, але щоразу, коли я пригадую патера Кальві, я пригадую дідуса на картині Рафаеля, що стоїть перед святою Цецілією, заслухавшись у музику сфер.

Між моїм батьком і патером Кальві швидко зав'язалась приязнь, яка тривала аж до смерті Кальві. Це він підтримував у батькові зацікавленість археологічними розкопками і любов до Вічного Міста. Крім того, їх об'єднувала прив'язаність до мене. Обидва вважали мене надзвичайно обдарованою дитиною, яку чекає бозна-яке майбутнє. Мені часто спадає на думку, що я був для них також своєрідною гармонією, що доповнювала світ, у якому вони жили, і їхня любов до мене була подібна до того почуття, яке

викликали в них Рим та його історичні пам'ятки.

Така атмосфера, таке оточення не могли не вплинути на мене. Виховували мене досить оригінально. Я бував з патером Кальві, а часто й з батьком, у галереях, музеях, на околиці Рима, у віллах, на руїнах, у катакомбах. Краса природи так само глибоко вражала патера Кальві, як і мистецтво. Він і мене навчив дуже рано відчувати меланхолійну поезію римської Кампанії, гармонійність арок і ліній зруйнованих водопроводів, які вимальовуються на тлі неба, чистоту обрисів піній; ще до того, як я добре оволодів чотирма арифметичними діями, мені траплялося в галереях виправляти англійців, котрі плутали Карраччі з Караваджо. Я рано вивчив латину, вона далась мені легко, завдяки тому, що я як житель Рима вільно володів італійською мовою. В одинадцять років я висловлював свою думку про італійських і закордонних майстрів живопису, і, незважаючи на наївність моїх суджень, батько й Кальві, слухаючи мене, обмінювалися здивованими поглядами. Так, приміром, я не любив Рібери, його надто різкі контрасти чорного й білого трохи лякали мене, і любив Карло Дольчі; одне слово — батько, патер Кальві й наші знайомі вважали мене вундеркіндом. Часто я чув, як мене хвалили, і це розпалювало моє марнославство.

До того ж моя нервова система в тому оточенні, в якому я ріс, сформувалась рано й назавжди залишилася надзвичайно вразливою. Та все ж дивно, що той вплив не був ані таким глибоким, ані таким вирішальним, як можна було б сподіватись. Те, що я не став митцем, пояснюється, напевно, відсутністю в мене таланту, хоч мої вчителі музики й малювання були про це іншої думки; але я не раз замислююсь над тим, чому ні батько, ні патер Кальві не змогли мені прищепити навіть того захоплення мистецтвом, що було в них самих. Чи я розумію мистецтво? Так, Чи воно потрібне мені? Також відповім ствердію. Але вони любили його, а я ставлюсь до нього як дилетант, воно потрібне мені так само, як інші різні приємні й прекрасні життєві втіхи. Взагалі мистецтво — одне з моїх уподобань, а не моїх пристрастей. Може, я не зміг би обійтися в житті без нього, але всього життя не присвятив би йому.

Тому що навчання в італійських школах залишає бажати кращого, батько віддав мене вчитись до колегії в Метці, я закінчив її без особливих зусиль, з усіма відзнаками її нагородами, які там можна було одержати. Щоправда, за рік до закінчення я втік до Дон-Карлоса і два місяці бродив з загоном Трістана в Піренеях. Мене знайшли за допомогою французького консула в Бургосі и відправили до Метца спокутувати провину; хоча слід визнати, що покута не була надто тяжкою, тому що і мій батько, і духовні наставники в глибині душі пишались моєю подорожжю. Та й, зрештою, своїми блискучими успіхами на екзаменах я скоро заслужив у них прощення.

Звісно, в такій школі, як наша в Метці, де симпатії всіх моїх колег були на боці Дона-Карлоса, мене вважала героєм, а що я був першим учнем, то й верховодив у школі, і нікому не спадало на думку сперечатися зі мною за першість. Я ріс, мимоволі впевнений, що і в майбутньому, на більш широкому полі діяльності, буде так само. Цю впевненість поділяли мої вчителі й колеги; а насправді сталося так, що багато з моїх шкільних товаришів, які в той час і гадки це мали, що вони коли-небудь зможуть

змагатися зі мною, тепер у Франції зайняли помітне місце або в літературі, або в науці чи політиці, а я досі навіть не обрав собі фаху, — відверто кажучи, дуже вагався б, якби мені звеліли обрати його. В мене чудове становище у світському товаристві; я одержав спадок після смерті матері, одержу колись і після батька; хазяйнуватиму в Плошові, розпоряджатимусь — добре чи погано — великим маєтком, але вже самі ці заняття виключають можливість відзначитись, відіграти якусь роль у житті.

Гарного господаря чи адміністратора з мене теж ніколи не вийде, це я знаю напевно, то хоч я не збираюся відмовлятися від цих занять, але присвятити їм своє життя теж не маю бажання — з тієї простої причини, що мої духовні запити значно ширші.

Іноді я запитую себе: чи ми, Плошовські, не помиляємось, не переоцінюємо наших здібностей? Але, якби це було, то помилялися б тільки ми самі, а не чужі, безсторонні люди. Зрештою, мій батько був і є людиною непересічною, винятково обдарованою. Про себе самого я не хочу говорити, бо це може видатись дурним марнославством, однак я глибоко переконаний, що міг би стати чимось значно більшим, ніж став.

Ось, приміром, у Варшавському університеті (батько й тітка захотіли, щоб я закінчив університет на батьківщині) я вчився разом зі Снятинським. Обидва ми вважали літературу своїм покликанням і пробували свої сили на цьому полі діяльності. Не кажучи вже про те, що мене вважали здібнішим студентом за Снятинського, але, їй-богу, все, що я тоді писав, було краще й більш обіцяюче від того, що писав Снятинським. І що ж тепер? Снятинський досягнув відносно багато чого, а я залишився тим самим "багатообіцяючим" паном Плошовським, про якого люди, похитуючи головами, кажуть: "От якби він за що-небудь узявся!"

Люди не беруть до уваги того, що треба вміти захотіти. Я не раз думаю, що коли б у мене не було ніякого маєтку, мені довелося б чимось зайнятись. Це напевно. Необхідно було б якось заробляти на хліб. Але я глибоко переконаний, що і в такому випадку не використав би й двадцятої частини своїх здібностей. Але ж Дарвін і Бокль були багатими людьми; сер Джон Леббок — банкір, більшість видатних людей Франції купаються в розкоші; отже, багатство не тільки не перешкоджає, а допомагає людині відзначитись на будь-якому полі діяльності. Я навіть гадаю, що мені особисто воно зробило велику послугу, бо вберегло мій характер від багатьох вивихів, якими загрожувала б йому бідність. Я цим зовсім не хочу сказати, що в мене слабкий характер; до того ж боротьба могла б навіть загартувати його — та нехай би там що було, але чим менше натрапляєш на дорозі на каміння, тим менше ризикуєш спіткнутися чи впасти.

І не через лінощі з мене нічого не вийшло. Я однаково легко все засвоюю і всім цікавлюсь. Я багато читаю і багато знаю. Може, я й не здатний до залізної стійкості, до тривалої, клопіткої, серйозної роботи, але це могла б компенсувати легкість, з якою мені все дається. Та й, зрештою, ніхто не зобов'язує мене укладати словники, як Літтре[7]. Коли не можеш світити постійно, як сонце, то можеш принаймні блиснути, як метеор. А ця бездіяльність у минулому і, напевно, в майбутньому... Мені став гірко й

сумно, тому я сьогодні більше не писатиму.

Рим, 10 січня

Вчора на вечорі в князя Малатеста я почув вислів: "l'improductivité slave"[8]. І відчув полегшення, так заспокоюються люди з хворими нервами, довідавшись від лікаря, що їхня хвороба відома і від неї багато хто так само страждає. Справді, справді! В мене багато товаришів по нещастю — не знаю, чи у всіх слов'янських країнах, бо я там не бував, — але скільки їх у Польщі! Всю ніч я думав про цю "l'improductivite slave". Не дурний був чоловік, який це сказав. Так, є в нас щось таке; якась неспроможність виявити в житті все те, що в нас закладено. Можна сказати, що бог дав нам лук і стріли, але не дав уміння натягати тятиву й пускати стріли. Хотілося б поговорити про це з батьком, тим більше, що він полюбляє такі розмови, але боюсь роз'ятрити його болячки. Зате в моєму щоденнику буде повно міркувань на цю тему. Може, це й добре, може, саме в цьому й полягатиме його найбільше достоїнство? Немає нічого дивного, коли я писатиму в ньому про те, що мене найбільше цікавить. Кожна людина приховує в собі якусь свою трагедію. І моя трагедія в "improductivite" Плошовських. У наш час немає звичаю ділитися з іншими людьми такими таємницями. Ще зовсім недавно, коли романтизм процвітав у серцях і в поезії, людина закутувалась у свого трагедію, наче в мальовничо задрапірований плащ, а тепер вона носить її, немов егерську камізельку: під сорочкою. Але щоденник — це зовсім інше, в щоденнику можна й треба бути щирим.

Рим, 11 січня

Я залишуся тут ще кілька днів, тож хочу скористатися цим часом, щоб, перше ніж почну записувати події день за днем, оглянути минуле й назавжди покінчити з ним. Я вже казав, що не збираюсь писати докладну біографію; моє майбутнє покаже, хто і який я. Докладне дослідження минулого суперечне моїй натурі. Це щось на зразок арифметичного додавання: пишеш окремі цифри, одну під другою, потім підкреслюєш їх і додаєш. Усе життя я не терпів чотирьох арифметичних дій, а найбільше не терпів додавання.

Однак я хочу мати якесь, хоча б найзагальніше уявлення про суму, щоб стати самому собі більш зрозумілим, — тому я в загальних рисах пишу далі.

Після університету я закінчив ще сільськогосподарську школу у Франції; вчився добре, проте без особливого захоплення, як людина, яка знає, що в майбутньому їй, напевно, доведеться займатися сільським господарством, але вважав, що це не відповідає ні моїм здібностям, ні духовним запитам. Та все ж навчання в сільськогосподарській школі принесло мені подвійну користь. По-перше, сільське господарство перестало бути для мене чимось незбагненим і ніякий управитель тепер мене не обдурить; по-друге, працюючи в полі, на свіжому повітрі, я накопичив значний запас здоров'я й сили, завдяки чому досить успішно витримував той спосіб життя, який я вів пізніше в Парижі.

Тому що наступні роки я прожив у Римі й Парижі, якщо не рахувати коротких поїздок до Варшави, куди час від часу викликала мене тітка, чи то скучивши за мною,

чи бажаючи оженити мене на якійсь пустунці, що її вона вибрала для мене. Париж і паризьке життя надзвичайно подобались мені. В той час я був високої думки про себе, більше вірив у свій розум, ніж тепер, і відчував упевненість, яку дає незалежне становище в товаристві. Проте певний час я грав наївну роль на сцені великого світу. Насамперед шалено закохався в мадемуазель Рішемберг, акторку театру *Comedie Française*, і дуже хотів одружитися з нею. Не буду описувати всіх трагікомічних ситуацій, бо тепер мені трохи соромно за ту історію і трохи смішно. Згодом мене ще не раз шили в дурні або доводилося й самому приймати фальшиву монету за справжню. Француженки, як зрештою й польки, навіть тоді, коли вони належать до найкращого товариства і при цьому цнотливі, поки ще молоді, нагадують мені фехтувальника на шпагах. Фехтувальник змушений щодня тренуватися, щоб не втратити навичок у володінні зброєю, так і вони фехтують почуттями — просто для тренування. Тому що я був молодим, не потворним і належав до вищого товариства, мене часто запрошували для таких вправ, а я через свою наївність ставився до цього фехтування серйозно, і мені частенько добряче діставалося. Щоправда, рани були не смертельні, але досить болючі. Зрештою, я переконаний, що в такому товаристві і в такому житті, як наше, кожен має віддати свою данину наївності. Мої випробування тривали відносно недовго. Потім настав період, який можна назвати "реваншем". Я відплачував за себе, а якщо мене інколи ще обдурювали, то лише тому, що я хотів бути обдуреним.

Маючи до всіх легкий доступ, я міг ознайомитися з колами світського товариства, починаючи з салонів легітимістів, де я завжди нудьгував, і закінчуючи новоспеченою, високо титулованою аристократією, створеного Бонапартами й Орлеанською династією і яка становила так званий "вищий світ"... якщо не Парижа, то хоча б, приміром, Ніцци. Дюма-син, Сарду й інші беруть своїх героїв, графів, маркграфів та князів саме з людей цього кола, котрі не мають великих історичних традицій, зате мають повно титулів, грошей і ганяються тільки за життєвими втіхами. До цього кола належать і великі фінансисти. У такому товаристві я бував головним чином заради жінок. Вони там делікатні, з витонченими нервами, прагнуть вражень і втіх, а насправді не мають жодних ідеалів. Часто серед них трапляються розпусниці, такі ж аморальні, як і романи, що їх вони читають, бо їхня моральність не має опори ні в релігії, ні в обов'язкових традиціях. І все ж це товариство дуже блискуче. "Години фехтування" в ньому такі довгі, що тривають цілі дні й ночі і бувають небезпечними, бо там немає звичаю надівати ковпачки на вістря рапір. Я й там діставав жорстокі уроки, аж поки сам досить натренувався. Якби я почав хвалитися своїми успіхами, це було б виявом марнославства, а ще більше — поганого смаку, тому скажу лише, що я намагався, як міг, підтримати традиції батьківської молодості.

Найнижчі верстви цього товариства стикаються певною мірою з найвищими колами півсвіту. Той півсвіт небезпечніший, ніж це здається на перший погляд, — бо він зовсім не стандартний. Його цинізм ховається під певною артистичністю. Якщо мене там не дуже общипали, то лише тому, що коли я прийшов туди, в мене вже був досить міцний дзьоб і добре нагострені пазурі.

Але взагалі, говорячи про паризьке життя, можна сказати, що кожен, хто вийде з цього млина, відчуває себе трохи стомленим, особливо коли він, як я, виходить лише для того, щоб знову туди повернутись. Тільки згодом починаєш розуміти, що твої успіхи — це піррові перемоги.

Мій міцний від природи організм досить успішно опирався тому життю, але нерви виснажились.

Париж, проте, має одну перевагу над усіма іншими центрами культурного життя. Я не знаю іншого міста в світі, де зародки науки, мистецтва, різних загальнолюдських ідей так витали б у повітрі і всотувалися в людські уми, як там. У Парижі не лише мимоволі засвоюєш усе найновіше з розумової діяльності людства, але водночас стаєш багатограним, більш інтелігентним і культурним. Так, повторюю, — більш культурним, бо в Італії, Німеччині й Польщі я зустрічав дуже розумних людей, які проте не хотіли припускати, що може існувати щось за межами їхнього благотворного впливу; вони були настільки замкнутими, що для тих, котрі не хотіли відмовлятися від власного світогляду, спілкування з ними було просто неможливим.

У Франції ж, точніше кажучи — в Парижі, такого немає. Як стрімкий потік обточує камінці, тручи їх один об одного, так течія життя шліфує тут розум людей, робить їх вільнодумними. Природно, що під таким впливом і мій кругозір став кругозором освіченої людини. Я можу багато що зрозуміти; я не здіймаю крику, мов той павич, коли почую щось суперечне моїм поглядам або зовсім нове для мене. Може, така терпимість до різних поглядів призводить до якоїсь байдужості і позбавляє бажання діяти, але я вже не зможу стати іншим.

Розумові течії захоплювали мене. Світське життя, салони, будуари, клуби забирали значну частину мого часу, але не поглинали його повністю. Я завів багато знайомств у світі науки й мистецтва і жив життям цього світу, та, мабуть, живу ним і досі. Через вроджену допитливість я дуже багато читав, а тому що легко засвоюю прочитане, можу сказати, значно поповнив свою освіту і йду більш-менш у ногу з розумовим прогресом свого століття.

Я теж людина, що глибоко пізнала саму себе. Іноді я подумки посилаю до біса своє друге "я", яке стежить за мною, критикує мене, не дає віддатись повністю жодному враженню, жодній дії, жодному почуттю, жодній насолоді чи пристрасті. Може, самопізнання є ознакою вищого розумового розвитку, але разом з тим воно дуже ослаблює сприймання. Завжди займатися прискіпливою самокритикою — це означає вилучити з внутрішнього життя частину душі, яка цим зайнята, тобто відчувати й сприймати життя не всім єством, а лише його другою частиною.

Це так само болісно, як для птаха — літати на одному крилі. Крім того, занадто розвинена самосвідомість позбавляє людину здатності діяти. Якби не це, то Гамлет одразу ж у першому акті проштрикнув би шпагою свого дядечка й цілком спокійно успадкував би королівський престол.

А моя самовідданість хоч іноді оберігає мене і втримує від нерозважливих вчинків, але значно більшою мірою набридає мені, не дає можливості зосередитись на якомусь

одному занятті. В мені наче сидять двоє людей, і коли одна людина завжди все зважує і критикує, то друга живе тільки наполовину і втрачає будь-яку рішучість. Мене гнітить і та думка, що я вже ніколи не звільнюся від цього ярма, тому що, безсумнівно, чим ширшим ставатиме мій кругозір, тим глибшою ставатиме самосвідомість, і навіть на смертній постелі я не перестану критикувати вмираючого Плошовського, якщо тільки гарячка не затуманить моєї свідомості.

Напевно, я успадкував від батька синтетичний розум, бо завжди намагаюсь узагальнювати всі явища; і жодна наука не захоплювала мене так, як філософія. Але за часів мого батька філософія охоплювала не більше й не менше, як всесвіт і всесвітнє буття, і тому в неї були готові відповіді на всі питання. Тепер вона стала настільки розсудливою, що визнає: всеохоплюючої філософії у колишньому загальному значенні немає, а існує лише філософія окремих галузей знання. Їй-право, думаючи про це, мені хочеться сказати, що й людський розум пережив свою трагедію, і почалась вона для нього саме тоді, коли він визнав своє безсилля. Оскільки я веду особистий щоденник, я говоритиму в ньому про такі речі лише з власної точки зору. Я не вважаю філософію своїм фахом, бо, як я вже казав, у мене немає ніякого фаху, однак, як усі мислячі люди, я цікавлюся найновішою течією в філософії, був і зараз перебуваю під її впливом і маю повне право говорити про те, що вплинуло на мій розумовий і духовний розвиток.

Насамперед треба відзначити, що мої релігійні вірування, які я виніс незайманими з колегії в Метці, не вистояли, коли я став читати природничо-філософську літературу. Хоча це й не означає, що я став атеїстом. О, ні! Це було добре колись, у давні часи, — тоді, коли хтось не визнавав "духа", він казав собі: "матерія" — і на цьому заспокоювався. А тепер тільки доморослі філософи займають таку відсталу позицію. Тепер філософія таких питань не вирішує, сьогодні вона відповідає на них "не знаю" і це "не знаю" наполегливо підказує нам. Сучасна психологія займається дуже точним аналізом різних психологічних явищ, проте на запитання про безсмертність душі теж відповідає "не знаю"; і вона справді не тільки цього не знає, а й не може знати.

А тепер мені буде легше охарактеризувати стан моєї свідомості. Отож: не знаю, не знаю, не знаю! У цьому усвідомленні безсилля людського розуму полягає трагедія. Не кажучи вже про те, що наша душа завжди волатиме, вимагаючи відповіді на такі питання, бо це надзвичайно важливі питання, які мають величезне значення для людини. Якщо на тому світі є щось і воно вічне, то нещастя і втрати в земному житті — ніщо. Про них можна було б сказати словами Гамлета: "Біс забирай жалобу, я вдягну соболину мантию". "Я згоден померти, — каже Ренан, — якщо знатиму, що смерть для чогось мені потрібна". А філософія відповідав "не знаю".

Людина борсається в цій страшній невідомості, відчуваючи, що коли б вона могла повірити в що-небудь одне, їй було б легше й спокійніше. Та що ж поробиш? Звинувачувати філософію, що вона більше не створює теорій, які щодня розпадались, наче карткові будиночки, а визнала своє безсилля і зайнялась вивченням та систематизуванням явищ у межах, доступних людському розуму? Ні! Однак гадаю, що я і кожна інша людина мали б право сказати їй: "Я захоплююсь твоєю тверезістю,

схиляюсь перед точністю твоїх аналізів, але разом з тим ти зробила мене нещасним. Ти сама зізнаєшся, що неспроможна відповісти на найважливіші для мене питання, зате в тебе знайшлося досить сили, щоб підірвати мою віру в науку, яка відповідала мені на ці питання не тільки рішуче, а заспокійливо й лагідно. І не кажи, що, нічого не стверджуючи, ти дозволяєш мені вірити геть у все. Неправда! Твій метод, твоя душа, сама сутність твоя — це сумніви й критика. Цей свій науковий метод, цей скептицизм і критику ти так прищепила моїй душі, що вони стали моєю другою натурою. Наче розпеченим залізом ти випалила в мені всі ті фібри душі, якими люди вірять некритично і просто, тому, якби я тепер і захотів вірити, то вже не маю чим. Ти дозволяєш мені ходити на месу, якщо я хочу, але ти настільки отруїла мене скептицизмом, що тепер я ставлюсь скептично навіть до тебе, навіть до власного скептицизму, й не знаю, не знаю, нічого не знаю! І мучуся, і шаленію в цій темряві!.."

Рим, 12 січня

Учора я писав трохи роздратовано. Але мені здається це тому, що я доторкнувся виразок і моєї власної, і взагалі людської душі. Бувають періоди, коли я байдужий до цих питань, однак часом вони мене немилосердно терзають, — тим більше, що їх приховуєш у собі. Може, краще було б не думати про них, та вони надто важливі. Бо, зрештою, людина хоче знати, що її чекає і як їй влаштувати своє життя! Правда, я не раз пробував казати собі: "Досить! Із цього зачарованого кола не вийдеш, тому й не вступай у нього!" Я маю все для того, щоб зробитися ситою й веселою твариною, — однак я не завжди можу цим задовольнитись. Кажуть, що в слов'ян вроджений нахил до містицизму, до потойбічного світу. Я помітив, приміром, що всі наші великі письменники врешті впадали в містицизм. Що ж дивного, коли іноді трохи мучаться і звичайні люди? Щодо мене, то я був змушений написати про цю свою внутрішню тривогу, щоб намалювати собі ясну картину стану своєї душі. До того ж людині часом треба виправдатись перед самою собою. Ось, приміром, я, з тим великим "не знаю" в душі, все ж дотримуюсь релігійних приписів і не вважаю себе людиною нещирою. Я був би нещирим, якби замість "не знаю" міг сказати: "Знаю, що нічого цього немає". Але наш скептицизм не є прямим запереченням: скоріше це болісно-нестерпна підозра, що, може, нічого немає; це густий туман, який оповив наші голови й давить на груди, затуляє нам світло. Отож я простягаю руки до сонця, яке, може, й світить за цим туманом. І думаю, що не лише я один у такому становищі й що молитви багатьох, дуже багатьох із тих, хто ходить у неділю на месу, можна виразити словами: "Боже, розжени морок!"

Я не можу спокійно писати про такі речі. Релігійних приписів я дотримуюсь ще й тому, що прагну віри, бо в мене виховували впевненість, що наслідком віри є божа благодать. Отож я чекаю, коли мій душевний стан буде таким, що я зможу вірити так глибоко й без тіні сумніву, як вірив у дитинстві. Такі мої благородні устремління; в них немає корисливості, адже значно вигідніше бути лише ситою й безтурботною твариною.

Якби йшлося про те, щоб я пояснив свою зовнішню релігійність менш

благородними й більш практичними мотивами, — їх у мене безліч. Виконання певних релігійних обрядів стало для мене майже звичкою. Так як Генріх IV говорив, що Париж вартий меси, я кажу собі: "Спокій близьких вартий меси"; люди нашого кола дотримуються релігійних приписів, і моє сумління протестувало б проти цього лише в тому випадку, якби я міг сказати собі щось більш категоричне, ніж "не знаю". Зрештою, ходжу до церкви ще й тому, що я скептик у квадраті, тобто скептично ставлюсь навіть до власного скептицизму.

І мені тяжко. Душа моя тягне одне крило по землі. Але мені було б ще гірше, якби я ці проблеми завжди брав так близько до серця, як тепер, коли писав ці дві останні сторінки. На щастя, для мене це не так. Я вже згадував, що в мене бувають періоди збайдужіння. Часом життя хапає мене в свої обійми, і, хоч я знаю, як треба ставитись до його принад, проте віддаюсь йому повністю — тоді те філософське "бути чи не бути?" не має для мене жодного значення. І ось дивне й досі мало вивчене явище — яке величезне значення відіграє при цьому громадська думка. В Парижі, наприклад, я спокійніший не тільки тому, що мене оглушає шум життєвого виру, в якому киплю разом з усіма, що мої серце й розум зайняті "фехтуванням", а тому, що там люди, може, й підсвідомо, живуть так, ніби кожен глибоко впевнений, що в це життя варто вкласти всі сили, бо після нього не буде нічого, лише хімічний розклад. І мій пульс починає битися разом із загальним пульсом, я настраююсь відповідно до загального настрою. Розважаюсь я чи нудьгую, перемагаю чи зазнаю поразок, — але маю відносний спокій.

Рим, Бобуїно, 13 січня

До від'їзду лишилося всього чотири дні, а я хочу ще встигнути підсумувати все те, що я сказав про себе. Я людина, трохи втомлена життям, дуже вразлива й нервова. Я великою мірою розвинув у собі самоусвідомлення, чому сприяє порівняно широка освіта, отже загалом можу вважати себе людиною розумово розвинутою.

Мій скептицизм — скептицизм у квадраті — виключає наявність у мене будь-яких твердих переконань. Я дивлюся, спостерігаю, критикую і часом здається мені, що вловлюю сутність речей, однак я завжди готовий і в всьому засумніватися. Про моє ставлення до релігії я вже писав. Що ж стосується політичних переконань, то я — консерватор остільки, оскільки зобов'язаний бути в моєму становищі й оскільки консерватизм певною мірою відповідає моїм уподобанням. Не буду говорити, який далекий я від того, щоб ставитись до консерватизму як до догмата, що його не можна критикувати. Я людина надто цивілізована, щоб стати беззастережно на бік аристократії чи демократії. Такими речами бавиться ще тільки наша дрібна шляхта чи люди в далеких країнах, куди ідеї доходять, як і моди, з запізненням на кільканадцять років. Відколи немає більше привілеїв, питання, по-моєму, вичерпане; а там, де через відсталість суспільства воно ще існує, то це вже стало питанням не принципів, а марнослав'я і нервів. Про себе можу сказати, що я люблю людей розвинених, з витонченою сприйнятливістю, а шукаю їх там, де мені їх легше знайти.

Я люблю їх так, як люблю твори мистецтва, красу природи й чарівних жінок. Я не тільки люблю красу, а навіть занадто витончено відчуваю її. Винні в цьому і моя

вроджена вразливість, і виховання, яке я дістав. Ця естетична сприйнятливість приносить мені стільки ж радощів, скільки й прикрощів, але вона робила й робить мені одну велику послугу, а саме: оберігає від цинізму, тобто від остаточного розбещення, і певною мірою заміняє мені моральні засади. Багато чого я не вчинив би не тому, що це погано, а тому, що некрасиво. Моя чутливість до краси є також джерелом моїх витончених почуттів. Взагалі мені здається, що я людина хоч і трохи зіпсована, але порядна, проте, відверто кажучи, я інколи повисаю в повітрі, бо не опираюсь ні на які догмати, ні на релігійні, ні на суспільно-політичні. Немає в мене й мети, якій я міг би присвятити своє життя.

На закінчення цього синтезу скажу ще кілька слів про свої здібності. Батько, тітка, колеги, а часом і сторонні люди вважають їх просто надзвичайними. Я припускаю, що мій розум не позбавлений певного блиску. Але чи "l'improductivité slave" не розвіє надій, що їх покладають на мене? Враховуючи те, що я досі зробив, точніше те, чого я досі не зробив не тільки для інших, а навіть для самого себе, слід гадати, що ці надії не збудуться.

Усвідомлення цього коштує мені значно більше, ніж це може здатися. Іронія, з якою я ставлюсь до себе, має гіркий присмак. Напевно, безплідна та глина, з якої бог створив Плошовських, якщо на ній все так легко й буйно сходить, але не дає зерна. Якби справді при такій безплідності й нездатності до діяльності в мене були навіть геніальні здібності, я став би якимсь своєрідним типом "генія без портфеля", як бувають міністри без портфеля.

Це визначення "геній без портфеля" здається мені досить точним. Я міг би взяти патент на цей винахід. Ох, і знову маю чим утішатись! Бо ж не я один, їй-богу, не я один заслуговую на таку назву. Ім'я нам легіон! "l'improductivité slave" нехай існує сама по собі, а "геній без портфеля" — сам по собі, він виключно наш, надвіслянський продукт. Ще раз повторюю, що ім'я нам легіон. Я не знаю жодного куточка на землі, де гинуло б стільки блискучих обдарувань, де навіть ті, котрі щось дають, дають так мало, так нечувано мало, порівняно з тим, що їм дарував Господь.

Рим, Бабуїно, 14 січня

Одержав другого листа від тітки, в якому вона наполягає, щоб я швидше приїздив. Їду, дорога тітонько, їду і, бачить бог, роблю це лише з любові до тебе, бо інакше волів би залишитися тут. Батько мій нездужає; час від часу в нього дерев'яніє вся ліва половина тіла. На моє прохання він викликав лікаря, але я певен, що приписані йому ліки заховав у шафу, як, зрештою, робить вже кільканадцять років. Якось він відчинив шафу і, показуючи мені сотні пляшок, пляшечок, банок, баночок та коробочок, сказав: "Змилуйся наді мною! Якби найздоровіша людина проковтнула й випила оце все, то вона не витримала б, а що вже казати про хвору!" Досі таке ставлення батька до ліків не дуже йому шкодило, але мене тривожить його майбутнє.

Другою причиною, через яку мені не хочеться їхати додому, є заміри моєї тітки. Їй, звісно, хочеться мене одружити. Не знаю, чи вона вже має когось на прикметі; дав би бог, щоб не мала, але вона навіть не приховує своїх намірів. "Легко передбачити, що за

такого жениха, як ти, відразу ж почнеться війна Білої й Червоної троянд", — пише вона. Але я стомився й не хочу бути приводом до будь-якої війни, а головне, не хочу, як Генріх VII, закінчити війну Троянд одруженням. Крім того, звичайно, я не можу про це сказати тітці, але сам собі можу признатись: я не люблю польок. Мені тридцять п'ять років, як у кожного чоловіка, що вже пожив на світі, в мене були різні любовні історії; зустрічався я і з польками — і від тих зустрічей та зв'язків склалося враження, що польки найвередливіші, найнестерпніші жінки на світі. Не знаю, чи вони загалом цнотливіші від французенок чи італійок, знаю лише, що вони значно патетичніші. Мене кидає в дрож, коли я подумаю про це. Я розумію елегію над розбитим жбаном, коли вперше побачиш біля своїх ніг його черепки; але декламувати цю елегію з таким самим пафосом над жбаном, який уже багато разів зв'язували дротом, це вже справді скидається на оперетку. Приємна роль "зворушеного слухача", який заради пристойності змушений сприймати це серйозно! Дивні, незбагненні жінки з палкою уявою і риб'ячим темпераментом! У їхньому коханні нема ні радості, ні простоти. Вони захоплюються зовнішньою формою почуття, мало дбаючи про його внутрішній зміст. Тому ніколи не можеш угадати, як полька буде поводитись. Маючи справу з французенкою чи італійкою, якщо ти логічно зробив висновки, можеш більш-менш точно передбачити наслідки. З полькою ж — ніколи! Хтось сказав: коли чоловік помиляється, він твердить, що двічі по два — п'ять, і його можна виправити; а жінка, помиляючись, запевняє, що двічі по два — лампа, і тоді хоч головою об мур бийся! Отож за логікою польок найчастіше виходить, що двічі по два — не чотири, а лампа, любов, ненависть, кіт, сльози, обов'язок, горобець, презирство — одне слово, ніколи не можна нічого передбачити й розрахувати, ні від чого не можна себе застрахувати. Може, завдяки цим вовчим ямам цнотливість польок у більшій безпеці, ніж цнотливість інших жінок, хоча б тому, що обложники незабаром починають смертельно нудьгувати. Але ось що я помітив і що не можу простити полькам, це те, що їхні вовчі ями, огорожі, пастки, їхня затята самооборона — все це застосовується не так для рішучого опору противникові, як заради сильних відчуттів, що їх викликає у них боротьба.

Якось я завів мову про це — звичайно, намагаючись позолотити проєдмет, — з однією дуже розумною жінкою, полькою тільки наполовину, тому що її батько — італієць. Вислухавши мене, вона сказала:

— Ваш погляд на цю справу такий самий, як у лисиці па голубник. їй не подобається і псує настрій те, що голуби живуть так високо й літають вище від курей. Вас дратує це саме. Все, що ви кажете, скоріше, є похвалою для польок.

— А чому ж це так?

— Бо чим полька нестерпніша для вас, коли вона — чужа дружина, тим вона бажаніша як ваша власна.

Мене, як то кажуть, приперли до стіни, і я не знав, що відповісти. До того ж, може, й справді мій погляд трохи скидається на погляд лисиці на голубник. Безперечно й те, що коли б я взагалі збирався одружитись, зокрема одружитися з полькою, то я шукав би ту польку не тільки між голубами, що високо літають, а й поміж білими голубами.

Я мов та риба, яка на запитання, з яким соусом вона хоче бути приготовленою, відповідав, що насамперед вона взагалі не хоче, щоб її готували. Тепер я знову повертаюсь до докорів вам, милі співвітчизниці. Вам більше подобається драма в коханні, ніж саме кохання. В кожній з вас сидить королева — і цим ви дуже відрізняєтесь від інших жінок; кожна з вас вважає, що вже тільки тим робить велику ласку й благодіяння, що дозволяє кохати себе, жодна не погодиться бути лише частиною, доповненням життя чоловіка, перед яким усе ж стоять ще й інші цілі. Ви хочете, щоб ми існували для вас, а не ви для нас. Зрештою, дітей своїх ви любите більше, ніж чоловіка. Його доля — доля сателіта. Я це спостерігав не раз — усі ви такі; лише зрідка трапляються винятки, мов діаманти серед піску. Ні, мої королеви, дозвольте мені поклонитися вам здалеку.

Раз і назавжди відсунути на другий план всі цілі, всі ідеали, щоб день у день курити фіміам перед вівтарем жінки, до того ж власної жінки, о, добродійки, це трохи замало для чоловіка!

Щоправда, голос моєї самокритики відразу ж запитує мене: "А що, власне, ти можеш краще робити? Які в тебе наміри, які цілі? Якщо хтось створений для того, щоб бути принесеним у жертву всеспалення на вівтарі, то це саме ти.

Та ні, хай йому біс! Одружившись, треба настільки змінити спосіб життя, відмовитись від своїх звичок, зручностей, уподобань, нахилів, що тільки справжнє велике кохання могло б за це винагородити. Зі мною такого не станеться. Для того, щоб одружитись, необхідна безмежна віра в жінку й сильна воля, а в мене цього ніколи не буде. Повторюю ще раз: "Не хочу, щоб мене з'їли з будь-яким соусом".

Варшава, 21 січня

Я приїхав сьогодні вранці, але тому, що зробив зупинку в Відні, дорога не дуже стомила мене. Вже пізно, та нерви не дають мені заснути, дому я беруся за писання. Воно справді став моєю звичкою і дає мені певне задоволення. Яка радість у домі! Яка славна моя тітонька! З радощів вона, мабуть, теж не спить, а за обідом не могла нічого їсти. В Плошові вона завжди свариться з паном Хвастовським, своїм управителем, дуже впертим шляхтичем, який не дає їй слова сказати проти нього й огризається на кожне її зауваження. Але коли вони так посперечаються, що розрив здається неминучим, тітка замовкав й починає з великим апетитом, навіть з якимсь завзяттям, їсти. Сьогодні вона змушена була задовольнитися тільки тим, що вилаяла слугу, а цього їй було замало. Та все ж настрої у неї був пречудовий, і в поглядах, які вона кидала на мене по обіді з-під окулярів, було стільки безмежної ніжності, що неможливо й описати. В колі знайомих мене називають її кумиром, і це дуже гніває тітку.

Звичайно, мої передбачення й побоювання справдились. Не тільки є намір оженити мене, але вже когось і підшукали для мене. Тітка мав звичку після обіду походжати великими кроками й думати вголос. Отож, хоч як вона старалася зберегти все в таємниці, я почув такий монолог:

— Молодий, гарний, багатий, геніальний — дурна буде, якщо не закохається в нього з першого погляду.

Завтра ми їдемо на свято, яке молодь влаштовує для дам. Сподіваються, що буде чудова забава.

Варшава, 25 січня

Як homo sapiens, я часто на балах нудьгую; не зношу їх, як кандидат у женихи, але інколи люблю їх як художник без портфеля. Які гарні, наприклад, широкі, яскраво освітлені й прикрашені квітами сходи, по яких піднімаються жінки в бальних вбраннях! Усі вони в цей час вдаються дуже високими, а коли дивишся на них знизу, коли вони йдуть і тягнуть за собою довгі шлейфи, то скидаються на ангелів, що їх бачив уві сні Іаків. Я люблю цей гамір, світло, квіти, ці легкі тканини, які ніби світлим серпанком окутують молодих дівчат; а що вже казати про оголені шиї, груди й плечі, коли з них знято накидки і вони немов застигають і здаються твердими, як мармур. Мій нюх теж розкошує. Я обожаю гарні парфуми.

Свято вдалося чудово. Треба визнати, що Сташевський уміє влаштовувати такі бали. Я приїхав з тіткою, але в вестибюлі нас відразу розлучили, бо Сташевський навмисне збіг зі сходів, щоб подати їй руку й повести нагору. Бідна моя тітонька має довгу горностаєву накидку, яку надягає на всі урочисті okazji і яку всі жартівливо називають "заслуженою пелериною". Ввійшовши до залу, я став неподалік від дверей, щоб роздивитись навкруги. Дивно відчуваєш себе, коли після багаторічної відсутності опинишся серед земляків. Тоді глибоко усвідомлюєш, що вони тобі ближчі, ніж ті люди, яких ти зустрічав в інших країнах, та однак придивляєшся до них, вивчаєш і спостерігаєш за ними, ніби чужоземець. Особливо привернули мою увагу жінки.

Що не кажи, а товариство в нас у Польщі вишукане. Я бачив вродливі чи негарні обличчя, але всі вони мали на собі відбиток багатовікової, витонченої культури. Шиї і плечі жінок, незважаючи іноді на деяку округлість форм, нагадували мені севрський фарфор. У них є якась витонченість і довершеність. А які ніжки я бачив, які руки, які лінії голови! Правда, тут не наслідують Європи, тут справжня Європа.

Так я стояв з чверть години, роздумуючи ще й над тим, яку з тих голівок і з тих фігурок тітка призначає для мене. Тим часом приїхали Снятинські. Його я бачив кілька місяців тому в Римі, з нею теж був знайомий раніше. Вона мені дуже подобається, в неї надзвичайно миле обличчя, і вона належить до тих виняткових польок, які не поглинають життя своїх чоловіків, а віддають їм своє. За хвилину до нас підійшла якась молода дівчина; привітавшись зі Снятинськими, вона простягла мені ручку, обтягнуту білою рукавичкою, і спитала:

— Не впізнаєш мене, Леоне?

Це запитання трохи збентежило мене, бо в першу хвилину я справді не знав, хто вона, однак, щоб не здатись нечемним, я потиснув їй ручку, закивав головою і, всміхаючись, повторював:

— Чому ж! Аякже! Звичайно, звичайно!

Мабуть, у мене при цьому був досить дурний вираз, бо пані Снятинська розсміялась і сказала:

— Та ви справді не впізнали її, це ж Анелька, Анелька П.!

Моя двоюрідна сестра! Не дивно, що я її не впізнав! Я бачив її років десять чи одинадцять тому, ще в сукенці до колін. Пригадую, що це було в саду в Плотові; тоді вона була в рожевих шкарпетках, комарі страшенно кусали їй ніжки, і вона тупала ними, мов коник. Як же я міг тепер здогадатися, що ці груди, прикрашені фіалками, ці білі плечі, це чарівне личко з темними очима, одне слово, ця дівчина в повному розквіті — та сама плиска на тоненьких ніжках! Ох, яка ж вона гарна! Який метелик випурхнув з тієї личинки! Звичайно, я привітався з нею вдруге й дуже сердечно. Коли Снятинські відійшли, вона сказала мені, що її мама й тітка послали її по мене. Я взяв її під руку, і ми разом пішли в глибокий залу.

Раптом у мене в голові сяйнула думка. Мабуть, тітка має на оці Анельку! Оце й увесь секрет, оце та несподіванка, приготована для мене! Тітка завжди дуже любила цю дівчину і завжди переймалася матеріальними клопотами її матері, пані П. Мене тільки дивувало, що мати й дочка не зупинилися в домі моєї тітки, але я не став про це розмірковувати, бо хотів придивитись до Анельки, яка тепер зацікавила мене більше, ніж будь-яка інша жінка. Я мав досить часу і для розмови, і для "екзамену", тому що ми йшли в другий кінець залу, а товкотнеча ставала все більшою. Цього року були модні рукавички середньої довжини, які не сягали ліктя, і я перш за все побачив, що оголена Анельчина рука, сперта на мою, вкрита досить густим пушком, який надавав шкірі темнуватого відтінку. Проте Анелька не брюнетка, хоч на перший погляд може здатися брюнеткою. Волосся в неї відливає бронзою. Очі світлі, але видаються чорними від надзвичайно чорних вій; а брови справді зовсім чорні й дуже гарні. Характерною особливістю її маленької голівки з невисоким лобом, власне, і є ця пишність волосся, брів, вій, пушку на щоках, дуже ніжного, мов шовк, і зовсім світлого. Все це разом може з роками трохи зіпсувати її вроду, однак тепер, коли вона ще така молода, це тільки означає буянню життєвих сил і робить її не холодною лялькою, а живою, палкою, чарівною жінкою.

Не можу не признатися, хоч я вибагливий і мої нерви не відгукуються на будь-які враження, Анельчина привабливість дуже на мене вплинула. Вона в моєму стилі. Тітка, якщо й чула про Дарвіна, то, мабуть, вважає його якимсь "паскудником", а сама мимоволі користується його теорією природного добору. Так! Вона в моєму стилі! Цього разу на гачок, наживлено неабияку принаду.

Наче електричний струм перебігав з її руки в мою. Зрештою я помітив, що і я справив на неї гарне враження, а це завжди підбадьорює. Екзамен, який я зробив їй як художник, теж мене задовольнив. Є обличчя, в рисах яких ніби відбиваються музика чи поезія. Саме таке обличчя в Анельки. В ньому немає нічого шаблонного. Дівчатам з шляхетських родин вихованням прищеплюють скромність, так як дітям прищеплюють віспу, — і в Анельці помітна така скромність і цнотливість, а за тією цнотливістю відчувається палкий темперамент. Що за поєднання! Це так, якби хтось сказав "невинне чортеня"!

Можливо, зрештою, що при всій своїй цнотливості Анелька трошки кокетлива; я вже помітив, що вона усвідомлює силу своїх чар. Так, приміром, знаючи, що в неї

чудові вії, вона весь час без потреби то опускав їх, то піднімає. У неї також дуже мила манера піднімати голову й дивитись на співрозмовника. В перші хвилини нашої зустрічі вона ніяковіла й поводитися трохи вимушено, але незабаром ми вже розмовляли так, наче ніколи й не розлучалися відтоді, як зустрілися в Плошові,

Тітонька просто чудова зі своєю простодушністю, але бути з нею у змові мені не хочеться. Тільки-но ми з Анелькою наблизились, тільки-но я встиг привітатись і перемовитися кількома словами з її матір'ю, як тітка, помітивши, що я повеселішав, вся аж засяяла і голосно звернулась до Анельчиної матері:

— Як їй личать ці фіалки! Може, ми добре придумали, щоб він побачив її вперше на балу!..

Анельчина мати дуже зніяковіла, Анелька теж, а я зрозумів, чому вони не зупинилися в тітчиному домі. Мабуть, так захотіла пані П. Напевно, вона вже давно про все домовилася з тіткою. Думаю, що Анельку вони не втаємничували у свій задум, але дівчата звичайно в таких випадках бувають проникливими, і вона могла про все здогадатися.

Щоб вийти з незручного становища, я звернувся до Анельки:

— Наперед застерігаю, що я танцюю погано, але тому, що тебе весь час будуть запрошувати інші кавалери, пообіцяй один вальс мені.

Анелька простягла мені свій carnet[9] і рішуче сказала:

— Запиши, що хочеш.

Признаюсь, я не люблю ролі маріонетки, яку смикають са мотузочки, не люблю, коли мене примушують щось зробити; отже, щоб одразу рішуче втрутитись у політику старших дам, я взяв карнет і написав: "Ти зрозуміла, що нас хочуть одружити?"

Прочитавши, Анелька змінилась на лиці, потім трошки зблідла. З хвилину вона мовчала, немов боялася, що голос зрадить її, а може, не знаючи, що відповісти; нарешті підняла свої чарівні вії і, глянувши мені просто у вічі, промовила:

— Так!

Але тепер вона почала запитувати, щоправда, не словами, а поглядом. Я вже казав, що теж справив на неї гарне враження, а до того ж, якщо вона здогадувалась про тітчині плани, думки її були зайняті мною. От і зараз я читав у її очах: "Знаю, що мама й тітка хочуть, щоб ми ближче пізнали одне одного, отже?..."

Отже замість того, щоб відповісти, я обняв її за стан, злегка пригорнув до себе і повів танцювати вальс. Мені пригадалися мої "уроки фехтування".

Така німа відповідь могла вселити надію в дівчину, особливо після того, що я написав їй у карнеті. Однак я подумав: "А чому б не дати їй трохи помріяти? У будь-якому випадку я не піду далі, ніж захочу, а як далеко зайде вона, це мене ще мало обходить". Анелька чудово танцює, і цей вальс вона танцювала саме так, як жінка повинна танцювати вальс, — самозабутньо підкоряючись партнерові. Я помітив, що фіалки в неї на грудях тремтять сильніше, ніж це міг викликати повільний темп вальсу. Я зрозумів, що в ній щось прокидається. Кохання — це просто фізіологічна потреба, і хоча дівчата з вищих кіл суспільства старанно гамують її, — вона

непереборна. Тому, коли дівчині кажуть: "Оцього тобі можна кохати", — часто буває так, що вона дуже квапиться скористатися дозволом.

Анелю, мабуть, сподівалася, що коли я наважился написати таке в її карнеті, то після вальсу далі говоритиму про те ж саме. Та я навмисне відійшов убік, залишивши її в чеканні.

Мені хотілось також придивитись до неї здалеку. Вона справді в моєму стилі. Такі жінки притягають мене, як магніт. Ох, якби їй було років тридцять і якби вона була не панною, яку мені сватають!

Варшава, 30 січня

Анелю з матір'ю перебрались до нас. Учора я цілий день був з Анелю. В її душі більше сторінок, ніж звичайно буває у дівчат її віку. Багато з тих сторінок заповнить лише майбутнє, але там є місце для дуже гарних речей. Вона відчуває і розуміє все, до того ж слухав зосереджено, дивлячись широко відкритими розумними очима на співрозмовника. Жінка, яка вміє слухати, володіє ще одним способом подобатись чоловікові, бо така уважність лестить його самолюбству. Не знаю, чи Анелю це усвідомлює, чи це просто щасливий жіночий інстинкт. А може, вона стільки наслухалась про мене від тітки, що кожне моє слово сприймає як пророцтво. Хоч вона трошки й кокетлива. Сьогодні на моє запитання, чого їй найбільше хотілося б у житті, вона, опустивши свої бахромчаті вії, відповіла: "Побачити Рим", — і була в цю мить невимовно гарною. Вона чудово розуміє, що подобається мені, й дуже радіє цьому. Її кокетування чарівне, бо воно від сповненого щастям серця, яке хоче сподобатись іншому, обраному ним серцю. Я вже анітрохи не сумніваюсь, що ця душа летить до мене, як метелик на світло. Бідне дитя, відчуваючи згоду старших, користується нею занадто поквалливо. Це з години на годину стає помітнішим.

Мабуть, мені варто було б запитати себе: якщо ти не збираєшся одружуватись, то навіщо робиш усе, щоб закохати в себе цю дівчину? Але мені не хочеться відповідати на це запитання. Мені зараз так добре й затишно! Та, власне, що я таке роблю? Не намагаюся здаватись ані дурнішим, ані менш приємним, антипатичнішим, аніж є насправді, — та й годі.

Сьогодні Анелю вийшла до ранкової кави в якійсь широкій матроській смугастій блузці, під якою обриси її постаті лише вгадувались, але від цього здогаду можна було втратити голову. Очі в неї були трошки заспані, і в ній ще відчувалося якесь сонне тепло. Як же вона мені подобається!

31 січня

Тітка влаштовує вечір для Анелю. Я роблю візити. Побував у Снятинських і довго сидів там — мені в них добре. Снятинські весь час сперечаються між собою, але зовсім не так, як інші подружжя. Звичайно сваряться, коли мають одне пальто на двох, і кожне тягне його собі; Снятинські ж сперечаються тому, що він хоче віддати все їй, а вона — йому. Я їх дуже люблю, бо, тільки дивлячись на них, переконуюсь, що щастя буває не тільки в книжках, але і в житті. До того ж Снятинський — людина з гострим розумом, він чутливий, мов скрипка Страдіваріуса, і вміє цінувати своє щастя. Він його

хотів і домігся. В цьому я заздрю йому. Мені завжди приємно розмовляти з ним. Вони почастивали мене чудовою чорною кавою — мабуть, тільки літератори п'ють таку, — і почали розпитувати, якою здалась мені Варшава після довгої відсутності, як живуть мої близькі. Розпитували й про останній бал, особливо Снятинська, вона, здається, трохи здогадується про тітчині плани, а тому, що вона родом з Волині, як і Анелька, і добре знайома з нею, то охоче встромила б свій рожевий носик у цю справу.

Я, звичайно, ухилився від розмови про особисті справи, однак ми багато говорили загалом про наше товариство. Я сказав, що вважаю його вишуканим, і в Снятинського — хоча сам він часто гостро критикує це товариство, але так жадібно, що це межує з шовінізмом, ловить кожне схвальне слово про нього, — одразу став чудовий настрої і він почав мені підтакувати.

— Я люблю чути такі речі з таких вуст, як твої, бо, по-перше, ти більше за інших мав можливість порівнювати, а, по-друге, ти значною мірою песиміст.

— Не знаю, любий, — відказав я, — чи й це моє судження не песимістичне.

— Я не розумію, чому.

— Бачиш, на такій рафінованій культурі можна написати те, що пишуть на ящиках зі скляним чи фарфоровим посудом: "Fragile!"[10] Тобі, духовному сину Афін, мені, другому, третьому, десятому добре й приємно жити серед людей з такою тонкою духовною організацією; але якщо ти захочеш щось збудувати на цих підвалинах, то застерігаю: балки впадуть тобі на голову. Чи ти гадаєш, що ці витончені дилетанти не програвуть у боротьбі за існування з людьми, які мають міцні нерви, розвинені м'язи й грубу шкіру?

Снятинський — він дуже поривчастий — зірвався з місця й забігав по кімнаті, а потім люто напав на мене.

— Це тільки одна сторона, і сторона позитивна, як ти сам визнаєш, але не думай, що в нас більше нічого немає. Ти приїхав із-за моря, а говориш так, наче все життя тут прожив.

— Не знаю, що є у вас, але знаю, що ніде в світі не відчувається такої відсутності рівноваги між культурами різних класів, як у Польщі. З одного боку розквіт чи, може, вже відцвітання культури, а з другого — абсолютне варварство і темрява.

Ми довго сперечались, і я пішов додому, як уже смеркало. Снятинський сказав, що коли я частіше приходитиму до нього, то він обіцяє показати мені середні верстви нашого суспільства, вони не надто вишукані, не страждають дилетантизмом, але й не такі темні, як я собі їх уявляю, одне слово, він покаже мені здорових людей, які щось роблять і знають, чого вони хочуть. Ми сперечалися, перебиваючи один одного, тим більше, що після кави випили по кілька чарочок коньяку. Коли я вже вийшов надвір, Снятинський, стоячи на сходах, ще кричав мені вслід:

— З таких, як ти, нічого вже не вийде, але з твоїх дітей можуть бути люди; для цього ти і всі подібні до тебе повинні спершу збанкрутувати, бо інакше і внуки ваші ніколи не візьмуться ні за яку роботу!

Та все ж мені здається, що я маю слушність. Власне тому я й записав нашу

розмову, що від самого приїзду сюди думаю про цю відсутність рівноваги. Адже незаперечний факт, що в нас класи розділяє прірва, яка робить неможливим будь-яке порозуміння і співробітництво. Снятинському доведеться погодитись, що наше суспільство складається з людей у певному розумінні надто культурних і людей зовсім некультурних. Так принаймні мені здається! Вироби з севрського фарфору і сира глина, а між ними — нічого. Одні — "trus fragile"[11] а інші — Овідієві *radis indigestaque moles*"[12]. Звичайно, вироби з севрського фарфору рано чи пізно поб'ються, а з глини майбутнє виліпить те, що йому забагнеться.

2 лютого

Учора в нас був танцювальний вечір; Анелька справді привертала до себе загальну увагу. Її білі плечі виступали з хвиль газу, чи ще не знаю, з якого матеріалу, наче плечі Венери, що піднімається з морської піни. По Варшаві вже рознеслася чутка, ніби я женюся на ній. Я помітив, що вчора Анелька, танцюючи, на кожному повороті водила за мною очима і неуважно слухала те, що їй говорили кавалери. Бідне дитя, нічого не вміє приховати, вся на видноті, хіба, що тільки сліпий не помітив би того, що в неї на душі. А зі мною вона така покірنا й тиха, така щаслива, коли я підходжу до неї! Все більше подобається вона мені, і я починаю здаватись. Адже Снятинським так добре разом! Не вперше я запитую себе: хіба Снятинський дурніший чи мудріший за мене? З усіх завдань, що їх ставило переді мною життя, я не впорався з жодним, я — ніщо; мене роз'їдає скептицизм, я не зазнав щастя, а відчуваю себе стомленим. У Снятинського не менше розвинутий інтелект, ніж у мене, і до того ж він працює; в нього вродлива дружина, він має певну життєву філософію, яка є основою його щастя. Справді, я дурніший за нього. Ключ до філософії Снятинського — його життєві догмати. Ще перед своїм одруженням він казав мені: "Є речі, перед якими відступає мій скептицизм, яких я не критикую й ніколи не критикуватиму: як для письменника — догматом для мене є суспільство; а як для чоловіка — кохана жінка". Тоді, слухаючи його, я думав: "Ні, мабуть, у мене сміливіший розум, якщо я не відступаю перед аналізом навіть таких почуттів". Але тепер бачу, що така сміливість ні до чого мене не привела. Крім того, він такий чарівний, отой мій догмат з довгими віями! Моя стійкість помітно слабне. Те, що так сильно приваблює мене до Анельки, не можна пояснити лише законом природного добору. Ні! В цьому є щось більше, я навіть знаю, що саме. Вона покохала мене так чисто й чесно, як мене ще ніхто не кохав. Ох, як же це не схоже на ті "години фехтування", коли я завдавав і відбивав удари! Жінка, яка дуже подобається і сама дуже кохає, якщо буде витривалою, може перемогти. "Заблукалий птах", як каже Словацький, напевно, повернеться до неї, як повертаються до своєї тиші й спокою, повернеться тим скоріше, чим важче буде для нього його самотність і блукання. Ніщо так не підкорює, не зворушує й не приваблює чоловічого серця, як усвідомлення того, що його кохають. Трохи вище я написав бозна-що про польок, але дуже помиляється той, хто подумав, ніби через якусь одну дурну сторінку чи від страху бути звинуваченим у непослідовності я не зроблю того, що вважатиму в даному випадку за краще.

Аж дивно, як ця дівчина відповідає моему художньому почуттю! Після балу настала найприємніша хвилина, коли всі гості роз'їхались, ми вчотирьох сіли пити чай у вітальні. Щоб побачити, що відбувається надворі, я підійшов до вікна й трохи розсунув штори. Була вже восьма година ранку, тому крізь шибки в кімнату раптом проникло денне світло, яке при блиску ламп здавалося таким синім, що я аж здивувався. А ще більше я був здивований, побачивши в цьому синьому світлі Анельку. Здавалося, ніби вона стоїть у Блакитному гроті на Капрі. Які тони були на її оголених плечах! І, що поробиш, така вже моя вразлива натура, в ту мить я був остаточно підкорений, Анелька так полонила моє серце, ніби це було її заслугою. Довго і якимось по-іншому, ніж досі, я тиснув їй руку, бажаючи доброї ночі, а вона, не забираючи своєї руки, сказала:

— Добрий день, а не добраніч, добрий день!

І, або я зовсім осліп, або її очі промовляли те ж саме, що й музика дівочого голосу:

— Кохаю, кохаю!

Я теж майже кохаю.

Тітка, дивлячись на нас, щось радісно й тихо пробурмотіла. Я побачив у неї на очах сльози.

Ми їдемо до Плошова.

Плошів, 5 лютого

Уже другий день ми в селі. Дорога була чудова. Погідно, мороз! Сніг рипів під полозами, іскрився на полях. Сонце вже заходило, й безмежна біла рівнина мінилася фіолетовими відблисками. На липах під Плошовом, голосно каркаючи, метушилися зграї ворон. Зима, сувора зима в нас, зате яка вона прекрасна! Є в ній якась сила і велич, а головне, щирість. Так як щирий друг ріже тобі правду в очі без натяків, так і вона, не питаючи, хапає за вуха. Зате її бадьорість передається людям. Усі ми були задоволені, що їдемо в село. Наші обидві старші дами радувалися, що їхня заповітна мрія близька до здійснення; я радів, бо відчував своїм плечем плече Анельки, що сиділа поруч зі мною; а вона теж, може, з того ж приводу відчувала себе щасливою. Разів зо два, ні з того ні з сього, просто від надміру почуттів, вона нахилилась і цілувала тітці руку. Їй дуже личило якесь пухнасте боа і хутряна шапочка, з-під якої ледь видніли її темні очі, ще майже дитячі, і обличчя з рум'яними від морозу щоками. Від неї так і віє молодістю.

У Плошові гарно, затишно. Особливо я люблю тут величезні старосвітські каміни. Тітка береже ліс, мов зіницю ока, але палива не шкодує, тому в камінах топиться з ранку до вечора, полум'я гуде, тріщить, веселить душу. Вчора після обіду ми довго сиділи біля вогню. Я багато розповідав про Рим та його історичні пам'ятки, і мене слухали так благоговійно, що я аж сам собі здавався смішним. Коли я говорю, тітка не спускає очей з Анельки, прискіпливо стежачи, чи на її обличчі є вираз належного захоплення. А захоплення там аж занадто. Вчора Анелька сказала мені:

— Хтось інший міг би там усе життя прожити, але не побачити й половини тієї краси, яку бачиш ти.

А тітка відразу докинула з догматичним спокоєм:

— Я завжди це казала.

Добре, що тут немає іншого такого скептика, бо я опинився б у дуже незручному становищі.

Певний дисонанс вносить між нас Анельчина мати. Вона стільки пережила, в неї було стільки клопотів, що її веселість раз і назавжди була ніби прибита морозом. Вона просто боїться майбутнього і мимоволі підозрює, що навіть у благополуччі криється якась пастка. Вона була дуже нещаслива зі своїм чоловіком, а після його смерті мала безліч клопотів через маєток, який хоч і великий, але дуже занедбаний. Крім того, вона страждав від нападів мігрені.

Анелка ж, як мені здається, належить до категорії жінок — більш численної у нас, ніж хтось думає,— яких ніколи не турбують їхні матеріальні справи.

Цим вона мені подобається, бо це все-таки свідчить, що в неї в вищі інтереси. А втім, тепер мене все в ній захоплює. Ніжність виростає на ґрунті почуттєвого потягу, як трава після теплого дощу. Сьогодні вранці я зустрів у коридорі покоївку, яка несла Анельчині сукню й черевички; ті Черевички так мене зворушили, ніби те, що вони належали Анельці й вона їх носила, було вінцем усіх її чеснот.

Взагалі ми, чоловіки, страшенно слабкі. Я тримаю палець на своєму пульсі й стежу за розвитком любовної гарячки. Пульс уже дуже частий.

Плошів, 8 чи 9 лютого

Тітка знову воює з паном Хвастовським. Це в неї така своєрідна звичка, що, мабуть, слід описати яку-небудь із цих суперечок. Тітці, безумовно, суперечки потрібні для збудження апетиту, а Хвастовський, який, до речі, дуже добре управляє Плошовом, шляхтич запальний, він спалахує, мов порох, нікому не дозволить наплювати собі в кашу, тому їхні сутички бувають жорстокими. Тільки-но зайшовши до їдальні, вони починають кидати одне на одного ворожі погляди: за супом перший випад робить звичайно тітка, починаючи, приміром, розмову так:

— Вже хтозна-відколи хочу дізнатися від вас, пане Хвастовський, як там наша озими́на, а ви, як навмисне, говорите про що завгодно, тільки не про це.

— Пані графине, восени вона сходила добре, а зараз на ній лежить сніг у два лікті, то хіба я можу побачити? Я ж не Господь бог.

— Пане Хвастовський, не згадуйте імені божого марно.

— Я до нього під сніг не заглядаю, отож і його нічим не ображаю.

— То, може, це я ображаю?

— Напевно!

— Пане Хвастовський, ви нестерпні!

— Ой, стерпний, стерпний, тому що багато стерплюю!

Здебільшого так починається і розгоряється суперечка. Рідко який обід проходить без того, щоб вони не підшпигнули одне одного. Нарешті тітонька замовкає і починає сердито їсти, наче хоче зігнати свій гнів на їжі. І справді, в неї з'являється хороший апетит. З кожною новою стравою настрій у неї все краще й нарешті стає чудовим. Після обіду ми переходимо до вітальні пити чорну каву. Я веду під руку Анельчину

матір, Хвастовський іде з тіткою, і вони дуже мирно розмовляють між собою. Тітка розпитує його про синів, він цілує їй руки. Адже вони насправді люблять і шанують одне одного. Синів Хвастовського я бачив, коли вони ще вчилися в університеті. Здається, вони хороші хлопці, тільки затяті радикали.

Анеля спершу трохи лякалася цієї війни під час обіду. Я пояснив їй, що й до чого, і тепер, коли починається суперечка, вона поглядає на мене з-під довгих вій і посміхається кутиками вуст — при цьому вона така чарівна, що так би й з'їв її. В жодної жінки я не бачив таких майже алебастрових скронь з ніжними жилками.

12 лютого

Справжні Овідієві метаморфози відбуваються і в природі, і в мені. Мороз попустив, гарна погода скінчилась, і запанувала тьма єгипетська. Щоб описати, що відбувається надворі, я не можу підшукати влучніших слів, ніж "гнила погода". Все-таки жахливий клімат. У Римі в найгіршу неgodу разів з десять на день визирає сонце; а тут уже два дні треба в кімнатах з ранку до вечора лампи світити. Ця чорна огидна вільгість проникає в мозок, робить думки чорними й пригнічує їх. На мене вона діє вбивчо. Тітка з Хвастовським сварилися сьогодні більше, ніж будь-коли. Хвастовський твердив, що тітка, не дозволяючи рубати ліс, нищить його, тому що старі дерева гинуть; а тітка казала, що й без її участі в нас досить вирубують лісів... "Я старію, нехай і мій ліс старіє!" Це нагадує мені анекдот про одного шляхтича, який, володіючи найкращими землями, обробляв тільки такий шмат, що його "собака може оббігти і обгавкати".

Та годі про це! Анельчина мати мимохіть завдала мені велику прикрість. Почала сьогодні в оранжереї з материнською, але неприємною хвалькуватістю розповідати мені, як один мій знайомий, Кроміцький, домагався Анельчиної руки. Я почував себе так, ніби в мене хтось колючку виколупував виделкою. Так само, як недавно блакитне ранкове світло викликало в мене ніжність до Анельки, хоч у цьому не було її заслуги, так само залицяння Кроміцького охолодили мої почуття до неї, хоч у тому й не було її вини. Оту мавпу Кроміцького я знаю вже кілька років і не можу його терпіти. Він походить з австрійської Сілезії, де, за його словами, Кроміцькі колись володіли подарованими їм величезними маєтками. В Римі він усім розповідав, що його прадіди ще в XV столітті мали графський титул, і в готелях записувався "граф фон Кроміцький". Якби не чорні маленькі оченята, що поблискують, мов двоє підсмажених кавових зернят, і таке ж чорне волосся, він скидався б на чоловічка, вирізаного після обіду із сирної кірки, бо в нього шкіра саме такого кольору. А обличчя — наче в трупа. Він завжди викликав у мене фізичну відразу. Фе! Як його залицяння принизили Анельку в моїх очах! Я розумію, що вона не може відповідати за Кроміцького та його наміри, однак вона мені стала неприємною.

Не знаю, навіщо її мати так докладно розповідала мені про це; бо, коли вона хотіла підстьобнути мене, то своєї мети не досягла. В пані П., звичайно, є великі достоїнства, якщо вона зуміла дати собі раду в скрутних життєвих обставинах і виховати таку дочку, але вона безтактна й набридлива зі своїми мігренями й макаронізмами.

— Признаюсь, — я була за цей шлюб, — сказала вона мені. — Часом я просто з ніг

падаю під тягарем усіляких турбот; у справах не розуміюсь, якщо трошки й навчилась у них розбиратись, затративши на це багато сил і здоров'я, то тільки заради своєї дитини. А Кроміцький дуже спритний. В нього дуже важливі справи в Одесі, він робить якісь поставки, якісь обладки з нафтою в Баку... *que sais-je?*[13] Але йому, мабуть, заважає те, що він не польський підданий. Отож я й подумала, що коли він жениться на Анельці, то очистить від боргів її маєток і, ставши його власником, зможе клопотатися, щоб змінити підданство.

— А що Анелька? — спитав я нетерпляче.

— Я бачила, що Анельці він не дуже подобається, але вона така славна дитина! До того ж, коли я вму, вона залишиться сама, не буде кому потурбуватись про неї, отож...

Далі я не розпитував, тому що був страшенно роздратований, і, хоч розумію, що шлюб цей не відбувся тільки через те, що не захотіла Анелька, однак маю якийсь жаль на неї, що вона дозволила залицятись до себе такому огидному типові, а головне, що могла хоч секунду вагатись.

Якби я був на її місці, в мене просто нерви не витримали б. Але я забуваю про те, що не у всіх такі нерви як у мене, і що Кроміцького, незважаючи на його схожу на промокашку шкіру й подібність до трупа, жінки вважають "показним". Цікаво, які це в нього афери? Забув спитати, чи він тепер у Варшаві. Здається, він щозими сюди приїздить. А про його справи скажу лише одне: може, вони й блискучі, однак сумніваюся, що мають під собою міцний ґрунт. Я людина не ділова й не зумів би провести успішно жодної біржової операції, але в мене вистачає глузду, щоб розуміти це. До того ж я дуже спостережливий і можу досить легко робити потрібні висновки.

Тому я не вірю в геніальні здібності наших шляхтичів до комерції. І боюся, що спритність Кроміцького не успадкована чи вроджена риса, а лише особлива форма неврозу, яка розвивалася в цьому напрямку. Бачив я подібні приклади. Часом ні з того ні з сього вигулькне шляхтич-комерсант; буває, спершу йому навіть щастить, і він швидко наживає багатство. Але я не зустрічав жодного, який би перед смертю не збанкрутував.

Такі здібності або успадковуєш, або набуваєш, починаючи з азів. Сини Хвастовського, може, дадуть собі раду, тому що батько випадково все втратив, і вони починають в азбуки. Але той, хто, маючи багатство, береться за комерційні справи без торговельної підготовки, без фахових знань, той неминуче скрутить собі в'язи. Повторюю, у наших шляхтичів це просто грошовий невроз. Спекуляції не можуть триматись на ілюзіях, а скільки в тих шляхетських спекуляціях оманливості, один бог знає.

А втім, бажаю панові "фон Кроміцькому" щастя.

14 лютого

Рах! Рах! Рах![14] Вже те прикре відчуття минуло. Як же Анелька глибоко все відчуває! Я вдавав, що в мене гарний настрій, і в моєму ставленні до неї був ледь помітний новий відтінок, але вона вловила й відчула і цей відтінок. Сьогодні, коли ми, залишившись удвох, як, до речі, часто залишаємось, бо нам навмисне не

перешкоджають, переглядали альбоми, вона раптом зникла й змінилась на обличчі. Я вмиг зрозумів, що вона хоче щось сказати, але вагається і побоюється. За хвилину в мене промайнула шалена думка, що вона хоче мені освідчитися. Та я одразу ж згадав, що маю справу з полькою. Така польська шмаркачка, чи, якщо хочете, така королівна скоріше вмере, аніж перша зізнається, що кохає. Вона виявить тобі велику ласку, коли на твоє запитання пробелькоче "так"! Зрештою Анелька швидко роз'яснила мені мою помилку, вона раптом згорнула альбом і, трохи затинаючись від збентеження, спитала:

— Що з тобою, Леоне? Здається, з тобою щось трапилось?

Я почав запевняти її, що все гаразд, сміючись, заспокоював її, але вона заперечно хитала голівкою і вела далі:

— Вже два дні я бачу, що з тобою щось негаразд. Я розумію, таку людину, як ти, може будь-що засмутити... І я все перевіряю себе, чи не дала я якогось приводу для цього, чи не сказала чогось такого, чи...

Голос її трошки затремтів, однак вона глянула мені просто у вічі.

— Я тобі нічого поганого не вчинила?... Правда ж?

У мене ледве не зірвалося з язика: "Коли мені чогось не вистачає, то хіба що тебе, моя люба Анелько". Проте якийсь страх, кажучи словами Гомера, вхопив мене за волосся. Я злякався не Анельки, а того рішення, що могло бути прийняте. Але я поцілував її руку і сказав якомога веселіше:

— Ти дуже славна й мила, а про мене не турбуйся, зовсім нічого не сталося... Це я повинен турбуватися, щоб тобі було тут добре, адже ти — гість у Плошові.

Я знову поцілував її ручку, цього разу навіть обидві. Все це ще можна було в крайньому випадку вважати виразом родинних почуттів, і — така жалюгідна людська натура — усвідомлення цього надавало мені сміливості, наче та хвіртка, за якою можна сховатись. Я називаю це боягузством, бо мені доведеться відповідати лише перед самим собою і більше ні перед ким, а себе вже ніяк не обдурю. Зрештою передчуваю, що не відповідатиму навіть перед самим собою, — почуття завжди заводили мене, куди самі хотіли, а мої почуття до Анельки цілком заволоділи мною. Я ще й досі відчуваю блаженство від дотику губами до її руки — й моєму жаданню немає меж. Раніше чи пізніше я сам зачиню хвіртку, через яку ще сьогодні міг би вирватись на волю. А чи я справді ще міг втекти? Так, якби мені щось допомогло.

А втім, цілком очевидно, що Анелька кохає мене. Все підштовхує мене до неї.

Сьогодні я запитав себе: якщо це неминуче, навіщо я відтягаю?"

І знайшов таку відповідь: я не хочу щось втратити з тих хвилювань, переживань, вражень, з чарівності недомовлених слів, запитальних поглядів, чекання. Хочу повністю навішатися своїм романом. Я дорікав жінкам, що для них форма зовнішнього вияву почуттів важливіша, аніж саме почуття, а тепер і я намагаюсь не пропустити жодного з цих виявів. Коли чоловік уже не молодий, йому вони дуже потрібні. До того ж я часто помічав, що чоловіки з підвищеною вразливістю мають у своїх характерах щось жіноче. Я ж, крім усього, в коханні трохи епікуреєць.

Після розмови з Анелькою, про яку я розповів вище, в нас обох став чудовий

настрій. Увечері я допомагав їй вирізати абажури, бо при цьому міг доторкатися до її рук та сукні. Я навмисне перешкоджав їй, а вона, розвеселившись, мов дитина, подитячому раз у раз вверталась до тітки, повторюючи монотонною скоромовкою, якою іноді скаржаться маленькі дівчатка:

21 лютого

Понесла ж мене лиха година до Варшави, на прийом до радника С., де зібралися самі чоловіки. Радник С. намагається збирати в себе представників різних таборів, щоб за чаєм з тартинками легше з ними порозумітися, хоч, власне кажучи, мабуть, він і сам добре не уявляє собі, в чому має полягати це порозуміння. Я як людина, що майже весь час живе за кордоном, приїхав на це зібрання, щоб дізнатися, що відбувається в головах моїх земляків, і послухати їхні розумування. Людей зібралось багато, тому було нудно і все було так, як звичайно бував на велелюдних зібраннях. Люди з однаковими поглядами збиралися групами в окремих кімнатах і розмовляли про те, що їх цікавило, підтакували один одному, обмінювались приємними словами тощо. Я познайомився з багатьма тутешніми радниками й представниками преси. За кордоном існує велика різниця між письменником і журналістом. Там письменника вважають художником і мислителем, а журналіста — ремісником (не можу підшукати іншого слова). Тут цієї різниці не існує, і представників обох категорій охрестили одним спільним іменем: літератор. Більшість із них займається одночасно і журналістикою і літературою. Загалом усі вони більш порядні люди, ніж іноземні журналісти. Я не люблю газет і вважаю їх лихом, від якого страждає людство. Швидкість, з якою вони ознайомлюють людей з подіями, не виправдовує поверховості цієї інформації і тієї нечуваної плутанини, яку вона породжує в громадській думці; цього не може не помітити будь-яка неупереджена людина. Через газети люди втратили здатність відрізняти правду від брехні, зникло почуття справедливості, поняття про законність і беззаконня, зло знахабніло, кривда почала говорити мовою справедливості,— одне слово, душа людства стала Аморальною і сліпою.

На тому зібранні був, між іншим, і Ставовський, якого вважають найрозумнішою головою в таборі крайніх прогресистів. Він говорив як людина здібна, але водночас хвора двома хворобами: хворобою печінки і ячества. Він носить із своїм "я", наче з повною склянкою води, і, здається, завжди каже: "Обережно, бо розіллю". Цей страх через навіювання передається всім, хто його оточує, настільки, що зі Ставовським ніхто не наслідуються сперечатись. Його авторитет підтримується ще іншим — він вірить у те, що каже. Цього чоловіка даремно вважають скептиком. Навпаки, в нього темперамент, як у давніх фанатиків. Якби Ставовський народився більш як сто років тому і засідав у трибуналі, він би засуджував людей до виривання в них язика за блюзнірство, як це робили в ті часи. Нині його фанатизм спрямований на інше — сьогодні Ставовський сповнений ненависті до того, що в ті часи відстоював би, але, по суті, це той самий фанатизм.

Я зауважив, що наші консерватори оточують Ставовського не тільки з цікавості: вони обережно грають з ним. У нас, а може, і всюди, ця партія не визначається

особливою відвагою. Кожен консерватор підходив до Ставовського, солодко дивлячись на нього, і на лобі в нього наче було написано: "Хоч я, пане, й консерватор, однак..." І це "однак" було немов переддвер'ям якогось розкаювання та всіляких поступок. Це було цілком очевидно, і коли я, скептично ставлячись до всіх партій, почав сперечатися зі Ставовським не як представник якоїсь партії, а просто як людина, що в даному питанні дотримується іншої думки, моя зухвалість викликала загальний подив. Ішлося про так звані експлуатовані класи. Ставовський почав розводитись про їхнє безвихідне становище, про їхню слабкість, нездатність оборонятись, і навколо нього вже стовпилося чимало людей, коли я перебив його:

— Скажіть, будь ласка, ви визнаєте теорію Дарвіна про боротьбу за існування?

Ставовський, за фахом природознавець, охоче перейшов на цю тему.

— Звичайно! — відповів він.

— У такому разі дозвольте сказати вам, що ви непослідовні. От коли б я, як християнин, заступався за слабих, беззахисних, пригноблених, це було б слушно: мені Христос так велів. Але ви з позиції боротьби за існування повинні були б сказати собі: "Вони слабкі й дурні, тому мають стати чиеюсь здобиччю, — такий основний закон природи, — отже, хай їм біс!" Чому ж ви цього не кажете?... Поясніть мені таке протиріччя!

Чи тому, що Ставовський оторопів від опозиції, до якої він не звик, чи справді ніколи не замислювався над цими речами, але він не знав, що відповісти, зніяковів і не здогадався навіть ужити слово "альтруїзм", яке теж, власне кажучи, досить беззмістовне.

Після цієї розмови почався масовий перехід консерваторів на мій бік, і я легко міг би стати героєм вечора, але був уже пізній час, мені стало нудно й хотілося на ніч повернутися до Плошова. Всі теж поволі починали розходитись...

Я вже був у шубі й трохи нетерпляче шукав своє пенсне, яке запропало кудись між шубою і сюртуком, коли Ставовський, мабуть, придумавши відповідь, підійшов до мене й промовив:

— Ви запитували мене, чому я...

Але я перебив його, бо все ще шукав пенсне і, не знаходячи, злився.

— Пане, відверто кажучи, це питання мене не цікавить, — сказав я. — Ви бачите, що вже пізно, всі розходяться, а, крім того, я приблизно здогадуюсь, що ви можете сказати, тому дозвольте побажати вам доброї ночі.

Здається, цією останньою відповіддю я нажив собі в ньому смертельного ворога.

До Плошова я приїхав о першій годині ночі і був дуже приємно здивований: Анелька дожидалася мене, щоб напоїти чаєм. Вона була в їдальні, зовсім одягнена, тільки волосся вже було зачесане на ніч. Радість, яку я відчув, побачивши її, показала, як глибоко Анелька закралася в моє серце. Яка мила істота, і яка вона була славна з косами, укладеними низько на потилиці!

Досить сказати мені лише одне слово, і через місяць чи два я матиму право розплести ці коси, розпустити їх на плечі! Не можу й думати про це спокійно. Аж не

віритись, щоб щастя могло так легко дістатись.

Я почав картати її, що вона ще не лягла спати, але вона відповіла:

— Мені аніскілечки не хотілося спати, тому я впросила маму й тітоньку, щоб вони дозволили мені зачекати на тебе. Мама трохи опиралася, мовляв, так не годиться, але я пояснила їй, що ми ж із тобою родичі, і знаєш, хто став на мій бік? Тітонька.

— Славна тітонька! Ти питимеш зі мною чай?

— Охоче.

І вона заходила поратись коло столу, наливала чай у чашки. Я бачив її проворні й зграбні руки, які мені хотілося цілувати. Час від часу зводила на мене очі, але, зустрівшись з моїм поглядом, відразу опускала повіки. Стала нарешті розпитувати мене, як я провів вечір і яке в мене склалося враження від нього. Ми обоє розмовляли тихо, хоча спальні тітоньки й Анельчиної матері були далеко, і ми не могли розбудити їх. Між нами виникла якась сердечність і довірливість, як справді буває між родичами, котрі дуже люблять одне одного.

Я розповідав Анельці про те, що бачив і чув, так як розповідають друзі. Потім говорив про загальне враження, яке справляв тутешнє товариство на людину, що приїздить з чужих країв. Анелька слухала мене мовчки, широко розкривши очі, щаслива, що я так втаємничую її в мої думки.

Потім вона сказала:

— Чому ти, Леоне, не напишеш про це? Що мені таке не спадало на думку — це не дивно, але ж воно тут нікому не спадає на думку.

— Чому я не пишу? — мовив я. — Та з багатьох, дужо з багатьох причин, про які я колись розповім тобі, — але, до речі, може, й тому, що немає в мене нікого, хто б мене частіше, так як оце ти, запитував: "Чому ти нічого не робиш, Леоне?"

Ми обоє замовкли. Ще ніколи Анельчині вії не опускались так низько на щоки, і я, здається, майже чув і бачив, як билось її серце під сукнею. Адже вона справді могла надіятись, що зараз я докінчу, скажу: "Ти хочеш бути завжди зі мною і отак запитувати?" Але мені надто подобалось так балансувати на схилах, коли все зависає, ніби на нитці, я так тішився тим серцем, яке билось наче в мене на долоні, що не хотів, щоб це закінчилося.

— Ну, добраніч, — сказав я через хвилину.

І це справді ангельське створіння нічим не виказало свого розчарування. Анелька встала і з легким смутком у голосі, але без ніякої досади відповіла:

— Добраніч!

І ми, потиснувши одне одному руки, розійшлися в різні боки. Але, вже взявшись за ручку дверей, я зненацька зупинився.

— Анельцю!

Ми знову зішлись біля стола.

— Скажи мені, тільки щиро, ти в душі не осуджуєш мене, що я фантазер і дивак?

— Ні!.. Дивак? Ні! Часом мені здається, що ти дивний чоловік, та я одразу ж кажу собі, що такі люди, як ти, повинні бути дивними.

— Ще одне запитання. Коли тобі вперше спало на думку, що я дивний чоловік? Анелька раптом почервоніла. Вона була чудова, коли рум'янець заливав її щоки, чоло, шию. За хвилину вона відповіла:

— Ні... Це так важко... Я не можу цього пригадати...

— То принаймні, коли я вгадаю, скажи мені "так", а я скажу тобі тільки одне слово.

— Яке? — спитала вона, помітно занепокоєна.

— Карнет. Так чи ні?

— Так, — сказала Анелька, опустивши голівку.

— Отже, скажу тобі, навіщо я тоді написав те: по-перше, для того, щоб між нами щось було, щоб ми відразу мали якусь спільну таємницю, а по-друге...

Я показав на букет, що його приніс уранці садівник з оранжереї.

— А по-друге, бачиш, розмаїті квіти краще розцвітають у ясну погоду, отож мені ще хотілося, щоб між нами все було ясно.

— Я часом не розумію тебе, — трохи помовчавши, промовила Анелька, — але я так вірю в тебе!.. Так вірю!..

І ми знову обоє замовкли. Нарешті я подав їй руку на прощання.

Біля дверей ми ще спинилися, одночасно обоє обернулись і подивились одне на одного. Ах, як цей потік все розливається і розливається. В будь-яку мить він може вийти з берегів.

23 лютого

Людина — як море: в неї є свої припливи й відпливи. Сьогодні в мене день відпливу сили волі, енергії, бажання робити що-небудь, бажання жити. Напало таке на мене без будь-якого приводу, а отак собі, зненацька! Справа в нервах. І саме тому я поринув у гіркі роздуми. Чи такий чоловік, фізично стомлений, постарілий душею, має право одружуватись? Мимоволі спадають на думку слова Гамлета: "Навіщо тобі плодити грішників — іди в монастир!" Я, звісно, в монастир не піду; нащадки мої, ці майбутні "грішники", будуть схожі на мене, тобто будуть нервові, хворобливо-вразливі, ні до чого не здатні, одне слово, генії без портфеля, та хай їм біс! Зараз ідеться не про них, а про Анельку. Чи я маю право на ній женитись? Чи можна зв'язувати це молоде, свіже життя, повне віри в людей і бога, з моїми сумнівами, з моїм духовним безсиллям, безнадійним скептицизмом, з моєю критикою і з моїми нервами? Що з того вийде? Адже я не зацвіту біля неї другою душевною молодістю, не відроджуся. Мозок мій не зміниться, нерви не зміцняться. То що ж? Вона повинна засохнути, живучи зі мною? Хіба це не жахливо? Хіба я можу стати поліпом, який висмоктує свою жертву й живиться її кров'ю?

У мене аж наморочиться в голові. Бо, з другого боку, якщо це так, — то навіщо я дозволив принадити себе до тієї межі, на якій стою тепер? Що я робив з тієї хвилини, коли познайомився з Анелькою? Клав руки на струни її душі й влаштовував собі концерт. Але якщо для мене це соната *Quasi una fantasia*[15], то для неї, може, соната *Quasi un dolore*[16]. Так! Я граю на струнах цієї душі з ранку до вечора — більше того! — незважаючи на докори, які я зараз роблю собі, я знаю, що не зможу від цього

втриматись, що так само гратиму завтра й післязавтра, як грав учора й позавчора, тому що мене це приваблює так нездоланно, як ніщо інше в світі, бо я прагну володіти цією дівчиною, бо я кохаю її. Навіщо обманювати себе? Я кохаю!

Але що ж робити? Відступити, втекти в Рим? Це означає — розчарувати її, зробити її нещасною. Хто знає, як глибоко запало це почуття їй у серце? Одружитися з нею — означає зробити її своєю жертвою і теж нещасливою, тільки на інший лад. От зачароване коло! Тільки люди з породи Плошовських можуть потрапити в таку ситуацію. Зараз мене з біса мало втішає те, що таких Плошовських у нас багато, що ім'я їм легіон. Як же неминуче приречена на загибель ця порода людей, і як нам при всій нашій непристосованості ще й не щастить у житті! Адже таку Анельку я міг зустріти десять років тому, коли мої вітрила ще не були такими подібними до дірявих мішків, як тепер!

Якби моя добра, поштива тітонька Плошовська знала, яке зло заподіяла мені з кращих міркувань, вона душе засмутилася б. До мого трагічного усвідомлення власної нікчемності й того, що я блукаю в мороці, тепер додалися ще нові страждання — "бути чи не бути?". Де там! Справи ще гірші.

26 лютого

Учора я знову їздив до Варшави, мав зустрітись там з Юліушем Кв. У його маєток я вклав частину грошей, які залишились мені у спадок від матері. Тепер він одержав позичку в Кредитному товаристві й хоче повернути мені мої гроші.

Хай їм біс, отим методам, якими залагоджують справи в цій країні! Кв. сам викликав мене, сам призначив час, і я марно чекав його цілий день. Він, мабуть, викличе мене ще разів із п'ять і ще п'ять разів не з'явиться. Кв. чоловік заможний, сам хоче повернути мені гроші й може виплатити їх на першу вимогу. Але так уже в нас заведено.

За моїми власними спостереженнями, я вже давно дійшов висновку, що ми в грошових справах найбільш легковажні й неточні люди. Тому що я завжди люблю в усьому дошукуватися причин, то не раз замислювався над цим явищем, і ось що я думаю. По-моєму, воно пояснюється тим, що головне заняття нашого народу — сільське господарство. Торгівлею в нас займалися євреї, однак і вони не змогли привчити нас до точності. Землеробові ж часто доводиться бути неточним, тому що земля надзвичайно неточна; доводиться не дотримуватись термінів, тому що земля не дотримується термінів. Ця її властивість передається і тим, хто в ній порпається, а потім стає характерною моральною рисою всього народу й поволі перетворюється на спадкову ваду. Однак таке пояснення не поліщило мого настрою, бо через Кв. мені довелося на цілий день розстатися з Анелькою, а більше того, що те ж саме може повторитися ще через кілька днів, — але на це нема ради.

На квартирі в тітки були візитні картки Кроміцького, одна для мене, дві — для тітки й Анельчиної матері? Побоюючись, щоб йому не спало на думку приїхати до Плошова, я вирішив завести йому свою візитну картку — однаково не мав чого робити у Варшаві. Та, на лихо, я застав Кроміцького вдома й мусив посидіти в нього з півгодини.

Він сказав, що збирається до Плошова, на що я відповів, що ми поїхали туди лише

відпочити й найближчими днями повернемось до Варшави. Потім він спитав про Анельчину матір і, дуже обережно, про Анельку. Мабуть, хотів дати мені зрозуміти, що запитує зовсім безкорисливо, тільки як знайомий. Але я такий вразливий, що навіть це мене шпигнуло, який же огидний мені цей тип! Напевно, татари Батія після перемоги під Лігницею багато наколобродили і в сучасній австрійській Сілезії, бо очиці Кроміцького, схожі на кавові зернята, безсумнівно не сілезького походження.

Він був зі мною надзвичайно люб'язним, оскільки я людина заможна. Хоч власне йому від мене нічого не потрібно, та я нічого й не дам, отож йому ніколи нічого з мого багатства не дістанеться, але він уже перейнявся тям поклонінням грошам, яким відзначаються фінансисти. Спершу ми поговорили про клопоти, що їх мала, точніше, ще й досі має Анельчина мати. На думку Кроміцького, багато можна було б урятувати, якби пані П. погодилась продати маєток. Її впертість він вважає чистісіньким романтизмом. Це, мовляв, можна було б ще зрозуміти, якби пощастило уникнути продажу маєтку, але якщо справи і далі йтимуть так, як зараз, то однак доведеться продати, хіба що звідкілясь появляться якісь гроші. "Якщо появляться гроші, тоді інша справа".

Кроміцький, чоловік балакучий, весь час скаржився на нашу безпорадність. На його думку, гроші валяються у нас під ногами, досить лише нахилитись. Як найкращий приклад Кроміцький наводив себе. Батько його жив, як усі великі пани: мав стільки боргів, що залишив у спадок не більше ста тисяч гульденів, — а тепер що?

— Тепер, якщо мені пощастить уладнати одне діло в Туркестані, я одразу розбагатію й зможу ліквідувати всі свої справи. Євреї і греки нажили мільйони на поставках; то я вас запитую: чому ми не можемо цього робити? Я не ставлю себе за приклад, а тільки запитую! Там для всіх місця вистачить, — тому й запитую!

Мені здається, що в Кроміцького є певна ділова кмітливість, але взагалі він дурний. Що ми безпорадні — це давня історія; що якийсь один чоловік може заробити мільйони на поставках, я вірю, але весь народ повинен працювати в себе на батьківщині, а не шукати мільйонів у Туркестані.

Слава богу, що Анелька не зв'язала життя з тим чоловіком. Може, в нього є свої достоїнства, проте в нього зовсім інше моральне обличчя. А якщо вона й справді може обрати собі когось гіршого за мене, то чи слід мені вагатись?

28 лютого

Наші старенькі дами вже починають трохи непокоїтись, що справа посувається не так швидко, як їм хотілося б. Особливо це засмучує, мабуть, тітоньку, бо в неї нетерпляча натура. Однак обох їх заспокоює і підбадьорює спокійний і щасливий вираз Анельчиного обличчя. Вона вірить мені, як тільки можна вірити, й дивиться на мене з безмежною довірою в очах. Усі мої думки сповнені нею, я з ранку до вечора не можу від них відірватись. Мене все більше вабить до неї. Я вже не хочу грати на струнах її душі, вона необхідна мені сама.

4 березня

Сьогоднішній день скінчився для мене так, що я мушу взяти себе в руки, щоб

розповісти все по черзі, а не починати з кінця. Але я не можу стриматись. Отож жереб кинуто, чи все одно що кинуто. Я не зміг би нічого далі написати, якби насамперед не написав цього.

А тепер можу почати. Десь під обід приїхав Снятинський з дружиною. Сьогодні в театрі йде його нова п'єса, і їм треба було на вечір повернутись до міста. Хоч як нам добре в плошовській глушині, проте ми зраділи їхньому приїзду. Анелька щиро любить Снятинську, — мабуть, їй теж хотілося вилити перед кимсь душу. Снятинська вмить збагнула, що й до чого, і, як могла, підставляла ї свої плечики під наш віз, щоб він якнайшвидше рушив з місця. Тільки-но вони приїхали, почалася розмова про наше відлюдне сільське життя, вона відразу сказала тітці:

— Ах! Як тут мило й затишно! Звичайно, цій молодій парі тут добре бути вдвох, і вони не нудьгують за Варшавою.

І я, і Анельця чудово зрозуміли, що, називаючи нас "молодою парою", Снятинська має на увазі не наш вік. Згодом те ж саме вона навмисне повторила разів із десять під час обіду; то "молода пара", то "молоді", ніби протиставляючи нас старшим — тітці й Анельчиній матері.

Однак в очах Снятинської було стільки симпатії до нас, стільки чисто жіночої цікавості до всього, про що ми з Анелькою говорили між собою, і так це все в неї гарно виходило, що я охоче прощав їй цю дружню настирливість. Я вже дійшов до того, що таке навмисне сполучення наших імен не дратує мене, а скоріше гладить по серцю.

Анелька, здавалося, теж задоволено все слухала. В її привітності до Снятинських, у тому, скільки вона приділяла уваги їм під час обіду, було щось таке, що робило її схожою на молоду господиню, яка вперше приймає дорогих гостей у своєму домі. Тітонька помітила це, душа її радувалась, і вона весь час говорила Снятинським милі слова. При цьому я спостеріг нечувану річ, нізачо б цьому не повірив, якби не бачив на власні очі: у Снятинської щоразу червоніють вуха, коли хто-небудь хвалить її чоловіка. Червоніти, пишаючись своїм чоловіком, після восьми років подружнього життя... Ні!.. Чи не було страшенною дурницею те, що я написав раніше про польок?

Обід пройшов чудово. Одна така подружня пара може схилити до одруження безліч людей, бо кожен, дивлячись на них, скаже собі: "Еге, якщо так, то й я одружусь!" Уперше я побачив одруження не в сірому мороці житейської прози, буденщини, більш чи менш прихованої байдужості, а в такому радісному світлі. Анелька, мабуть, теж уявляла собі наше майбутнє таким ясным; я бачив це по її сяючому обличчю.

По обіді ми залишилися зі Снятинським у їдальні, я знав, що він полюбляє випити одну чи дві чарочки коньяку після кави; тітка й Анельчина мати перейшли до бічної вітальні, Анелька ж із пані Снятинською побігли нагору по якісь альбоми з краєвидами Волині. А я почав розпитувати Снятинського про його п'єсу, за яку він непокоївся. Потім розмова перейшла на наше минуле, коли ми обидва пробували злітати на ще не оперених крилах. Снятинський розповідав мені, як поступово приходило до нього визнання, як він не раз часто сумнівався в собі, ще й тепер іноді сумнівається, хоч уже певною мірою визначився.

— Скажи, що ти робиш зі своєю славою? — спитав я,

— Як це, що роблю зі славою?

— Ну, чи носиш її, як митру, на голові, чи на шиї, як золоте руно, чи вона стоїть на твоєму письмовому столі, чи висить у вітальні? Я запитую тебе як людина, котра не має уявлення, що таке слава і що з нею роблять ті, котрі її мають.

— Припустімо, що я її маю, отож відповім тобі так: треба бути людиною з дуже нищими духовними запитами, щоб так звану славу носити на голові, на шиї, ставити її на письмовому столі чи вішати у вітальні. Скажу відверто, спочатку це лестить самолюбству, але тільки духовному парвеню лестощі можуть заповнити життя й замінити решту видів щастя. Інша річ — усвідомлювати, що створене тобою заслуговує на визнання, викликає відгуки, — від цього людина, яка служить суспільству, може діставати задоволення. Невже мене могло б ошчасливити, якби хтось у світському салоні з дурною міною сказав: "Ми завдячуємо вам стількома приємними хвилинами!", або, коли я з'їм щось нестравне, якась газета відразу надрукувала б: "Сповіщаємо читачам смутну новину: в нашого видатного Х. Х. болить живіт". Хіба таке могло б ошчасливити мене? Фе, за кого ти мене маєш?

— Послухай, — сказав я. — Я теж не марнославний, але кожен хоче, щоб люди його поважали. Це вроджена потреба. їй-богу, я не пуста людина, та скажу тобі щиро: коли люди помічають у мені якісь здібності, говорять про них, жаліють, що вони марнуються, то, хоч тоді я ще виразніше усвідомлюю свою нікчемність, проте це мені трохи лестить, приносить якусь, хоч і гірку, радість.

— Це так тому, що ти жалієш себе, хоч зрештою маєш для цього достатні підстави. Але ти не перекручуй питання. Я зовсім не збираюсь доводити, що кому-небудь може бути приємно, коли його називають віслюком.

— Таж людська повага йде за славою!

Снятинський дуже жвавий і має звичку під час розмови бігати по кімнаті, сідати на всі стільці й столи, цього разу він сів на підвіконня й відповів:

— Повага? Помиляєшся, мій любий. Ми — дивне суспільство. В нас панує чисто республіканська заздрість. Я пишу комедії, працюю для театру — гаразд! Я став певною мірою відомим — ще краще. Отож ти думаєш, що через ті комедії мені заздритиме лише інший драматург? Зовсім ні! Мені заздритимуть інженер, банківський чиновник, педагог, лікар, залізничний агент, одне слово, люди, які самі ніколи не писали б комедій. Всі вони у стосунках з тобою намагатимуться показати, що, на їхню думку, ти нічого не вартий, а позаочі зневажливо говоритимуть про тебе, навмисне применшуватимуть твої достоїнства, щоб завдяки цьому надати собі більшої ваги. Якщо хтось із них замовив пошити собі сюртук у мого кравця, то при першій-ліпшій нагоді він, знизуючи плечима, скаже: "Снятинський? Велике діло! Він шиє в того ж Пацикевича, що і я!" Отак воно в нас, ось що тягне за собою твоя слава!

— Все ж, мабуть, вона чогось варта, коли люди заради неї ладні скрутити собі в'язи. Снятинський трошки замислився, потім серйозно сказав!

— В особистому житті слава дечого варта, з неї можна зробити стільчика під ноги

коханій жінці.

— Цим висловом ти здобудеш собі нову славу.

Снятинський підбіг до мене й випалив:

— Авжеж, авжеж! Склади лаври в чохол, іди з ними до коханої і скажи їй: "Ось через це люди скручують собі в'язи, це вони вважають щастям, цінують нарівні з багатством, і я його здобув, а зараз став на нього свої лапки!" Якщо ти так зробиш, то тебе кохатимуть усе життя — зрозуміло? Ти хотів знати, чого варта слава — отож тепер знаєш.

Поява дружини Снятинського й Анельки, які збиралися йти в оранжерею, перервала його мову.

У пані Снятинській таки сидить якийсь бісик! Вона прийшла ніби для того, щоб попросити в чоловіка дозволу піти в оранжерею, а коли він дозволив, звелівши їй тепліше вдягтися, вона повернулась до мене і з котячою хитрістю спитала:

— А ви дозволите Анельці?

Те, що Анелька почервоніла по самі вуха, цілком природно, але що я, бувалий чоловік, відточений, мов бритва на різних брусках, у першу мить теж зніяковів, цього не можу собі простити. Однак я із вдаваною сміливістю підійшов до Анельки, підніс до губів її руку й сказав:

— Тут, у Плошові, наказує Анелька, а я перший готовий підкорятися її наказам.

Мені хотілося, щоб ми зі Снятинським теж пішли з ними до оранжереї, але стримався. Я відчував потребу поговорити про Анельку, про моє майбутнє одруження, адже я знав, що Снятинський нарешті зачепить це питання. Я навіть полегшив йому завдання, спитавши, як тільки дами вийшли:

— Отже, ти несхитно віриш у свої життєві догмати?

— Більше ніж будь-коли, а точніше — завжди однаково. Немає на світі більш затертого слова, ніж "любов", тому аж неприємно його повторювати, але тобі, віч-на-віч, я скажу: любов у широкому значенні цього слова, любов у вузькому значенні — і геть критику! Так! Це мої життєві канони. Моя філософія полягає в тому, щоб на цю тему не філософствувати — і нехай мене грець поб'є, якщо я вважаю себе дурнішим за інших. З любов'ю життя чогось варте; без неї не варте й дірки з бублика.

— Поговоримо про любов у вузькому значенні слова, або, простіше кажучи, про любов до жінки.

— Гаразд, нехай буде "до жінки".

— Дорогий мій, невже ти не бачиш, на якому крихкому фундаменті будуєш своє особисте щастя?

— На такому ж крихкому, як і життя, не більше.

Говорячи це, я не мав на увазі розлуки, тієї прірви, що її розкриває перед нами смерть. І я сказав Снятинському:

— Даруй, не узагальнюй свого особистого щастя. Тобі пощастило, а комусь може не пощастити.

Але Снятинський не хотів про це й слухати. Він запевняв, що в дев'яноста випадків

із ста шлюби бувають вдалі. Він вважає, що жінки кращі, чистіші, шляхетніші від нас, чоловіків.

— Ми просто негідники порівняно з ними! — кричав він, розмахуючи руками й струшуючи своїм русявим чубом. — Авжеж, справжні негідники, та й годі! Це я тобі кажу, а я спостерігаю життя і вмію спостерігати, хоча б тому, що я комедіограф.

Він сів верхи на стілець і, назираючи на мене бильцем, говорив далі з не меншим запалом:

— Дюма каже, що є мавпи з країни Нод, яких не можна приборкати, але для цього в тебе є очі, щоб не вибрати собі мавпи з країни Нод. А взагалі жінка не обдурить чоловіка, не врадить його, якщо сам він не зіпсує її чи не розтопче її серця, не обдурить і не відштовхне її своєю нікчемністю, егоїзмом, обмеженістю, своєю гидкою, нищою натурою. При цьому кохай її! Нехай вона відчуває себе не лише твоєю самкою, а й твоєю найдорожчою істотою, твоєю дитиною, твоїм другом. Носи її за пазухою, щоб їй було тепло, тоді можеш бути спокійним, з кожним роком вона міцніше горнутиметься до тебе, і ви зрештою зростетеся, наче сіамські близнюки. Якщо не даси їй цього, зіпсуєш її, відштовхнеш своєю нікчемністю, — вона від тебе піде! Піде, як тільки простягнуться до неї чиї-небудь більш благородні руки, вона муситиме піти, бо потребує ніжності й поваги, як повітря.

І він так натискав на мене стільцем, що я мусив весь час відсуватись, і незабаром ми присунулись аж до вікна. Там він зірвався на ноги й говорив далі.

— Які ж ви дурні! Щоб у наш вік духовної посухи, у вік без загального щастя, без устоїв і перспектив не створити собі принаймні особистого щастя, не створити цієї опори? Мерзнути на форумі — та ще й удома собі не натовпити! Немає нічого дурнішого! Кажу ж тобі — женися!

Він показав мені крізь вікно на Анельку, яка поверталася з його дружиною з оранжереї.

— Онде твоє щастя! Отам воно дрібоче в хутряних чобітках по снігу! Повторюю тобі — женися! Цінуй її на вагу золота, ні, на карати, зрозуміло? Просто в тебе немає постійного місця проживання не тільки в фізичному, але і в духовному, і в моральному розумінні; в тебе немає опори, немає спокою, вона все це дасть тобі. Тільки не профілософствуй її, як профілософствував свої таланти й свої тридцять п'ять років життя!

Він не міг сказати мені нічого кращого, благороднішого, що більше відповідало б моїм бажанням, тому я потиснув йому руку й сказав:

— Ні, її я не профілософствую, бо я її кохаю.

І ми по-дружньому обнялися.

У цей час ввійшли жінки. Снятинська, побачивши, що ми обіймаємося, сказала:

— Коли ми виходили, то чули якусь суперечку, але бачу, що вона закінчилась мирно. Можна дізнатися, про що йшла мова?

— Про жінок, — відповів я.

— І які наслідки?

— Як бачите — обійми, а далші наслідки будуть незабаром.

Та скоро по них приїхали сани. Короткий зимовий день кінчався, вечоріло, і їм був час повертатись додому: тому що погода була гарна, тиха, а сніг в алеї був утоптаний і рівний, мов паркет, ми з Анелькою вирішили провести їх аж до турнікету на шосе.

Так ми й зробили. Попрощавшись з милим подружжям, повертались додому. Уже смеркалось, але вечірня зоря ще не згасла, і я добре бачив Анельчине обличчя. Вона була чимось схвильована. Я здогадався, що в неї відбулася відверта розмова зі Снятинською; а може, вона сподівалася, що саме зараз я промовлю очікуване слово? Те слово було вже в мене на кінчику язика, але дивна річ, хоч я вважав, що в любовних справах володію собою, як мало хто інший, і в "години фехтування" відбивав, якщо й не дуже вправно, то принаймні цілком спокійно найвлучніші удари, — проте зараз був схвильований, немов хлопчисько. Яке ж нове було це почуття! Я боявся, що не зв'яжу двох слів, — і мовчав.

Так мовчки ми йшли до ганку. Я подав Анельці руку, бо сніг був виковзаний полоззям саней, і коли вона сперлась на неї, я знову відчув, як мене сильно вабить до цієї дівчини. Через хвилину я вже тремтів від цього почуття, і ніби іскри пробігали по моїх нервах.

Увійшли до передпокою. Там не було нікого, ще й не світилося, тільки крізь прорізи дверцят у грубах мерехтіло полум'я. Я став мовчки в темряві знімати з Анельки шубку, коли зненацька з-під тієї шубки на мене війнуло теплом, я обійняв Анельку і, пригорнувши її до себе, торкнувся губами її чола.

Я діяв майже несвідомо. Анелька ж, напевно, просто заціпеніла, бо не чинила ні найменшого опору. Щоправда, вона відразу висковзнула з моїх обіймів, бо в коридорі почулися кроки слуги, який ніс лампу. Вона втекла до себе нагору, а я, глибоко схвильований, ввійшов до їдальні.

У кожного більш-менш винахідливого чоловіка бувають у житті подібні хвилини, бували вони і в мене, — але я звичайно лишався досить спокійним і цілком володів собою. А зараз враження й думки вихором пролітали у мене в голові. На щастя, їдальня була порожня: тітка з Анельчиною матір'ю сиділа в маленькій вітальні.

Я пішов туди, але думками був дуже далеко, тому ледве розумів, про що вони мені говорять. Мене охопила тривога. Я уявляв собі, як Анелька зараз сидить у своїй кімнаті й стискає руками скроні; я намагався відчутти й зрозуміти, що відбувається в її серці.

Анелька незабаром прийшла. Я полегшено зітхнув, не знаю чому, але мені здавалося, що вона цього вечора не появиться. На щоках у неї були червоні плями, очі блищали, ніби після сну. Очевидно, вона намагалась охолодити пудрою своє розпашіле обличчя, бо на лівій скроні лишилися сліди пудри. Її вигляд зворушив мене. Я відчув, що дуже глибоко кохаю її.

Зайнявшись якимсь рукоділлям, Анелька сиділа, опустивши голову, проте я помітив, як вона часто дихав, а разів зо два вловив її бистрий, запитливий і тривожний погляд.

Щоб розвіяти її тривогу, я втрутився в розмову наших дам, які говорили про

Снятинських, і сказав:

— Снятинський сьогодні дорікав мені, що я справжній Гамлет, бо занадто філософствую, але я доведу йому, що це не так, доведу не пізніше, ніж завтра.

Це "завтра" я вимовив з притиском і гадаю, що Анелька добре зрозуміла мене, бо пильно подивилась на мене, а тітка, ні про що не здогадуючись, запитала:

— То ви завтра з ним побачитесь?

— Нам треба бути на прем'єрі його п'єси. Якщо Анелька згодна, то, може, ми завтра з нею поїдемо.

Моя славна дівчина звела на мене зніяковілий, але сповнений довір'я погляд і надзвичайно лагідно промовила:

— Я на все з радістю погоджуюсь!

Була хвилина, коли мені хотілось відразу ж усе скінчити, мабуть, я повинен був так зробити, але я вже сказав "завтра" — і це мене стримало.

Я почуваю себе, як людина, що затиснула собі пальцями очі й ніздрі, щоб пірнути глибоко в воду.

Зате я впевнений, що на дні знайду справжню перлину.

6 березня, Рим, Коза Озоріа

З учорашнього дня я в Римі. Батько не такий тяжко хворий, як я побоювався. В нього напівпаралізована ліва рука і ліва половина тіла, однак лікарі заспокоюють мене, що серцю параліч не загрожує і що в такому стані можна прожити роки.

7 березня

Отже, Анелька залишилася в непевності, в чеканні й тривозі. Але я не міг вчинити інакше. На другий день після того, як до Плошова приїздили Снятинські, тобто того самого дня, коли я мав намір освідчитись Анельці й попросити дозволу на шлюб з нею в її матері, я одержав листа з Рима від батька, який сповіщав про свою хворобу: "Поспіши, любий хлопчику, — писав батько, — я хотів би ще раз обняти тебе перед смертю, бо відчуваю, що човен мій прибивається вже до берега". Одержавши такого листа, я виїхав першим же поїздом і без зупинок їхав аж до Рима. Виїжджаючи туди, я думав, що вже не застану батька живим. Даремно тітка заспокоювала мене, що якби батькові загрожувала велика небезпека, він надіслав би мені телеграму. Я знав, що в батька є свої дивацтва, серед них — антипатія до телеграфів. Тітка лише вдавала, що спокійна, а насправді була така ж схвильована, як і я.

В такій хапанині й переполюсі, побоюючись, що батько може ось-ось померти, я не хотів і не міг освідчуватись Анельці. Було б просто цинічно з мого боку шепотіти ніжні слова тоді, коли, може, саме в цю хвилину батько йде зі світу. Це розуміли всі, насамперед Анелька. Прощаючись з нею, я сказав: "Напишу тобі з Рима". А вона відповіла: "Дай боже, щоб ти заспокоївся, це найважливіше". Вона повністю довіряє мені. Хоча в мене, заслужено чи не заслужено, репутація легковажного в ставленні до жінок чоловіка, і це, мабуть, уже дійшло до Анельчиних вух, та, може, саме тому ця мила дівчина виявляв до мене ще більше довір'я. Я вгадую й розумію її думки й почуття. Я немов чую, як її чиста душа промовляє до мене: "Тебе скривдили, ти не

легковажний, а люди, що звинувачують тебе в легковажності, роблять це тому, що вони не вміли любити тебе так щиро й глибоко, як я люблю". І Анелька має рацію. Може, я трохи й схильний до легковажності, але вона, безперечно, викликана метушливістю, суєтністю й душевною порожнечою, з якими мені доводилося стикатись. Усе це могло б зовсім спотворити й висушити мою душу, якби так сталося, тоді такій істоті, як Анелька, довелося б розплачуватись за чужу вину. Але я сподіваюся, що порятунок ще можливий, і благословенний лікар не приходить запізно. Та хіба хто знає, чи буває коли-небудь запізно, і чи благородне й чисте жіноче серце не володіє даром воскрешати мертвих.

А може, й чоловіче серце наділене більшою, ніж гадають, здатністю відроджуватись. Існує легенда про ерихонську троянду, яка, зовсім зів'янувши, від однієї дощової краплини одразу ж оживає й випускає нові пелюстки. Я помічав, що в чоловічому характері загалом значно більше пружності, аніж у жіночому. Бував, чоловік забрудниться в такій огидній розпусті, що половина тієї отрути назавжди роз'їла б смертельною проказою жіночу душу; а тим часом Адамів син спроможний по тільки перебороти хворобу і легко морально одужати, посвіжішати, але й просто відродитися серцем. Це саме можна сказати й про почуття. Я знав жінок з таким спустошеним серцем, що вони зовсім утратили здатність кохати чи навіть поважати кого-небудь чи що-небудь. А чоловіків таких я не знав. Справді, кохання повертає нам, чоловікам, цнотливість.

Такі твердження можуть здатися дивними в устах скептика, але я своїм сумнівам довіряю не більше, ніж будь-яким твердженням, аксіомам і спостереженням, що на них інші люди спираються в житті. В будь-яку хвилину я ладен погодитися, що мої сумніви можуть бути такими ж далекими від суті речей, як і ті аксіоми. Крім того, те, що я пишу, пишу під впливом мого почуття до Анельки, яка, може, й сама не знає, який розумний шлях вона обрала, виявивши мені безмежне довір'я; вона цим полонила моє серце й прив'язала до себе. Зрештою, чи говорю я про кохання, чи про якесь інше життєве явище, я говорю й пишу завжди те, що в цю хвилину думаю. А що я думатиму про це завтра, не знаю. Ох, якби я знав, що будь-який мій погляд, будь-яке переконання чи принцип вистоїть і завтра, й післязавтра проти духу скептицизму, — я вхопився б за нього обома руками, зробив би його своїм каноном і поплив би, як Снятинський, напнувши всі вітрила, під сонцем, замість того, щоб бродити в мороці й порожнечі.

Не хочу більше повертатись до своєї душевної трагедії. Що ж до любові взагалі, то, дивлячись на життя і всі його явища очима скептика, я міг би й про неї сказати Соломонове "vanitas vanitatum"[17] Але я не був таким сліпим, щоб не бачити, що з усіх життєвих чинників любов — наймогутніший, вона така всесильна, що кожного разу, коли я про це згадаю й окину думкою вічне море буття, мене просто приголомшує й дивує її могутність. Звичайно, вона всіма визнана і всім відома, як схід сонця, як припливи та відпливи в океані, та все ж ця могутність завжди однаково вражає. Після Емпедокла, який висловив здогад, що це Ерос витягнув світ із хаосу, метафізика не зробила ані кроку вперед. Тільки смерть — така само нещадна сила, як і любов, але у

споконвічній боротьбі цих двох сил любов бере смерть за горло й придавлює їй коліном груди, перемагає її вдень і вночі, перемагає щовесни, ходить за нею слідом — і в кожному викопану смертю яму кидає посів нового життя. Люди, заклопотані буденними справами, забувають чи не хочуть пам'ятати, що вони служать тільки любові. Аж дивно стає, коли подумаєш, що воїн, державний муж, землероб, купець, банкір своїм трудом, який ніби не має нічого спільного з любов'ю, по суті, служать тільки їй, виконують тільки той закон природи, в силу якого чоловікові руки тягнуться до жінки. Коли б хтось сказав Бісмаркові, що кінцевою і єдиною метою його зусиль є те, щоб уста Германа злилися з устами Доротеї, — яким би диким парадоксом видалася б йому ця думка! І мені зараз те, що я написав, здається парадоксом, а проте!., проте Бісмарк намагався зміцнити могутність німців, а такої могутності можна досягти тільки завдяки коханняю Германа й Доротеї. То що ж залишається робити Бісмарку, як не намагатися з допомогою політики чи багнетів створити такі умови, в яких Герман з Доротеєю могли б спокійно кохатися, щасливо поєднатись і вирощувати нове покоління?

Ще в університеті я читав якусь арабську газель, у ній сила любові порівнюється з силою пекельних обценьок. Я забув ім'я поета, але слова його запали мені в пам'ять. Справді, голова йде обертом, коли подумаєш про могутність любові. Зрештою всі життєві явища — це тільки різноманітні форми однієї й тієї ж сутності. Елейці виражали її словами: "Все в одному". Справді, вона одна вічна, одна владарює, з'єднує, підтримує, творить.

10 березня

Сьогодні я розірвав три або чотири листи до Анельки. Після обіду пішов у кабінет до батька, щоб поговорити з ним про тітчині заміри. Він саме розглядав крізь збільшувальне скло ще не очищені від землі епіліхніони[18] що їх надіслали йому з Пелопоннесу. Між іншим, у цій кімнаті-музеї з мінливим освітленням, — бо одні вікна були з білими, а інші з кольоровими шибками, — наповненій етрусськими вазами, уламками статуй і різноманітними грецькими та римськими пам'ятками старовини, батько мав дуже ефектний вигляд. Серед цієї обстановки його обличчя здавалось мені дуже подібним до обличчя "божественного" Платона чи якогось іншого грецького мудреця.

Коли я ввійшов, батько відірвався від своєї роботи, зацікавлено вислухав мене, а потім спитав:

— Ти вагаєшся?

— Я не вагаюсь, а розмірковую — намагаюсь зрозуміти, чому мені цього хочеться.

— Я скажу тобі так: коли я був молодим, то не менше, ніж ти, полюбляв аналізувати самого себе і всі життєві явища. Але, коли познайомився з твоєю матір'ю, відразу втратив цю здатність. Я знав лише одне: що хочу володіти нею, і нічого більше не хотів знати.

— Отже?

— Отже, якщо ти жадаєш так само глибоко, то одружуйся. Ні, я не це хотів сказати: якщо ти так глибоко жадаєш, то одружишся без нічийої поради й допомоги і будеш

таким само щасливим, як був я, поки не померла твоя мати.

З хвилину ми мовчали. Якби я батькові слова захотів сприйняти крізь призму своєї вдачі, не порадували б вони мене. Я, безсумнівно, кохаю Анельку, однак не дійшов ще до того, щоб у моїй душі не було ніякої рефлексії. Хоч у цьому немає нічого поганого — просто покоління, до якого я належу, піднялося на більш високий ступінь свідомості. В мені завжди є дві людини: актор і глядач. Часто глядач незадоволений актором, але цього разу в мені між ними панує згода.

Батько перший порушив мовчання.

— Розкажи мені, яка вона.

Тому що опис — найбезпомічніший спосіб змалювання портретів, я приніс батькові велику, дуже вдалу Анельчину фотографію, яку він став дуже зацікавлено розглядати.

А я з не меншою цікавістю придивлявся до нього, тому що в ньому враз прокинувся художник і водночас давній, вишуканий знавець і поклонник жінок, колишній "Leon l'Invincible". Сперши фотографію на рукав своєї бідної, вже напівмертвої руки, він правою схопив лупу і, то наближаючи, то віддаляючи її, мовив:

— Якби не деякі особливості, це було б обличчя в дусі Арі Шеффера...[19] Вона була б чарівною зі слізьми па очах... Деяким людям не подобаються жінки з ангельським виразом обличчя, але я вважаю, що навчити ангела бути жінкою — це найвище досягнення... Дуже гарна й дуже оригінальна... Enfin, tout ce qu'il y a de plus beau au monde — c'est la femme![20]

Він знову почав маневрувати лупою і згодом сказав:

— Судячи з обличчя, а тим більше з фотографії, завжди можна помилитись, але я маю певний досвід. На мою думку, це глибоко чесна натура. Так мені здається... Такі типи жінок дорожать чистотою свого пір'ячка... Дай боже тобі щастя, мій хлопчику, мені дуже подобається твоя Анелька. Я завжди побоювався, що ти женишся на якій-небудь іноземці,— добре, що це Анелька!..

Я підійшов до нього, а він правою рукою обняв мене за шию, пригорнув до себе й сказав:

— Я багато віддав би, щоб колись так само обняти свою невістку!

Я почав запевняти його, що так воно й буде. Потім ми обговорили мій намір викликати в Рим тітку й Анельку з її матір'ю. Коли я в листі освідчуся, то зможу наполягати, щоб вони приїхали, а вони, звичайно, погодяться, зважаючи на батька. Тоді шлюб міг би відбутися в Римі і дуже швидко.

Батькові дуже сподобався цей план, бо літні й хворі люди люблять бачити навколо себе життя і рух. Я знав також, що Анелька буде щаслива, дізнавшись про такий хід справ, а тому й сам з кожною хвилиною все більше хотів, щоб усе задумане мною здійснилося. За один тиждень можна було все залагодити. Я усвідомлював, що така енергійність і рішучість не дуже властиві мені, тому ще більше радів від самої думки, що тепер я на таке здатний. У своїй буйній уяві я вже бачив, як супроводжуватиму Анельку в Римі. Лише жителі цього міста розуміють, яка це втіха ознайомлювати приїжджих з його історичними пам'ятками, а тим більше — показувати їх коханій

жінці!

Мою розмову з батьком перервав прихід подружжя Девіс, яке щодня провідує батька. Він за походженням англійський єврей, вона — італійська дворянка, що вийшла за нього з розрахунку. Сам Девіс — бідолаха, він користувався життям удвічі більше, ніж дозволяв його слабкий від природи організм. Тепер йому загрожує розм'якшення мозку, він байдужий до всього на світі, одне слово, він із тих людей, що їх можна зустріти в гідропатичних лікарнях. А його дружина — справжня Юнона; в неї зрощені над переніссям брови і форми грецької статуї. Не подобається вона мені — наче Пізанська вежа: вічно хилиться, але не падає. Торік я трохи залицявся до неї, та й вона дуже охоче кокетувала зі мною, однак на цьому все й скінчилося. Моєму батькові вона дуже подобається. Я навіть підозрюю, що колись він був закоханий у неї. В кожному разі, він захоплюється нею, як художник і мислитель, адже вона справді красуня й надзвичайно розумна. Батько провадить з нею нескінченні диспути, які називає "Causeries Romaines"[21] і полюбляє їх, може, тому, що такі розмови про різні життєві явища з вродливою жінкою здаються йому чимось справді італійським, гідним часів Ренесансу й поетичним. Я рідко беру участь у цих диспутах, бо не вірю в щирість пані Девіс. Мені здається, що її незвичайна інтелігентність — тільки від розуму, а не від душі, що насправді її ніщо не обходить, окрім власної вроди та власних вигод. Я не раз зустрічав тут жінок, які ніби мають високі духовні запити, а по суті ставляться до релігії, філософії, мистецтва й літератури, наче до предметів свого туалету. Вони час від часу вбираються то в одне, то в друге, вважаючи, що воно їм личить. Я підозрюю, що саме тому пані Девіс цікавиться то життєвими проблемами, то стародавніми Грецією і Римом, то "Божественною комедією", а часом — епохою Відродження або церквами та галереями Боргезе чи Колонна тощо. Я можу зрозуміти, коли якась видатна особистість уявляє собі, що вона пуп землі, але в жінках, які цікавляться різними дрібницями, такий егоїзм смішний і жалюгідний.

Я запитував себе: чим пояснити приязнь — можна сказати більше — захоплення пані Девіс моїм батьком, — і, здається, знайшов відповідь. Отож батько, зі своєю прекрасною головою патриція і філософа, з манерами, що нагадують про вісімнадцяте століття, є для неї свого роду *objet d'art*[22], а ще більшою мірою — чудовим і розумним дзеркалом, у якому пані Девіс може досхочу милуватися своїми розумом і вродою. Крім того, вона вдячна батькові й за те, що він її не критикує і дуже любить. Може, саме на цьому ґрунті виникла її прив'язаність до нього, принаймні він став їй потрібним. До того ж у пані Девіс репутація кокетки, а, буваючи щоденно в батька, вона ніби тим самим каже світському товариству: "Це неправда, бо він — сімдесятилітній дід, і ніхто не може запідозрити мене в бажанні полонити його серце, хоч я прихильна до нього більше, ніж до будь-кого". І, нарешті, вона справді походить із стародавнього італійського роду, а пан Девіс, незважаючи на своє величезне багатство, є тільки паном Девісом, отже, дружба з моїм батьком зміцнює їхнє становище у вищому світі.

Був час, коли я сам себе запитував: чи почасти не заради мене ці щоденні візити? Хто знає! У всякому разі, цю жінку приваблюють не мої достоїнства, а тим більше не її

почуття до мене. Але вона відчуває, що я дивлюся на неї скептично, і це її непокоїть. Може, вона ненавидить мене, проте була б рада, якби я опустився на коліна перед нею. Я зрештою зробив би це, бо вона прекрасний зразок людської породи; я став би перед нею навколішки хоча б заради її зрослих брів і гідних Юнони плечей, — але за ціну, на яку вона не згодиться.

Як тільки прийшли Девіси, батько почав якусь філософську розмову, що, перескакуючи з одного питання на інше, закінчилась аналізом людських почуттів. Пані Девіс висловила кілька надзвичайно влучних зауважень. З музейної кімнати ми перейшли на терасу, яка виходить у наш сад. Сьогодні тільки десяте березня, а тут уже все в повному розквіті. Цього року рання весна. Вдень спека; магнолії вкриті цвітом, як снігом; ночі теплі, ніби в липні. Однак тут зовсім інший світ, аніж у Плошові! Я дихаю на повні груди. Пані Девіс на нашій терасі, при світлі місяця вповні, була така прекрасна, мов якийсь грецький сон. Я бачив, що вона під враженням цієї чарівної римської ночі. Голос її став ніжнішим і м'якшим, ніж звичайно. Хоч, може, як і завжди, вона й зараз думала тільки про себе й відчувала все стосовно до себе; вбиралася в місячне світло, тишу й пахощі магнолій, як у капелюшок, шаль тощо. Але це вбрання їй надзвичайно личило. Якби моє серце не було зайняте Анелькою, я захопився б нею. При цьому вона говорила такі речі, які не кожному чоловікові спадуть на думку.

Однак щоразу, коли я буваю присутнім на цих *Causeeries Romaines*, мені починає здаватися, що батько, я, пані Девіс, одне слово, всі ми, люди певного кола, насправді живемо відірвано від реального життя. Під нами щось відбувається, щось виникає, точиться боротьба за існування, за шматок хліба, йде життя реальне, сповнене клопіткої праці, тваринних потреб, апетитів, пристрастей, щоденних зусиль, — життя страшенно напружене, метушливе, яке шумить і бушує, наче море, — а ми вічно сидимо собі па якихось терасах, розбалакуємо про мистецтво, літературу, любов, жінок; далекі від того життя, чужі йому, ми викреслюємо з семи днів тижня шість буденних днів і не усвідомлюємо, що наші захоплення, нерви й душі годяться лише для свят. Поринувши, мов у теплу ванну, в блаженний дилетантизм, ми живемо, наче у півсні. Поволі розтрачуючи успадковане добро й успадкований запас м'язових та нервових сил, ми поступово втрачаємо ґрунт під ногами. Ми — мов той пух, що його носить вітер. Ледве за що-небудь зачепимось, як реальне життя відривав нас — і ми підкоряємось, бо не маємо сили, щоб чинити йому опір.

Коли я про це думаю, мене завжди вражає те, що в нас є тисяча протиріч. От ми вважаємо себе цвітом цивілізації, її найвищим щаблем, а втратили віру в себе. Лише най дурніші з-поміж нас ще вірять у смисл свого існування. В житті ми інстинктивно шукаємо його святкових сторін, втіхи й щастя, але не віримо і в щастя теж. Щоправда, наш песимізм легкий і нетривкий, як дим наших гаванських сигар, та однак він затуляє від нас усі обрії. За цими запонами, в цьому диму ми створюємо окремий світ, відірваний від огрому всесвіту, замкнений у собі, трохи метушливий і сонний.

Якби йшлося лише про так звану родову, чи грошову, аристократію, то це було б не дуже серйозно. Але до нашого ізольованого світу більшою чи меншою мірою належать і

всі представники вищої культури, належать почасти наука, література та мистецтво. Якось так сталося, що всі вони існують не в самій гущі життя, а виділяються з нього, відриваються й утворюють замкнене коло, а внаслідок того самі в собі в'януть і не пом'якшують тваринних інстинктів мільйонів людей, які копошаться внизу.

Я говорю про це не як реформатор, бо на це в мене не вистачає сили. Та й, зрештою, чому це має мене обходити? Буде так, як мусить бути! Але іноді в мене з'являється невиразне відчуття якоїсь страшної небезпеки, що загрожує всій культурі. Хвиля, яка змиє нас із поверхні землі, знесе більше, ніж та, що змила світ напудрених перук і жабо. Хоча й тим людям тоді, коли вони гинули, здавалося, що з ними гине вся цивілізація.

А все ж так приємно посидіти інколи в теплу місячну ніч на терасі й тихо розмовляти про мистецтво, літературу, про любов і жінок, поглядаючи на освітлений сріблястим сяйвом божественний профіль такої жінки, як пані Девіс.

10 березня

Гори, скелі і вежі, в міру того як ми віддаляємось від них, заслоняє від нас блакитна імла. Я помітив, що існує певний вид психологічної імли, яка так само заслоняє тих людей, що перебувають далеко від нас. Смерть — це те ж саме віддалення, але таке незмірне, що навіть найближчі нам люди, яких вона забирає, поступово втрачають у нашій уяві реальний вигляд, затуманюються, стають лише дорогими тінями. Це зрозумів грецький геній, населяючи тлумом тіней Єлисейські Поля. Не буду, однак, зловживати цими сумними порівняннями, бо хочу писати про Анельку. Я впевнений, що моє почуття до неї ослабло, та все ж тепер вона здається мені окутаною якоюсь блакитною імлою і не такою реальною, як була в Плотові. В мене зникло безпосереднє чуттєве сприймання. Змінилося моє почуття до Анельки, тепер вона стала для мене більш дорога душею, ніж у Плошові, й менш жаданою жінкою. Це краще чи гірше? З одного боку, краще, бо жаданою жінкою могла б для мене бути навіть пані Девіс; а з другого — хтозна, може, саме тому я й досі не написав листа Анельці? Я не сумніваюсь, що профіль пані Девіс, який весь час стоїть у мене перед очима, — враження скороминуче, і воно не має ніякого значення. Навпаки, коли я порівнюю цих двох жінок, моє почуття до Анельки стає ніжнішим, але, незважаючи на це, я змушую її тривожно очікувати. Сьогодні батько написав тітці, щоб вона не турбувалась про його здоров'я, бо йому вже краще, а я дописав лише кілька слів вітання Анельці і її матері. Щоправда, в приписці я не міг щось більше сказати, але ж міг хоча б повідомити, що незабаром напишу їм окремо й докладно. Така обіцянка була б бальзамом для Анельки й для обох стареньких дам. Але я не зробив і цього — не зміг. Сьогодні в мене знову день "відпливу". Бажання жити й віра в майбутнє відхлинули ген-ген, так далеко, що їх і не видно, тільки видніється дно, сухе й піщане. Я не можу позбутися думки, що лише тоді матиму право одружитися з Анелькою, коли буду впевнений, що наш шлюб принесе щастя нам обом.

Я повинен буду запевнити в цьому й Анельку, але вчинивши так, я збрешу, обдурю її ще до того, як нам у костьолі накриють епітрахиллю руки, бо немає у мене віри в це, а

є натомість сумніви в усьому й відразу до життя.

Анеліці важко в цьому очікуванні і в цій непевності, але мені ще гірше ніж їй, — і тим гірше, чим сильніше я її кохаю.

11 березня

Пані Девіс, якій я під час нашої causerie при місяці повторив приблизно те саме, що раніше написав у цьому щоденнику про всемогутність любові, назвала мене Анакреонтом і порадила прикрасити голову вінком з дикого винограду, а потім спитала вже серйозно:

— Якщо це так, то чому ви розіграєте з себе песиміста? Віра в таке божество повинна робити людину щасливою.

Чому?

Я не відповів їй, але добре знаю, чому. Любов перемагає навіть смерть, але безсмертя дано тільки родові. А яка мені користь від того, що рід збережеться, коли я, саме та людина, котра спізнала любов, приречена на невблаганну й неминучу загибель? Хіба не витончено жорстокий закон, згідно з яким почуття, притаманне виключно індивіду, служить лише для продовження роду? Відчувати в собі тремтіння цієї безсмертної сили й знати, що ти мусиш померти, — найстрашніше, що може бути. Насправді ж існують тільки індивіди, а рід — поняття загальне й для окремої особи воно те ж саме, що уявлення про нірвану. Мені зрозуміла любов людини до свого сина, внука, правнука, тобто до окремих смертних людей, але патріотизм у ставленні до свого роду може відчувати або дуже нещирий, або дуже дурний доктринер. Тепер я розумію, чому після Емпедокла через багато століть з'явилися на світі Шопенгауер і Гартман.

Мій мозок наболів так, як може наболіти спина вантажника, який переносить непосильні вантажі. Але цей вантажник такою працею заробляє собі хоча б на хліб і спокій.

Мені весь час пригадуються слова Снятинського: "Тільки не профілософствуй її, як профілософствував свої таланти й тридцять п'ять років життя". Знаю, що це ні до чого це приведе, що це шкідливо, але не можу не думати.

13 березня

Сьогодні на світанку помер мій батько. Він хворів усього кільканадцять годин...

22 березня, Пельї, вілла "Лаура"

Смерть — це безодня, хоч ми і знаємо, що всім доведеться в неї зійти, однак щоразу, коли в неї опускається хтось із близьких і дорогих нам людей, у нас, тих, що лишилися на краю, серце розривається від туги, жалю й розпачу. Всі розумування закінчуються на краю цієї безодні, й хочеться тільки волати про порятунок, який нізвідки не прийде. Єдиним порятунком, єдиною втіхою могла б бути віра, але той, у кого немає цієї свічки, може просто збожеволіти від думки про довічну ніч. Десять разів на день мені здається, що це неможливо, що було б надто страшно, якби зі смертю закінчувалось усе. І десять разів на день я відчуваю, що це саме так.

23 березня

Приїхавши з Плошова, я застав батька в такому гарному стані, що мені й на думку не спадало, що кінець може настати так скоро. Які дивовижні звивини криються в людській натурі! Бачить бог, що, заставши батька майже здоровим, я щиро, від усього серця втішився, та все ж, усю дорогу думаючи, що він помре, і вже бачачи його в своїй уяві серед свічок і себе на колінах біля його труни, я відчув наче якесь розчарування, ніби мені було жаль, що я даремно тужив. І тепер спогад про це переслідує мене, як гіркі докори сумління.

Глибоко нещасна та людина, душа й почуття якої втратили простоту! Не менш гіркими, ніж докори сумління, є для мене спомини про те, що коли батько помирав, у мені було ніби двоє людей: син, який щиро горював і кусав пальці, щоб затамувати ридання, і розумака, який вивчав психологію вмираючого. Я невимовно страждаю, що в мене такий нещасний характер.

Батько помирав при повній свідомості. В суботу ввечері він відчув себе трохи гірше. Я послав по лікаря, щоб він про всяк випадок був у нас. Лікар призначив якісь ліки, а батько відразу ж почав з ним сперечатись, кажучи, що ці ліки можуть прискорили напад. Лікар заспокоїв мене, сказавши, що після першого удару паралічу

ніколи не можна бути певним, що не станеться другого, проте він не бачить безпосередньої небезпеки і гадає, що батько може ще прожити років з п'ятнадцять або й більше. Про ці п'ятнадцять років він сказав і батькові, а той махнув рукою, промовивши: "Побачимо!" Батько все піддражнював лікарів і говорив про безпомічність медицини, тому його зауваження не викликало в мене тривоги. Проте близько десятої години, коли ми пили чай, він раптом підвівся й гукнув:

— Леоне! Скоріше до мене!..

Через чверть години він лежав уже в ліжку, а через годину почалась агонія.

24 березня

Я пересвідчився, що людина до останньої хвилини зберігає не тільки всі риси свого характеру, а навіть свої дивацтва. І мій батько навіть у ці урочисто-серйозні хвилини, коли наближалася смерть, був ще ніби задоволений тим, що помилився лікар, а не він, і що його недовір'я до медицини було виправдане. Я слухав, що він говорив в останні години свого життя, і, крім того, читав його думки по обличчю. Було в них усвідомлення важливості хвилини, що надходила, була й цікавість до того, яким буде потойбічний світ; ані найменшого сумніву, що той світ існує, тільки трошки занепокоєності, чи його там добре зустрінуть, і разом з тим якась мимовільна, можна сказати, наївна впевненість, що його все-таки зустрінуть як годиться, а не як першого-ліпшого. Я так умирати не буду, в мене немає таких життєвих засад, які підтримали б мене навіть у смертну годину. Батько прощався з життям, сповнений глибокої віри й каюття, як справжній християнин. Коли він приймав святе причастя, то був умиротворений, наче праведник, таким він і залишиться назавжди в моїй пам'яті.

Яким же вбогим і жалюгідним здається мені мій скептицизм у порівнянні з тією величезною силою віри, яка ще більш владно, ніж любов, торжествує над смертю, і саме в ті хвилини, коли та гасить життя. Після причастя й останнього соборування

батько був глибоко зворушений. Він міцно, майже судорожно, схопив мене за руку й не випускав її, наче ще хотів ухопитись за життя. Але не зі страху чи відчаю: він нічого не боявся. Через хвилину я помітив, що його очі, весь час утуплені в мене, стають нерухомі й мутнішають, а лоб вкривається ніби росою. Обличчя його все більше блідло, він кілька разів відкрив рота, наче хапаючи повітря, востаннє глибоко зітхнув і вмер.

Я не був присутнім під час бальзамування, це було понад мої сили, але після бальзамування ні на хвилину не відходив від батька, — побоювався, що коли обряджатимуть його, то будуть поводитися з ним, як з річчю. Який страшний похоронний обряд: катафалки, свічки, ченці зі спущеними на обличчя каптурами, молитовні співи. Й досі у мене в вухах звучать "Anima eius" і "Requiem aeternam"[23]. Від усього цього вів похмурим і страшним духом смерті!

Труну з тілом винесли з церкви Санта Марія Маджіоре — і там я востаннє глянув на рідне прекрасне обличчя. Кампо Санта вже схоже на зелений острів. Весна цього року дуже рання. Цвітуть дерева, а білі мармурові надгробки купаються в сонячному промінні. Який вражаючий сумний контраст: життя, що пробуджується навколо, зелень, сонце, пташиний щебет — і похорон. Натовпи людей ішли аж на кладовище, тому що батько був у Римі відомий своєю благодійністю, так само, як тітка у Варшаві. Але мене дратував цей наплив роззяв, у яких на збуджених обличчях було видно весняний настрій. Натовп, особливо в Італії, з усього влаштовує собі видовисько, — ось і цього разу людей привело сюди не так співчуття, як бажання подивитись на пишний похорон. Людський егоїзм не має меж, я певний, що навіть люди морально й інтелектуально розвинені беруть участь у похороні з підсвідомим відчуттям задоволення, що це нещастя спіткало когось іншого і хоронять не їх.

Тітка приїхала, бо я викликав її телеграмою. Але вона людина глибоко віруюча й дивиться на смерть як на найщасливішу з усіх перемін, тому удар, який спіткав нас, вона сприйняла значно спокійніше, ніж я. Правда, це не перешкодило їй щиро плакати над братовою труною, однак вона зберігала душевний спокій. Потім завела зі мною дуже сердечну й відверту розмову, але я тоді неправильно зрозумів її, про що тепер шкодую. Вона жодним словом не згадала про Анельку, говорила тільки про мою самотність і все вмовляла мене їхати до Плошова, запевняючи, що там мені буде легше пережити моє осиротіння, бо там я знайду люблячі серця, а насамперед її старе серце, яке любить мене найбільше в світі. Я побачив у її словах лише бажання далі сватати мене, а це одразу після батькової смерті здалося мені непристойним, і я дуже розсердився. Не до життя мені зараз, не до освідчень та шлюбів, коли на мене ще падає тінь смерті. Я рішуче, навіть різко відмовився їхати з тіткою. Сказав їй, що збираюсь подорожувати, скоріше всього на Корфу, а потім повернуся на кілька тижнів до Рима, щоб упорядкувати батьківський спадок, і лише після цього приїду до Плошова.

Тітка не наполягала. Відчуваючи, як я тужу, була зі мною ніжніша, ніж будь-коли. Через три дні після похорону вона виїхала до Польщі. Я ж на Корфу не поїхав, подружжя Девісів забрало мене до своєї вілли в Пельї, де я вже перебуваю кілька днів. Чи пані Девіс щира, чи ні, — не знаю і не хочу над цим замислюватись; знаю тільки, що

навіть рідна сестра не могла б виявляти до мене стільки співчуття й турботи. Отруєний скептицизмом, я схильний завжди всіх підозрювати, але, якби виявилося, що цього разу я помилився, то я почував би себе дуже винним перед цією жінкою, тому що її доброта до мене безмежна.

26 березня

З моїх вікон видно неймовірну блакить Середземного моря, облямовану на обрії смугами темного сапфіру. Поблизу вілли брижі на воді виблискують, наче вогниста луска, а далі морська гладінь рівна, тиха, наче заколисана. Тут і там біліють латинські вітрила рибальських човнів; раз на день прибуває з Марселя до Генуї пароплав, тягнучи за собою пухнасту китицю диму, що чорніє над морем, як хмара, поки не розійдеться й не розтане. Тут чудово відпочивати. Думки розсіюються, немов той дим між блакиттю неба й моря, і людина живе блаженним рослинним життям. Учора я був дуже стомленим, але сьогодні на повні груди вдихаю свіжий морський вітерець, що залишає в мене на губах вологі крупинки солі. Що не кажи, а Рів'єра — справжнє божє чудо. Уявляю, яка зараз сльота в Плошові, яка темрява і раптові березневі переходи від холоду до тепла, від снігової пороші" що сиплеться з низьких хмар, — до коротких проблисків сонця. А тут небо ясне, безхмарне; морський вітерець, який зараз холодить мені лоба, ніби пестить його; п'янкi пахощі резеди, геліотропа й троянд вливаються у відчинене вікно, піднімаючись із садових клумб, як фіміам із кадилиць. Чарівний край, "де спіють цитрини"! Та й вілла чарівна, бо в ній б все, що могли створити мільйони Девіса й вишуканий смак його дружини. Мене оточують шедеври мистецтва: картини, статуї, незрівнянні керамічні вироби, золоті вироби Бенвенуто. Очі, напоєні красою природи, втішаються мистецтвом і не знають, на чому спочити, аж поки зупиняться на прекрасній язичниці, володарці всіх отих скарбів, єдина релігія якої — краса.

Мені не слід називати її язичницею, бо, повторюю, щиро чи нещиро, вона поділяє зі мною моє горе, старається полегшити його. Ми цілими годинами розмовляємо про мого батька, і я часто бачу в її очах сльози. Помітивши, що музика заспокоює мої розшарпані нерви, вона до пізньої ночі грає мені. Часто я сиджу потемки в своїй кімнаті, бездумно дивлюсь крізь відчинене вікно на вкрите сріблястими брижами море й слухаю ці мелодії, що зливаються з плескотом хвиль, слухаю, аж поки настав забуття, півсон, у якому я забуваю про дійсність і всі її злигодні.

29 березня

Мені не хочеться навіть писати щодня. Разом з пані Девіс читаю "Божественну комедію", точніше, її останню частину. Колись мені більше подобались похмурі, страхітливі картини "Пекла"; а тепер я з насолодою поринаю в світлий туман дантівського "Раю", населеного ще світлішими духами. Часом мені здається, що серед цього саява я бачу риси знайомого, дорогого обличчя, тоді туга моя стає майже солодкою. Тільки тепер я посправжньому відчув усю красу дантівського "Раю". Ніде людський дух не розпростер так широко своїх крил, не охопив такого огрому, не запозичив стільки в безконечності, як у цій безсмертній, видатній поемі. Позавчора,

вчора й сьогодні ми читали її в човні. Звичайно ми відпливаємо дуже далеко від берега; коли на морі повний штиль, я спускаю вітрило, і ми читаємо, погойдуючись на хвилях, точніше, читає пані Девіс, а я слухаю. Вчора після заходу сонця все небо палало вогнем; вона сиділа навпроти мене й натхненно читала, час від часу зводячи очі, в яких відбивалося світло вечірньої зорі. Коли в цій заграві заходу я сидів у човні, дивився на цю прекрасну жінку й слухав Данте, мені здавалося, що я вже не живу реальним життям.

30 березня

Часом біль, що вже ніби затихав, пробуджується в мені з новою силою. Тоді мені хочеться втекти звідсіля.

31 березня, вілла "Лаура"

Сьогодні я багато думав про Анельку. В мене дивне відчуття, наче нас розділили простори суші і моря. Мені здається, що Плошів розташований десь у гіпербореїських країнах, на краю світу. Це одна з тих ілюзій, коли свої суб'єктивні враження сприймаєш як об'єктивну дійсність. Не Анелька далеко від мене, а я все більше віддаляюся від того Плошовського, в якого раніше всі думки й серце були сповнені нею. Це зовсім не означав, що моє кохання до неї зовсім згасло. Однак, аналізуючи це почуття, я переконуюсь, що воно втратило свій дійовий характер. Ще кілька тижнів тому, кохаючи, я чогось прагнув; а зараз я кохаю, але нічого не хочу. Батькова смерть розрядила напруженість мого почуття. Так само було б, приміром, якби я писав якийсь літературний твір, а сторонні несприятливі обставини відірвали б мене від нього. Та річ не тільки в цьому! Всі струни моєї душі до останнього часу були натягнуті, ніби тятвила лука, а зараз під впливом пережитого горя, сильної втоми, під впливом цього чудесного клімату, цього блакитного неба й цього моря, яке заколисує мене, я розслабився. Живу, як уже казав, рослинним життям; відпочиваю, немов безмірно виснажена працею людина, і мене огортає дрімота, наче весь час сиджу в теплій ванні. Ще ніколи не почував я себе менш здатним до яких-небудь дій, навіть гадка про них мені неприємна. Якби я придумував собі девіз, то він був би такий: "Не будіть мене!"

Що буде, коли я прокинуся, — не знаю. Зараз мені сумно, але добре: отож я й не хочу прокидатися і не вважаю це потрібним. Справді, мені аж самому важко уявити, який я далекий від колишнього Плошовського, котрий відчував себе зв'язаним з Анелькою. Зв'язаним? Чим? Чому? Що сталося між нами? Один легенький, майже невловимий дотик вуст до її лоба, дотик, який можна легко пояснити родинними почуттями... Це просто смішна делікатність! У мене бували значно ближчі зв'язки з іншими жінками, проте я розривав їх без будь-яких докорів сумління. Якби я не був її близьким родичем, — тоді інша річ. Правда, вона інакше зрозуміла те, що сталося між нами; я ніколи не обманюю себе, тому признаюся, що теж розумів це інакше, але... Та, зрештою, нехай так і буде! Нехай буде той гріх на моєму сумлінні. Хіба мало на світі щогодини здійснюється злочинів, порівняно з якими та прикрість, що її я завдав Анельці, здається дитячими пустощами. Дорікати мені за це моє сумління може лише тоді, коли йому більше нема чого робити й воно дозволяє собі цю розкіш. Таким гріхам

так само далеко до справжніх злочинів, як нашим порожнім балачкам на терасах — до складної й важкої дійсності.

Та я не загадую наперед, що буде, а насамперед хочу зараз спокою і волю ні про що не думати. "Не будіть мене!" Сьогодні за обідом зайшла мова про те, що коли почнеться спека, ми поїдемо з Пелї до Швейцарії. Мене навіть і це лякає. Бідолаху Девіса, здається, його дружина змушена буде влаштувати в якусь лікарню. В нього виявляються ознаки божевілля. Цілими днями він мовчить, утупившись в землю, тільки час від часу розглядає свої нігті, все боїться, що вони повідпадають. Усе це наслідки бурхливого життя й пристрасті до морфію.

Закінчую писати, тому що надходить час нашої прогулянки по морю.

2 квітня

Учора була гроза. Південний вітер пригнав хмари, мов табун коней. Він розшарпував і шматував їх, зганяв і розганяв по небу, потім підібгав їх під себе і з усієї сили обрушив на море, воно вмить потемніло, як темніє обличчя людини у гніві, і, щоб відомстити, почало шпурляти вгору піну. Справжня битва двох несамовитих стихій, які, нападаючи одна на одну, вергали громи й блискавки. Але все це тривало недовго. Однак ми не поїхали на нашу звичну прогулянку — море було надто розбурхане. Ми спостерігали грозу із зашкленого балкона, іноді поглядали одне на одного. Важко довше обманювати себе! Між нами щось виникає, щось починає відбуватися. Жодне з нас не промовило й слова, яке виходило б за рамки звичайної дружби, жодне ні в чому не призналося; зате, розмовляючи, ми відчуваємо, що за нашими словами щось криється. Те ж саме буває, коли ми катаємось на морі, читаємо разом чи коли я слухаю гру пані Девіс на роялі. Здається, ніби все, що ми робимо, це тільки ДЛЯ годиться, тільки видимість, під якою приховується якась інша таємна правда, поки що німа, замаскована, але яка завжди ходить за нами, мов тінь. Ніхто з нас досі не хоче її назвати, проте ми весь час відчуваємо її присутність. Напевно, так буває завжди, коли чоловік і жінка відчують потяг одне до одного. Коли це почалося в нас, не можу точно визначити, скажу тільки, що прийшло воно не зовсім несподівано.

Я прийняв запрошення Девісів, тому що пані Девіс дружила з моїм батьком і після його смерті виявила до мене стільки співчуття, як ніхто в Римі. Але я так усе аналізую й так ніби роздвоююсь внутрішньо, що, приїхавши сюди, незважаючи на свіже ще горе, відчув, що в моїх стосунках з цією жінкою стануться якісь зміни. Я обурювався тим, що мало не на другий день після батькової смерті здатний думати про це, але так воно було. Тепер збувається тільки моє передчуття. Я сказав, що наші нові, змінені стосунки ще замасковані, бо не знаю, коли настане злам і в якій формі,— але про суть цих змін я здогадуюсь, і ці здогади хвилюють мене. Було б наївно припускати, що пані Девіс менше розуміє це, ніж я. Напевно, вона ще ясніше все передбачає. І, напевно, підготовляє ці зміни, і все, що відбувається, відбувається за її бажанням і холодним розрахунком. Діана-мисливець розставляє тенета на звіра! Але що мені це шкодить? Що мені втрачати? Як майже кожен чоловік, я належу до тих небезпечних звірів, які дозволяють полювати на себе тільки для того, щоб самому в слухну хвилину напасти

на мисливця. В таких випадках ми всі виявляємо досить енергії. У цих змаганнях, за самою природою речей, ми перемагаємо. Я чудово знаю, що Девісова дружина не закохана в мене, але ж і я її не кохаю. Наш взаємний потяг — це, в найкращому випадку, потяг двох язичеських натур, високоартистичних і чуттєвих. У ній промовляє також і самолюбність, але тим гірше для неї, бо в такій грі можна втратити голову й дійти до того, до чого призводить справжнє кохання.

Я так далеко не зайду. В моїх почуттях до Лаури зовсім немає ані прив'язаності, ані ніжності, лише захоплення шедевром краси і потяг, природний для чоловіка, коли цей шедевр — жива жінка. Батько казав, що найвища перемога чоловіка полягає в тому, щоб ангела перетворити на жінку. А я вважаю, що не менший тріумф для чоловіка — відчувати навколо своєї шиї теплі руки флорентійської Венери.

З цього погляду та жінка є втіленням усього, що може забажати найвишуканіша й найбуйніша уява. Це — Фріна. Справді можна втратити голову, коли бачиш її, наприклад, в амазонці, яка так щільно облягає тіло, що всі його форми видно майже так, як форми статуї. Коли вона читає на човні Данте, вона схожа на Сивілу, і тоді я розумію блюзнірську пристрасть Нерона! Вона така гарна, що краса її майже лякає. Тільки зрослі чорні брови роблять її сучасною жінкою — і цим вона ще більше збуджує жагу. Вона має звичку, поправляючи волосся, закидати обидві руки за голову; при цьому плечі в неї піднімаються, вся постать вигинається, груди випинаються, — і потрібне велике зусилля волі, щоб не схопити її на руки й занести кудись далеко від людських очей.

У кожному з нас сидить Сатир. До того ж, як я вже казав, я людина дуже вразлива — тому, коли подумаю, що між мною і цією живою статуєю Юнони починає щось відбуватися, що якась сила невблаганно підштовхує нас одне до одного, в мене мало не наморочиться в голові, і я запитую себе: що прекрасніше може чекати мене в житті?

3 квітня

Лаура виявляє до мене стільки співчуття й уваги, скільки лише може виявити жінка другові, який зазнав тяжкої втрати. А проте, дивна річ, її доброта нагадує мені місячне світло: вона світить, але не гріє; в неї найдосконаліші форми, а душі немає; вона від розуму, а не від серця. Знову в мені заговорив скептик, але я ніколи не закохуюся настільки, щоб втратити навіть свою здатність спостерігати. Якби ця богиня була доброю, вона була б доброю для всіх. Тим часом її ставлення до свого чоловіка не залишає в мене жодних ілюзій відносно її серця. В нещасного Девіса, правда, кров так остигла, що йому холодно навіть, коли сонце пече, але як же йому холодно й біля неї! Я ніколи не помічав у ній навіть іскри співчуття до нього. Вона його просто не бачить і знати не хоче. Цей мільйонер ходить серед розкоші такий убогий, що його аж шкода стає. Він ніби збайдужів до всього, та поки в людині залишається хоч трошки свідомості, вона відчуває добре ставлення до себе. Найкращим доказом цього є вдячність, яку відчуває до мене Девіс лише за те, що я іноді розмовляю з ним про здоров'я.

А може, в ньому промовляє підсвідоме почуття, яке примушує слабу й безпорадну

істоту горнутися до більш сильної. Мені справді дуже шкода його, коли я дивлюсь на його крейдяне обличчя, не більше за мій кулак, на його тонкі, мов палиці, ноги, на його немічну постать, навіть у спеку закутану теплим пледом. Однак я не хочу навіть самому собі здаватися кращим, ніж я є насправді. Співчуття до Девіса мене ні від чого не втримає. Як каже Шекспір, верховодка для того й існує, щоб стати поживою для щуки. Мене часто вражало, що коли йдеться про жінку, чоловіки стають безжальними один до одного; це прояви в нас залишків тваринного інстинкту, який підштовхує боротися не на життя, а на смерть за самку. В такій боротьбі, хоч би які форми вона набирала, горе слабим! Навіть почуття честі не припинить її; суворо засуджує цю боротьбу тільки релігія.

12 квітня

Днів із десять я нічого не записував. Злам настав тиждень тому. Я зарані сподівався, що це станеться на морі. Такі жінки, як Лаура, навіть у хвилини забуття дбають про відповідну обстановку. Якщо вони навіть добрі вчинки роблять лише тому, що це їх прикрашає, то тим більше їм потрібна краса при падінні. До цього приєднується замилювання до всього незвичайного, викликане не поетичністю їхніх душ, а бажанням прикрашатися всім, що тільки може прикрасити. Я ще не зовсім втратив голову, щоб змінити свою думку про Лауру, але часом думаю, може, вона має право бути такою, як є, і вважати, що навіть сонце й зорі існують лише для того, щоб бути для неї окрасою. Абсолютна краса по самій природі речей має бути незмірно егоїстичною і все підпорядковувати собі. Лаура є втіленням такої краси, і ніхто не має права вимагати від неї більшого, ніж те, щоб вона завжди і всюди була прекрасною, — я принаймні не вимагаю більшого...

Слава богу, я добрий весляр, завдяки цьому ми під час наших прогулянок на човні можемо бути лише вдвох. Минулого тижня, в найбільшу спеку, Лаура сказала мені, що хоче покататись по морю. Вона, немов Геката, полюбляє жарке сонце. Легенький вітер швидко відніс наш вітрильник далеко в море й зненацька стих. Наше латинське вітрило повисло вздовж щогли. Яскраве сонячне проміння, відбиваючись у гладенькій, мов дзеркало, морській поверхні, ще збільшувало спеку, хоч було вже після полудня. Лаура простяглася на індійській маті, простеленій на дні вітрильника, і, поклавши голову на подушки, лежала нерухомо, облита червонуватим сонячним світлом, що проникало крізь навіс. Мене охопила якась дивна знемога, і водночас, дивлячись на цю жінку, класичні форми якої окреслювались під легким одягом, я тремтів від захвату. Вона теж була якась обважніла; очі в неї затуманились, вуста були напіввідкриті, в усій її постаті відчувалася розслабленість і безвладність. Коли я дивився на неї, вона опускала повіки, ніби хотіла сказати: "Я така слаба..."

І я незабаром пустив вітрильник плисти на волю морських хвиль.

На віллу ми повернулись дуже пізно, це повернення надовго залишиться у мене в пам'яті. Після заходу сонця, який сплавив небо й море в одне безмежне сяйво, настала така чарівна ніч, якої я ніколи не бачив навіть на Рів'єрі. З моря піднявся величезний червоний місяць, він розсіяв темряву своїм м'яким світлом і проклав на морі блискучу

широку дорогу, по якій ми пливли до берега. Море злегка гойдалось, як звичайно вночі, ніби глибоко зітхало. З маленької бухти долинали голоси лігурійських рибалок, які співали хором. Знову повіяв вітерець, але тепер він був з берега й ніс пахощі помаранчевого цвіту. Хоч я й не можу повністю зосереджуватись на якомусь одному враженні, однак мене заповонила та невимовна краса, що панувала над сушею й морем, осідала, ніби роса, на предметах і душах. Час від часу я дивився на вродливу, мов Єлена Троянська, жінку, що сиділа переді мною в місячному світлі, й мені здавалося, наче ми живемо в давньогрецькі часи й пливемо зараз кудись до священних оливкових гаїв, де звершаються елевсинські таїнства. І наші пориви пристрасті здавались мені не лише поривом чуттєвості, а якимсь культом, якимсь містичним зв'язком з цією ніччю, весною, з усією природою.

15 квітня

Настав час нашого від'їзду, а ми все не їдемо. Моя Геката не боїться сонця; Девісу воно корисне, а мені однаково, де бути, — в Швейцарії чи тут. У мене з'являється дивна думка; вона мене трохи лякає, але я висловлю її відверто: інколи мені здається, що душа християнина, навіть якщо в ній зовсім висохло джерело віри, не може жити лише красою форми. Сумне для мене відкриття, адже коли це справді так, то я втрачаю ґрунт під ногами.

А ця думка все повертається до мене. Ми люди іншої культури. В наших душах багато готичної стрімкості й надломів, яких ми ніколи не позбудемось і яких ніколи не було в душах еллінів. Наші душі нестримно тягнуться вгору, а їхні лагідно й просто слались над землею. Ті з нас, у кому більш сильний дух Еллади, потребують, щоправда, краси, поспішливо шукають її всюди, але й вони підсвідомо жадають, щоб у Аспазії були очі Дантової Беатріче. Такі бажання притаманні й мені. Як подумаю, що ця прекрасна тварина Лаура належить мені й належатиме, доки я цього хотітиму, мене охоплює подвійна радість: я радію як чоловік і як поклонник краси; та все ж мені чогось не вистачає і я не маю чим дихати. На вівтарі мого грецького храму стоїть мармурова богиня, але мій готичний храм порожній. Я визнаю, що мені трапилося щось близьке до досконалості, проте не можу позбутися думки, що за цією досконалістю — морок. Колись я думав, що слова Гете: "Будьте подібні до богів і тварин" є найвищим виявом життєвої мудрості, а тепер, коли я виконую цей заповіт, то відчуваю, що в ньому слід було що згадати ангела.

17 квітня

Сьогодні Девіс застав мене, коли я сидів на стільчику біля ніг у Лаури, поклавши голову їй на коліна. Його безкровне лице й пригаслі очі ані на секунду не втратили свого байдужого й пригніченого виразу. Нечутно, мов привид, ступаючи в своїх м'яких капцях з вигаптуваними на них індійськими сонцями, він пройшов повз нас до сусідньої кімнати, де розміщена бібліотека. Лаура була прекрасна в ту мить, її очі спалахнули нестримним гнівом. Я підвівся й чекав, що буде далі. Мені спало на думку, що, може, Девіс вийде з бібліотеки з револьвером у руці. Я вирішив, що тоді викину його через вікно разом з його пледом, револьвером та індійськими капцями. Але він не вийшов. Я

чекав довго й даремно. Не знаю, що він там робив: чи роздумував над своїм горем, чи плакав, а може, залишився зовсім байдужим. Зійшлися ми всі троє тільки за сніданком і сиділи так, ніби нічого не сталося. Може, це моя фантазія, — але мені здалося, що Лаура кидає на Девіса грізні погляди, а крізь його звичайну апатію прозирає якесь страждання. Мушу признатись, що така розв'язка була для мене неприємнішою, ніж будь-яка інша. Потім цілий день перед моїми очима стояло його обличчя, ось і зараз воно стоїть переді мною, як німий докір. Я не забіяка, але готовий відповідати за свої вчинки; зрештою я шляхтич і волів би, щоб той чоловік не був такий малий, хворий, беззахисний, словом — такий жалюгідний хирляк. Мені так гидко на душі, немов я надавав ляпасів паралітикові, — рідко коли я відчував таку відразу до самого себе.

Однак ми, як завжди, поїхали на прогулянку по морю — я не хотів, щоб Лаура подумала, ніби я не хочу цього робити через Девіса; але там ми вперше посперечались. Я відверто розповів їй про мої докори сумління, а коли вона почала висміювати мене, то сказав їй прямо:

— Тобі не личить цей сміх, а ти завжди пам'ятай, що тобі можна робити все, крім того, що тобі не личить.

Тоді вона насупила свої зрослі брови й гірко промовила:

— Після того, що між нами сталося, ти можеш ображати мене ще безкарніше, ніж Девіса.

Коли я почув такий докір, то мені не лишалося нічого іншого, як вибачитись перед нею; ми скоро помирилися, й Лаура почала розповідати про себе. Я ще раз мав нагоду переконатись у її кмітливості. В усіх жінок, яких я знав, у схожих ситуаціях з'являлось непереборне бажання розповісти свою історію. Я їх за це не звинувачую, бо розумію, що їм хотілося виправдатись і перед собою, і переді мною; ми, чоловіки, такої потреби зовсім не відчуваємо. Однак я ніколи не зустрічав жінки, такої розумної, щоб вона могла у своїх розповідях зберігати певну естетичну міру й бути досить правдивою, щоб не брехати, виправдовуючи себе. Я можу послатися на всіх чоловіків, які теж можуть підтвердити, що подібні історії падіння неймовірно схожі одна на одну й тому нестерпно нудні. Лаура теж почала розповідати про себе з якимсь надмірним самозадоволенням, але на цьому й скінчилась її подібність до інших грішних ангелів. В тому, що вона говорила мені, може, було трохи бажання похизуватися оригінальністю, але зовсім не було наміру зобразити себе жертвою. Знаючи, що перед нею скептик, вона не хотіла наражатись на поблажливу недовірливу посмішку. Її відвертість межувала з зухвальством і здавалася б цинічною, якби не була свого роду життєвою системою, в якій естетика повністю заміняла етику. Лаура хотіла, щоб у її житті були риси Аполлона, а не горб Полішинеля, — ось її філософія! За Девіса вона пішла не просто заради його мільйонів, а для того, щоб з їхньою допомогою зробити собі життя, наскільки це в людській змозі, красивим не в обивательському, а в найвищому естетичному значенні цього слова. Зрештою вона не відчуває по відношенню до чоловіка ніяких обов'язків, бо зарані про все його попередила; в неї до нього стільки жалості, скільки й огиди. А тому, що йому тепер усе байдуже, їй не треба більше з ним

рахуватись, він для неї ніби вже помер. Вона ще додала, що взагалі не рахується ні з чим, що порушує красу життя. Громадська думка мало її обходить, і я глибоко помиляюсь, якщо думаю інакше. З моїм батьком вона заприятелювала не через його великі зв'язки, а тому, що він був для неї шедевром людської породи. Мене вона кохає давно. Вона розуміє, що я більше цінував би її, якби важче завоював, але вона не хотіла торгуватися зі своїм щастям.

Дивне враження справляли на мене такі принципи, вимовлені її чудовими вустами, голосом м'яким, лагідним, але з металевими нотками. Говорячи, вона підсмикувала сукню навколо своїх ніг, немов хотіла звільнити мені місце поруч із собою. Часом вона то проводжала очима чайок, що пролітали над морем, то знову вдивлялась у моє обличчя, ніби намагаючись щось прочитати на ньому. Я задоволено слухав Лауру, знаходячи в її словах докази, що я розгадав цю жінку. Хоч було в них і щось зовсім нове для мене. Незважаючи на схиляння перед її розумом, я вважав, що її вчинки скоріше інстинктивні й здебільшого залежать від її натури; я не припускав, що вона здатна створити цілу теорію для підтримання й виправдання своїх нахилів. Це певною мірою підняло її в моїх очах: виявилось, що тоді, коли я підозрював її в різних дріб'язкових розрахунках, вона чинила тільки згідно зі своїми принципами, може, поганими й навіть страшними, та все ж принципами. Наприклад, мені здавалося, що вона в душі розраховує вийти за мене заміж після смерті Девіса, — зараз вона довела мені, що я помилявся. Вона першою заговорила про це. Призналася, що коли б я попросив її руки, вона, мабуть, не змогла б відмовити, бо кохає мене сильніше, ніж я думаю (в цю мить, присягаюсь, я побачив, як її обличчя й шия залились краскою). Однак вона знає, що цього ніколи не буде, що рано чи пізно я з легким серцем покину її, та що з того? Ось вона занурює руки в воду й відчуває чудову прохолоду: то невже ж треба позбавити себе цієї втіхи, знаючи, що за хвилину сонце висушить холодну вологу на її руках?

Так мовлячи, Лаура перекинулася через борт човна, при цьому груди її під сукнею окреслились в усій своїй бездоганній красі, занурила в воду руки, потім простягла їх до мене, мокрі, порожевілі, наче просвічені сонцем.

Я схопив ці мокрі руки, а вона, ніби вторячи моїм почуттям, озвалася ніжним, пестливим голосом:

– Іди!..

20 квітня

Учора я цілий день не бачив Лаури, вона була нездорова. Застудилася, сидячи допізна на балконі, й від простуди в неї заболіли зуби. Яка нудьга! На щастя, ще позавчора ввечері приїхав до Девіса лікар, який тепер весь час буде коло хворого. Якби не він, я не мав би до кого слова мовити. Це молодий італієць, подібний до грудки вугілля, малий, чорний, з величезною головою й бистрими очима. Він здається дуже інтелігентним. Очевидно, з першого ж вечора він розібрався в ситуації, сприйняв її як цілком природну, потім без вагання визнав мене справжнім господарем дому. Я не міг утриматись від посмішки, коли, прийшовши сьогодні вранці, спитав мене, чи може він побачити "пані графиню" й призначити їй ліки. В цій країні панують оригінальні звичаї.

Скрізь в інших країнах, коли на заміжню жінку падає підозра, що вона зраджує чоловіка, все світське товариство, часто з бездумною жорстокістю, переслідує і цькує її. А тут навпаки: так шанобливо ставляться до кохання, що всі відразу ж стають на бік жінки й починають таємно підтримувати закоханих. Я сказав італійцеві, що запитав пані графиню, чи вона захоче побачитися з ним. І от сьогодні після сніданку я вторгся в будуар до Лаури. Вона впустила мене неохоче, тому що обличчя в неї трохи підпухло, їй не хотілося показуватись мені в такому вигляді. Справді, поглянувши на неї, я пригадав свої уроки живопису. Я ще тоді завважив, що, малюючи портрет сучасника, можна допустити різні неточності, навіть внести певні зміни, але якщо передано вираз, "ідею" обличчя, подібність від цього не втрачається. Інша річ, коли копіюєш класиків: будь-яка неточна лінія, будь-яке відхилення порушує гармонію обличчя, змінює його. Зараз прикладом цього могла бути Лаура. Обличчя в неї було ледь припухле, я майже не помітив цього, бо Лаура вперто поверталась до мене здорового щоголю. Але очі в неї трошки почервоніли, а повіки злегка набрякли, — і от обличчя вже змінилося, втратило свої гармонійні риси, стало не таким гарним, як завжди. Звичайно, я вдав, що не помітив цього, проте Лаура приймала мої пестоші занепокоєно, наче її мучили докори сумління. Очевидно, вона вважає флюс смертним гріхом.

Нічого не скажеш, своєрідні принципи І В мене теж, безсумнівно, душа стародавнього грека, та проте, крім язичника, в мені є ще щось інше. Лаура зі своєю філософією може коли-небудь стати дуже нещасною. Я ще розумію, що можна зробити своєю релігією поклоніння красі взагалі, але поклонятися власній красі — це означає готувати собі нещастя. Що ж це за релігія, яку може похитнути перший-ліпший флюс, а прищик на носі здатний знищити її дотла!

25 квітня

Треба все-таки їхати до Швейцарії — спека стає нестерпною. Та ще й час від часу налітає сироко, наче гарячий подих Африки. Щоправда, море охолоджує цей подих пустелі, однак він дуже неприємний.

На Девіса сироко впливає дуже погано. Тепер лікар пильнує, щоб він не зловживав морфієм, тому Девіс буває або вкрай роздратований, або впадає в глибоку апатію. Проте я помітив, що навіть під час нападів роздратування він боїться Лаури й мене. Хтозна, чи не починається в цього напівбожевільного манія переслідування, чи не терзав його підозра, що ми хочемо вбити його або втопити? Взагалі стосунки з Девісом — для мене одна з найпохмуріших сторін моєї ролі. Я сказав "одна", бо добре розумію, що є ще багато інших. Не був би я самим собою, якби не усвідомлював, що не тільки духовно спустошуюсь, але швидко й помітно розпускаюсь в обіймах цієї жінки. Важко навіть сказати, скільки огиди до себе, гіркоти й каяття викликала в мене спочатку думка про те, що я так швидко після смерті батька поринув у цей вир чуттєвих утіх. Цим обурювались і моє сумління, і властива мені душевна вразливість. Мені було так прикро, що я не міг про це писати. Сьогодні я збайдужів до всього цього. Іноді знову дорікаю собі, думаю про це, але насправді вже не відчуваю докорів сумління.

Про Анельку намагаюся забути, бо згадка про неї мучить мене, а точніше тому, що

не можу дати собі ради, коли починаю пригадувати цей плошовський епізод з мого життя. Іноді мені здається, що я її не вартий, а іноді — що я повадився як віслюк і просто зіграв смішну роль в історії з дівчиною, яка нічим не відрізняється від дюжини інших. Це зачіпав мов самолюбство, тому я відчуваю якусь досаду на Анельку. А буває й так, що я мучусь, усвідомлюючи свою провину перед Анелькою, а через голину ця провина вдається мені дріб'язковою й дитячою. Одне слово, я не подобаюся собі таким, яким був у Плотові, й не мирюся з таким, яким став тепер. Певною мірою я перестав відчувати різницю між добром і злом, більше того, я стаю байдужим і до зла, і до добра. Це наслідок якоїсь душевної апатії; але, з другого боку, ця апатія мене рятує, бо, змучений внутрішнім розладом, я чую її голос: "Припустімо, що ти гірший, ніж був, — то й що з того? Чи варто тобі з будь-якого приводу страждати?"

Крім того, я помічаю в собі ще одну зміну. Поступово я при звичаївся навіть до того, що спершу так зачіпало моє почуття честі,— і тепер уже досить холоднокровно б'ю лежачого. Ось уже кілька днів я помічаю, що дозволяю собі робити тисячу речей, на які ніколи не осмілюся б, якби Девіс фізично й розумово був не таким немічним Лазарем, а чоловіком, здатним захищати свою честь і власність. Ми з Лаурою вже не завдаємо собі клопоту поїздками на море... Я ніколи не припускав, що моя делікатність може так притупитися. Правда, я легко міг би сказати собі: "Яке мені діло до цього жалюгідного левантинця?", але, їй-богу, я часто не можу позбутися думки, що моя чорнокоса богиня з бровами Юнони зовсім не Юнона, а Цірцея, яка своїм дотиком обертає людей — як би це найточніше сказати в дусі грецької міфології? — на вихованців Евмея.

А коли я запитую себе: "В чому ж тут річ?" — відповідь рівнозначна банкрутству моїх багатьох колишніх поглядів. Отож наше кохання — це просто взаємний потяг плоті, а не душ. Та весь час я думаю про те, що сучасна людина не може цим задовольнитись. Ми з Лаурою були подібні лише до богів і тварин, але ніколи — до людей. Власне кажучи, наші почуття навіть не можна назвати коханням, бо ми одне для одного тільки бажані, а зовсім не дорогі люди. Якби Лаура була іншою і я був іншим, ми могли б бути стократ щасливішими, й мені зараз не здавалося б, що моє місце серед Евмеевих свиней. Я розумію, що кохання, яке хоче бути тільки духовним, зостанеться лише тінню; проте, зовсім позбавлене духовності, воно перетворюється на паскудство. Інша справа, що люди, яких доторкнулась чарівна паличка Цірцеї, можуть знаходити задоволення в цьому паскудстві.

Як дивно й сумно мені, людині з душею елліна, писати такі речі! Але я починаю скептично ставитись до моєї Еллади; починаю сумніватись, чи можна жити давно застарілими формами життя, а тому що я завжди щирий, то й пишу те, що думаю.

30 квітня

Учора, мов сніг на голову, звалився на мене тігчин лист. Його переслали мені з Рима. Він датований два тижні тому, не розумію, чому так довго його тримали в Каза Озорія. Тітка певна, що я був на Корфі, але вирішила, що, мабуть, уже повернувся звідти, й пише мені таке.

"З великим нетерпінням і занепокоєнням чекаємо звісток від тебе. Я, стара, вже

міцно вросла в землю, і ніякий вітер не може похитнути мене, але на Анельку аж шкода дивитись. Вона, напевно, чекала від тебе листа з Відня чи з Рима і, не одержавши його, почала непокоїтись. Потім, як ти знаєш, помер твій батько. Я навмисне казала при Анельці, що тепер ти не можеш ні про що інше думати, як про своє горе, та мине кілька тижнів, ти підбадьоришся й повернешся до діяльного життя. Ми з Анелькою ніби й не говоримо відверто, однак добре розуміємо одна одну. І я бачила, що вона зовсім заспокоїлась. Проте, коли минув місяць, а ти не дав навіть знати про себе, вона знову почала тривожитись, головним чином про твоє здоров'я, але, напевно, її непокоїло й те, що ти про нас забув. Я теж турбувалась і кілька разів писала на Корфу до вимоги, як ми з тобою домовились. Не отримавши ніякої відповіді, про всяк випадок посилаю тобі листа в Рим, бо думка, що ти, може, хворий, отруює нам життя. Напиши нам хоч кілька слів, а передусім підбадьорся, мій любий Леоне, й візьми себе в руки. Буду з тобою відвертою. Анелька страждає ще й тому, що хтось тут наговорив її матері, немовби ти всім відомий як баламут. Уяви собі моє обурення! Целіна у відчаї розповіла про це дочці, тепер в однієї весь час мігрень, а друга, бідолашна, зблідла, схудла й змінилась так, що шкода на неї дивитись. А яка ж вона славна й добра, мов ангел! Прикидається веселою, щоб не тривожити матері, та я добре бачу, що з нею діється, і моє серце крається. Любий мій хлопчику, я не говорила про це з тобою в Римі, шануючи твоє горе, але таке нещастя, як смерть близьких, це воля божя, з нею треба змиритися й не занепадати духом. Написав би ти нам хоч слово, яке заспокоїло б нас. Зжалься над дівчиною. Не буду приховувати від тебе: найбільше моє бажання, щоб після закінчення твоєї жалоби, хоча б за рік чи за два, ви могли одружитися, бо, по-моєму, Анелька — це справжній скарб. Та навіть якщо все складеться інакше, було б краще, щоб ти якось дав нам це зрозуміти. Ти знаєш, я ніколи не перебільшую, і якщо пишу тобі про це, то тільки тому, що дуже потерпаю за Анельчине здоров'я. До того ж ти повинен знати, що йдеться про її майбутнє. Крімський все частіше буває в нас і, звичайно, має якісь серйозні наміри. Я хотіла було без довгих церемоній, по-своєму випроводити його, тим більше, що, мабуть, це він набалакав про твою легковажність, але Целіна благала мене не робити цього. Вона зовсім у відчаї й ані крихти не вірить у твоє кохання до Анельки. Що ж я мала робити? А може, материнське передчуття не обманює її? Напиши ж, дорогий Леоне, якнайскоріше, обіймаю тебе й посилаю благословення старої жінки, в якої ти єдиний на всьому світі. Анелька свого часу хотіла написати тобі, висловити тобі співчуття, але Целіна їй не дозволила, через це я аж посварилася з нею. Целіна — чудова жінка, однак часто мене сердить. Усі тобі кланяються й сердечно вітають. Молодий Хвастовський відкриває у нас тут броварню. В нього було трохи своїх грошей, а решту я йому позичила".

Спочатку цей лист наче не справив на мене ніякого враження; потім я почав ходити по кімнаті й відчув, що так тільки здалося. Хвилювання моє зростало з кожною хвилиною і врешті стало нестерпним. Через годину я вже здивовано сказав собі: "Хай йому біс! Чому це я ні про що інше не можу думати?!" Аж дивно, з якою силою охопили мене найрізноманітніші почуття, стрімко пролітаючи одне за одним, ніби хмари, що їх

жене вітер. Який же я все-таки нервовий! Насамперед мені стало шкода Анельки. Все, що я ще недавно відчував до неї і що й досі затаїлося в якихось закамарках моєї душі, зненацька вирвалось, мов пара, на поверхню. Їхати до неї, заспокоїти її, пригорнути, ошасливити — таким був перший порух, перший душевний порив, далекий від чітко сформульованого рішення, але надзвичайно сильний. А коли я уявив собі її очі, повні сліз, її руки в моїх руках, то мене почало з новою силою вабити до неї. Потім я порівнював її з Лаурою, — і це порівняння було фатальним для Лаури. Враз життя, яке я вів тут, стало мені кісткою в горлі. Захотілось дихати свіжим повітрям, не тим, яким я дихаю тут, захотілося спокою, душевної втіхи, а найбільше — чистого кохання. Водночас я радів, що нічого ще не втрачено, що все можна виправити, це залежить тільки від мого бажання. Та раптом мені спали на думку Кроміцький і Анельчина мати, яка, не довіряючи мені, напевно, стала на його бік. Від згадки про них мене охопив гнів, він поступово нарастив і заглушив усі інші почуття. Чим наполегливіше мій розум підказував мені, що пані Целіна має всі підстави не покладатися на мене, тим більшу образу відчував я до неї за те, що вона осмілюється не довіряти мені. Кінець кінцем мене охопила якась відчайдушна злість на самого себе й на всіх. Усе, що я думав і відчував, виразив у кількох словах: "Гаразд, нехай так і буде!"

Лист надійшов учора; сьогодні, вже спокійніше аналізуючи свій стан, я здивовано помічаю, що та образа глибоко запала мені в душу й що зараз вона ще більша, ніж була. Тепер це почуття цілком оволоділо мною. Я кажу собі все, що може сказати тверезо мисляча людина, однак не можу простити Кроміцького не лише Анельчиній матері, а й самій Анельці. Зрештою Анелька могла б одним словом припинити його приїзди до Плошова, якщо ж вона цього не робить, то це з її боку поступка матері, тобто вона жертвує мною, щоб оберегти матір від мігрені. Крім того, Кроміцький своїм залицанням принижує в моїх очах Анельку, псує її, зводить до вульгарного типу "панни на виданні". Я не можу говорити про це спокійно!

Може, я міркую й відчуваю все, як людина вкрай роздратована; може, в мене надто хворобливе самолюбство; я все розумію, бачу, вмю дивитись на себе очима стороннього спостерігача, але й це роздвоєння не допомагає. Дедалі більше роздратовуюсь і серджусь. Навіть коли я зараз пишу про це, то тяж терзаю собі нерви, тому кидаю писати.

1 травня

Вночі я думав: "А може, завтра буду спокійнішим". Де там! У мені просто нарастає якесь озлоблення проти Анельчиної матері, проти Анельки, тітки й проти самого себе. Завжди необхідно принатурюватись до того, з ким маєш справу. Я з біса тонкошкірий, а тітка цього не врахувала. Та хіба мені погано тут, у Пельї? Лаура подібна до мармурового моноліту. Але біля неї я принаймні хоч не страждаю, бо, крім уроди, в цій нічого немає. Досить з мене тих витончених, чутливих душ. Нехай їх утішає Кроміцький.

2 травня

Я сам відніс сьогодні листа на пошту. Написав, що бажаю пану Кроміцькому щастя

з панною Анелею, а пані Анелі — з паном Кроміцьким. Тітка хотіла рішучої відповіді, то й має її.

3 травня

Мені спало на думку, чи не було те, що написала тітка в своєму листі про Кроміцького, жіночою дипломатією, чи не хотіла вона "приострожити" мене? Якщо так, то вітаю тітоньку з її винахідливістю і знанням людей.

10 травня

Минув тиждень. Я не писав, бо ходив, мов очманілий. Мене весь час мучать страшна туга й жаль. Анелька не була байдужою мені. На думку спадають слова Гамлета: "Я любив Офелію, як сорок тисяч братів любити не можуть!" Тільки я сказав би інакше: "Я любив Анельку більше, ніж сорок тисяч Лаур!" І треба ж було, щоб саме я своїми руками заподіяв їй зло! Іноді я втішаюся тим, що шлюб з таким чоловіком, як я, був би для неї злом, але це неправда! Якби вона стала моєю, я був би до неї добрим. Терзає мене тільки підозра, що, може, їй досить і Кроміцького.

Коли я подумаю про це, в мені все починав знову кипіти, і я ладен написати другого такого ж листа.

Сталося! Це єдина втіха для таких людей, як я, бо тепер можна скласти руки й нидіти далі. Може, це ознака виняткової слабості, але в цьому слові "сталося" я знаходжу якусь розраду.

Тепер я вже здатний міркувати більш спокійно.

Отож, стукаючи себе по лобі, намагаюся збагнути, яким чином трапилося так, що людина, яка не тільки вихваляється надзвичайно розвинутою здатністю самоаналізу, але насправді має її,— протягом кількох днів діяла тільки під впливом рефлексів. Для чого ж тоді існує свідомість, якщо при першому-ліпшому подразненні нервів вона ховається в якісь закамарки мозку й залишається пасивним свідком рефлекторних дій? Тільки для аналізу *post factum*? Не знаю, що я з цього матиму, але, якщо мені не залишається нічого іншого, то використаю її хоча б для цього. Отже, чому я так повівся з Анелькою? Невже тому, що я справді людина інтелігентна, може, навіть дуже інтелігентна (нехай мене грім поб'є, якщо я хочу полестити собі чи похизуватись), — але нерозумна? Головне, що мені не дано спокійної чоловічої розсудливості. Нервів своїх я не тримаю в шорах, я хворобливо вразливий, мене можна поранити — за висловом поета — навіть згорнутою вдвоє пелюсткою троянди. В моїй інтелігентності є щось жіноче. Може, я не виняток, і багато чоловіків, насамперед у Польщі, належать до людей такого сорту. Однак це для мене мала втіха. Такий розум може багато що збагнути, але керуватися ним у житті важко: він тривожно метається, вагається, надто довго зважує кожне рішення і врешті застряє на роздоріжжі. Внаслідок цього у людини зменшується дієздатність, а розвивається слабкість характеру, що є нашою вродженою і поширеною вадою. Ось, приміром, я ставлю собі нове запитання: якби в тітчиному листі не було згадки про Кроміцького, чи розв'язка була б іншою? І, їй-богу, не наважуюсь відповісти "так"! Розв'язка не настала б так швидко — це безсумнівно, — але хто знає, чи була б вона більш щасливою. Слабким характерам необхідні

безнастанні потурання, тільки для сильних духом людей перепони стають стимулом. Лаура, яка в певному відношенні дуже прониклива, напевно, розуміє це і, може, тому була до мене такою... поблажливою.

Врешті, що з цього випливає? Що я тухтій? Зовсім ні! Я не приховую від себе правди, не приховав би й цього, — але ж це зовсім не так!.. Я відчуваю, що міг би без довгих вагань поїхати на Північний полюс або стати місіонером і помандрувати в глиб Африки; в мені є якась неугамовність, якась спадкова відвага, я здатний на різні сміливі задуми, на ризиковані вчинки. Темперамент у мене жвавий, я рухливий, повороткий, хоч і не настільки, як, приміром, Снятинський.

І лише тоді, коли йдеться про вирішення якогось життєвого питання, мій скептицизм робить мене безсилим, розум губиться в припущеннях та висновках, сила волі не має на що спертись, і мої вчинки тоді залежать частково від зовнішніх випадковостей.

12 травня

Я ніколи не любив Лаури, хоча був і досі ще перебуваю під владою її фізичної принадності. Може, це здається на перший погляд дивним, але по суті це досить звичайне явище. Можна навіть бути закоханим і не любити. Скільки разів мені доводилося бачити пристрасть, гірку, болісну, яка ранила саме тому, що в ній не було любові. Я вже, здається, згадував, що Снятинські не тільки кохаються, а й глибоко люблять одне одного; тому їм добре разом... Ах! Відчуваю, що я теж глибоко любив би Анельку, і нам разом теж було б добре... Краще про це не говорити!.. Що стосується Лаури, то вона, може, зустрічала в житті багатьох людей, які шалено захоплювались її чорним волоссям, її класичною постаттю, її бровами, голосом, поглядом, станом тощо, проте я певний, що ніхто ніколи її не любив. Ця дивна жінка непереборно приваблює до себе й водночас відштовхує. Я вже казав, що в ній немає нічого, крім вроди, тому що навіть її незвичайна інтелігентність — тільки перша невільниця, яка стоїть навколішки біля її ніг і зав'язує їй котурни. Десь із тиждень тому я бачив, як Лаура давала милостиню дитині рибака, який недавно втопився, і подумав: якби вона вважала, що їй більше личитиме, коли вона виколуватиме очі цій дитині, то вона цілком спокійно й граціозно виколола б їх. Таке завжди відчувається, тому через таку жінку можна втратити голову, але любити її неможливо. А Лаура розуміє все — крім цього.

Зате яка ж вона гарна! Кілька днів тому, коли вона спускалася зі сходів вілли в сад, похитуючи прекрасними стегнами, "я думав, що впаду", — як каже Словацький. Безперечно, я перебуваю під впливом двох сил, одна з них мене притягує, а друга відштовхує. Я хочу їхати до Швейцарії і водночас хочу повернутись до Рима. Чим це закінчиться, не знаю. Правильно каже Рібо, що "хочу" — це лише стан свідомості, а не акт волі; а тим більше не акт волі двоїсте "хочу". Я одержав листа від свого нотаріуса, він викликає мене до Рима в справах спадщини; там треба залагодити якісь формальності, думаю, що це можна було зробити й без мене, якби я дуже не захотів їхати... Але ж для мене це й привід... З якогось часу я люблю Лауру ще менше, ніж раніше. В цьому не її вина, бо вона завжди однакова, та річ у тім, що незадоволення

самим собою я переніс і на неї. Під час мого душевного розладу я шукав біля неї не лише спокою, а й якогось навмисного приниження; тепер я відчуваю до неї за це неприязнь. Про ці мої душевні бурі вона нічого не знає. Хіба вони могли якось цікавити її, якщо не могли служити їй прикрасою? Вона помітила тільки, що я став якимсь нервовим і більш дратівливим, аніж завжди; кілька разів запитала мене про причину, але не дуже допитувалась.

Може, мій потяг до неї переможе, і я не поїду, проте в будь-якому випадку скажу їй завтра або ще й сьогодні, що повинен поїхати. Цікаво, як вона сприйме Цю звістку, тим більше цікаво, що я не можу собі цього ясно уявити. Підозрюю, що при всій її пристрасності до мене, такій же, як і в мене до неї, вона теж мене не любить звичайно, якщо вона взагалі завдає собі клопоту любити чи не любити когось. Наші душі мають багато спільного, але в тисячу разів більше протилежного.

Я страшенно стомився. Не можу не думати про те враження, що його справив мій лист у Плошові. Думаю про це весь час, навіть тоді, коли буваю з Лаурою; весь час бачу перед собою Анельку й тітоньку. Яка ж Лаура щаслива зі своїм вічним спокоєм! А мені так важко володіти собою...

Я радію, що незабаром зміню місце. В Пельї, незважаючи, що це морський курорт, тепер зовсім безлюдно. Страшенна спека. Море ліниве, навіть не плесне хвилею біля берега, немов уже знемігши від спеки. Часом подме гарячий вітер, підніме хмари білої куряви, яка вкриває грубим шаром листя пальм, буксу, смоковниць і миртів, проникає навіть крізь опущені жалюзі до будинків. У мене болять очі, бо всі стіни так сліпуче відбивають сонячне світло, що вдень неможливо на них дивитись.

До Швейцарії чи до Рима — тільки б виїхати звідси! Мені здається, що скрізь буде краще, ніж тут. Власне кажучи, ми всі збираємося в дорогу. Девіса я вже не бачив чотири чи п'ять днів. Думаю, що в будь-який день він зовсім збожеволіє. Лікар казав мені, що бідолаха весь час пропонує йому помірятися силами. Це вважається дуже поганою ознакою.

Рим. Каза Озорія, 18 травня

Напевно, мені була потрібна самотність. Я почуваю себе так, як перший час після приїзду до Пельї,— мені й сумно, й добре. Навіть краще, ніж було в Пельї, бо я не відчуваю тієї тривоги, яку з самого початку викликала в мене присутність Лаури. Я походжаю по пустому, темному будинку, знаходжу тисячі дрібниць, що нагадують мені про батька, і пам'ять про нього знову свіжа в моїй душі. Образ його вже був злегка окутаний синьою імлою далини, а зараз я на кожному кроці зустрічаюся з його колишнім реальним життям. На столі в його робочому кабінеті лежать лупи, крізь які він розглядав зразки, бронзові шпильки, що ними він виколупував засохлу землю з викопаних жбанів, фарби, пензлики, розпочаті рукописи, записи, що стосувалися його колекцій, одне слово: тисяча дрібниць. Часом мені здається, ніби батько тільки вийшов і незабаром повернеться до своєї щоденної праці, а коли ця ілюзія розсіюється, мене охоплює глибока туга за ним, і я люблю його не лише як спогад, а люблю його самого, що тепер спить вічним сном на Кампо Санто.

Проте цей сум настільки чистіший від усіх тих почуттів, які останнім часом володіли мною, що мені з ним добре, я відчуваю себе кращим, уже не таким зіпсованим, яким я собі здавався. Ще я переконався, що найвідчайдушніші мудрування над собою не заважають людині радіти, коли вона помічає в собі які-небудь благородні нахили. Звідки цей непереборний, непогамовний потяг людей до добра? Почавши витягати нитку з цього клубка, я іноді заходжу дуже далеко. Наш розум є відображенням логічної закономірності загального буття, то, може, й наше поняття добра теж є відблиском якогось абсолютного добра? Якби це було так, людина могла б зразу покінчити зі всіма своїми сумнівами й вигукнути не тільки: "Еврика!", а й "Алілуя!" Однак боюся, щоб ця моя теорія не розпалась, як і багато інших, тому не наслідуюсь їй будувати. Зрештою, все це підказують мені скоріше мої почуття, аніж логічні міркування, я ще обов'язково повернуся до цього питання, бо тут ідеться про витягання колючки не з ноги, а з душі. Але зараз я дуже змучений, мені страшенно сумно, хоч разом з тим дуже спокійно й добре. Здається, що з усіх живих істот лише людина здатна часто діяти проти своєї волі. Виявляється, мені давно хотілося виїхати з Пельє, втім, минали дні за днями, а я сидів там і сидів. Ще напередодні свого від'їзду я був майже певен, що залишуся; несподівано мені прийшла на допомогу сама Лаура.

Я сказав їй про нотаріусового листа й про свій від'їзд тільки для того, щоб побачити, яке це справить враження на неї. Ми були самі в кімнаті. Я сподівався якогось вигуку, хвилювання, протестів — нічого схожого!

Почувши новину, Лаура повернулася до мене, притягла мою голову близько до своєї і, перебираючи пальцями мов волосся, спитала:

— Але ти повернешся? Чи ж не так?

Їй-богу, для мене й досі лишається загадкою, що це означало! Чи вона думала, що я повинен обов'язково їхати? Чи, впевнена в силі своєї вроди, ані хвилини не сумнівалася, що я повернусь? Чи, може, вхопилася за першу-ліпшу можливість, щоб позбутися мене, — бо після такого запитання мені не залишалось нічого іншого, як виїхати. Пестливий жест, який супроводжував її запитання, ніби трохи заперечував таке припущення, та все ж воно здається мені найвірогіднішим. Іноді я майже переконаний, що Лаура хотіла мені сказати: "Не ти мені, а я тобі даю відставку". Признаюся навіть, що коли б це була відставка, то Лаурина спритність просто незвичайна, вона тим більше дивовижна, що зроблено було це дуже мило й ласкаво, я так і не збагнув, чи вона поглузувала з мене, чи ні. Але навіщо обманювати себе? Своїм запитанням вона виграла гру. Може, в будь-якому іншому випадку моє самолюбство було б уражене, але зараз це мені байдуже.

Того вечора ми не тільки не стали холоднішими одне до одного, а навпаки, були ще ніжнішими, ніж завжди. Розсталися ми дуже пізно. Досі бачу, як Лаура затуляє рукою свічку і, опустивши очі, проводить мене до дверей. Вона була така гарна, що я аж шкодував, що повинен виїхати. Другого дня вона попрощалася зі мною на вокзалі. Букет чайних троянд я загубив десь у Генуї. Дивна жінка! Чим далі я від'їздив від неї, тим відчував усе більше полегшення. Я їхав без зупинок до самого Рима й тепер почуваю себе, мов птах, що вирвався з клітки на волю.

22 травня

У Римі я не застав майже нікого із знайомих. Спека порозганяла їх у вілли або в гори. Вдень на вулицях мало людей, зустрічаються тільки іноземці, здебільшого англійці в коркових шоломах, обмотаних мусліном, з червоним "Бедекером" у руках і вічним "Very interesting!"[24] на устах. Опівдні на нашій Бабуїно буває так безлюдно, що кроки поодиноких пішоходів розкочуються луною на тротуарах. Зате вечорами всі вулиці аж кишать народом.

Мене завжди о цій порі мучить задишка й нервовий неспокій, тому я виходжу на свіже повітря, блукаю до знемоги, — після цього мені стає значно легше. Моя прогулянка звичайно закінчується на Пінчіо. Часто я разів зо три або з чотири проходжу вздовж цієї чудової тераси. В цей час там можна побачити багато закоханих пар. Одні проходжуються під руку, притулившись скронею до скроні й звівши вгору очі, наче від надмірного блаженства; інші сидять на лавках під деревами, в темряві. Іноді мерехтливе світло ліхтаря вихоплює з того мороку то профіль берсальєра, напівприкритий перами капелюха, то світлу сукню дівчини, або обличчя робітника чи студента. Весь час до моїх ушей долинають шепіт, присягання, тихий спів. Здається, ніби ти на весняному карнавалі, і дуже приємно буває загубитися в натовпі, перепочити душею. Які всі ці люди щасливі, веселі й простодушні! Я наче вбираю в себе їхню простоту, і вона краще, ніж будь-який хорал, заспокоює мої нерви. Вечори стоять теплі, ясні, тільки зрідка повіває свіжий вітер. Місяць піднімається із-за Трінітадель-Монті і, наче срібний човен, пливе над цим людським мурашником, освітлюючи верхівки дерев, дахи будинків і башти. Біля підніжжя тераси шумить і сяє вогнями місто, а ген-ген, у сріблястій імлі, вимальовується темний силует собору св. Петра з куполом, що виблискує, ніби другий місяць. Давно Рим не здавався мені таким прекрасним! Відкриваю в ньому якусь нову принадність. Щовечора повертаюся пізно додому й лягаю спати, майже щасливий від думки, що завтра прокинуся знову в Римі. А як я сплю!.. Не знаю, може, це від втоми, але я сплю мертвим сном і, навіть прокинувшись, уранці ще ходжу, мов очманілий.

Ранками я зустрічаюся з нотаріусом. Іноді складаю для себе опис батькових колекцій. Батько не заповів їх місту, і я як єдиний спадкоємець став їхнім власником.

Виконуючи батькову волю, я без вагань подарував би їх Риму, однак побоююся, що в батька, під впливом тітки, виникли певні сумніви, і він навмисне не залишив ніякого розпорядження, щоб його колекції колись можна було перевезти на батьківщину. Що в останні часи життя батько мріяв про це, свідчать численні пункти в його заповіті. Багато невеликих сум він заповів далеким родичам, а один з тих записів зворушив мене глибше, ніж можу висловити. Звучить він так: "Голову Мадонни (Сассоферрато) залишаю в спадок моїй майбутній невістці".

25 травня

Ось уже місяць, як скульптор Лукомський почав ліпити батьків скульптурний портрет у повний зріст за бюстом, який він сам зробив кілька років тому. Часто по обіді я ходжу до нього дивитись, як посувається робота. Скульпторова майстерня ніби

переносить мене в інший світ. Це щось на зразок сараю з одним величезним вікном угорі, яке виходить на північ, тому майстерня освітлена холодним, без сонячних променів світлом. Коли сидиш у пій, то здається, що ти не в Римі. Це оманливе враження довершує сам Лукомський: у нього голова жителя півночі, світла борода й блакитні, затуманені очі містика. Обидва його помічники — поляки; двоє собак, що бігають у саду, зветься Крук і Курта; одне слово, це якийсь гіперборейський острів у південному морі. Я люблю тут бувати, в цій своєрідній обстановці; люблю також дивитись, як працює Лукомський. Тоді в ньому відчувається сила й простота. Особливо цікаво дивитись, коли він відходить від скульптури, щоб краще розглянути її, а потім швидко повертається назад, ніби йде в атаку. Він дуже талановитий скульптор. Батькова постать виростає під його руками і вражає схожістю. Це буде не лише портрет, а й мистецький твір.

Якщо хто закоханий в красу форми, то це Лукомський. Мені здається, що він навіть мислить з допомогою форм грецьких носів, торсів, рук, голів, словом — не ідеями, а формами, до того ж формами класичними. В Римі він живе вже років з п'ятнадцять, а так відвідує музеї й галереї, наче тільки вчора сюди приїхав. Виявляється, що така пристрасть може повністю заповнити життя людини й стати для неї релігією, — хоч тільки при умові, якщо вона стане її жерцем. Лукомський так дивиться на людей з гарною статуєю, як побожний християнин — на святі образи. Я запитував його, хто, на його думку, найвродливіша жінка в Римі? Він, не замислюючись, відповів: "Дружина Девіса" й одразу ж почав креслити в повітрі великими пальцями обох рук її постать такими легкими й виразними жестами, які звичайно бувають у художників. Лукомський людина замкнута й меланхолійна, а в цю хвилину він так пожвавішав, що навіть його очі втратили містичний вираз.

— Ось оце, приміром, — повторював він, креслячи все нові лінії, — або оце!.. Вона найвродливіша жінка не лише в Римі, а й в усьому світі!

Особливо захоплюється він Лауриною шиєю. Каже, що коли Лаура піднімає голову, її шия продовжує лінії обличчя, бо вона не вужча від самого обличчя, що зустрічається надзвичайно рідко; часом тільки на Трансвері можна побачити в жінок з народу таку шию, але вона ніколи не буває настільки довершеною, як у Лаури. Це правда, бо якби хтось захотів знайти в Лаури якийсь фізичний недолік, то тільки змарнував би час. Лукомський дійшов до того, що почав запевняти, ніби статуї таких жінок треба ще за їх життя ставити на Форумі. Я, звичайно, з ним не сперечався.

29 травня

Італійська довга процедура затвердження права на спадщину починає мені набридати. Як же повільно італійці все роблять, незважаючи на свою жвавість, і як багато говорять! Вони мене зовсім заговорили. Я дістав собі кілька найновіших французьких романів і цілими днями читаю. Їхні автори, на мою думку, чудові художники. Як швидко й точно вони змальовують кожний образ, скільки сили й виразності в їхніх ескізах! Техніка в них неперевершена. Але про людей, яких вони описують, я повторю те, що вже казав раніше, — вони люблять одне в одному лише

зовнішність, і більше нічого. Може, це й буває в житті, як виняток, але, щоб у всій Франції ніхто не вмів кохати інакше, — нехай розкажуть комусь іншому, а не мені. Я дуже добре знаю Францію, знаю, що з цього погляду вона в житті краща, аніж в літературі. Гонитва за яскравою, реальною правдою робить роман фальшивим. Людина любить в іншій людині особистість, а особистість складається не лише з виразу обличчя, погляду, голосу, постаті, а й з розуму, характеру, способу мислення, одне слово, з багатьох духовних та моральних рис. Мов ставлення до Лаури є найкращим доказом того, що почуття, яке ґрунтується виключно на захопленні зовнішністю, не заслуговує навіть, щоб називатися коханням. Зрештою, Лаура — виняток.

31 травня

Учора я снідав з Лукомським; увечері, як завжди, бродив по Пінчіо. Моя уява часом заводиться мене на манівці. Я уявив собі, що веду під руку Анельку. Ми ходили й розмовляли, як двоє людей, що більше за все на світі кохають одне одного. Мені було так добре, як ніколи не бувало з Лаурою, та, коли уява перестала працювати, — яким самотнім я відчув себе! Не хотілося повертатись додому. Вночі я не міг заснути. Все-таки життя моє страшенно беззмістовне. Це постійне копирсання в самому собі призводить лише до спустошеності. А відчуваю, що могло б бути інакше. Аж дивно, що мої спогади про Анельку такі живучі. Чому, наприклад, я ніколи не уявляю собі, що йду під руку з Лаурою, навіть зараз, згадавши її ім'я, додав подумки: "Нехай їй бісі" Я часто думаю, що тримав щастя за обоє крил і випустив його зі своїх рук.

2 червня

Давно мене ніхто так не дивував, як сьогодні Лукомський. Пішли ми разом з ним у музей на Капітолії. Вже біля статуї Венери він збентежив мене, коли, обертаючи статую на рухомій підставці на всі боки, сказав, що надає перевагу неаполітанській Праксітелевій Псіхеї, тому що в ній більше одухотвореності. Дивно було це почути від такого художника. Але ще більша несподіванка чекала мене біля скульптури Галла — вмираючий гладіатор. Лукомський мало не півгодини мовчки дивився на нього, а потім сказав крізь стиснуті зуби, як завжди, коли його щось хвилювало:

— Вже разів зі сто казали, що в нього слов'янське обличчя, але ж і справді це щось надзвичайне!.. Мій брат орендує маєток Козлувек біля Серпця. Там був конюх Міхна... Торік він утонув, купаючи коней. То я скажу вам, що в нього було точнісінько таке саме обличчя. Я тут іноді й годину простоюю, — мені це потрібно...

Я не вірив своїм вухам і дивувався, що стеля Капітолію не обвалюється нам на голови. Серпець, Козлувек, Міхна, — тут у цьому світі античних творів і класичних форм, — і від кого я це чую, від Лукомського! Та відразу із-за скульптора виглянула людина. "То оце ти, братику, такий художник? — подумав я. — Отакий грек? Отакий римлянин? Отже, ти приходиш дивитись на гладіатора не лише заради його форми, а й тому, що він нагадує тобі Міхну з Козлувека? Тепер мені зрозумілі твоя мовчазність і меланхолія!".

Лукомський, мабуть, угадав мої думки, бо втупив свої "містичні" очі в підлогу й почав говорити уривчасто й швидко, наче пояснюючи те, що сказав раніше:

— Тут, у Римі, тільки б жити, а не вмирати!.. І мені щастить... Не можу нарікати... Сиджу тут, бо треба... Але, знаєте, мене замучила ностальгія... Коли мої собаки загавкають уночі в саду, я ладен на стінку дертися, бо мені вдається, що я в нашому селі... Я збожеволів би, коли б хоч один раз на рік не їздив туди. І незабаром знову поїду, бо все це мені вже отут!..

Він провів пальцем по горлу й стиснув губи, щоб приховати їхнє тремтіння. Це був справжній вибух почуттів, який мене дуже здивував, бо від Лукомського я такого не сподівався. Я теж раптом збентежився, подумавши про ту величезну різницю, яка існує між мною і такими людьми, як Лукомський чи Снятинський. Я ще й зараз з якоюсь тривогою думаю про це. Адже перед ними справжні небокраї, просто недоступні для мене. Який огром почуттів носять ці люди в собі! Добре їм від цього чи погано, проте вони багаті порівняно зі мною. їм не загрожує ні спустошеність, ні духовний голод. Кожен із них має запас життєвих сил на десятиох. Я теж відчуваю себе певною мірою зв'язаним з батьківщиною, але це почуття не таке безпосереднє, воно не горить у мені, як полум'я в лампі, не стало частиною моєї душі. Я можу прожити без усяких Козлувеків, Міхни чи Плошова, тому що там, де для таких, як Лукомський або Снятинський, б'ють живі джерела, з яких вони черпають сенс життя, — я знаходжу лише сухий пісок. І навіть якби в них не було такої опори, в них ще лишилися б: у одного — його скульптура, а в другого — його література. Неможливо повірити, що така людина, як я, котра має стільки можливостей бути щасливою, не тільки не щаслива, а й не знає, навіщо живе. Безперечно, винне в цьому оточення, в якому я виховувався, — Рим, Мец, Париж і знову Рим; я був, наче дерево, вирване зі своєї землі й погано пересаджене на чужу. Проте в цьому є й моя вина, я ставив знаки запитання й філософствував там, де інші просто кохають. І ось у результаті те філософствування нічого мені не дало, я тільки виснажив собі душу.

8 червня

Записую все, що сталося за тиждень. Я отримав кілька листів, серед них один від Снятинського. Цей славний чоловік так приголомшений історією з Анелькою, що навіть не картає мене. Пише тільки, що його дружина страшенно гнівається на мене, не хоче про мене й чути, каже, що я потвора, яка знаходить найбільше задоволення в тому, що знущується зі своїх жертв. Цього разу я, як справжній християнин, не тільки не образився за це на Снятинську, але ще більше став поважати її. Яке палке, благородне серце! Снятинський, напевно, вважає, що діло пропаще, а скоріше всього, остаточно вирішене, бо утримується він від порад і лише співчуває: "Дай боже, — пише, — щоб ти знайшов іншу таку". Дивна річ, але як подумаю, мені здається, що я не хочу ніякої іншої, ані подібної до Анельки, ані кращої за неї, хочу тільки її саму. Кажу, що мені так здається, бо це почуття ще не набрало якоїсь виразної форми. Я ношу його в собі, мов клубок дуже переплутаного шовку, мучуся й не можу ті переплутані пасма розплутати. Хоч ніби я й пізнав самого себе, але не знаю, наприклад, чому я так страждаю — від того, що кохаю Анельку сильніше, ніж думав, чи лише тому, що міг би її глибоко кохати? Снятинський ніби відповідає мені на це: "Я чув чи колись читав, що золоті

самородки іноді бувають вкриті кварцовою оболонкою, з якої їх важко видобути. Очевидно, й твоє серце має таку оболонку; всередині коштовний метал, але огидна оболонка не зовсім розплавилась під час твого останнього перебування в Плошові. Ти пробув там дуже недовго й просто не встиг глибоко покохати цю дівчину. Може, ти маєш енергію, щоб діяти, але в тебе зовсім немає рішучості; може, вона в тебе й з'явилася б, якби тобою оволоділо сильне почуття. Ти виїхав, почав, як завжди, старанно вивчати себе, розмірковувати, і сталося так, як я й передбачав: ти профілософствував своє і чуже щастя". Мене вразили слова Снятинського, він ніби повторював те, що свого часу казав мені батько. Хоча Снятинський розуміє мене краще, бо відразу ж додає: "Давня історія, — коли хтось занадто копирсається в собі, той врешті закінчує душевним розладом, а хто не закінчує душевним розладом, той стає не здатним приймати рішення. Тепер у нас хворе століття, коли тільки віслюки мають ще якусь силу волі, бо коли в кого-небудь є хоч трохи розуму, він одразу ж починає в усьому сумніватись і переконує себе, що насправді не варто чогось бажати". Таку думку я вже зустрічав у якогось французького письменника й подумав, що, їй-богу, він має рацію!

Часом мені хочеться, щоб Снятинський вилаяв мене, замість того щоб нашпиговувати свого листа такими, приміром, фразами: "При всіх твоїх достоїнствах все може закінчитися тим, що ти станеш постійним приводом горя й тривог для найближчих і найдорожчих тобі людей". Ці слова тим більше прикрі для мене, що вони справедливі. Я завдав горя Анельці, тітці, Анельчиній матері та, врешті, й собі самому. Зате мені захотілося сміятись, коли я прочитав далі: "За законом життя в людині повинно щось рости; тож остерігайся, щоб у тобі не виросло якесь чортівиння, що тебе першого отруїть". Ні!.. Принаймні це мені не загрожує. Адже виросла в мені якась пліснява, посіяна Лауриною рукою, але вона виросла тільки на тій кварцовій оболонці, про яку згадує Снятинський; вона не змогла пустити коріння глибше й не отруїла ні мене, ні Лаури. Таку плісняву не треба навіть виривати, досить її стерти, як куряву. Снятинський має більше рації, коли, ставши самим собою і захищаючи свій догмат, який завжди носить у душі, каже: "Якщо ти вважаєш себе людиною вищого типу, якщо ти навіть є нею, то скажу тобі, що сума таких "вищих" дає в суспільному розумінні мінус".

Який я в біса вищий тип — хіба що порівняно з Кроміцьким! Однак Снятинський каже правду. Такі люди, як я, тільки тоді не дають у сумі мінуса, коли вони належать до категорії "геніїв без портфеля", тобто, якщо вони великі вчені або великі художники. Часто вони навіть відіграють роль реформаторів. Я ж міг би бути реформатором лише самого себе. Ця думка переслідувала мене цілий день, бо справді, як може бути, що людина, яка так добре усвідомлює свої недоліки, не намагається їх позбутися. Адже, якби я тепер півдня вагався, вийти мені на вулицю чи ні, то все-таки міг би взяти себе за комір і звести вниз. Я скептик — гаразд! Та хіба я не можу наказати собі поводитись так, ніби я ним ніколи не був? Кому яке діло до того, що в моїх вчинках буде трохи менше чи трохи більше впевненості? Що міг би я, приміром, зробити зараз? Ну хоча б

звеліти, щоб спакували мої речі, й поїхати до Плошова. Міг би легко це зробити. Що з цього вийде, побачимо згодом, а тим часом було б щось зроблено. Щоправда, Снятинський пише: "Та мавпа тепер цілі дні проводить у Плошові й догризає нещасних жінок, які й без того стали схожі на тіні". То, може, вже запізно? Снятинський не згадує, чи давно він був у Плошові, тиждень або два тому, і за цей час справи дуже посунулись уперед. Так, але ж я про це не знаю. Врешті, що може статися гірше для мене, ніж те, що вже сталося? Я розумію, що людина, яка має хоч трохи рішучості, на моєму місці наважилася б поїхати туди; розумію також, що більше поважатиму себе, якщо так вчиню, тим більше, що навіть Снятинський уже не вмовляє мене їхати, а він же дуже енергійний. Від однієї думки про це в мене світлішав в очах; я бачу одне миле обличчя, яке в цю хвилину здається мені наймилішим у світі, і — per Vascho![25] Я, напевно, зроблю так, як намірився!

9 червня

La nuit porte conseil![26] До Плотова я зарар не поїду, бо це означало б їхати наосліп, але написав тітці довгого листа в зовсім іншому тоні, ніж той, якого цослав з Пельї. Через вісім, найбільше через десять днів я повинен одержати відповідь і, залежно від того, якою вона буде, я поїду до Плошова або не поїду — і взагалі не знаю, що зроблю. На прихильну відповідь я міг би розраховувати, якби, наприклад, написав так: "Люба тітонько, благаю вас, гоніть Кроміцького у три вирви; перед Анелькою я вибачаюсь, кохаю її і прошу бути моєю дружиною". Тільки, якби вони вже обвінчалися, моє прохання було б даремним; але гадаю, що справи там не посунулись так швидко. Проте я не написав тітці нічого схожого. Мій лист мав відіграти роль розвідника, який іде попереду війська і обстежує місцевість. Я склав його так, щоб тітка, відповідаючи мені, розповіла, що відбувається не тільки в Плошові, але й в Анельчиному серці. Відверто кажучи, якщо я не був досить рішучим, то це тому, що досвід навчив мене не довіряти самому собі. Ах, якби Анелька, незважаючи на свою образу на мене, відмовила Кроміцькому, яким би вдячним я був їй за це, наскільки вона стала б у моїх очах вищою від того нестерпного типу "панни на виданні", в якої одна мета — вийти заміж! Шкода, що я дізнався про Кроміцького. Відлетівши, мов птах, від Лауриних ніг, а це мало статися в будь-якому випадку, я напевно впав би до ніг Анельці. Моя мила тітонька показала, що в неї важка рука, сповістивши мені про наміри Кроміцького й підтримку, яку видавав йому пані Целіна. В наші нервові часи не тільки жінки, але й чоловіки вразливі, наче мімози. Один трохи необережний дотик, і душа згортається, закривається в собі часто назавжди. Знаю, що це безглуздо й погано, та все ж це так! Щоб змінитись, я повинен був би замовити собі в якогось анатома інші нерви, а свої берегти тільки для виняткових випадків. Ніхто, навіть Снятинська, яка зараз вважає мене потворою, не ставиться до мене так критично, як я сам. А хіба Кроміцький кращий за мене? Хіба його вульгарний невроз, це прагнення розбагатіти, достойніший за мій? Не вихваляючись, можу сказати, що в мене й почуття в десять разів витонченіші, і пориви благородніші, і серце добріше та вразливіше, ніж у нього, не кажучи вже про те, що він дурніший за мене, це і його рідна мати мусила б визнати.

Правда, я ніколи в житті не наживу не тільки мільярда, а й десятої частини його, але поки що й Кроміцький не нажив і сотої частини; зате я можу ручитися, що моїй дружині буде затишніше й ясніше в житті, ніж його дружині, що життя її буде ширшим і шляхетнішим.

Не вперше я порівнюю себе в думках з Кроміцьким, і це навіть сердить мене — настільки я вважаю себе вищим за нього. Ми живемо на різних планетах, і, якщо порівняти наші душі, то до моєї треба підніматися вгору сходами, — при чому можна скрутити в'язи; а до душі Кроміцького така дівчина, як Анелька, безперечно мусила б спуститися вниз.

А може, це було б їй не дуже важко? Гидке запитання! Але я бачив такі нечувані речі,— особливо в нас у Польщі, де жінки загалом стоять вище від чоловіків, — що повинен поставити собі таке запитання. Я зустрічав дівчат з такими високими поривами, що, їй-богу, їх можна назвати крилатими, чутливими до всього прекрасного й незвичайного, — і вони не тільки виходили заміж за неосвітених дурнів, а й на другий день після весілля переходили, так би мовити, в їхню віру, ставали такими, як і вони: вульгарним, егоїстичними, дріб'язковими, з вузькими поглядами. Більше того, деякі з них навіть вихвалялися цим, ніби вважаючи, що їхні колишні ідеали треба було після весілля викинути через вікно разом з миртовим вінком. І були впевнені, що саме завдяки цьому вони стають добрими дружинами, не усвідомлюючи, що кожна з них жертвує злетами душі заради мавп'ячих нахилів. Хоч потім часто, раніше чи пізніше, наступала реакція, але загалом шекспірівська Титанія в нас — розповсюджений тип, що його, напевно, кожен зустрічав у житті.

Я скептик аж до кісток, але мій скептицизм породжений "тим, що мені болить"; адже мені справді дуже боляче, коли я подумаю, що таке саме може трапитись і з Анелькою. Можливо, й вона, згадуючи свої дівочі пориви, знизуватиме плечима, переконана, що поставки для Туркестану — оце важливі й реальні речі, якими тільки й слід займатися в житті. Від думки про це мене охоплює шалена лютя, бо якщо з Анелькою таке станеться, то в цьому буде й моя вина.

А з другого боку, мої роздуми й вагання викликані не тільки нерішучістю, про яку пише Снятинський, а ще й іншою причиною. Я так високо ціную шлюб і ставлю до нього такі високі вимоги, що це позбавляє мене рішучості. Знаю, що часто чоловік і дружина так сходяться вдачами, як дві криві дошки, та все ж якось живуть; але для мене цього не досить. Тому, що я взагалі не дуже вірю в щастя, я кажу собі: нехай хоч у шлюбі мені пощастить! А чи може пощастити? Дивна річ! Причиною моїх вагань і нерішучості стали не невдалі шлюби, що їх я бачив у житті, а кілька щасливих, бо саме згадуючи їх, я кажу собі: "Оце справді пощастило! Не тільки в книжках так пишуть! Треба лише вміти знайти!"

11 червня

Останнім часом я дуже подружив з Лукомським. Він уже не такий замкнутий і мовчазний у моєму товаристві, як раніше. Вчора він зайшов до мене ввечері; ми забрели аж до терм Караккали, потім я запросив його до себе, і він просидів у мене

мало не до півночі. Свою розмову з ним я записую, бо вона певною мірою схвилювала мене. Лукомський трохи соромився свого пориву відвертості біля статуї вмираючого гладіатора, але я навмисне заговорив про Польщу й випитав усе, що лежало в нього на душі; нарешті, коли розмова стала більш щирoserдою, сказав:

— Пробачте, пане Юзефе, за нескромне запитання, — але я справді не розумію одного: чому такий чоловік, як ви, що потребує рідного оточення, не знайде собі подруги життя на батьківщині? Того відчуття зв'язку з батьківщиною, яке вона може вам дати, не дасть вам ні ваша майстерня, ні ваші помічники, не кажучи вже про Крука й Курта.

Лукомський посміхнувся й, показуючи мені перстень на руці, відповів:

— А я, власне, збираюсь одружитися. Чекаю тільки, коли моя наречена зніме жалобу по батькові. Через два місяці я поїду до неї.

— В околиці Серпця?

— Ні, вони родом з-під Вілкомежа.

— А що ви робили у Вілкомежі?

— Я познайомився з нею випадково в Римі, на Корсо.

— Щасливий випадок!

— Найщасливіший у моєму житті.

— Це сталося під час карнавалу?

— Де там! Якось уранці я йшов по віа Кондотті; бачу, якісь дві дами, блондинки, напевно, мати й дочка, розпитують каліченою італійською мовою перехожих, як пройти до Капітолію. Вони повторювали: "Капітолію, Капітоле, Капітоль", але ніхто їх не міг зрозуміти, — з тієї простої причини, що, як ви знаєте, треба казати Кампідольо. Я здогадався, що вони польки. Дами страшенно зраділи, коли я заговорив до них польською; я теж був радий і не тільки показав їм дорогу, але й сам провів їх до Капітолію.

— Ви не уявляєте, як мені цікаво слухати вашу розповідь. Отже, ви пішли разом?

— Авжеж, пішли разом. Дорогою я помітив, що дівчина струнка, мов тополька, зграбна й вродлива, голова маленька, вушка як вирізьблені, обличчя виразне, а вії зовсім золоті; тільки в нас таких дівчат можна зустріти; тут ви таких не побачите, хіба що у Венеції, та й то рідко. Сподобалося мені й те, що вона дуже уважна до матері, яка була сумна, бо нещодавно помер її чоловік. Я подумав, що в дівчини, мабуть, добре серце. Десять тижнів я був їхнім чічероне, а через тиждень освідчився дівчині.

— Та невже? Через тиждень?

— Так, бо вони від'їздили до Флоренції.

— Бачу, що ви належите до людей, які недовго роздумують.

— Якби це було в Польщі, я напевно роздумував би довше, а тут мені хотілося цілувати її руки лише за те, що вона полька...

— Воно так, але одруження — це великий перелом у житті...

— Це правда, але що я міг би придумати краще, якби думав не один тиждень, а два чи три? Признаюсь, я відчував певні докори сумління. Мені трохи неприємно про це

говорити... В нашому роду спадкова глухота. Дід на старість не чув нічого, батько оглух у сорок років... З цим можна жити, та однак це важке каліцтво, особливо для тих, хто тебе оточує, бо глухі бувають дратівливими. Отож я міркував, чи годиться зв'язувати своє життя з такою дівчиною, якщо мені загрожує таке каліцтво, і їй, може, буде важко зі мною жити...

Тільки тепер я помітив, що в Лукомського у виразі очей, в рухах голови і в манері слухати, коли з ним розмовляєш, є щось таке, що звичайно буває в глухих людей. Поки що він чує добре, але, мабуть, весь час перевіряє, чи не слабне його слух.

Я намагався заспокоїти його, а він сказав:

— Я теж так подумав. Не варто через гадану небезпеку псувати життя собі й іншій людині. Адже ось і в Італії буває епідемія холери, проте було б по-дурному, якби жоден італієць не одружувався тому, що він може померти від холери й залишити дружину з дітьми без опіки. Зрештою, я зробив те, що повинен був зробити. Я сказав панні Ванді, що я кохаю її і віддав би життя, щоб вона стала моєю, але є отака перешкода. І знаєте, що вона мені відповіла? "Якщо мені не можна буде казати вам, що я вас кохаю, то я це писатиму". Не обійшлося без сліз, але через годину ми вже сміялися з тих страхів, і я навмисне вдавав глухого, щоб примусити її написати "кохаю".

Та розмова з Лукомським запам'яталась мені. Снятииський помиляється, кажучи, що в нас ще тільки віслюки зберегли якусь силу волі. Цей скульптор мав поважні причини для роздумів, а йому вистачило тижня, щоб прийняти таке серйозне рішення. Може, в нього не так розвинута здатність до самоаналізу, як у мене, але він розумний чоловік. А яка мужня дівчина, та майбутня пані Лукомська! Як мені подобається її відповідь!.. Я відчуваю, що Анелька належить до такого самого типу жінок. Якби я, наприклад, осліп, Лауру це зацікавило б лише настільки, наскільки вона могла б призначити мені роль якогось феокійця Демодока, який співає на учтах пісні. Але Анелька! Вона не покинула б мене, навіть якби я ще не був її чоловіком. Я ладен дати руку собі відтяти, що саме так і було б.

Однак, якщо є така впевненість, то й тиждень не слід вагатись, а я вагаюсь уже п'ять місяців; навіть мій останній лист до тітки не свідчить про остаточне рішення.

Я тільки втішаюсь думкою, що тітка — жінка розумна, вона любить мене й тому здогадається, що саме я хочу, й по-своєму прийде мені на допомогу. До того ж у моєму серці жевріє надія, що Анелька буде тітчиною спільницею. Все-таки я шкодую, що не написав у листі ясніше. Мені кортить послати другого листа, але я зупиняю себе. Треба дочекатись відповіді на перший. Щасливі такі люди, як Лукомський, котрі одразу починають діяти.

15 червня

Байдуже, як я назву своє почуття до Анельки — коханням чи якимось інакше, — між ним і всіма тими почуттями, що досі спалахували в моєму серці, є величезна різниця. Я думаю про нього з ранку до вечора. Це почуття стало для мене дуже важливим, я відчуваю себе відповідальним за нього перед самим собою. Раніше такого ніколи не бувало. Колись мої зв'язки з жінками якийсь час тривали, потім розривалися,

залишаючи після себе більший чи менший смуток, часом — приємні спогади, часом — несмак, але ніколи вони настільки не поглинали мене всього. В такому порожньому світському житті, яке всі ми ведемо, ті, що не ставимо перед собою ніякої високої мети, не служимо ніякій ідеї і водночас не мусимо заробляти на хліб, жінка не сходить зі сцени: ми весь час на неї дивимось, весь час до неї залицяємось, але так звикаємо до неї, що нарешті починаємо вважати її одним із звичайних гріхів у нашому житті. Обманюючи жінку, ми рідко зазнаємо докорів сумління, а ще рідше зазнає їх жінка, котра обманює нас. Я, при всій вразливості своєї натури, теж належу до таких чоловіків з притупленим сумлінням. Бували випадки, коли я казав собі: "Оце була чудова нагода зробити собі кілька патетичних докорів!" Але завжди тільки махав рукою і думав про щось більш приємне. Цього разу все інакше. Часом голова в мене зайнята чимось зовсім іншим; та раптом я відчуваю, що мені чогось не вистачає, мене мучать якась тривога, якийсь страх, наче я пропустив щось важливе, чогось не зробив, і я починаю розуміти, що це думки про Анельку знову прориваються крізь усі заслони, щоб цілком оволодіти мною. Вони точать мене день і ніч, мов той шашіль, що про нього писав у своїй поемі Міцкевич. Коли я стискаю плечима й намагаюся придушити чи навіть висміяти це почуття, мій скептицизм та іронія не рятують мене, точніше, рятують на короткий час, бо я відразу повертаюсь у зачароване коло. Це, власне кажучи, не туга й навіть не докори сумління, а скоріше болісна прикутість думок до одного предмета і водночас гарячкова, тривожна цікавість, — що буде далі, наче від цього "далі" залежить моє життя.

Якби я не так старанно займався самоаналізом, то вважав би, що моє почуття — це велике й незвичайне кохання, однак я помічаю, що мої роздуми й тривоги викликані не тільки бажанням, щоб Анелька стала колись моєю. Безперечно, вона справила на мене глибоке й сильне враження; проте Снятинський має рацію, кажучи, що якби я покохав її так глибоко, як, приміром, він свою дружину, то насамперед прагнув би, щоб вона стала моєю. А я ж — це зовсім ясно — не стільки хочу володіти нею, скільки боюсь її втратити. Мабуть, не кожен зрозуміє, в чому полягає дивна й велика різниця між цими почуттями. Але я цілком певний, що якби не Кроміцький і не побоювання втратити Анельку, я не відчував би ані такого страху, ані хвилювання. Це трохи розплутує мої заплутані нитки, ясно доводить мені, що я не стільки кохаю Анельку, скільки відчуваю, що міг би її покохати, і мені страшенно шкода саме цієї надії на щастя, цієї єдиної можливості заповнити ним життя; а ще більше мені страшно тієї пустки, яка відкриється переді мною, коли я втрачу Анельку.

Я помітив, що найбільші песимісти, коли доля чи люди хочуть відняти в них щонебудь, так само добре відбиваються руками й ногами і так лементують, як найбільші оптимісти. Я зараз опинився в такому становищі. Я не кричу, але мені стає страшно від думки, що, може, за кілька днів не знатиму, як мені далі жити на білому світі.

16 червня

Я дізнався дещо про Лауру: розповів мені про неї мій нотаріус, який займається й справами Девісів. Девіс уже в психіатричній лікарні. Лаура живе в Інтерлакені, біля

підніжжя гори Юнгфрау. Напевно, збирається піднятися на її вершину. Уявляю, як вона готується в Альпи, в їхні сніги, тумани, у схід сонця, як плаває по озерах і стоїть над прірвами. Я сказав нотаріусові, що співчуваю Девісові, а також його дружині, яка в такому молодому віці лишилася сама й без опіки. Старий юрист заспокоїв мене щодо неї, мовляв, тиждень тому до неї в Швейцарію поїхав її родич, неаполітанець граф Малескі. Знаю його! Знаю! Гарний, мов Антіной, але картяр і, кажуть, великий боягуз. Здається, я колись даремно порівняв Лауру в Пізанською вежею.

Буквально вперше в житті я так неприязно згадую про жінку, яку насправді не кохав, але яку обманював, кажучи, що кохаю. Власне, чому я відчуваю антипатію до неї і чого не можу простити їй? Мабуть, тому, що з самого початку нашого зв'язку, правда, не з її вини, але через близькість із нею, я здійснив з тисячу поганих, безглузвих ВЧИНКІВ, яких до того ніколи не робив. Я не виявив поваги до своєї жалоби, не пожалів німічного й безпомічного Девіса, опустився, зіпсувався, написав тітці того фатального листа... Все це моя вина! Однак, коли сліпий, спіткнувшись об камінь, падає на дорозі, він завжди проклинає камінь, хоч, по суті, впав тому, що сліпий.

17 червня

Я відніс сьогодні гроші Лукомському, залишив довіреність нотаріусові, речі мої вже спаковані, я про всяк випадок приготувався до від'їзду. Рим починає мені дуже набридати.

18 червня

Я вирахував, що вже могла б прийти відповідь від тітки. Відганяючи від себе найгірші припущення, намагаюсь відгадати, що вона мені сповістить. Вже вкотре шкодую, що не написав їй ясніше. Та все ж написав, що, може, вибрався б до Плошова, якби був певний, що моя присутність не буде неприємною її гостям, і передав цим гостям сердечне вітання. Згадав і про те, що в останні дні мого перебування в Пелї був хворий і такий розстроений, що сам не знав, що роблю... Коли я писав цього листа, він здавався мені дуже розумним, а тепер іноді здається страшенно дурним. Просто через самолюбство я не зміг ясно й рішуче відмовитись від того, що раніше написав їй з Пелї. Я сподівався, що тітка скористається першою-ліпшою нагодою, щоб усе залагодити, а я приїду як великодушний благодійник. Людська натура дуже нікчемна. Мені не залишається нічого іншого, як тільки обома руками хапатись за надію, що тітка все-таки здогадається про все, що я хочу.

Тепер, коли моя тривога з кожною хвилиною зростає, я відчуваю, що не лише міг би глибоко кохати Анельку, а взагалі міг би бути значно кращим, ніж я є. Відверто кажучи, навіщо я так поведуюся, ніби, крім егоїзму й розшарпаних нервів, у мені більше нічого не має? А якщо нічого немає, то чому мій самоаналіз не підкаже мені цього напевне? В мене вистачає відваги робити остаточні висновки, і я не приховую від себе правди, та все ж такий висновок завжди відкидаю. Чому? А тому, що твердо впевнений, що я кращий за свої вчинки. Я пояснюю їх якоюсь непристосованістю до життя, почасти успадкованою, почасти викликаною хворобою нашого століття — тим надмірним самоаналізом, який ніколи не дозволяв нам віддатись першому

безпосередньому пориву людської натури, а викликає в нас критичне ставлення до всього, аж до цілковитої душевної знемоги. В дитинстві я бавився тим, що складав монети одну на одну, аж поки стовпчик з них нахилився й падав під власною вагою, перетворюючись на безладну купку монет. Тепер я роблю то саме зі своїми думками й намірами, нагромаджую їх доти, поки вони хаотично розсипаються. Тому мені легше наважитись на якийсь негативний вчинок, аніж на позитивний; легше щось знищити, аніж створити. Мені здається, що багато інтелігентних людей страждають на цю хворобу. Критика всього й самих себе роз'їла в нас бажання творити добро; нам бракує устоїв, відправної точки, віри в життя. Ось чому я не так хочу володіти Анелькою, як боюсь її втратити. Проте, говорячи про хворобу століття, я не хочу обмежитись розмовою про себе. Коли хтось під час епідемії зляже в ліжку, це звичайнісінька річ, а тепер критика всього, що існує, стала епідемією, яка лютує в усьому світі. Звідси можна зробити прямий висновок, що різні покрівлі, під якими жили люди, обвалюються їм на голову. Слово "релігія" означає "зв'язок", а сама релігія розпадається. Віра, навіть у тих, хто ще вірить, стала нестійкою. Крізь ту покрівлю, що її ми називаємо вітчизною, починають проникати соціальні течії. Залишився тільки один ідеал, перед яким знімають шапки навіть найзухваліші скептики — народ. Але на цоколі цього монумента різні шибеники вже починають писати досить цинічні дотепи, — і що найдивніше, це те, що перші тумани сумніву піднімаються з тих голів, які мали б схилитися найнижче. Врешті прийде якийсь геніальний скептик, другий Гейне, обплює й надає ляпасів цьому божку, — як це свого часу зробив Арістофан, — але обплює його не в ім'я давніх ідеалів, а в ім'я свободи думки, свободи сумління, і що тоді буде, не знаю. Можливо, на цій величезній порожній сторінці диявол писатиме сонети своїй коханій.

Чи б на це якась рада? Насамперед, що мені до цього? Прагнути чогось — не мов покликання. Для цього я надто добре вихований син свого століття. Та коли все, що думається, відбувається і стається, має служити збільшенню суми щастя, то я дозволю собі зробити одне зауваження, застерігши при цьому, що маю на увазі не матеріальне становище, а душевний спокій, якого бракує мені, як і будь-кому: отож мій дід був щасливіший за мого батька, мій батько — за мене, а мій син, якщо я його матиму, буде просто гідним жалю.

Флоренція, 20 червня

Картковий будиночок розсипався. Я одержав листа від тітки. Анелька виходить заміж за Кроміцького, їхнє весілля відбудеться за кілька тижнів. Анелька сама захотіла, щоб воно відбулося так швидко. Діставши таку звістку, я сів у поїзд, щоб їхати до Плошова, хоча й усвідомлював, що ця поїздка — дурниця й авантюра, яка ні до чого не призведе. Ось чому я опинився у Флоренції. Порив почуттів підхопив і поніс мене, але, зібравши залишки здорового глузду й розважливості, я зупинився тут.

Флоренція, 20 червня

Разом з листом від тітки я отримав "faire part"[27] адреса на ньому була написана жіночою рукою. Цього не могли зробити ні Анелька, ні її мати. Напевно, це злий жарт Снятинської. Зрештою, мені байдуже. Мене вдарили обухом по голові, і я оглушений.

Та бачу, що потрясіння сильніше, ніж біль. Не знаю, що буде потім: кульову рану теж не зразу відчувають. Проте я не застрелився, не збожеволів; дивлюся собі на Лунг, Арно, навіть розкладав би пасьянс, коли б умів, одне слово: мені непогано. А що серед добрих приятелів зайця собаки загризли, це давня історія... Отже, тітонька вважала за свій християнський обов'язок переповісти Анельці те, що я написав з Пельї.

Флоренція, 23 червня

З самого ранку, тільки-но я прокидаюся, а точніше, розплющую очі, мушу повторювати собі, що Анелька виходить заміж за Кроміцького, — та сама добра, любляча Анелька, яка не лягала спати, щоб зустріти мене, коли я повертався з Варшави до Плошова, яка дивилась мені в очі й кожним своїм поглядом промовляла, що вона моя. І та сама Анелька не лише стане панею Кроміцькою, але через тиждень після весілля в неї не вкладатиметься в голову, як вона могла вагатись, вибираючи між Плошовським і таким Юпітером, як Кроміцький. Дивні речі діються на світі, й так жахливо, що нічому немає вороття, аж не хочеться жити. Пані Целіна й Снятинська, мабуть, зараз приймають "al pari"[28] Кроміцького й навмисне вихваляють його, щоб він виграв у порівнянні зі мною. Краще б вони дали спокій Анельці! І тітка допустила таке! Не кажу вже про себе, але ж вона знає й бачить, що Анелька не може бути з ним щасливою. Сама пише мені, що Анелька виходить за нього з розпачу.

Ось цей довгий проклятий лист.

"Дякую тобі за останню звістку, тим більше, що твій перший лист з Пельї був не тільки рішучий, але й жорстокий. Важко було мені повірити, що ти не маєш до цієї дівчини не тільки симпатії, а й ніякої приязні та співчуття. Адже я, любий Леоне, не примушувала й не вмовляла тебе, щоб ти відразу ж освідчився Анельці, я лише просила, щоб ти написав їй кілька лагідних слів, якщо не окремо, то хоча б у листі до мене. Повір мені, що цього вистачило б, адже вона теж тебе кохала, як тільки може кохати така дівчина. Однак, увійди в моє становище: що я мала робити, одержавши твого листа? Як я могла взяти гріх на душу й далі вводити Анельку в оману, викликати в неї тривогу, яка помітно підривала її здоров'я? По листи Хвастовський завжди посилає нарочного до Варшави й приносить їх сам до ранкового чаю. Анелька знала, що є лист від тебе, вона, бідолашна, завжди підстерігала Хвастовського й забирала в нього з рук листи, начебто для того, щоб покласти їх на мою серветку, а насправді, щоб побачити, чи немає якоїсь звістки від тебе. Отож і побачила, що лист є. Я помітила, що коли вона наливала нам чай, то всі ложечки брязкали в чашках. Мене ніби шпигнуло якесь погане передчуття; я завагалася, подумавши, чи не краще прочитати листа потім, коли вже я буду в своїй кімнаті, але не втрималась: мене непокоїло, чи не захворів ти. Бачить бог, яких зусиль мені коштувало не виказати своїх почуттів, особливо тому, що я відчувала на собі Анельчин допитливий погляд. Та якось узяла себе в руки, навіть сказала: "Леон весь час сумує, але, слава богу, здоровий, кланяється вам". Анелька запитала, ніби зовсім спокійно: "Він ще довго буде в Італії?" Я знала, як багато означає це запитання, проте не наважилася сказати правду, тим більше при Хвастовському і слугах. Тому відповіла: "Недовго, думаю, що скоро вибереться до нас".

Якби ти бачив, як вона спалахнула, як зраділа, як стримувала себе, щоб не розплакатись. Бідолашна! Мені зараз хочеться плакати, коли я про це згадую. Ти не уявляєш, що я пережила, повернувшись до себе в кімнату. Але ж ти написав ясно! "Бажаю їй щастя з Кроміцьким".— І сумління веліло мені відкрити їй очі. Мені не довелося кликати її, вона прийшла сама. Тоді я сказала їй: "Анелько, я знаю, що ти серйозна, славна дівчина й завжди підкоришся волі божій. Нам треба поговорити відверто. Дитино моя, я знаю, що між тобою й Леоном починалося щось схоже на кохання, і скажу тобі, що якнайбільше я цього бажала, та, видно, не судив Господь; якщо в тебе була якась надія, то вона марна!" Я обняла її, вона стала біла, мов папір, я боялася, що знепритомніє; на щастя, цього не сталося. Вона тільки опустила переді мною на коліна і весь час повторювала: "Тітонько, що він велів мені переказати?" Я спершу не хотіла цитувати твоїх слів, але потім подумала, що для неї буде краще дізнатися правду, і сказала: ти бажаєш їй щастя з Кроміцьким. Тоді вона підвелась і через хвилину промовила вже іншим голосом: "Тітонько, подякуйте йому за мене". І відразу вийшла. Боюся, що ти будеш незадоволений, що я так точно повторила твої слова, не пом'якшивши їх; та якщо ти твердо вирішив не женитися на Анельці, то треба було їй про це відверто сказати. Чим глибше буде вона переконана, що ти погано обійшовся з нею, тим скоріше тебе забуде. Врешті, якщо тобі це неприємно, подумай, скільки не лише неприємностей, а й страждань зазнали через тебе ми всі троє, а найбільше — Анелька. Правда, в неї така сила волі, що я й не чекала. Цілий день вона й сльозинки не проронила, не подала виду матері, що в неї на серці, бо дуже потерпає за материне здоров'я. Тільки ще більше, ніж завжди, горнулась до неї, і це мене так зворушувало, що я мало не заплакала. Снятинський, який того дня приїхав до нас, нічого по Анельці не помітив; аж потім я сама йому розповіла, бо знаю, що він твій друг; то він страшенно розхвилювався і став так лаяти тебе, що я аж розгнівалась. Бознащо наговорив — ти ж знаєш, який він. Якщо ти не кохаєш Анельки, то не можеш зрозуміти, яким би ти був щасливим із нею; ти погано робив, Леоне, вдаючи, ніби кохаєш її. Нам усім так здавалося, не тільки їй, один бог знає, скільки вона через це вистраждала, а тепер одразу вирішила прийняти освідчення Кроміцького. Я добре розумію, що вона зробила це з відчаю. Напевно, в неї з матір'ю була якась розмова про нього, після чого вона наважилась на такий крок. Кроміцький приїхав на другий день після твого листа. Вона поводитися з ним зовсім інакше, ніж звичайно, тому через тиждень він посватався й дістав згоду. Снятинський тільки через кілька днів дізнався про це й рвав собі на голові волосся, а що зі мною спочатку робилося, про це вже й не пишу.

Я так сердилась на тебе, як ніколи в житті, лише твій другий лист трохи пом'якшив мене, хоч і остаточно переконав, що даремно я будувала свої повітряні замки. Бо признаюся, що після твого першого листа, поки Кроміцький не посватався, я все ще думала: "А може, бог змилується над нами, й Леон змінить своє рішення! Може, він так тільки спересердя написав!" Але коли згодом ти приписав кілька ласкавих слів Анельці й не заперечив нічого з того, що написав у першому листі, я зрозуміла, що нема чого

себе обманювати. Анельчин шлюб має відбутися 25 липня, скажу, чому так швидко. Целіна справді дуже хвора, відчуває свій близький кінець і не хоче, щоб потім через жалобу по ній шлюб надовго відклали; вона хоче перед смертю побачити свою дитину під чоловіковою опікою. А Кроміцький поспішає, бо в нього невідкладні справи на Сході, Анелька ж хоче якнайшвидше випити цю чашу. Ох, любий Леоне, чому все так склалося, чому ця дівчина така нещасна?

Я нізащо в світі не дозволила б, щоб вона вийшла за Кроміцького, та хіба я можу хоч слово сказати, коли так завинила перед Анелькою? Дуже вже мені хотілось оженити тебе, і я не подумала, чим це може скінчитися для Анельки. Я винна, але я теж страшенно мучусь і молюся день і ніч за цю дівчинку.

Після весілля молоді поїдуть на Волинь. Целіна житиме у мене в Варшаві, вона говорила щось про Одесу, але я туди її нізащо не пущу. Ти знаєш, любий мій, як би я хотіла побачити тебе, але поки що не приїзди до Плошова; зроби це заради Анельки. Якщо хочеш, то я незабаром приїду до тебе; Анельку тепер треба щадити".

Навіщо обманювати себе?! Щоразу, коли я перечитую цього листа, мені хочеться битись головою об мур — і вже не від гніву, не від ревнощів, а з горя!

23 червня

Не можу, просто не можу скласти руки й визнати себе переможеним. Це був би жахливий шлюб. І я сьогодні, в четвер, послав Снятинському телеграму, в якій просив його приїхати в неділю до Кракова. Сам виїду туди вранці. Просив, щоб він нікому не казав про мою телеграму. Пораджуся з ним, точніше, благатиму його, щоб він від мого імені поговорив з Анелькою. Я дуже розраховую на його вплив. Анелька поважає його й дуже любить. Я не звернувся з цим до тітки, бо ми, чоловіки, краще розуміємо один одного. Снятинський як психолог легше збагне весь той проклятий психологічний процес, що відбувся зі мною останнім часом. Йому я можу розповісти й про Лауру: а якби я щось розповів про неї тітці, то вона лише з жахом перехрестилася б. Спершу я хотів написати листа Анельці, але мій лист привернув би загальну увагу, викликав би переполох. Я знаю чесність Анельки, знаю, що вона відразу показала б листа матері; та, напевно, ненавидить мене й витлумачила б листа по-своєму, а Кроміцький ще допоміг би їй. Треба, щоб Снятинський поговорив з Анелькою віч-на-віч, це зможе влаштувати його дружина. Може, він візьме на себе цю місію, хоч я добре розумію, яка вона делікатна. Вже кілька ночей я не сплю. Тільки-но заплющу очі, мені згадується Анелька, її обличчя, волосся, очі, манера говорити, усмішка — бачу її так виразно, наче вона стоїть переді мною... Не можу я так жити!

Краків, 26 червня

Снятинський тут. Він погодився! Славний чоловік, нехай йому бог віддячить! Зараз четверта година ночі, але я ніяк не можу заснути, отожд сідаю писати, бо не знаю, що з собою вдіяти. Ми зі Снятинським розмовляли до третьої години, сперечалися, радились. Зараз він уже спить у сусідній кімнаті. Не швидко вдалося мені його вмовити. Він весь час повторював: "Любий мій, за яким правом я, людина стороння, втручатимусь у ваші родинні стосунки? Та ще в таку делікатну справу? Панна Анеля

може мені закрити рот лише одним запитанням: "А вам що до того?" Я так присягався, що Анелька цього не скаже, наче в мене була її розписка. Я погоджувався з його доводами, але казав, що бувають ситуації, коли навіть з такими поглядами не можна рахуватися. Його переконав мій аргумент, що тут ідеться не про мене, а про Анельку, але загалом він тільки від жалості до мене погодився поговорити з нею. За останні два дні я дуже змарнів; Снятинський сам про це мені сказав, і я бачив, що він зворушений. До того ж він не терпить Кроміцького — вони зовсім різні люди. Снятинський вважає, що той, хто займається біржовими спекуляціями, вигрібає гроші з чужих кишень у свою. Він багато за що засуджує Кроміцького й сказав про нього так: "Якби він заради якоїсь вищої й благородної мети наживав гроші, то я ще простив би йому, але він наживає гроші лише заради грошей!" Анельчине одруження обурює його майже так, як і мене, — він теж думає, що Анелька готує собі нещастя. На моє прохання, Снятинський виїздить додому завтра, ранковим поїздом. Післязавтра вони з дружиною будуть у Плошові і, якщо не можна буде вільно поговорити з Анелькою, заберуть її на кілька годин до себе. Снятинський розповість Анельці, як я страждаю, скаже, що моє життя в її руках. Він зможе це зробити. Він говоритиме з нею серйозно, ласкаво й розумно; переконає її, що жінка, хоч би як глибоко було поранене її серце, не має права віддатися за чоловіка, якого не кохає, бо це непорядно, нечесно. Так само вона не повинна відштовхувати й коханого чоловіка, ламати йому життя тільки тому, що він, охоплений ревностями, зробив вчинок, про який тепер страшенно шкодує.

Вкінці Снятинський сказав мені:

— Я все зроблю при одній умові: дай мені слово честі, що коли я зазнаю невдачі, ти не помчиш до Плошова й не наробиш дурниць, які твоїй тітці, пані Целіні й Анельці могли б коштувати багато здоров'я. Можеш тоді написати Анельці, якщо хочеш, але щоб не приїздив до неї, хіба що вона сама покличе тебе.

За кого він мене вважає? Я дав йому обіцянку, хоч його слова мене відразу стривожили. Все ж я надіюсь на Анельчине серце й на красномовність Снятинського. Ах, як він уміє говорити! Він не подавав мені великої надії, проте я добре бачу, що сам він сподівається на добре.

В крайньому разі, він має намір домогтися від Анельки, щоб вона відклала весілля на півроку. В такому випадку буде перемога, бо Кроміцький, мабуть, сам відступить. Довго я пам'ятатиму сьогоднішній день! Снятинський, коли бачить справжні страждання, стає делікатним, як жінка. Він щадив моє самолюбство. Та все ж як важко признаватися в своїх безглузвих вчинках, провинах, слабостях, віддавати свою долю в чужі руки, замість того щоб самому за неї боротись. Але яке все це має для мене значення, коли йдеться про Анельку?

27 червня

Снятинський виїхав уранці. Я провів його на вокзал. І весь час так повчав його, наче він був справжнім йолопом. А він, піддражнюючи мене, казав, що коли його місія закінчиться добре, то я знову почну філософствувати. Мені хотілося відлупцювати його. Він від'їздив, сповнений надії; не мав ніяких сумнівів, що все скінчиться якнайкраще.

Після його від'їзду я пішов до костюлу діви Марії і там я, скептик, філософ, котрий завжди повторював: "не знаю, не знаю, не знаю", замовив молебень за здоров'я Леона й Анелі. Я не тільки вислухав обідню, але й зараз пишу чорним по білому: "Біс забирай всякий скептицизм, всяку філософію, а разом з ними і моє "не знаю"!"

28 червня

Перша година дня. В цей час Снятинські мали виїхати до Плошова. Анелька повинна згодитись принаймні хоч на те, щоб відкласти весілля. Вона не має права відмовити мені в цьому... Цілий день у мене в голові рояться різні думки. Кроміцький жадібний до грошей — в цьому немає ніякого сумніву, — то чому ж він не шукає більш вигідної партії? Анельчин маєток великий, але обтяжений боргами; може, він потрібний Кроміцькому для того, щоб його не вважали за приبلуду, який усім байдужий; а може, щоб швидше одержати підданство? Але ж Кроміцького вважають багатієм, і він міг би одружитися так, щоб, крім усього цього, мати ще й посаг! Мабуть, Анелька йому подобається. Та це й не дивно!

Подумати лише, що вона чекала, як щастя, як порятунку, єдиного мого слова! Адже тітка пише: "бідолашна підстерігала Хвастовського й забирала в нього з рук листи". Мені аж страшно стає, коли подумаю, що доля не простить мені всього цього, що я, як і подібні до мене люди, приречений на загибель.

Десята година вечора

Вдень у мене дуже боліла від невралгії голова; зараз це минуло, але від того болю, від безсоння й тривоги я паче під гіпнозом. Усі мої помисли були зосереджені на одному, я, як ніколи в житті, ясно передбачаю те, що буде. Мені просто здається, що я в Плошові, чую Анельчину відповідь Снятинському й не розумію, як я міг обманювати себе. Вона не змилюється наді мною. Це не припущення, а цілковита впевненість... Насправді зі мною, діється щось незвичайне. Я відчуваю в собі глибоку серйозність, ніби досі був дитиною — і водночас мені страшенно сумно. Здається, я можу захворіти. Я взяв із Снятинського слово, що він одразу ж телеграфуватиме мені. До цього часу телеграми немає, хоч знаю, що вона однак не принесе мені нічого нового.

29 червня

Надійшла телеграма від Снятинського, і ось що я прочитав у ній: "Все марно, візьми себе в руки і їдь подорожувати".

Так я і зроблю, моя Анелько!

Париж, 2 квітня

Я не писав у своєму щоденнику більше десяти місяців, хоч так уже був звик до цього заняття, що його мені не вистачало. Але я казав собі: навіщо? Мене пригнічувало усвідомлення того, що хоча б я записував у щоденник думки, гідні Паскаля, глибші за океанські глибини, вищі за Альпи, я не зміню того простого факту, що Анелька вийшла заміж. Від цього в мене опускалися руки. Іноді життя зосереджується на якійсь одній меті, і хоч вона відносно мала, проте, коли її нестає, людина не знає, навіщо живе вона. Аж дивно й смішно подумати, але я довго був у такому стані, що, вдягаючись, виходячи на вулицю, до театру чи клубу, ніколи не міг позбутися думки: "Навіщо це?" І часто

минали довгі хвилини, поки я отямлювався й казав собі, що я ж обідав, підстригав бороду й залагоджував інші такі ж буденні справи ще до того, як зустрівся з Анелькою. Перші місяці я багато подорожував; забрався аж до Ісландії; але, дивлячись на шведські озера, норвезькі фіорди, ісландські гейзери, не відчував власних безпосередніх вражень, а тільки намагався уявити собі, що відчула б Анелька, милуючись таким чи таким краєвидом, і що вона сказала б; одне слово, я дивився її очима, думав її думками, відчував її серцем. А коли потім згадував, що вона тепер пані Кроміцька, то поспішав сідати в поїзд чи на пароплав і їхав далі, бо все, що я бачив навколо, вже не викликало в мене ніякого інтересу. Мене не заспокоювало, що це одна із звичайних, навіть висміяних драм, що їх пережили тисячі дурнів до мене! Вмирають теж усі, але кожному, хто вмирає, здається, що світ гине разом із ним. І він таки справді гине!

Не знаю і не намагаюся розібратись, якою мірою в перші місяці я був близький до відчаю. Все це відносне. Я тільки знаю, що був заповнений цією жінкою, і вперше зрозумів, яка пустка може утворитись після смерті коханої людини.

Однак поступово звичне життя, — але не його спокуси! — брали в мені гору. Мені здається, що це досить поширене явище. Я знав людей, глибоко вражених тяжким горем, на душі в яких не було й краплини радості, але зовні вони здавались веселими тільки тому, що колись насправді були веселими й звикли так поводитись. Неминуче мав настати такий час і для мене. Я перестав, приміром, відчувати зубний біль лише як біль, що його могла б відчувати Анелька. Одне слово, я ніби задерев'янів, але врешті-решт знайшов ліки в самій отруті. Колись я читав у книзі подорожей Фаріні, що кафрі лікуються від укусів скорпіона тим, що дають скорпіонові ще раз ужалити себе в те саме місце. Таким скорпіоном, такою антиотрутою в самій отруті було для мене, як, зрештою, загалом для всіх людей, слово: "сталося".

Сталося — і я страждаю, сталося — і я перестаю страждати. В усвідомленні того, що вже нічого не можна змінити, криється певне полегшення. Мені завжди спадає на думку той індіанець, що його човен понесла течія Ніагари; індієць спочатку боровся з усієї сили, а потім, зрозумівши, що нічого не вдіє, покинув весла, ліг на дно човна й почав співати. Я зараз теж ладен співати. Течія Ніагари тим добра, що коли когось ухопить, то перемеле на борошно. Але є інші хвилі, вони викидають людину на піщану відмілину, пустельну, безводну й неродючу. Саме так трапилося зі мною.

Мій злий геній не передбачав тільки одного. Глибоко пригнічена й дуже нещасна людина менше дорожить собою, ніж людина щаслива. І цим самим певною мірою обеззброює заздрісну долю. Я був і тепер перебуваю в такому стані, що якби, приміром, розгнівана фортуна прийшла до мене й сказала: "Щоб тебе чорт побрав!" — я відповів би їй: "Гаразд! Нехай бере!" І відповів би так зовсім не тому, що тужу за Анелькою, а тому, що мені глибоко байдуже до всього, що відбувається в мені й навколо мене. Це своєрідна, добре загартована броня, яка не тільки охороняє людину, а й робить її небезпечною, бо той, хто готовий не щадити себе, не щадитиме й інших. Навіть заповідь божа не велить любити ближнього більше, ніж самого себе.

Це зовсім не означає, що я маю намір найближчими днями перерізати комусь горло. Все, що я говорив, це головним чином теоретичні міркування; в житті ніхто від них дуже не постраждає, бо якщо така байдужість ослаблює альтруїзм, то такою ж мірою вона ослаблює й егоїзм. Якби мені довелося спати з моїм ближнім під одним плащем, я не віддав би йому всього плаща, але й не вкрився б тільки сам тим плащем. Небезпечною, може, навіть дуже небезпечною, буває така людина лише тоді, коли інші люди порушують її спокій, що полягав в обмеженні власного "я", і змушують її до напружених дій. Тоді вона набуває впевненості в рухах і разом з тим безжальну силу машини.

Цю механічну впевненість я вже набув. З якогось часу помічаю, що я значно сильніше, аніж колись, нав'язую людям свій спосіб мислення і свою волю, хоч зовсім не намагаюся цього робити. Невичерпним джерелом вагання й душевної слабості є самолюбство, суєтність і загравання з іншими людьми. Людина майже несвідомо прагне подобатись, викликати до себе симпатію, а шукаючи шляхів до цього, тисячі разів відступається від своєї внутрішньої правди. Тепер це загравання якщо й не зовсім зникло, то значно зменшилось, — байдужість до того, чи я подобаюсь комусь, чи ні, дає мені холодне й спокійне відчуття своєї вищості. Я спостеріг це під час подорожей, а ще більше тепер, у Парижі. Колись тут було багато людей, які мали наді мною перевагу, а тепер перевага на моєму боці саме тому, що я в цьому менше зацікавлений, ніж вони.

Загалом я здаюся собі людиною, що могла б бути енергійною, але не хоче, бо сила волі пропорційна пристрастям, а мої пристрасті здебільшого негативні. В мене лишилася давня звичка все аналізувати. Я пояснюю це тим, що в певних умовах можна наполегливо прагнути жити, а в інших — не прагнути цього. Напевно, й моя байдужість до всього — це загострене озлоблення до життя. Тому я так мало схожий цим на Девіса.

Безсумнівно, я став незрівнянно безпощаднішим, ніж раніше, й можу повторити слова Гамлета, що в мені є щось небезпечне. На щастя, ніхто не переходить мені дороги. Всі люди для мене такі ж чужі й байдужі, як і я для них. Одна тільки тітка десь там, у Варшаві, любить мене, як і колись, але, може, і її любов втратила діяльний характер, — хоча б настільки, що в майбутньому мені вже не загрожує сватання.

З квітня

На жаль, моя байдужість, яку я порівнював з чистою водою без смаку й кольору, тільки здається безбарвною. Вдивляючись у неї пильніше, я помічаю, що по ній плавають якісь хмарки, вони мутять її прозорість. Це різновиди ідіосинкразії. Нічого в мені не лишилось, а вони лишились. Я не люблю нікого й не відчуваю ні до кого запеклої ненависті, але деякі люди викликають у мене огиду. До них належить, приміром, Кроміцький. Не тому, що він відняв у мене Анельку, а тому, що в нього довжелезні ноги з вузлуватими колінами, що він сам довгий, як тичка, а його голос подібний до деркотіння кавового млинка. Та мене завжди відвертало від нього, і якщо я зараз вгадую його, то головним чином тому, що такі антипатії в мені чомусь дуже живучі. Я весь час згадую людей, від яких мене нервово пересмикує. Якби йшлося

тільки про Кроміцького й пані Целіну, моє почуття можна було б ще зрозуміти, можна було б припустити, що це замаскована огидою ненависть; але поряд з ними в моїй пам'яті вперто виникають і інші люди, котрі колись викликали в мене антипатію чи огиду. Цього я не можу пояснити станом свого здоров'я — я цілком здоровий, — тому пояснюю це ось чим: люди відібрали в мене любов, час пригасив ненависть; а тому, що людина, поки живе, повинна щось відчувати, то я й відчуваю, як умію, живу тим, що в мені ще залишилося. Хоч, відверто кажучи, той, хто так відчуває і живе, не дуже щасливий...

Я майже зовсім збайдужів до людей, що колись були мені симпатичними. До Снятинського, всупереч здоровому глузду, відчуваю просто неприязнь, якої не можу перебороти. В нього, безперечно, багато чудових якостей, але він подобається не тільки іншим людям, а й сам собі, тому часто, як кажуть художники, "позує". Напевно, дуже рідко буває, щоб людина, помітивши, що її вчинки, індивідуальні риси й особливості подобаються іншим людям, сама не влюбилася в себе і врешті не стала саму себе переоцінювати. Снятинський надто хоче всюди й завжди залишатися Снятинським, а тому часом буває неприродним і заради пози жертвує своєю вродженою делікатністю. Не кажу вже про ту суху телеграму, яку він прислав мені до Кракова після своєї невдалої розмови з Анелькою, оте "їдь подорожувати!", ніби я без його поради не поїхав би. А в Христіанії я одержав від нього листа, відразу ж після Анельчиного одруження, написаного наче від щирого серця, а насправді теж сухого й манірного. Зміст його коротко був такий: "Анеля вже — пані Кроміцька, сталося — мені шкода тебе, — сердечно обіймаю, тільки не думай про це. Невелике лихо. Хай йому біс, на світі є більш важливі речі. Норвегія, мабуть, чудова? Повертайся і берись до роботи. Бувай здоровий" тощо. Не переказую дослівно цього листа, але загальний тон його був мені неприємним. Адже, по-перше, я не просив Снятинського позичити мені аршина, щоб виміряти моє нещастя, а, по-друге, вважав його розумнішим, він мав би додуматись, що його "більш важливі речі" тільки тоді не залишаться порожнім звуком, коли йдеться про почуття, які справді є в людини. Хотів було написати йому, щоб він позбавив мене своєї духовної опіки, але, поміркувавши, нічого не відповів і вважаю, що це найкращий спосіб розірвати стосунки.

Однак, заглянувши в себе глибше, я зрозумів, що мої дружні почуття до Снятинського ослабли не тільки через його телеграму чи листи. Щиро кажучи, я не можу йому простити того, за що слід було б дякувати, тобто за його посередництво між мною й Анелькою. Я сам просив його про це, але саме тому, що просив, що довірив йому свою долю і, признавшись у своєму безсиллі, зробив його ніби своїм опікуном, нарешті, ще й тому, що він перший дізнався про моє приниження й нещастя, у мене в глибині душі залишилася на нього якась досада. Я злюсь на себе самого, але водночас і на Снятинського, але моя дружба з ним догоріла, мов свічка, я не можу нічим цьому зарадити.

Я, власне, ніколи не був схильний легко зав'язувати дружбу. Зі Снятинським був більш близьким, може, саме тому, що ми жили в різних кінцях Європи. Інших друзів у

мене не було. Взагалі я належу до тих людей, що їх звуть відлюдьками. Пригадую, я часто думав про це з деяким самовдоволенням, вбачаючи в цьому доказ своєї сили. Наприклад, у тваринному світі об'єднуються тільки слабі тварини, а ті, кого природа наділила могутніми іклами й пазурами, ходять поодиночки, бо їм ніхто не потрібний. Хоча такі спостереження лише у виняткових випадках можна застосувати до людей. Нездатність людини дружити найчастіше свідчить не про її силу, а про її бездушність. Я ж до всього був ще й дуже несміливим та вразливим. Моє серце, мов мімоза, яка стуляється від кожного дотику. Те, що я ніколи не дружив з жодною жінкою, — інша річ. А мені хотілося дружити лише з такими жінками, від яких я сподівався й чогось більшого, отже це не могла бути безкорислива дружба. Дуже часто я тільки прикидався другом, так як лис прикидається мертвим, щоб приспати чуйність ворон і тим певніше якусь із них ухопити. Це не означає, що я не вірю в можливість дружби між чоловіком і жінкою. Перш за все, я не дурень, який міряє все на свій аршин, не негідник, який завжди всіх у чомусь підозрює, а крім того, я багато разів пересвідчувався, що така дружба цілком можлива. Якщо між братом і сестрою існує взаємна дружба, то вона може існувати й між чужими чоловіком та жінкою, коли вони люблять одне одного, як брат і сестра. Більше того, так любити здатні обдаровані натури, схильні до платонічних почуттів, і душі поетів, художників, філософів, взагалі людей, створених не за звичайною міркою. Якщо це є доказом, що в мене немає задатків ні поета, ні художника, ані обдарованої людини, — то тим гірше для мене. Та, мабуть, таких задатків у мені справді не було, якщо я став лише Леоном Плошовським і нічим більше.

Свого часу мені здавалося, що коли б Анелька стала моєю дружиною, вона була б для мене не тільки дружиною чи коханкою, але й другом. Та краще про це не думати. Бо й так занадто часто переді мною постають такі видіння минулого, і я гадаю, що ніколи не матиму душевного спокою, якщо не зумію раз і назавжди позбавитись від них.

4 квітня

Я досить часто зустрічаю тут Лауру Девіс, навіть буваю в неї. І нічого! Чимало антипатії й трохи зневаги під товстим шаром попелу — а загалом звичайні світські стосунки. Вона надто вродлива, щоб викликати в мене ідіосинкразію, — кохати її я не можу, а щоб ненавидіти, не варто робити зусилля. Лаура одразу це зрозуміла й поводить відповідно до ситуації. Звичайно, її трохи дратують моя самовпевненість, незалежність, але саме через це вона зі мною рахується. Просто дивно, як легко жінки від найближчих стосунків знову переходять до колишніх, до звичайного знайомства. Ми з Лаурою не тільки на людях, а навіть коли залишаємось удвох, поведимося так, ніби між нами нічого не було. Їй це нічого не коштує; в її поведженні непомітно ніякої вимушеності: вона гречна, в міру холодна, в міру привітна, а її настрій передається настільки, що мені просто на Думку не спадає, що я міг би, приміром, назвати її на ім'я.

Лаурин неаполітанський кузен, Малескі, який спершу, зустрічаючи мене в неї, так грізно поведив очима, що я навіть вважав за потрібне спитати, навіщо він так їх

перевтомлює, тепер заспокоївся, побачивши, що ми з Лаурою байдужі одне до одного, навіть заприятелював зі мною. В нього тут уже була дуель через Лауру і, незважаючи на те, що в Італії у нього репутація боягуза, він поводився на дуелі цілком гідно. Бідолашний Девіс уже кілька місяців як упокоївся, і я гадаю, що, коли закінчиться жалоба, Лаура вийде заміж за Малескі. Це буде найвродливіша пара в світі. В цього італійця торс і голова Антіноя, золотава шкіра, чорне, як воронове крило, волосся й очі кольору води в Середземному морі. Лаура, може, й кохає його, але з якихось невідомих мені причин часом помітно нехтує ним. Вона кілька разів при мені обійшлася з ним так неввічливо, що я аж здивувався, бо не припускав, щоб її естетична натура була здатна на такі спалахи. Напевно, в ній сидить не лише Аспазія, а й Ксантипа. Іноді я помічав, що вродлива жінка, в якій немає ніяких душевних цінностей, і яку люди вважають зіркою, часто буває чимось більшим, ніж зіркою, цілим сузір'ям чи навіть двома сузір'ями: Великою Ведмедицею — для свого оточення й Хрестом — для чоловіка. Очевидно, Лаура була хрестом для Девіса, а тепер вона Велика Ведмедиця для Малескі. Може, вона стала б Великою Ведмедицею і для мене, якби не відчувала себе трохи чужою в паризькому світському товаристві, не розуміла, що тут краще мати в мені спільника, ніж ворога. Дивна річ, але в Парижі вона не користується таким успіхом, як в Італії чи взагалі на берегах Середземного моря. Мабуть, її врода занадто класична для Парижа, де смаки певною мірою хворобливі, це помітно і в літературі, і в мистецтві; тут характерна бридота сильніше збуджує притуплені нерви, ніж строга краса. Кожен може легко помітити, що найславетніші зірки півсвіту скоріше бридкі, ніж вродливі. Крім того, існує ще одна причина порівняно невеликого успіху Лаури на берегах Сени. В неї справді неабиякий розум, однак він теж надто прямолінійний для тутешніх стосунків і не досить гнучкий. Тут є багато серйозних людей з широким кругозором, але в світському товаристві охоче аплодують насамперед такому розуму, який уміє вчепитися за будь-який предмет, як мавпа чіпляється хвостом за гілку, й спритно перекидатись. І чим більше ці перекидання дивачні й несподівані, тим певнішим буде успіх. Лаура це розуміє, але разом з тим вона відчуває, що це для неї так само неможливо, як, приміром, ходіння по канату. Мене вона вважає більш вправним у такій розумовій гімнастиці, й тому я їй потрібен.

Щоб зробити свій салон більш популярним, Лаура перетворила його на храм музики. Сама вона співає, як сирена, і справді полонить цим людей. Я часто зустрічаю в неї піаністку Клару Гільст, молоду вродливу німкеню велетенського зросту, яку один з тутешніх художників охарактеризував так: "C'est beau, mais c'est deux fois grandeur naturelle!"[29] Клара, хоч і німкеня, але останнім часом мала в Парижі великий успіх. Що стосується мене, то я, мабуть, належу до старої школи, бо не розумію сучасної манери гри, яка полягає в силі удару, тобто музикант наче намагається вибити зуби в фортепіано. Слухаючи останнього разу Кларину гру в Лауриному салоні, я подумки сказав собі, що якби фортепіано було чоловіком, який спокусив її сестру, вона й тоді не могла б ударяти по клавішах більш розлютовано. Грає вона й на фісгармонії. А її твори користуються великим успіхом, у тутешньому музикальному світі їх вважають

глибокими, напевно тому, що, прослухавши їх у десятій раз, людина думає: "Може, за одинадцятим я щось зрозумію".

Я визнаю, що ці мої зауваження злі й навіть зухвалі, бо я не знавець музики. Проте в мене виникає запитання: хіба музика, яку може зрозуміти лише професор консерваторії, до якої немає ключа не тільки в профанів, а навіть у людей культурних, а часом і з музичною освітою, є тим, чим вона має бути? Я боюсь, щоб музиканти, йдучи таким шляхом, не стали з часом кастою єгипетських жреців, які зберігають знання й красу виключно для себе.

Кажу я це тому, що, за моїми спостереженнями, з часів Вагнера музика порівняно, наприклад, з живописом іде зовсім протилежним шляхом. Найновіше мистецтво добровільно звужує межі своєї компетенції, звільняючись від літературних і філософських ідей, не пробує відтворювати промови, проповіді, історичні події, які потребують коментарів, навіть алегорії, яких не можна було б зрозуміти з першого погляду, одне слово, цілком свідомо обмежується відображенням форм і кольорових мазків. А музика з часів Вагнера, якраз навпаки, намагається бути не тільки гармонією тонів, але водночас і філософією тієї гармонії. Я гадаю, що незабаром серед музикантів з'явиться якийсь геній і, як свого часу Гегель, скаже: "Тільки один мене розумів — та й той не розумів мене".

Клара Гільст належить до категорії тих, хто філософствує в музиці, і це тим більш дивно, що вона дуже простодушна. В цієї каріатиди ясні й невинні очі, мов у дитини, і вона, мов дитина, щира й добра.

Багато чоловіків залицяються до неї, їх приваблюють як її врода, так і німб, що оточує кожную жінку, котра має відношення до мистецтва; хоч ані найменша тінь ніколи не впала на її репутацію. Навіть жінки добре говорять про неї, бо вона їх обеззброює своїми справді незвичайними добротою, простотою й веселістю. Вона весела, як вуличний хлопчисько, я не раз чув, як вона сміється, мов школярка — до сліз, це могло б шокувати людей, котрі оточують її, але Кларі як артистці все прощають. Взагалі це людина з чудовим серцем, хоч, незважаючи на свою музикальність, не дуже багато обдарована. Лаура, яка тайкома недолюблює її, кілька разів натякала мені, що "каріатида" в мене закохана. Думаю, що це не так, хоч могло бути й так, коли б я цього домагався. Правда лише те, що Клара дуже гарно ставиться до мене і з першої зустрічі відчула до мене симпатію. Я відповідаю їй взаємністю, однак не маю наміру робити спроби спокусити її. Коли я вперше бачу якусь жінку, то за давньою звичкою дивлюсь на неї, як на майбутню можливу здобич, — але це скоріше розумовий рефлекс. Однак одразу ж я вже думаю про інше. До жінок я ставлюся так, як може ставитись колишній ювелір до коштовних каменів. Побачивши якусь коштовну ювелірну прикрасу, він подумки каже собі: "Слід було б її придбати", але одразу згадує, що вже покинув свій фах, і йде далі.

Хоч буду відвертим. Крім названих причин, Клару рятує від моїх зазіхань також її надто високий зріст. Такі високі жінки ніколи мені не подобались.

Та все ж якось я став напівжартома вмовляти її поїхати на гастролі до Варшави,

пообіцявши супроводжувати її як почесний імпресаріо. Признаюсь, що я не проти того, щоб така поїздка коли-небудь відбулася.

До Польщі я таки справді збираюсь. Тітка подарувала мені свій будинок у Варшаві й викликає мене, щоб оформити моє право власності на нього. Вона завжди приїздить до Варшави на перегони. Хто міг би подумати, що тітка, така поважна жінка, зайнята господарством, молитвами, благодійництвом, має таку єдину слабкість — кінські перегони! Це її пристрасть. Може, це так проявляються її успадковані лицарські інстинкти, які так само добре передаються жінкам, як і чоловікам. Наші коні вже бозна-скільки років беруть участь у перегонах — і весь час програють. Тітка ніколи не пропускав жодних змагань, захоплюється ними; коли скачуть наші коні, вона стоїть на задньому сидінні коляски, спершись на палицю, у зсунутому набакир капелюшку й жадібно стежить за перегонами, а потім страшенно лютує й цілими місяцями отруює життя Хвастовському. Тепер вона виростила якогось незвичайного коня й просить, щоб я приїхав і був свідком її тріумфу. Я поїду.

Мені ще й з багатьох інших причин треба поїхати до Варшави. Я вже казав, що тепер став відносно спокійним, нічого не хочу, нічого не сподіваюсь і в міру своїх сил приборкую власне "я", одне слово, примирився з певним духовним паралічем, а потім настане фізичний і забере мене так, як забрав мого батька. Але я не можу нічого забути, тому параліч у мене не повний, не остаточний. Та єдина істота, яку я в своєму житті кохав, тепер наче розділилась у моїй душі на дві окремі. Одна з них зветься пані Кроміцька, а друга — Анелька. Для пані Кроміцької я байдужий і чужий, однак Анелька мене навідує й пробуджує в мені усвідомлення моєї вини, дурості, духовного безсилля, болю, гіркоти, розчарування і втрати. Великодушний, добродійний привид! Як було б добре, коли б мені вирізали ту мозкову звивину, в якій міститься пам'ять. Можна й так жити, але таке життя страшенно тяжке, бо людина весь час відчуває себе якимсь возом без коліс. Я щоразу намагаюсь відігнати від себе якнайдалі думку про те, що могло б бути, якби все склалось інакше, — та не завжди це мені вдається. Мій добрий і добродійний ангел повертається й знову висипає мені на голову ріг достатку. Отож мені часом здається, що пані Кроміцька вбиває в моєму серці Анельку, тому я хочу поїхати туди, подивитись на її щастя, на її життя й на всі неминучі зміни, що відбулися в ній, зробили її зовсім не схожою на колишню Анельку. Мабуть, застану пані Кроміцьку в Плошові. Не може бути, щоб після десятимісячної розлуки вона не відвідала хворої матері, яка живе там.

Думаю, що я не обманюю себе, не помиляюсь, і що *ceci tuera cela*[30].

Я розраховую на це, знаючи свої нерви, які все глибоко вражає. Пам'ятаю, коли я познайомився з Анелькою і на мене почали непереможно впливати її чари, сама лише думка про те, що якийсь там Кроміцький наближається до неї, відштовхувала мене від неї, і вона ставала для мене вже не такою дорогою. А що вже казати тепер, коли вона дружина цього Кроміцького, належить йому тілом і душею. Майже напевно можу передбачити, що все в ній на кожному кроці ображатиме, відштовхуватиме мене, і *ceci tuera cela*!

А якщо й ні? Якщо все буде інакше, то хіба мені не однаково? Я не прагну виграти, але якби обставини допомогли мені упевнитись, що не тільки я один винен, не тільки я відповідальний за те, що сталося, і тягар вини слід було б розкласти на двох, — може, це принесло б мені якесь задоволення. Кажу "може", бо не ручаюсь за це. Я далекий від думки про якусь помсту. За обдурені почуття люди мстять лише на сцені. А в житті відвертаються з неприємним осадом на душі, та й годі. Щоб довести теперішній пані Кроміцькій, що вона погано вчинила, знехтувавши моїм каяттям, я перш за все повинен сам твердо в це повірити, а в мене бувають такі хвилини, коли я, їй-богу, ні в чому не впевнений.

5 квітня

Я вже знаю напевно, що побачу пані Кроміцьку, бо довідався з тітчиного листа, що Кроміцький продав маєток на Волині й виїхав у справах на Далекий Схід, тому Анельці не лишилось нічого іншого, як повернутися до матері в Плошів. У першу хвилину я сприйняв цю звістку майже байдуже, вона не порушила моєї рівноваги, однак дедалі вона все більше хвилює мене — така особливість мого душевного складу. Тепер я вже не можу думати ні про що інше. Це надзвичайно важлива подія для Анельки і її матері. Кроміцький через десять місяців після одруження продав маєток, розташований на чудових землях, якими Анельчині прадіди володіли чотириста років. Пані Целіна присвятила все своє життя, щоб зберегти цей маєток, а Кроміцький прийшов і з легким серцем продав його тільки тому, що за нього добре заплатили, тепер він мав змогу залагоджувати свої торгові справи.

Припустімо, що він заробить на цих грошах мільйон, але який же удар для матері й дочки, що вони тепер думатимуть про цю людину! Тітка пише мені, що зараз сидить біля ліжка пані Целіни, яка, діставши повідомлення в Плошові, що маєток продано, ще тяжче захворіла. Я певний: Анелька, підписуючи доручення чоловікові на продаж, не розуміла, що робить. Однак перед людьми вона його захищає, тітка в своєму листі наводить її слова: "Сталося нещастя, але нещастя неминуче, і Кароля не можна звинувачувати за нього". Захищай його, захищай, вірна й віддана дружино! Але ти не заборониш мені думати, що він поранив тебе подвійно, що в душі ти його глибоко зневажаєш. Його обійми й пестощі не зітруть у твоїй пам'яті одного слова: "продав!" А що тепер думав пані Целіна? Вона ж протегувала йому, коли він сватався до її дочки, й сподівалася, що відразу після одруження він своїми мільйонами очистить Анельчин маєток від боргів... А я, мої шановні, людина без гучних фраз, не продав би маєтку хоча б із делікатності, з любові до вас, боючись завдати вам удару. Однак для спекуляцій потрібні гроші готівкою — і підтримка. Не можу сказати нічого напевно, та часом ці мільйони Кроміцького здаються мені сумнівними. Може, Кроміцький їх ще добуде, може, продаж маєтку допоможе йому в цьому, але якби він тепер їх мав, то не завдав би такого горя дружині й не позбавив би її даху над головою. Тітка пише, що він одразу після продажу виїхав у Баку, а звідти поїде до Туркестану. Анелька надто молода, щоб могла жити сама, тому вона цей час житиме з матір'ю, а мати залишається в Плошові, по-перше, тому, що вона хвора, і по-друге, що тітка її не відпускає, а та не хоче гнівати

тітку. Я досить добре вивчив Анельку й не можу підозрювати її в якомусь розрахунку. Вона втілення безкорисливості. Але її мати, котра хотіла б весь світ захопити для своєї одиначки, розраховує на те, що тітка не забуде Анельки в своєму заповіті. І має рацію. Тітка завжди не дуже вірила в мільйони Кроміцького, кілька разів стривожено й збентежено натякала мені про це. Вона вважає, що все її багатство має залишитись роду Плошовських, і побоюється, що, відписуючи якусь частину його Анельці, може образити мене. Як погано вона мене знає! Якби сьогодні Анелька залилася без черевичків, а за пару черевичків для неї треба було б віддати Плошів і все моє багатство, — я їх віддав би. Може, такий вчинок був би викликаний і зловтішним бажанням протиставити себе Кроміцькому, але все-таки віддав би.

Та годі про це. Весь час я думаю, що Анелька з матір'ю вже в Плошові, що вони пробудуть там аж до приїзду Кроміцького, тобто хтозна-скільки. Я щодня бачитиму пані Кроміцьку... Від цієї думки на душі в мене стає тривожно, хочеться знати, як складуться наші стосунки, — і я починаю уявляти собі різні випадки, які могли б статися, коли б я інакше поведився з Анелькою. Я ніколи не обдурюю себе; ще раз повторюю, що їду лікуватись, що пані Кроміцьку не кохаю й ніколи не кохатиму, навпаки— сподіваюся, що зустрічі з нею витіснять з мого серця колишню Анельку краще, ніж усілякі фіорди й гейзери; але не був би я сам собою, не був би людиною, що багато пережила й передумала, коли б не міг передбачити тих небезпек, які могли б виникнути за інших умов.

Якби я хотів мстити і саме ім'я "пані Кроміцька" не відштовхувало мене такою мірою, — то що могло б стати мені на перешкоді чи стримати мене? Адже в тихому, далекому від міста Плошові ми були б тільки вдвох, не рахуючи двох літніх жінок, наївних, мов діти, в своїй бездоганній цнотливості. Знаю я з цього боку і тітку, і пані Целіну. В вищих колах нашого суспільства можна часто зустріти жінок досить зіпсованих, але є й такі, здебільшого серед старшого покоління, що йдуть крізь життя, можна сказати, чистими, як ангели, ніколи не осквернивши своїх помислів нічим грішним. Таким, як моя тітонька чи пані Целіна, і в голову не прийде, що Анельці може загрожувати якась спокуса, коли вона вже одружена. Анелька й сама належить до таких жінок. Вона не відкинула б мого прохання, якби не те, що вона вже дала слово Кроміцькому. Польки такого типу воліють скоріше розбити своє серце, аніж порушити дане слово. Коли подумаю про це, аж злість мене бере. Я тамую в собі властиву кожній людині потребу довести свою правоту; я не хочу нічого доводити пані Кроміцькій, та якби знайшовся хто-небудь, хто пояснив би цій жінці, що не можна безкарно нехтувати законами природи й серця, що ці закони сильніші від вигаданих етичних доктрин, і порушення їх мстить за себе, — я був би дуже, дуже щасливим. Правда, я страшенно завинив перед Анелькою, але ж щиро хотів усе виправити, вона знала про це, та однак відштовхнула мене... Відштовхнула, напевно, для того, щоб можна було сказати собі: "Я не Леон Плошовський; я дала слово, отже, дотримаю його". Це не доброчесність, а душевна холодність; це не героїзм, а дурість; не чистота сумління, а марнославство. Ні, не можу, не можу забути!..

Допоможе мені це зробити сама пані Кроміцька. Коли я побачу її, задоволену своїм героїзмом, холодну, пересичену подружніми пестощами, насправді чи вдавано закохану в свого чоловіка, і вона буде зацікавлено спостерігати, чи досить сильно пригнічує мене моє горе, — тоді мені та добропорядна, сповнена щастям і почуттям власної добропорядності дружина стане такою огидною, що я, може, знову поїду кудись до північних оленів. Але тоді вже спогади про Анельку не полетять за мною, ніби чайка за кораблем.

Можливо, й пані Кроміцька трохи гратиме переді мною роль моєї жертви, всією своєю поведінкою говоритиме мені: "Ти винен!" Гаразд! Бачив я в житті й таке. Штучні квіти мають той недолік, що вони не пахнуть, а штучні тернові вінки мають ту перевагу й достоїнство, що вони не коляться і їх охоче надівають на голову, мов капелюх, який до лиця. Щоразу, коли я зустрічав таку "жертву", яка вийшла заміж ніби-то з відчаю, мені хотілося їй сказати: "Брешеш! Ти, може, й була жертвою чи принаймні щиро в це вірила, поки він, твій обранець, уперше не підійшов до тебе в пантофлях. З тієї хвилини ти перестала бути зворушливою, а стала смішною й пошлою, тим більше смішною й вульгарною, чим більше ти вдаєш із себе жертву".

6 квітня

Яке гарне й розумне грецьке слово "ананке"! [31] Деся було визначено, що через цю жінку я не матиму спокою навіть тоді, коли перестану думати про неї. Однак мене дуже стривожила звістка, що маєток продано й Анелька приїхала до Плошова. Минулої ночі я погано спав; у голові виникали різні запитання, я шукав на них відповіді. Так, приміром, я намагався вирішити, чи маю я право відвернути пані Кроміцьку від її обов'язку й завести її на манівці, чи ні? Я цього не хочу й не зроблю, бо пані Кроміцька мені не подобається, — але чи мав би я на це право? Заповнюю собі життя отакими "to be or not to be?" [32], бо не маю більше чим жити. Проте такі роздуми не належать до найвищих земних утіх, найчастіше вони бувають схожі на намагання собаки піймати свого власного хвоста: нічого я не спіймаю, нічого не доведу, лише стомлюсь, але я втішаюся тим, що минув ще один день чи ще одна ніч. Водночас я помітив, що при всьому своєму скептицизмі маю здатність ставити до себе вимоги, гідні площівського вікарія. Сучасна людина сплетена зі стількох ниток, що коли хочеш розплутати їх, то ще більше заплутуєшся. Марно я сьогодні вночі повторював собі, що хоч усе це чиста теорія, однак я маю таке право. Якийсь голос з церковної паперті весь час мені заперечував: "Hi! Hi! Hi!" Все ж я повинен перебороти ці докори сумління, — від цього залежить моя душевна рівновага. Зараз, увечері, в мене якраз відповідний настрій для цього. Сьогодні пополудні я був у домі одного знайомого художника й чув, як пані Девіс доводила двом французьким літераторам, що жінка повинна все життя лишатися неприступною хоча б лише "pour la netteté du plumage" [33]. Малескі їй підтакував: "Oui, oui, du plumage!" [34] А я в цю хвилину уявив собі, як усі краби Середземного моря перевернулися навзнік і повиягали до неба свої клешні, бажаючи Юпітера вдарити громом. До речі, пані Девіс запозичила цю фразу в мене, а я запозичив її у Фельє. Проте я слухав її цілком серйозно, навіть не посміхнувшись, але настрої у мене став

якийсь веселий і цинічний, він ще й досі не полишив мене, це найкраща зброя проти докорів сумління...

Отже, розмірковує далі! Чи маю я моральне право закохати в себе пані Кроміцьку і, якщо вдасться, звести її з доброї путі? Для мене це перш за все питання честі, як і для кожного, хто вважає себе джентльменом і кого всі вважають таким. Отож я не знаходжу жодного пункту, який би забороняв мені вчинити так. Щоправда, на перший погляд, це найдивніший з кодексів, які будь-коли існували на світі. Якщо я вкраду в когось гроші, то, за світськими поняттями про честь, я зганьбив себе, я — злодій, а обкрадений залишається чистим; якщо ж я вкраду в кого-небудь дружину, тоді я, злодій, залишаюся чистим, а ганьба падає на обкраденого. Що ж це таке? Викривлення моральних понять чи між крадіжкою гаманця й крадіжкою дружини така велика різниця, що цих двох вчинків навіть не можна зіставляти? Я часто замислювався над цим і дійшов висновку, що це не одне й те ж саме. Людина не може бути такою власністю, як річ, і крадіжка дружини — акт взаємного бажання. Чому я маю визнавати права чоловіка, якщо цих прав не визнає його дружина? Яке мені діло до нього? Я бачу жінку, яка хоче бути моєю, і беру її. Чоловік її для мене не існує, а присяга, яку вона давала йому, мене ні до чого не зобов'язує. То що ж має мене стримувати: повага до інституту шлюбу? Але якби я кохав, якби я міг кохати пані Кроміцьку, то кричав би всім своїм єством, що протестую проти її шлюбу! Протестую проти її обов'язку по відношенню до Кроміцького! Цей шлюб розчавлює мене ногою, мов черв'яка, який звивається від болю, — і мені, якому при останньому зітханні хочеться вкусити ту ногу, наказують ще її поважати? За що? Чому? Що мене обходить такий суспільний лад, який випив із мене всю кров, всяке бажання жити? Звичайно, коли люди харчуються рибою, це закон природи, але спробуйте примусити шанувати такий закон рибу, яку живцем шкребуть, перш ніж покласти в каструлю. Я протестую і кусаюсь, — оце моя відповідь. Спенсерівський ідеал досконало розвиненої людини, в якій особисті прагнення перебувають у повній гармонії із суспільним порядком, — це лише постулат. Я знаю, добре знаю, що Снятинський побив би мене одним запитанням: "Отже, ти за вільне кохання?" Ні! Я тільки за самого себе. I am for myself[35]. Зрештою, я не хочу нічого знати про ваші теорії. Якщо ти покохаєш іншу жінку або твоя дружина покохає іншого чоловіка, тоді побачимо, чи придатяться тобі всі ваші моральні приписи і обов'язкова повага до традицій суспільства. В найгіршому разі, мене можна вважати непослідовним. Таким само непослідовним я був тоді, коли я, скептик, замовив обідню за здоров'я Леона й Анелі й молився, мов дитина, ковтаючи як дурний, сльози. На майбутнє даю собі слово завжди бути непослідовним тоді, коли це буде для мене краще, вигідніше. На світі існує лише одна логіка — логіка пристрасті. Розум застерігає нас тільки до певного часу, а потім, коли коні нестримно рвуться вперед, він сідає на козли і вже тільки пильнує, щоб не поламався екіпаж. Людське серце не може вберегтися від кохання, а кохання — це стихія, така ж сила, як морський приплив та відплив. Якщо жінка кохає чоловіка, то ніяка пекельна сила не відірве її від нього, бо присяга перед вівтарем — це лише освячення кохання; але коли вона є тільки

обов'язком, тоді перший приплив викине її на пісок, як дохлу рибину. Я не можу дати зобов'язання в тому, що в мене не виросте борода або що я не постарію, — а якщо я дам його, то закон життя роздавить мене з усіма моїми зобов'язаннями.

Дивна річ: усе, що я пишу, це, як я вже казав, чиста теорія. В мене немає жодних намірів, за які потрібно було б виправдовуватись перед самим собою, проте ці роздуми хвилюють мене, ось і зараз так розхвилювали, що я змушений перестати писати. Напевно, мій спокій дуже вдаваний... Я з годину ходив по кімнаті і врешті збагнув, що мене так розтривожило... Вже дуже пізно. З моїх вікон видно купол Дому Інвалідів, він блищить при місяці, як блищав колись купол собору святого Петра, коли я, окрилений надією, блукав по Пінчіо й думав про Анельку. Я мимоволі поринув у спогади. Нехай вона живе собі, як хоче, але я певний, що міг бути більш щасливим, і вона теж могла бути в десять — ні, в сто разів щасливішою. Ще й тепер, якби в мене були якісь таємні наміри, якби вона була для мене хтозна-якою спокусою, я відмовився б від неї, щоб не зробити її нещасною. Я нізащо не хочу цього, нізащо! Сама думка про це позбавила б мене будь-якої діловитості й рішучості. Життя моє склалося так, що негативні риси мого характеру розвинулись, а позитивні занепали, хоча серце в мене не зле. В мене величезний запас ніжності до Анельки.

Та все це вже відійшло в минуле. Скептик, що сидить у мені, підказує запитання іншого роду: чи в даному випадку вона справді була б такою нещасливою? Я часто спостерігав, що жінки тільки доти нещасливі, поки вони борються з собою. Коли ж боротьба закінчується, настає, незалежно від результату, період спокою, блаженства, щастя... Колись тут, у Парижі, я знав жінку, яка три роки, страшенно страждаючи, боролася з собою, а потім, коли серце перемогло, до кінця життя докоряла собі тільки в одному, в тому, що так довго йому опиралася.

Проте навіщо ставити собі всі ці питання й розв'язувати їх? Я знаю, що кожне твердження можна довести, а в кожному доказі можна засумніватися. Минули ті добрі часи, коли люди сумнівалися в усьому, тільки не в здатності нашого розуму відрізнити правду від брехні, добро від зла. Нині навколо манівці, манівці й манівці... Краще думатиму про подорож, яка незабаром чекає мене... А Кроміцький таки продав жінчин масток і глибоко ранив її... Я повинен був написати це тут чорним по білому, бо інакше не віриться, що це правда...

10 квітня

Вчора я був з прощальним візитом у Лаури й потрапив на справжній концерт. Вона, здається, серйозно почала захоплюватись музикою. Клара Гільст грала на фісгармонії. Я завжди радий її бачити, але найбільше вона подобається мені, коли сідає до фісгармонії й бере перші акорди, не відводячи очей від клавіатури. Тоді в ній якась серйозність, зосередженість і при цьому незвичайний спокій. Вона тоді здається мені схожою на святу Цецілію, для мене найсимпатичнішу з усіх святих, у яку я закохався б, коли б жив у її часи. Такий самий спокійний, чистий профіль, те ж саме благородне обличчя стародавньої християнки. Шкода, що Клара така висока, однак, коли вона грає, про це забуваєш. Іноді вона зводить угору опущені очі, ніби хоче пригадати якусь

мелодію, почуту десь у вишині в хвилину натхнення. І сама здається тоді натхненною. Їй дуже пасує її ім'я "Клара", бо важко зустріти більш світлу душу. Я сказав, що люблю на неї дивитись, але не слухати її; музики її я, на жаль, не розумію, в усякому разі важко вловлюю її зміст. Проте, незважаючи на всі свої злі й зухвалі зауваження, думаю, що в неї неабиякий талант.

Коли Клара скінчила грати, я підійшов до неї й напівжартома сказав, що настав час їхати до Варшави і, пам'ятаючи нашу давню домовленість, я прошу, щоб вона була готова до від'їзду. На превеликий мій подив, вона сприйняла мої слова серйозно; відповіла, що вже давно збирається до Варшави, готуватись їй не треба, необхідно лише забрати з собою стареньку родичку, яка всюди супроводжує її, й німу клавіатуру, на якій вона грає гами навіть у вагоні поїзда.

Я був трохи збентежений. Якщо вона справді поїде, то доведеться допомагати їй влаштовувати концерт, а я хотів би одразу їхати до Плошова. Однак, у крайньому випадку доручу її Снятинському, він зможе бути їй кориснішим за мене. До того ж Клара— дочка багатого франкфуртського підприємця, й матеріальний успіх концертів її не цікавить. Усе ж мене збентежила поспішність, з якою вона погодилася на цю поїздку. В першу хвилину я хотів навіть сказати їй, що згоджуюсь, щоб вона везла німу клавіатуру, а от намір узяти з собою стару родичку мені менш подобається. Ми, чоловіки, так звикли завжди і скрізь полювати на жінок, що до молодії і вродливої жоден з нас не підходить без таємної думки. Хто каже інакше, той просто хоче обдурити жінку, щоб легше спіймати її в пастку. Що стосується мене, то, хоч зараз мої думки зайняті чимось іншим, мені здається, що та стара родичка заважатиме нам, тим більше, що своє поспішливе рішення Клара прийняла, мабуть, і заради мене. Париж є ширшим полем для тріумфів музикантів, аніж Варшава, а якщо Клару не цікавлять і гроші, то чому вона хоче їхати? Лаура, як я вже згадував, давно натякала мені, що в Клари до мене більш ніж дружні почуття... Дивна жінка ця Лаура! Кларина чистота викликає в неї заздрість, але тільки таку, яку викликала б, приміром, якась оригінальна прикраса, коштовна діадема чи вишукані мережива... Лише предмет для прикрашання — нічого більше! Може, тому їй хочеться штовхнути цю велику дитину в мої обійми. Я Лаурі байдужий, я для неї теж лише прикраса, яку вона вже носила на шиї.

Ця жінка мимоволі завдала мені стільки горя, що я мав би її ненавидіти, — але не можу. По-перше, моє сумління підказує мені, що коли б Лаура не з'явилась на моєму життєвому шляху, то я знайшов би якийсь інший, такий само успішний спосіб змарнувати своє щастя; по-друге, так само, як сатана — це грішний ангел, ненависть — це вироджена любов, а я Лаури ніколи не любив. Я її трошки зневажаю, це інша річ, але й вона мені відплачує тим самим. Здається, вона ставиться до мене менш доброзичливо, піж я до неї.

А що стосується Клариних почуттів до мене, то Лаура, мабуть, має рацію. Сьогодні мені це здалось очевиднішим, діж будь-коли. Якщо це так, то я вдячний Кларі. Вперше в житті мені хочеться зав'язати дружбу з жінкою і не обманути її довір'я. Така неспокійна душа, як моя, може знайти розраду в такій дружбі.

Сьогодні ми з Кларою розмовляли як двоє друзів. Кругозір у неї не дуже широкий, — зате вона чітко відрізняє те, що вважає поганим і огидним, від того, що, на її думку, добре й гарне, тому в неї ніколи не виникає сумнівів, і вона завжди дуже спокійна. В ній відчувається якесь душевне здоров'я, що його часто можна зустріти в німців. Спілкуючись із ними, я помітив, що, приміром, людей такого типу, як я, серед них дуже мало. Німці, як і англійці, люди позитивні, вони знають, що хочуть. Звичайно, вони теж часто поринають у безбережне море сумнівів, але роблять це з методичністю вчених, а не як люди емоційні, чи як "генії без портфеля", тому їхня нова трансцендентальна філософія, їхній сучасний науковий песимізм, їхня поетична "світова скорбота" викликають лише теоретичний інтерес. На практиці вони чудово пристосовуються до умов життя. Гартман твердить, що чим людство могутніше й освіченіше, тим воно нещасніше. І той самий Гартман на практиці з самовпевненістю німця-культуртрегера закликає до збагачення німецького народу за рахунок населення Познані. Хоча, поминувши цей факт, який є одним з прикладів людської підлоти, можна сказати, що німці не дуже захоплюються теоріями, тому вони спокійні й діяльні. Така самовпевненість притаманна й Кларі. Все, що може перевернути до дна людську душу, досягало і її ушей, але якимось зісковзувало з неї, не проникаючи в кров, тому вона ніколи не сумнівається в тому, що вважає істиною, як і в своїй музиці. Якщо вона справді відчуває до мене щось більше, ніж симпатію, то це, напевно, почуття підсвідоме, яке нічого не вимагає. З тієї хвилини, коли воно стане іншим, почнеться її душевна драма, бо я не зможу відповісти їй взаємністю; я міг би лише скористатись її почуттям і зробити її нещасною. Я не настільки самозакоханий, щоб вважати, ніби жодна жінка не встоїть переді мною; я тільки думаю, що жодна жінка не зможе встояти перед чоловіком, якого вона справді кохає. Вирази: "обложена фортеця", "здобута фортеця" затерті й банальні, але вони відображають правду, і вони ще в стократ справедливіші, коли стосуються жінки, яка за мурами своєї цноти носить у грудях такого зрадника, як серце. Проте Клара може бути спокійною. Ми поїдемо добропристойно: вона, я, стара родичка й німа клавіатура.

16 квітня

Уже три дні я в Варшаві, але ще й досі не зміг поїхати до Плошова, бо відразу ж після приїзду в мене заболіли зуби й опухла щока. А в такому вигляді я не хочу показуватись на очі моїм дамам.

Вже бачився зі Снятинським, тітка теж була в мене й привітала мене, як блудного сина. Анелька приїхала до Плошова минулого тижня. Мати її така хвора, що лікарі, які спершу хотіли послати її до Вісбадена, тепер сказали, що вона не перенесе ніякої поїздки. Отже вона залишиться в Плошові, поки не одужає чи не помре; Анелька буде з нею, тому що Кроміцький ще не залагодив своїх справ і не вважає за можливе обрати десь місце для постійного проживання. З того, що мені казала тітка, я зрозумів: його подорож триватиме кілька місяців. Я намагався якомога більше розпитати тітку про Анельку, це було неважко, бо тітка говорила зі мною дуже відверто. Їй і на думку не спадає, що заміжня жінка може когось цікавити не тільки як родичка, скоріше, вона

навіть не замислюється над такими питаннями. Вона говорила зі мною відверто й про продаж маєтку, цього вона теж не може простити Кроміцькому. Вкінці вона так розсердилась, що аж розірвала ланцюжок, який носить на шиї, і годинничок упав на підлогу.

— Я йому в очі скажу, — погрожувала тітка, — що це подвійна підлість. Краще б я позичила йому ті гроші. Тільки яка з них була б користь! Його спекуляції — справжня безодня! Не знаю, що з них вийде, а поки що він усе в них угачує. Нехай-но він мені покажеться на очі, я йому скажу: "Ви й Анельку погубите, і Целіну, і самі врешті станете банкрутом! Навіщо цим жінкам мільйони, якщо кожен гріш доводиться оплакувати! Підлість, та й годі! Я завжди не могла терпіти цього сушеного гриба і мала рацію".

Я запитав у тітки, чи говорила вона про це відверто з Анелькою.

— З Анелькою? Добре, що ти приїхав, буде хоч із ким словом перемовитись, душу відвести. З Анелькою неможливо говорити про це відверто. Якось я не витерпіла й почала, то вона розсердилась на мене, а потім — у плач, одне повторює: "Він мусив, мусив, мусив!" Вона не дає проти нього й слова сказати, хоче всі його вади приховати від людей. Але мене, стару, не обдуриш: у душі вона так само засуджує його за продаж маєтку, як і я.

— Тітонько, ви думаєте, що вона його не кохає?

Тітка здивовано подивилась па мене.

— Що? А кого ж їй кохати? Через те вона й переживає, що кохає його. Можна кохати чоловіка й разом із тим бачити його погані риси.

В мене на ці речі трохи інший погляд, однак я не хочу про нього говорити тітці, а вона вела далі:

— Найбільше я засуджую його за те, що він бреше. Запевнив Целіну й Анельку, що через рік, а найбільше — через два він зможе викупити їхній маєток. Скажи мені, хіба це можливо? Скажи!.. А ті обидві вмовляють самі себе, що так воно й буде.

— По-моєму, це зовсім неможливо. Він і далі спекулюватиме.

— І він знає про це ще краще, ніж ми, — отже, свідомо обдурює Целіну й Анельку.

— Може, він це робить для того, щоб вони не дуже журилися?

Тітка ще більше розгнівалась.

— Тобто, як це "не дуже журилися?" Вони не дуже журилися б, якби він не продав маєтку! Ти не захищай його! Всі його за це засуджують. Хвастовський аж нетямиться від обурення. Він розібрався в цій справі й каже, що якби навіть не було ніякого прибутку, він узявся б за кілька років очистити маєток від боргів; а гроші я перша дала б, і ти дав би. Адже дав би?... От бачиш! А тепер усе пропало!

Я почав розпитувати про Анельчине здоров'я. Питав з прихованою, непоясненою тривогою, наче боявся почути щось таке, що було б цілком природне і звичайне, але, сам не знаю чому, вщент розтерзало б мої нерви. Я дуже нещасний! Добре, що тітка зрозуміла мене й так само сердито відповіла:

— Нічого не передбачається!.. Маєток він зумів продати, а більше ні на що не

здатний!

Я одразу перевів розмову на іншу тему. Розповів тітці, що одним поїздом зі мною приїхала дуже відома сучасна піаністка, дуже багата жінка, яка нічого так не прагне, як дати кілька концертів на користь бідних. Однак у моєї тітоньки особливий характер. Вона насамперед почала обурюватись, чому Клара Гільст не приїхала взимку, коли найкращий концертний сезон; а потім вирішила, що все-таки ще не зовсім пізно, й захотіла відразу бігти до Клари. Насилу я розтлумачив їй, що краще буде попередити Клару про свій візит. Тітка очолює кілька добродійних товариств і вважає своїм обов'язком загребти для них усе, що можливо, за рахунок інших товариств, тому вона й боїться, щоб хтось її не обігнав.

Виходячи від мене, вона запитала:

— Коли ти переберешся до Плошова?

Але я відповів, що зовсім не переберусь. Ще дорогою я вирішив, що краще буде, коли я житиму в Варшаві. До Плошова звідси не більше милі, отож їздитиму туди щоранку й залишатимусь до вечора. Для мене це байдуже, а люди не матимуть приводу для пліток. Я хочу, щоб і пані Кроміцька не подумала, що мені хочеться мешкати з нею під одним дахом. У розмові зі Снятинським, ніби між іншим, я сказав, що не збираюсь оселятись у Плотові. Було видно, що Снятинський схвалює мій намір, він навіть пробував докладніше поговорити про Анельку. Снятинський, безумовно, людина інтелігентна, проте він не зрозумів, що зміна обставин може викликати зміну стосунків і між найближчими друзями. Він прийшов до мене, як до того Леона Плошовського, який у Кракові, тремтячи, мов лист, благав його про допомогу; він підійшов з такою самою суворою відвертістю й відразу хотів застромити руку по лікоть у мою душу. Я вмить зупинив його, він трохи розсердився й здивувався. Згодом він пристосувався до мого тону, і ми почали розмовляти так, наче нашої останньої зустрічі в Кракові ніколи не було. Однак я бачив, що його цікавить мій теперішній настрій, бо, не можучи запитати прямо, він почав говорити натяками, з усією незграбністю письменника-художника, який є глибоким психологом і витонченим аналітиком, коли сидить за письмовим столом, а в практичному житті залишається наївним студентом.

Якби в мене під рукою була флейта, то я міг би, як колись Гамлет, подати її Снятинському, сказавши: "Невже ви гадаєте, що на мені легше грати, ніж на цій дудочці? Зовіть мене яким хочете інструментом: ви зможете хіба що розладнати мене, але не заграти на мені"[36].

Якраз учора вночі я перечитував "Гамлета", не знаю вже вкотре, і натрапив на це порівняння. Аж не віриться, що в наш час людина в будь-якому становищі, в будь-якому душевному стані, навіть цілком сучасному й складному, ніде не знаходить стільки аналогії з власними переживаннями, як у цій трагедії, в основу якої покладено примітивну й криваву трагедію легенди Голіншеда. Гамлет — це людська душа в минулому, сучасному й майбутньому. На мою думку, Шекспір перейшов у цій трагедії межі, що існують навіть для генія. Бо Гомер чи Данте мені зрозумілі на тлі їхньої епохи. Я розумію, що вони могли створити те, що створили, — але яким чином цей англієць

міг у сімнадцятому столітті передбачити всі психози, породжені дев'ятнадцятим століттям, — це назавжди залишиться для мене загадкою, хоч скільки б я прочитав різних досліджень про Гамлета.

Отож, подавши Снятинському уявну Гамлетову флейту, я доручив йому опікуватися Кларою Гільст; потім почав розмовляти з ним про його догмати. Сказав, що саме моя туга за батьківщиною й почуття обов'язку змусили мене приїхати сюди. Але сказав це таким байдужим тоном, що Снятинський не знав, чи я жартую, чи серйозно говорю про свої почуття. І знову повторилося те, про що я писав ще в Парижі. Почуття моральної переваги, яке давала Снятинському моя поведінка за останній час, тануло з кожною хвилиною. Він не знав, що думати, розумів лише одне: старим ключем мене не відімкне. На прощання, коли я знову попросив його допомогти Кларі Гільст, він проникливо глянув на мене й промовив:

— Для тебе це дуже важливо?

— Дуже, бо з цією дівчиною я дружу й глибоко її поважаю.

Таким чином я всю увагу Снятинського сконцентрував на Кларі. Він, звичайно, думатиме, що я закохався в неї. Він пішов від мене сердитий, це було помітно, адже він ніколи не вміє нічого приховати. Голосніше, ніж завжди, грюкнув за собою дверима, а коли я, провівши його на сходи, заходив до передпокою, то чув, як він збігав униз, перестрибуючи через чотири сходинки, й голосно свистів, це він завжди робить, коли чимось не задоволений.

Що ж, я сказав йому правду про моє ставлення до Клари. Сьогодні я написав їй, пояснив, чому досі не навідав її, — і щойно одержав відповідь. Клара захоплена Варшавою, а особливо людьми. Всі тутешні видатні музиканти побували в неї протягом цих трьох днів, наговорили їй багато компліментів, пропонували свою допомогу. Вона пише, що таких доброзичливих людей не зустрічала ніде. Гадаю, що якби Клара надумала оселитися тут назавжди, вони не були б з нею такими люб'язними, хоч вона й мав дар всюди знаходити собі друзів. Вона вже трохи ознайомила з містом, найбільше їй сподобались Лазенки. Мене радує Кларине захоплення, тим більше, що коли ми переїхали польський кордон, пейзаж справив на неї гнітюче враження. Справді, в цій пустинній і пласкій місцевості очам немає на чому спочити, треба тут народитися, щоб відчувати в ній якусь чарівність. Дивлячись крізь вікно вагона, Клара весь час повторювала: "Ох, тепер я розумію Шопена!" Звичайно, вона помиляється, бо ні розуміти, ні відчувати Шопена вона не може так само, як не могла відчути нашого ландшафту.

Хоч я духовний син чужої країни, проте завдяки якомусь атавізму глибоко відчуваю нашу природу; часто, повертаючись весною до Польщі, здивовано помічав, що не можу намілюватися її краєвидами. А, власне кажучи, яка тут краса? Іноді я навмисне намагався уявити себе художником-чужоземцем, який без ніякого почуття, об'єктивно споглядає наші пейзажі. Тоді вони нагадували мені малюнки дитини, котра вміє малювати лише палички, або малюнки дикуна. Пласкі перелоги, мокрі луки, хати з прямокутними обрисами, садибні тополі на виднокрузі, а далі поля, облямовані

смужкою лісу, оті "десять миль нічого", як кажуть німці,— все це завжди здавалось мені якимсь примітивним краєвидом, убогим за замислом і лініями. Одне слово, це ще тільки тло. Проте з тієї хвилини, коли я перестаю дивитися очима чужинця, коли починаю відчувати благородну простоту краєвидів, поринаю душею в їхню незмірну широту, в якій будь-яка гостра риса тоне, немов душа в нирвані, вони не тільки набувають художньої чарівності "примітивів", але водночас заспокоюють мене. Я можу, приміром, захоплюватись Апеннінами, проте душа моя не здатна перейнятися їхньою красою, вона залишається десь осторонь. Через це рано чи пізно настає втома. Людина по-справжньому відпочиває тільки тоді, коли зливається з оточенням, а злитися з природою можна лише в тому випадку, коли навколишня природа й душа споріднені. Ностальгія виникає саме тому, що душа виключається з рідного їй навколишнього середовища. Мені здається, що цю ідею психічної спорідненості можна було б розвинути ще ширше. Може, це й дивно, що я, вихований за кордоном, наскрізь просякнутий чужою культурою, висловлюю такі погляди, але скажу більше: навіть у найвродливішій чужоземці я бачитиму лише представницю жіночої статі, а не жіночу душу.

Пам'ятаю, що я свого часу писав про польок. Та одне другому не заважає. Я бачу їхні вади, однак вони мені ближчі, ніж чужоземки. Крім того, значна частина моїх колишніх поглядів пошматувалася, наче старий одяг.

Та облишмо цю тему. Із соромом і здивуванням помічаю, що все це я писав тільки для того, щоб забалакати себе самого. Саме так! Я розмірковую про краєвиди, ностальгію, а насправді всі мої думки в Плошові. Не хочеться мені в цьому признаватись, але треба! Мені весь час якось тривожно, щось наче давить у грудях. Цілком можливо, що й мій приїзд до Плошова, й перебування там будуть незрівнянно легші, простіші, ніж я собі це зараз уявляю. Будь-яке очікування нестерпне. Коли я був ще хлопцем, то один раз стрілявся на дуелі й пригадую, що хвилювався тільки напередодні. Тоді я теж намагався думати про щось інше, але так само, як і зараз, марно. Мої думки про пані Кроміцьку зовсім не ніжні, навіть не доброзичливі, вони тільки якось дивно снуються у мене в голові; обсідають мене, як розтривожені бджоли, і я не можу їх відігнати.

17 квітня

Сьогодні я був там і застав усе не таким, як уявляв собі. З Варшави я виїхав дροжками о сьомій годині ранку, розраховуючи десь о восьмій бути в Плошові. Тітка мені казала, що Анелька і її мати встають рано. В мене ні на хвилину не переставало давити під серцем, думки металася в голові. Я пообіцяв собі, що не буду заздалегідь обмірковувати жодних планів зустрічі, ані дальших стосунків з Анелькою. Нехай все буде, як має бути, і як само складеться, — оце все, що я вирішив. Та все ж я по міг по думати про те, якою застану Анельку, як вона мене зустрине, про що натякне, як буде поводитися зі мною. Оскільки я сам не прийняв і не хотів приймати ніяких рішень, то, не знаю чому, був певен, що вона їх прийняла. Очікуючи цього, я часом злився на неї, а часом, розуміючи, що й вона опиниться в незручному становищі, відчував якесь

співчуття до неї. Моя уява була настільки зайнята Анелькою, що я немов бачив її перед собою. Дуже ясно пригадував собі її каштанове волосся над лобом, довгі вії, делікатне обличчя. Я пробував уявити, як вона буде вдягнена. Пригадував її слова, жести, вираз обличчя, вбрання. Особливо настирливо поставала в пам'яті та хвилина, коли одного разу Анелька повернулася зі своєї кімнати нагорі до вітальні, напудривши розшаріле обличчя, щоб приховати хвилювання. Нарешті ці спогади стали такі яскраві, що скидалися майже па галюцинацію. "Знову я одержимий нею", — подумав я і, щоб відволіктись від цього видива, завів розмову з візником. Запитав, чи він одружений, на що він відповів: "Без жінки ніяк не можна". Він ще щось говорив, але я вже його не слухав, бо в цей час побачив удалині плошівські тополі. Я й не помітив, коли ми проїхали кілька верств від застави.

Побачивши Плошів, я відчув, як моя тривога зросла, а думки в голові зарοїлися ще швидше. Я намагався зосередити увагу на тому, що мене оточувало, на зміни, які сталися за час моєї відсутності, на нові хати понад дорогою. Машинально повторював собі, що погода стоїть дуже гарна, а весна на диво рання. День справді був чудовий, прозоре повітря було напоєне бадьорою ранковою свіжістю; біля хат цвіли яблуні, під ними, немов сніг, лежав опалий цвіт; переді мною наче були картини художників нової школи. Всюди, куди не глянь, — сліпуче й прозоре *pleine air*[37], у ясній глибині якого мелькали постаті людей, що працювали коло хат і в полі. Дивно, що я все це бачив, усе помічав, але не міг нічим перейнятись, захопитись. Ці враження чомусь не хвилювали мене, а ніби скупчувались тільки на поверхні мозку, неможучи проникнути вглибину, де крились інші думки. В такому стані роздвоєної свідомості я в'їхав до Плошова. Тут мене зненацька огорнули тінь і прохолода липової алеї, через яку дивились на світ вікна будинку. Розпорошені, неспокійні думки ще стривоженіше завирували у голові. Сам не знаю, чому, замість того щоб в'їхати у двір, я спинив візника біля воріт і пішки попрямував до ганку.

Взагалі не можу зрозуміти, чому охопив мене такий неспокій: може, тому, що в цьому знайомому будинку мене чекало щось невідоме, але безпосередньо пов'язано з моїм трагічним минулим? Коли я йшов через двір, у мене так стиснуло груди, що аж дух перехопило. "Що це таке, в біса? Що це таке?" — повторював я по думки. Тому, що я зупинив візника за ворітьми, ніхто не вийшов мене зустріти. В передпокої не було нікого. Я ввійшов до їдальні й вирішив там почекати, поки спустяться вниз дами.

Вони мали скоро прийти, бо стіл був уже накритий, чашки розставлені, а самовар шипів і буркотів, випускаючи вгору клубки пари. Тут теж найменші подробиці не залишилися поза моєю увагою. Я помітив, що в їдальні холодно й темнувато, бо вікна її виходили на північ. Потім завважив, що світло, яке проникало крізь трое вікон, відбивалося в темному навощеному паркеті й утворювало три світляні доріжки; після цього почав розглядати, ніби щось нове, буфет, який знав з дитинства; а після того пригадав свою розмову зі Снятинським у цій кімнаті, коли ми дивилися крізь вікно на його дружину й Анельку, які йшли в ботах по снігу до оранжереї.

Врешті мене охопили сум і відчуття душевної порожнечі. Я сів біля вікна, щоб бути

ближче до світла і знову подивитись на сад. Однак моє внутрішнє роздвоєння не минало, я весь час думав про те, що незабаром, може, за кілька хвилин, побачу її, що повинен буду привітатися, розмовляти з нею, а потім місяцями бачити її щодня. Запитання: "Як це буде? Що буде?" — тіснились у мене в голові, обганяли одне одного. Є люди, які від страху здійснюють неймовірні подвиги; а зі мною часто буває так, що тривога, нерішучість, невпевненість у тому, що має статися, змінюються якимсь вибухом нетерпіння і гніву. Так сталося й тепер. Різниця між колишньою Анелькою і теперішньою пані Кроміцькою так виразно уявилась мені, як ніколи досі.

"Та якби навіть у тебе місяць був на лобі,— подумав я, — якби ти була в стократ вродливішою, у стократ чарівнішою, ніж я можу собі уявити, для мене ти будеш нічим, скажу навіть більше: все в тобі мене відштовхуватиме". Гнів мій ще збільшився, коли я, не знати чому, уявив, що Анелька і зараз, і падалі намагатиметься при зустрічах зі мною своєю поведінкою доводити мені, що я помиляюсь, бо вона навіки лишиться для мене жаданою й неприступною. "Побачимо!" — відповідав я їй подумки, передчуваючи, що мене чекає якийсь дивний і незрозумілий поєдинок з цією жінкою, якась боротьба, в якій я і програю, і виграю, бо втрачу спогади, але знайду спокій. В ці хвилини мені здавалося, що в мене вистачить сили й відваги, щоб відбити всі атаки.

Та ось двері тихо прочинились, і до їдальні ввійшла Анелька.

Коли я побачив її, в мене зашуміло в голові, похололи кінчики пальців. Жінка, яка в цю мить стояла переді мною, називалася, правда, пані Кроміцькою, але в неї були милі, дорогі риси й невимовна чарівність моєї колишньої Анельки. В тому хаосі, що зчинився в моїй голові, один голос звучав гучніше за інші: "Анелька! Анелька! Анелька!" А вона чи то не помітила мене одразу, чи вважала за когось іншого, — бо я стояв спиною до світла. Тільки коли я підійшов до неї, вона звела очі й стала мов укопана. Не можу навіть описати того виразу переляку, збентеження, хвилювання й покірності, який з'явився на її обличчі. Вона так сильно зблідла, що я злякався, щоб вона не зомліла. Коли я потискав їй руку, мені здалося, ніби я стискаю шматочок льоду. Всього я сподівався, але не такої зустрічі. Ще хвилину тому я міг би присягнутись, що, вітаючись зі мною, Анелька якимсь чином дасть мені відчуття, що тепер вона пані Кроміцька. А тим часом усе було зовсім інакше! Переді мною стояла схвильована, злякана моя колишня Анелька. Це я зробив її нещасною, я був винен, страшенно винен перед нею, а вона в цю мить дивилась на мене так, наче сама просила прощення. Колишнє кохання, каяття і жаль охопили мене з такою силою, що я зовсім утратив голову. Я насилу переборов себе, щоб не схопити її, не притиснути до грудей, не почати заспокоювати словами, які говорять тільки дорогій людині. А моє серце було переповнене ними. Я був такий схвильований, такий приголомшений несподіваною, неймовірною появою замість пані Кроміцької Анельки, що тільки стискав їй руку, неможучи промовити й слова. Та все ж треба було щось сказати, тому я, зібравши рештки самовладання, спитав приглушеним, наче не своїм голосом:

— Хіба тітка не говорила тобі, що я приїду?

— Тітка... говорила... — насилу відповіла Анелька.

І ми обоє знову замовкли. Я розумів, що годиться говорити далі, запитати про здоров'я матері і її власне, однак не мав сили це зробити. Я від усієї душі хотів, щоб хто-небудь прийшов і виручив нас обох. І ось зайшла тітонька з молодим лікарем Хвастовським, молодшим сином управителя, який уже з місяць лікує пані Целіну. Анелька враз відійшла до столу й почала наливати чай, а я привітався й завів розмову з тіткою. За цей час я вже взяв себе в руки, і ми сіли пити чай.

Тепер я запитав, як почуває себе пані Целіна. Тітка, відповідаючи мені, весь час посиалася на молодого лікаря, а той увертався до мене з тим відтінком поблажливого презирства, з яким новоспечений дипломований фахівець розмовляє з профанами, і водночас як демократ, котрий старанно оберігає свою гідність навіть тоді, коли ніхто й не хоче його принизити — відповідає людині, яку вважає аристократом. Він здався мені дуже самовпевненим і, зрештою, я говорив з ним ввічливіше, ніж він зі мною. Це трохи розважило мене й дало можливість упорядкувати свої думки, що весь час плутались, коли я дивився на Анельку. Інколи я поглядав на неї через стіл і з якимсь відчаєм подумки повторював собі: "Ті самі риси, те саме тонке обличчя й волосся над чолом; це та ж сама Анелька, майже дівчинка! Те саме кохання, те саме щастя, тільки вже не моє, вже назавжди втрачене!.." Була в цьому, відчутті й велика відрада, змішана з великим болем. Анелька вже трохи опанувала себе, але все ще була ніби злякана. Я наважився кілька разів звернутись до неї, запитуючи про її матір, щоб якось підбадьорити її. Це мені певною мірою пощастило зробити. Вона навіть сказала: "Мама буде рада побачити тебе". Я не повірив цьому, але її голос слухав з заплющеними очима, він був для мене приємнішим за найкращу музику. Ми розмовляли дедалі все більш невимушено. Тітка була в чудовому настрої, по-перше, тому, що я приїхав, а по-друге, що вона вже побувала в Клари, й та пообіцяла дати концерт. Повертаючись від Клари, тітка зустріла на сходах двох дам, патронес інших добродійних товариств. Вони запізнились, це дуже тішило тітку. Вона розпитувала мене про Клару, яка справила на неї чудове враження. В кінці сніданку я, відповідаючи па запитання, змушений був розповісти дещо про свої подорожі. Тітка дивувалася, що я побував аж в Ісландії, і, розпитавши мене, як там живуть люди, сказала:

— Хіба що з відчаю можна поїхати туди.

— Мені справді було тоді дуже тяжко, — відповів я.

А пелька глянула в ту мить на мене, і знову я помітив у її очах переляк і покірність. У мене так заболіло серце! Якби її рука здавила його, я б не відчував страшнішого болю. Чим більше я був підготовлений до того, що вона зустріне мене з холодним, тріумфальним виглядом, з якоюсь зловтіхою, з погірдливим усвідомленням своєї вищості, тим більше мене зворушувало й водночас пригнічувало її ангельське співчуття. Всі мої розрахунки, всі передчуття обманули мене. Я думав, коли б вона навіть не захотіла, щоб я бачив у ній пані Кроміцьку, то їй це не вдасться, вона тільки відштовхне мене тим і викличе в мене неприязнь до себе, а втім, вона не була навіть схожа на заміжню жінку. Мені зараз доводилось нагадувати собі, що вона одружена, проте це викликало в мене не відразу, а невимовну печаль.

У мене така вдача, що під час душевних страждань я люблю роз'ятрювати свої рани, хотів зробити це й зараз — завести розмову про її чоловіка. Однак не зміг; мені здалося, що це було б жорстокістю й профанацією наших почуттів. І замість цього я висловив бажання про відати пані Целіну. Анелька вийшла спитати її, чи зможе вона мене прийняти, і, повернувшись через хвилину, сказала:

— Мама просить тебе зайти зараз.

Ми пішли вдвох у другу половину будинку, і тітка з нами. Мені хотілося сказати Анельці щось приємне, щоб її заспокоїти, але заважала тітчина присутність; однак я подумав, що, може, краще буде, коли саме при ній я скажу Анельці те, що хочу. Отож я зупинився біля дверей пані Целіни й промовив:

— Дай мені руку, люба моя сестричко...

Анелька простягла мені руку. Я відчував, що вона мені вдячна за це слово "сестричко", що в неї камінь з душі звалився, і своїм щирим потиском руки вона хоче сказати мені: "Будемо друзями, простимо одне одному все!"

— Бачу, що між вами буде злагода, — буркнула тітка, дивлячись на нас.

— Буде, буде! Він такий добрий! — вигукнула Анелька.

І справді, в цю хвилину моє серце було сповнене доброти. Ввійшовши до кімнати пані Целіни, я привітався з нею дуже сердечно, а вона відповідала мені трохи вимушено; видно було, що якби вона не боялась образити тітку, то говорила б зі мною зовсім холодно. Однак я не звинувачую її за це; в неї було надто багато підстав ображатись на мене. А може, вона вважає, що і в продажі маєтку я теж певною мірою винен, бо якби свого часу повівся інакше, всього цього могло б і не статися.

Пані Целіна дуже змінилась. Останнім часом вона вже не підводиться з крісла на коліщатках, у якому її в гарну погоду вивозять у сад. Її завжди худорляве обличчя тепер так змарніло, що стало як воскове. Видно, що колись вона була дуже вродливою і все життя була дуже нещаслива.

Я став розпитувати її про здоров'я і висловив надію, що животворний вплив весни відновить її сили. Пані Целіна слухала мене, сумно посміхаючись і похитуючи головою; потім з очей її покотилися дві великі сльози, яких вона не витирала.

— Ти знаєш, що Глухів продано? — звернулась вона до мене.

Напевно, думка про це не залишала її ні на хвилину, це були її довічне горе, її постійна гризота, її нещастя.

Почувши материне запитання, Анелька враз спалахнула. То був неприємний рум'янець — рум'янець роздратування й сорому. А я відповів:

— Знаю. Може, це ще можна виправити, тоді ще нічого не втрачено, а якщо не вдасться виправити, то треба покоритися волі божій.

Анелька глянула на мене з вдячністю, а пані Целіна сказала:

— Я вже не обманюю себе.

Хоч це була неправда, вона ще сподівалась. Вона не відводила очей від моїх губів, чекаючи слова, яке зміцнило б її таємну надію, а я, бажаючи бути великодушним до кінця, промовив:

— Кожен мусить підкорятись необхідності, і важко когось за це звинувачувати, але, з другого боку, я вважаю, люба тітонько, що немає на світі таких перешкод, яких не можна було б перебороти витривалістю й відповідними засобами.

І я почав розповідати, що чув про випадки, коли продаж був визнаний недійсним через неправильно оформлену купчу. Відверто кажучи, це була неправда, але я бачив, що мої слова — просто цілющий бальзам для серця пані Целіни. Крім того, посередньо я виступав на захист Кроміцького, хоч і не називав його. До речі, ім'я його ні разу ніхто при мені теж не назвав.

Та все ж треба сказати правду. Великодушність тільки почасти диктувала мені мої слова, головним же чином я говорив усе це для того, щоб завоювати Анельчину симпатію й показати себе перед нею добрим і благородним.

Анелька теж була мені вдячна, бо коли ми з тіткою нарешті вийшли, вона побігла за нами й, простягнувши до мене руки, сказала:

— Дякую тобі за маму.

У відповідь я мовчки взяв її руку й поцілував.

Тітка теж була зворушена моєю добротою. Розставшись з нею, я запалив сигару й попрямував у сад, щоб на самоті розібратися в своїх враженнях і впорядкувати думки. Але в саду зустрів молодого лікаря Хвастовського, який вийшов на свою ранкову прогулянку. Оскільки мені хотілося прихилити до себе всіх у Плошові, я підійшов до нього й почав розпитувати про здоров'я пані Целіни, підкреслюючи свою повагу до його знань та авторитету. Я бачив, що це дуже лестило його самолюбству, він скоро забув про свою демократичну пильність, перестав наїжуватись при кожному слові й почав розповідати мені про хворобу Анельчиної матері з якимсь захопленням, притаманним молодим адептам науки, яких ще не отруїли сумніви. Він щохвилини вживав латинські терміни, наче розмовляв з іншим лікарем. Його кремезна постать, упевненість у словах і поглядах справили на мене гарне враження, я побачив у ньому представника тієї нової, зовсім не подібної до "геніїв без портфеля" генерації, про яку мені стільки розповідав Снятинський. Прогулюючись довгими алеями парку, ми врешті завели одну з так званих "інтелігентних розмов", які полягають головним чином у перерахуванні авторів і назв книжок. Те, що Хвастовський знає, він знає, напевне, ґрунтовніше від мене, але я за своє життя прочитав більше і цим, здається, дуже здивував його. Іноді він поглядав на мене майже вороже, наче вважав, що людина, яку він зараховував до аристократів, привласнює чужі права, якщо вона дозволяє собі знати такі-то книжки чи таких-то авторів. Зате я викликав його прихильність своїм вільнодумством. Щоправда, мій лібералізм полягає в тому, що я припускаю все, бо у всьому сумніваюсь, однак уже тільки те, що людина з моїм багатством і становищем у світі не стала реакціонером, заприятимло мене з молодим радикалом. Під кінець нашої розмови ми вже ставились один до одного, як люди, що цілком порозумілись і знайшли спільну мову.

Гадаю, що з часом лікар Хвастовський вважатиме мене винятком із загального правила. Я вже давно помітив, що в Польщі так само, як кожен шляхтич має "свого"

єврея, на якого не поширюється його неприязнь до всіх євреїв, так і кожен демократ має "свого" аристократа, до якого відчуває особливу симпатію.

Перед тим як ми розійшлись, я спитав Хвастовського про його братів. Він розповів, що один з них відкрив бровар у Плошові, про це я вже знав раніше з тітчиного листа; другий має у Варшаві книгарню, де продають підручники; а третього, який закінчив комерційну школу, Кроміцький взяв своїм помічником на схід.

— Найкраще йдуть справи у броварника, — сказав молодий лікар, — але всі ми працюємо завзято й, може, чогось досягнемо. Яке щастя, що батько втратив маєток; інакше були б ми *glebae adscripti*[38], сиділи б кожен у своєму сільці й, може, врешті ще й розорилися б, як батько.

Незважаючи на те, що думки мої не просто були зайняті, а поглинуті чимось іншим, мені було досить цікаво слухати лікаря. Отже, подумав я собі, ці люди не надто "рафіновані", але й не животіють у неучтві. Виявляється, що в Польщі є люди, здатні щось робити, які становлять здорову ланку між розквітом культури й варварством. Може, такі суспільні верстви утворюються тільки в великих містах і весь час поповнюються синами збіднілої шляхти, що, маючи міцні м'язи й нерви, через необхідність засвоюють міщанську традицію праці. Я мимоволі пригадав, як одного разу Снятинський кричав мені вслід на сходах: "З вас уже нічого путнього не вийде, з ваших дітей ще можуть бути люди; але вам треба спершу розоритись, бо інакше й ваші внуки не візьмуться за роботу!" А от сини Хвастовського взяли за неї і прокладають собі дорогу в світ тільки власними руками. Якби в мене не було багатства, я теж мусив би якось давати собі раду і, може, розвинув би в собі ту енергію, якої мені завжди бракувало в житті.

Лікар скоро попрощався зі мною, він мав відвідати пацієнта в Плошові. То був молодий студент варшавської духовної семінарії, син плошівського селянина. В нього була остання стадія туберкульозу. Тітка поселила його у флігелі й щодня провідувала разом з Анелькою. Довідавшись про це, я теж пішов до нього і, понад усяке сподівання, побачив замість умираючого чоловіка юнака з худорлявим, але рум'яним обличчям, енергійного й життєрадісного. Проте лікар казав, що це останній спалах лампади. Молодого ксьондза доглядала його мати, яка з вдячності до тітки вилила на мене такий потік благословінь, що я міг у ньому втопитись.

Анелька не прийшла того дня провідати хворого; вона весь час сиділа біля матері. Я побачив її лише під час обіду, на якому була й пані Целіна — її привозять щодня обідати в кріслі. Те, що Анелька весь день не відходила від матері, було цілком природно, але мені здалося, ніби вона уникає зустрічі зі мною. Наші стосунки мають поступово якось налагодитись, хоч спочатку ми будемо почувати себе ніяково й вимушено. Анелька така чутлива, вразлива й добра, що не зможе залишатись байдужою до становища, в якому ми опинились, крім того, їй не вистачає великосвітського досвіду, який допомагає зберігати зовнішню невимушеність у найскладніших ситуаціях. Така витримка з'являється з віком, коли починають висихати живі джерела почуттів і душа стає приземленою.

Що стосується мене, то я дав зрозуміти Анельці: не відчуваю до неї ні образи, ні ненависті,— так підказало мені серце. Я вирішив ніколи не говорити з нею про минуле, тому сьогодні не шукав нагоди порозмовляти з нею віч-на-віч. Під час вечірнього чаю ми розмовляли на загальні теми, про те, що чувати в нас і за кордоном. Тітка розпитувала мене про Клару, яка дуже її зацікавила; я розповів усе, що знав про неї; розмова непомітно перейшла взагалі на артистів. Тітка вважає артистів людьми, яких Господь бог створив для того, щоб було кому іноді влаштовувати благодійні вистави й концерти на користь бідних. Я ж твердив, що артист, якщо серце в нього чисте й сповнене любові до мистецтва, а не марнослав'я, може бути найщасливішою людиною в світі, бо весь час стикається з чимось нескінченним, ідеально прекрасним. З життя приходить всіляке зло, мистецтво ж приносить лише щастя. Це моє глибоке переконання, підтверджене досвідом. Анелька мене підтримала, я тому й записую цю розмову, що мене вразило одне її зауваження, просте, але для мене дуже значуще. Коли ми говорили про радість, яку дає мистецтво, вона сказала: "Музика дає найбільшу втіху". В її словах я відчув мимовільне признание, що вона нещаслива й усвідомлює це. Хоча в мене й раніше не було в цьому ніякого сумніву.

Хіба таке обличчя буває в щасливої жінки? Вона ще погарнішала, з виду ніби спокійна, навіть весела, однак не світиться тією радістю, що випромінюється з душі, в ній помітна якась зосередженість. Удень я завважив, що в Анельки шкіра на скронях ледь жовтавого відтінку слонової кості. І весь час дивився на неї з невимовною втіхою, я наче пригадував її собі і з якимсь дивним, дразливим і водночас солодким почуттям упевнювався, що це те саме обличчя, ті самі довгі віії, ті самі очі, які здаються чорними, хоч вони й не чорні, ті самі притінені пушком губи. Я не міг насититись цим перетворенням спогадів на реальну дійсність. В Анельці є для мене щось невимовно привабливе. Якби я навіть раніше ніколи її не бачив, а її поставили б переді мною серед тисячі найпрекрасніших жінок і звеліли вибрати одну з них, я знаю, що підійшов би просто до Анельки й сказав: "Оце моя обраниця!" Може, на світі є й вродливіші жінки, а для мене жодна з них так не відповідає тому типові жінки, який кожен чоловік береже в своїй уяві. Гадаю, що Анелька помічає, як я захоплено милуюсь нею.

З Плошова я виїхав у сутінки. Я був настільки поглинутий враженнями цього дня, а мої попередні міркування й надії були настільки зруйновані, що я й досі неспроможний розібратися в самому собі. Я сподівався зустріти пані Кроміцьку, а зустрів Анельку. Пишу про це ще раз. Тільки бог знає, чим це може скінчитися для нас обох. Думаю про це з почуттям величезного щастя і якоїсь невпевненості. Бо теоретично я мав слухність, надіючись, що після одруження в Анельці відбудуться психологічні зміни, які обов'язково відбуваються в кожній жінці, і міг сподіватися, що вона хоча б натякне мені, ніби вона рада, що вибрала не мене. Жодна інша жінка не відмовила б собі в задоволенні таким способом потішити своє самолюбство... А я, знаючи себе, свою вразливість і нервовість, ладен був присягнутись, що після цього повернувся б додому, сповнений гіркоти, іронії, гніву, але зцілений. Насправді ж усе сталося інакше, зовсім інакше! В цієї жінки таке безмірно добре серце, в ній стільки простодушності, що

звичайна мірка людської доброти виявилася для неї замалою. Що тепер буде, що станеться зі мною, я не хочу й думати. Життя моє могло плисти ясною й спокійною рікою в те море, до якого спливає все, а тепер воно водоспадом рине в безодню. Та нехай буде, як буде. В найгіршому випадку я буду дуже нещасний. Але й раніше з цією порожнечею в душі я не спочивав па трояндах. Не пам'ятаю, хто, здається, мій батько, казав, що з кожного життя має щось вирости — такий закон природи. Що ж, якщо має вирости, то виросте. Адже навіть у пустелі приховані життєдайні сили піднімають із надр землі вгору пальми в оазисах.

21 квітня

Вважається, що я живу в Варшаві, але чотири дні підряд я провів у Плошові. Пані Целіні покращало, а ксьондз Латиш позавчора вмер. Лікар Хвастовський назвав його хворобу "ідеальним процесом туберкульозу легенів" і насилу приховує своє задоволення від того, що з точністю майже до години визначив кінець цього "ідеального процесу". Ми відвідали хворого за дванадцять годин перед його смертю. Він жартував з нами й був сповнений надії, бо температура впала, а вона зменшилась тому, що його організм ослаб. Вчора вранці ми сиділи з Анелькою на ганку, коли прийшла мати бідолашного хлопця й почала розповідати про його смерть, як про це розповідають селяни, в яких горе змішується з покірністю перед тим, що сталося. У моєму співчутті до неї була й цікавість, бо досі я мало спілкувався з простими людьми й мало приділяв їм уваги. Якою прекрасною мовою розмовляють вони! Я намагався запам'ятати слова старої селянки, щоб потім записати їх. Вітаючись з нами, вона спершу вклонилася в ноги мені й Анельці, а потім, затуливши очі долонею, заголосила:

— О, Ісусе рідний, о, свята діво Маріє! Помер мій неборачок, помер! Захотів до господи бога піти, а не залишитися з матір'ю й батьком. Не порятували його й турботи наших панів. Даремно йому вино давали, йому й те вино не допомогло. О, господи милостивий, о, Ісусе Христе!

В її голосі звучало щире материнське горе, але мене вразило, що в тих зойках і голосіннях звучало щось схоже на обрядовий наспів. Раніше я ніколи не чув, як селянки оплакують смерть близьких, однак можу ручитися, що всі вони так само голосять, ніби дотримуючись якоїсь сільської традиції.

Анелька зі слізьми на очах і з властивим лише жінкам співчуттям почала розпитувати селянку про те, як усе це сталося, розуміючи, що тій буде легше, коли вона виговориться. І справді, бабуса охоче почала розповідати.

— Коли ксьондз зі святими дарами пішов від нього, я йому й кажу: "Чи ти помреш, чи не помреш, на це воля божя! Ти гарно підготувався до смерті, а тепер спи". Він сказав: "Гаразд!" — і задрімав, я також, бо, нехай Господь бог простить мені на слові, три ночі перед тим і очей не заплющила. Тільки після перших півнів прийшов мій старий, розбудив мене, ми сидимо удвох, а він усе спить і спить. Я й кажу старому: "Ой, чи не помер він?" А старий мені: "Може, й помер!" Доторкнувся до нього, а він прокинувся й промовив: "Мені краще". Полежав трошки спокійно і, дивлячись у стелю, став посміхатися. Коли я це побачила, мене зло взяло, я й кажу: "Це ти, рудий, з мого

горя смієшся?" А то він до смерті своєї всміхався, бо потім почав важко дихати, бідолашненький, і тільки й дожив до світанку.

Вона знову заголосила, потім попросила, щоб ми пішли поглянути на небіжчика, бо вона вже його обрядила, і "він такий гарний, мов картинка". Анелька хотіла було піти з нею, але я її затримав; до речі, стара через хвилину вже забула про своє бажання й стала розповідати, які вони бідні. Чоловік її колись був заможним господарем, але все майно пішло па те, щоб вивчити сина. Сусіди купували в них морг за моргом, а тепер залишилась тільки хата, а землі зовсім немає. Тисячу двісті карбованців витратили. Думали, що на старості поживуть біля сина, а його Господь забрав. Бабуся з чисто селянською покірністю пояснила нам, що вони з чоловіком уже вирішили: відразу після похорону підуть старцювати! Здавалося, що це її зовсім не лякає; вона говорила про це навіть ніби з якимсь прихованим задоволенням, побоювалась тільки, щоб у волосній управі не було тяганини зі свідоцтвом, яке їй для чогось було потрібне. В її розповіді тисячі конкретних подробиць перемішувались із звертанням до Ісуса й пресвятої Богородиці зі слізьми й голосінням.

Анелька побігла в дім і за хвилину повернулася з грішми, які хотіла віддати бабусі, але в мене виникла інша думка, яка здалася мені доречною. Я зупинив Анельку й звернувся до бабусі:

— Отож ви витратили тисячу двісті карбованців на те, щоб вивчити сина?

— Авжеж, ясновельможний пане. Думалося, коли він стане священиком, то будемо жити разом з ним у плебанії, але бог послав нас не в плебанію, а під костюл жебрати.

— То я вам подарую тисячу двісті карбованців. Заведіть собі нове господарство й живіть спокійно в своїй хаті.

Я хотів одразу виконати свою обіцянку, але не мав з собою грошей; вирішив узяти потрібну суму в тітки й звелів бабусі прийти через годину. Вона була така приголомшена, що якийсь час мовчки дивилась на мене, широко розкривши очі, потім з криком упала мені до ніг. Та мені вдалося досить швидко позбутися її, бо вона квапилась побігти до чоловіка й сповістити йому добру новину. Ми лишилися з Анелькою самі, вона теж була схвильована й спершу не знаходила потрібних слів; аж потім почала повторювати:

— Який же ти добрий! Який же ти добрий!

Але я стенив плечима і сказав Анельці таким тоном, паче йшлося про якусь звичайнісіньку справу:

— Люба моя Анелько, я вчинив це зовсім не через доброту й не заради тих людей, яких уперше бачу. Я зробив це тому, що ти їх жалієш, і мені хотілося зробити тобі щось приємне. Інакше я відбувся б якою-небудь дрібною подачкою.

Я сказав щиру правду. Ті люди обходили мене не більше, ніж будь-який жебрак; я так само легко дав би їм удвічі або втричі більше, щоб порадувати Анельку. І сказав я це навмисне, чудово розуміючи, що такі слова, сказані жінці, означають дуже багато, хоч вони висловлені не в формі освідчення, але насправді це майже освідчення в коханні. Це однаково, що сказати їй: "Для тебе я зробив би все, бо ти для мене — все".

Жодна жінка на світі не може відкинути таке признание й не має права образитись. А мені ще й тому хотілося сказати так Анельці, що я саме так відчував. Я тільки пом'якшив приховане значення моїх слів тим, що промовив їх таким тоном, ніби йшлося про звичайнісіньку річ. Проте Анелька зрозуміла значення моїх слів, бо опустила очі й не знала, що відповісти. Нарешті, помітно збентежена, сказала, що їй треба йти до матері, й залишила мене самого.

Я добре розумію, що, поводячись так, вселяю в Анельчину душу чужі їй, тривожні думки. Разом з тим мені дивно, що хоч, з одного боку, я відчуваю докори сумління і боюся порушити спокій істоти, за яку я віддав би своє життя, то з другого — це викликає в мене якусь хижу радість, наче я задовольняю властиві людині руйнівні інстинкти. Перекоаний я і в тому, що ніяке усвідомлення заподіяного зла, ніякі докори сумління тут не допоможуть. У мене надто сильний темперамент, щоб я умів і міг стримати себе перед непереборною, невимовною привабливістю цієї жінки. Тепер я справді, мов той індіанець, який, попавши у водоспад, склав весла й здався на волю хвиль. Я навіть не задумуюсь над своєю виною, над тим, що все могло бути інакше, що мені треба було тільки простягти руку до цієї жінки, про яку я тепер кажу собі: "Для кого варто жити, якщо не для неї? Кого варто кохати, як не її?" Я впадаю в детермінізм, і мені часто здається, що інакше й не могло бути, що ця моя життєва непристосованість підготовлена цілими поколіннями, які вже давно вичерпали свій запас життєвих сил, — що я був і буду таким, яким мусив і мушу бути, що мені не лишається нічого іншого, як скласти весла.

Сьогодні вранці я був з тіткою й Анелькою на похороні молодого семінариста. Погода весь час стоїть гарна; похорон відбувся рано і не втомив моїх дам, бо до костюлу й до цвинтаря від нас недалеко. Дивний вигляд має така сільська похоронна процесія на чолі з ксьондзом, за яким їде віз з трупою, а далі йде великий натовп селян і селянок. Усі співають похмурі погребальні пісні, схожі на якусь халдейську музику. Чоловіки й жінки, що йдуть у кінці процесії, розмовляють між собою якимись сонними, протяглими голосами, починаючи розмову словами: "Ох, любі ви мої!" Ці слова я чув щохвилини. Дивно було також бачити на похороні яскраві хустки на головах у дівчат. Ми йшли до костюлу горобиновою алеєю; коли процесія виходила на сонячні галявини між деревами, ці жовті, червоні, блакитні хустки аж палали на сонці й надавали всій процесії такого веселого вигляду, що якби не ксьондз, не віз із труною і не запах ялівцю, можна було б подумати, що це не похорон, а весілля. Я помітив також, з яким задоволенням люди в селі йдуть за труною. Взагалі смерть не справляє на них ніякого враження; може, вони уявляють її тільки якимись вічним святом? Коли ми стояли над викопаною ямою, я бачив на їхніх обличчях лише зосереджену увагу до церемонії і цікавість; ані сліду роздумів над невблаганним кінцем, за яким починається щось страшне й невідоме. Я глянув на Анельку в ту мить, коли вона нахилилась, щоб кинути жменю піску на труну. Вона була трохи бліда, на її виразному обличчі, якраз освітленому сонцем, можна було читати, як у книзі. Я міг би присягнутись, що в цю хвилину вона думала про власну смерть. Мені ж здалася якоюсь аж дикою і потворною

думка, що це обличчя, таке виразне, сповнене розквітлої молодості, про яку свідчив і пушок над губою, і ці довгі вії, і вся його неповторна чарівність, могло колись зблякнути, застигнути, зникнути у вічному мороці.

Однак у цю мить ніби мороз скував мої думки. Мені спало на гадку, що перший обряд, на якому ми з Анелькою разом присутні в Плошові,— похорон. Так, як невиліковно хворий, що втратив віру в медицину, ладен повірити в знахарські ліки, так смертельно хвора душа, яка у всьому зневірилась, ладна повірити навіть у пересуди. Напевно, ніхто не стоїть так близько від безодні містицизму, як абсолютний скептик. Ті, що зневірилися в релігійних і соціологічних ідеалах, що втратили віру в могутність знання й людського розуму, — вся ця маса високорозвинених людей, які не бачать перед собою шляху, втратили будь-які догмати й надію, і тепер глибше поринатимуть у туман містицизму. Цей містицизм — бурхлива реакція проти сучасного життя, побудованого на позитивному обмеженні людської думки, придушенні ідеалів, гонитві за втіхами, на бездушному практицизмі. Дух людський починає розвалювати будинок, у який його помістили, бо той будинок надто схожий на біржу. Закінчується якась епоха, настає якась еволюція в усіх сферах. Я часто замислювався над цим і дивувався, що, приміром, найсучасніші, найпопулярніші польські письменники навіть не знають, які вони близькі до містицизму. Деякі з лих уже зрозуміли, що стали містиками, й відверто це визнають. У кожній книжці, яку останнім часом розгортав, я бачив не відображення людської душі, сили волі й людських пристрастей, а якісь абстрактні фатальні сили, втілені в образах страшних істот, сили, які не залежать від окремих явищ і живуть самі в собі, як гетевські матері...

Я теж, безперечно, стою над безоднею, бачу це, але мені не страшно. Безодня взагалі притягає до себе, а мене вона притягає так сильно, що якби я міг, то вже зараз опустився б на самісіньке її дно — й опускаюсь, як тільки зможу.

28 квітня

Упиваюся життям у Плотові, щоденними зустрічами з Анелькою й забуваю, що вона дружина когось іншого. Цей Кроміцький, який сидить у Баку чи ще десь далі, уявляється мені якимсь приви́дом, чимсь нереальним, якимсь нещастям, що рано чи пізно має статися, так, як, приміром, настає смерть, про яку одпак не думаєш весь час. Але вчора трапилося щось таке, що змусило мене згадати слова "memento mori"[39]. Незначна й найзвичайніша— сінька дрібниця! Анелька вранці за чаєм одержала аж два листи. Тітка спитала в неї, чи це від чоловіка, вона відповіла: "Так!" Почувши це, я відчув те, що, мабуть, відчуває засуджений до смертної кари, якому напередодні кари снівсья приємний сон, але його зненацька розбудили й сповістили, що пора остригти волосся і йти під ніж гільйотини. Раптом я надзвичайно глибоко збагнув усе своє нещастя. Цілий день мене не полишало це зловісне почуття, тим більше, що й тітка наче заповзялася мучити мене. Анелька хотіла прочитати листи після сніданку, а тітка зволіла їй читати зараз і потім почала розпитувати, як поживає Кроміцький.

— Дякую, тітонько, добре, — відповіла Анелька.

— А як його справи?

— Слава богу! Пише, що краще, ніж він сподівався.

— А коли він повернеться?

— Каже, що як тільки зможе.

І я змушений був вислуховувати ці запитання й відповіді. Якби тітка завела з Анелькою якусь неймовірно цинічну розмову, вона менше терзала б мої нерви. Вперше з дня мого приїзду до Плошова я образився на Анельку й відчув до неї неприязнь.

"Май же ти хоч трошки милосердя й не говори при мені про того чоловіка, не дякуй у відповідь на запитання про його здоров'я й не кажи: слава богу!" — думав я. Анелька тим часом розпечатала другого листа; глянувши на дату, вона сказала: "Це давніший", — і почала читати. Я дивився на її схилену голову, на проділ у волоссі, на лоб, опущені повіки, — і мені здавалося, що це читання триває нестерпно довго. Разом з тим я розумів, що її з Кроміцьким об'єднує цілий світ спільних інтересів і цілей, що вони зв'язані нерозривними узами, отже неминуче повинні відчувати цей зв'язок між собою і близькість одне одному. Я зрозумів, що в силу обставин завжди перебуватиму поза Анельчиним життям, навіть якби вона відповіла взаємністю на моє кохання. Відтоді, коли я знову побачив Анельку, й досі я лише вгадував глибину мого нещастя, як угадуєш глибину безодні, заслонену туманом. Тепер туман розсіявся, і я побачив її до дна.

Проте в мене є одна властивість: коли мене щось надмірно гнітить, я починаю випростуватись. Досі моє кохання не насмілювалось чого-небудь бажати, але зараз ревності почали розпачливо прагнути розтоптати й знищити всі ті невблаганні закони, узи й залежність. Анелька читала всього кілька хвилин; а я за цей час пройшов усю шкалу душевних страждань; при цьому, як завжди, мене обсіли й інші думки, в яких були аналіз і критика моїх основних переживань. Я казав собі, що мої обурення і образа смішні й схожі на жіночі примхи; потім подумав, що з такими нервами, як у мене, не можна жити; нарешті запитав себе: коли така звичайнісінька річ, як те, що чоловік пише дружині, а вона читає його листи, зовсім виводить тебе з рівноваги, то що буде, коли він сюди приїде, і ти щохвилини на власні очі перекопуватимешся, що вони близькі одне одному?

Подумки я відповідав собі: "Я вб'ю його!" — і водночас розумів, як це смішно й безглуздо.

Неважко здогадатись, що такі запитання не заспокоювали мене. Анелька, закінчивши читати листа, одразу помітила, що я якийсь сам не свій, і занепокоєно поглядала па мене. Ця ніжна душа обов'язково потребує, щоб навколо неї була дружня атмосфера, інакше їй і важко, і страшно. Це пояснюється безмірною чутливістю її серця. Пам'ятаю, що в ті часи, коли Хвастовський ще обідав не в сина-броваря, а в тітки, яка з ним завжди сварилася за обідом, Анелька боялася й не могла переносити цих сварок, аж поки впевнилась у їхній безневинності. Зараз її, мабуть, занепокоїло моє хвилювання, хоч вона не могла здогадатися про його причину. Кілька разів вона пробувала заговорити зі мною про Кларин концерт, а очі її запитували: "Що з тобою?"

Але я відповідав їй холодним поглядом, не можучи простити ані тих листів, ані

розмови з тіткою. Як тільки ми випили чай, я встав і повідомив, що мені треба їхати до Варшави.

Тітка хотіла, щоб я залишився на обід, після якого, як ми домовились раніше, я мав поїхати з нею на концерт.

Та я сказав, що маю кілька справ у Варшаві, хоч насправді мені хотілося побути самому. І звелів запрягати коней.

— Я хотіла б якось віддячити пані Гільст, — сказала тітка, — чи не запросити нам її на якийсь день до Плотова?

Мабуть, тітка вважала запрошення до Плошова такою великою честю, що вагалася, чи не забагато це буде для Клари.

За хвилину вона знову озвалась:

— Якби я тільки була певна, що вона з цілком пристойного товариства...

— Панна Гільст — приятелька румунської королеви, — сказав я роздратовано, — і щороку гостює в неї по кілька тижнів. Якщо вже про честь ідеться, то це вона виявить нам честь.

— Ну, ну, — буркнула тітка.

Перед самим від'їздом я спитав Анельку:

— А ти поїдеш з тіткою на концерт?

— Я повинна бути біля мами, а крім того, мені треба понаписувати листи.

— Якщо йдеться про почуття сумуючої дружини, то я не смію заважати.

Іронічністю цих слів я облепив собі душу. Нехай знає, що я ревную, подумав собі: вона, як її мати й тітка, теж належить до жінок "ангельської породи", які по припускають існування вад людських. Нехай же зрозуміє, що я кохаю її, нехай у неї виникне така думка, нехай вона звикнеться з цією думкою і почне хвилюватися, боротися з нею. Вселити в її душу такий чужий їй, розкладаючий елемент, такий фермент, — це вже певна перемога. Побачимо, що буде далі.

Я відчув короткочасне полегшення, але сильне, схоже на зловтіху. Та тільки-но я сів в екіпаж, як мене охопив гнів на самого себе, на душі був неприємний осад. Здавалося, що все, що я думав і сказав, було дріб'язкове, викликане витонченими, вередливими нервами, так могла поводитись істерична жінка, а не чоловік. Важкою була моя дорога до Варшави, важчою, аніж тоді, коли я, повернувшись з-за кордону, їхав уперше до Плошова. Я думав про те, що страшна нежиттєздатність, яка тяжіє, мов фатум, над подібними до мене людьми взагалі, а наді мною зокрема, пояснюється тим, що в нашій натурі жіноче начало переважає над чоловічим. Я не хочу цим сказати, що ми, як жінки, фізично слабкі, боягузливі, позбавлені енергії. Ні! Справа зовсім не в цьому. Енергійності й відваги в нас якщо не більше, то не менше, ніж в інших, кожен з нас ладен сісти на необ'їждженого коня і їхати куди завгодно. Але що стосується психології, то про кожного можна було б казати "вона", а не "він". У нашій духовній організації не вистачав якоїсь спокійної синтетичної рівноваги, нечутливої до дрібниць. Будь-що ранить нас, розхолоджує і примушує відступати, тому на кожному кроці ми жертвуємо незмірно важливим заради незмірно малого. Моє минуле є доказом цього.

Адже я пожертвував величезним щастям усього життя, своїм майбутнім і майбутнім коханої жінки тільки тому, що свого часу прочитав у тітчиному листі, нібито Кроміцький має намір посвататись до Анельки. Мої нерви стали дибки й понесли мене не туди, куди я хотів. Це було не що інше, як прояв хвороби сили волі. Але такою хворобою хворіють жінки, а не чоловіки. Отож не дивно, що й зараз я поведжусь, як жінка-істеричка! Це нещастя, з яким я народився на світ, в ньому винні цілі покоління моїх предків і всі ті умови, в яких мені доводиться жити.

Знявши з себе таким чином будь-яку відповідальність, я, проте, не втішився. Приїхавши до Варшави, збирався насамперед відвідати Клару, але в мене раптом розболілась голова, біль стихився аж увечері, перед самим тітчиним приїздом.

Тітка застала мене вже одягненим, і ми незабаром поїхали на концерт, який пройшов чудово. Кларина слава принадила всю інтелігенцію і музичний світ, а благодійна мета концерту — все вище варшавське товариство. Я зустрів багато знайомих, серед них і Снятинських. Зал був переповнений. Але в мене був такий поганий настрій, і нерви мої були такі розладнані, що мене все дратувало. Не знаю чому, але на мене напав страх, що Клара зазнає фіаско. Коли вона виходила на естраду, то потягла за собою по підлозі афішу, яка випадково зачепилася за шлярку її сукні. Я злякався, що це робить її смішною. Сама вона, в бальному вбранні, відділена від публіки порожнім простором естради, здавалась мені скоріше незнайомою музиканткою, аніж близькою приятелькою. Мимоволі я запитував себе, чи це та сама Клара, з якою мене зв'язує щира дружба. Тим часом вітальні аплодисменти стихли. На обличчях у слухачів з'явився той глибокодумний, серйозний вираз, який допомагає людям, котрі не розуміються на мистецтві, вдавати з себе знавців і суддів. Клара сіла за рояль, і хоч я злився па неї і на весь світ, все ж змушений був визнати в душі, що в неї благородної форми голова, гарна постава, що вона поводитьсь просто, не маніриться. Вона заграла концерт Мендельсона, який я знаю напам'ять, — і, чи тому, що відчувала, як багато від неї чекають, чи тому, що була схвильована надзвичайно теплим прийомом, спочатку грала гірше, ніж я сподівався. Це дуже неприємно вразило мене; я здивовано подивився на Клару, на мить наші очі зустрілися. Вираз мого обличчя зовсім збентежив її, і я знову почув кілька неясних, слабких і невиразних акордів. Я вже був певний, що вона таки зазнає фіаско. Ще ніколи рояль, звучання якого зараз приглушувалося ще відстанню й поганою акустикою залу, не здавався мені таким убогим концертним інструментом. Іноді я чув ніби уривчасті звуки арфи. Через якийсь час Клара заспокоїлась, але, на мою думку, весь концерт зіграла не блискуче. Який же я був здивований, коли після закінчення концерту розляглися такі оплески, яких я ніколи не чув навіть у Парижі, де Клару приймали з винятковим ентузіазмом. Музикознавці попідводилися з місць і жваво розмовляли з рецензентами; їхні усміхнені обличчя світилися задоволенням. Аплодисменти тривали доти, аж поки Клара знову появилась на естраді. Вона вийшла з опущеними очима, і я, який добре знав її, прочитав на її обличчі: "Ви дуже добрі, дякую вам, але я грала погано й мені хочеться плакати!" Я теж аплодував, за що вона кинула на мене побіжний докірливий погляд.

Клара надто любить музику, щоб її могли задовольнити незаслужені аплодисменти. Мені стало її шкода; хотілося піти до неї й сказати кілька підбадьорливих слів, але нестихаючі вигуки "браво!" не відпустили її з естради. Вона знову сіла за рояль і заграла Сонату *cis-moll* Бетховена, якої не було в програмі.

Напевно, немає іншого музичного твору, в якому так виразно було б відтворено велику душу, що її терзає якийсь трагічний неспокій. Я маю на увазі головним чином третю частину сонати: *presto agitato*. Її настрій, мабуть, відповідав Клариному хвилюванню під час концерту і, безумовно, гармоніював з моїм настроєм, бо, відколи живу, я не чув такого виконання Бетховена й не відчував його так глибоко. Я не музикант, але гадаю, що й музиканти не знали досі всього, що криється в цій сонаті. Не можу знайти іншого слова, щоб визначити враження, що його соната справила на всіх, як тільки слово: "гніт!" Здавалося, ніби відбувається щось містичне, виникало видіння якоїсь потойбічної пустки, страшенно сумної, безформної, ледь освітленої місячним сяйвом, а посеред цієї пустки кричить, ридає і рве на собі волосся безнадійний розпач. Це було і страшно, і разюче, бо все відбувалося наче поза межами реального життя, — і водночас зачаровувало, принаймні мене музика ще ніколи не наближала так до чогось абсолютного. Я не вразливіший за інших людей, але в мене почалась мало не галюцинація. Мені здавалося, що в тій пустці, в тому безформному могильному мороці я шукаю когось, хто мені найдорожчий у світі, без кого я не можу й не хочу жити, ї ось шукаю, знаючи, що шукатиму вічно й ніколи не знайду. В мене так стислося серце, що стало важко дихати; я не звертав ніякої уваги на якість виконання, яке зрештою вже, мабуть, досягло такої висоти, коли вже й питання про нього не виникає. Весь зал був під таким самим враженням, як і я, не виключаючи й самої Клари.

Коли вона закінчила грати, ще якийсь час сиділа, піднявши голову й дивлячись угору, з поблідлим обличчям і напіввідкритими вустами. Це не було ефектною естрадною позою, це, безсумнівно, було справжнє натхнення й самозабуття. В залі панувала мертва тиша, ніби люди ще чогось чекали, ніби вони закам'яніли від суму чи ловили останні відголоси того ридаючого розпачу, що його вже підхопив вихор замогильного світу. Потім почалося щось таке, чого, напевно, ще ніколи не було па жодному концерті. В залі знявся такий галас, наче людям, що були там, загрожувала катастрофа. Кілька рецензентів і музикантів підійшли до естради. Я бачив, як вони схилили голови до Клариної руки. В неї на віях блищали сльози, але обличчя було натхненне, ясне й спокійне. Я теж підійшов разом з іншими слухачами, щоб потиснути їй руку.

З першої хвилини нашого знайомства й до цього вечора Клара завжди розмовляла зі мною по-французькому; а сьогодні вперше, гаряче відповідаючи на мій потиск руки, спитала по-німецькому:

— Haben Sie mich verstanden?[40]

— Ja, — відповів я, — und ich war sehr unglücklich[41].

Так воно й було насправді. Продовження концерту стало для Клари суцільним великим тріумфом. Після закінчення концерту Снятинські забрали її до себе на вечір. Я

не захотів туди їхати. Повернувшись додому, почував себе таким стомленим, що, не роздягаючись, упав на софу і пролежав з годину без сну. Тільки перед тим, як зібрався зробити запис у щоденнику, усвідомив, що весь час думаю про похорон ксьондза, про Анельку й про смерть. Потім звелів принести свічку і взявся за перо.

29 квітня

Листи Кроміцького мене так розхвилювали, що я й досі не можу заспокоїтись. Щоправда, мій безпідставний гнів на Анельку минає; чим більше я відчуваю, що був незаслужено суворим до неї, тим більше розкаююсь і ще з більшою ніжністю думаю про неї. Зате я все виразніше бачу, як сама сила фактів невблаганно зв'язує цих людей. Від учорашнього дня я в лабетах тієї думки й тому не поїхав сьогодні до Плошова. Там мені треба стежити за собою, треба бути спокійним чи хоч удавати спокійного; а я зараз не здатний на це. Все в мені: думки, почуття, враження збунтувалися проти того, що сталося. Не знаю, чи може бути щось жахливіше за той стан, коли ти не погоджуєшся з чимось, протестуєш кожною клітинкою мозку й серця і водночас відчуваєш себе безсилим проти того, що сталося. Я розумію також, що це лише передчуття того, що мене чекає. Нічого не можна вдіяти, зовсім нічого! Вона вийшла заміж, вона дружина Кроміцького, належить йому й належатиме завжди, а я, не можучи з цим змиритись, бо інакше не зможу жити, попри все мушу змиритись. Протестувати проти усталеного порядку речей, коли жінка, вийшовши заміж, належить чоловікові, я міг би з таким самим успіхом, як протестувати проти земного тяжіння. То й що ж? Примиритися з цим порядком? Що мені допоможе порожнє, марне, беззмістовне слово "згоден", коли в моїй душі немає на це ніякої згоди? Інколи мені спадає на думку, що краще виїхати звідси, але я відчуваю, що без цієї єдиної жінки життя для мене — те саме, що смерть, тобто ніщо, а головне, я наперед знаю, що нікуди не поїду, не вистачить на це в мене сили. Не раз я замислювався над тим, що людське горе буває більшим, ніж можна собі уявити, часом ти вже й не думаєш про нього, а воно, наче море, розливає ться все ширше й ширше. Ось зараз мені здається, що я сам пливу серед цього моря.

Але це не зовсім так. Щось у мене ще залишається. Колись я читав у мемуарах Ам'єля[42], що вчинок — це лише думка, згущена аж до матеріальності. Однак думка може залишатись абстрактною; а почуття ніколи не бував абстрактним. Теоретично я це знав і раніше, але тільки тепер перевірів це на самому собі. З того часу, як я повернувся до Плошова, й до цієї хвилини я не сказав собі ясно, рішуче, що прагну Анельчиного кохання, але це нічого не означає. Насправді я знав, що я хотів і хочу володіти нею. Кожний мій погляд, кожне слово, всі мої вчинки були спрямовані тільки до цієї мети. Почуття, відірване від бажання і дії,— ніщо. То нехай же слово буде вимовлене: "хочу!" Я хочу стати для Анельки найближчою і найдорожчою людиною, такою, якою вона стала для мене; я хочу, щоб її кохання, всі її помисли, її душа належали мені, і я не збираюсь обмежувати свої бажання; я зроблю все, що звелить мені серце, вживу всіх засобів, які мій розум визнає найдоцільнішими, щоб домогтися її взаємності. Я відберу в Кроміцького таку частину Анельки, яку тільки зможу, і заберу її всю, якщо тільки вона на це згодиться. Тоді в мене буде мета в житті, я знатиму, навіщо

встаю вранці, навіщо підкріпляю себе їжею вдень і сном уночі. Я не буду цілком щасливим, бо для цього мені треба було б не тільки забрати її для себе, а й помститися тому, хто володів нею, — але я матиму чим жити. В цьому мій порятунок. Так я вирішив уже давно, а зараз я лише словами виразив усе те, що відбувалося в моїй душі, ті бажання й прагнення, що закладені в коханні й невіддільні від нього.

Прожену під три вітри всілякі сумніви. Страх, що Анелька, покохавши мене, буде нещасною, повинен відступити перед тією великою, як світ, правдою, що сама любов уже наповнює життя, надає йому змісту і в сто тисяч разів більше варта, ніж життя без любові, в порожнечі.

Вже кілька тисяч років тому знали, що добрим і моральним є тільки те, що наснажує життя, а порожнеча й ницість життя ведуть до царства зла. Та хвилина, коли голова коханої схилиться мені на груди, коли ті любі вуста притуляться до моїх вуст, буде торжеством добра і правди. Серед сумнівів, що заповнили мій мозок, лише ця єдина думка світить ясно, лише про неї я можу сказати: вірю, що це так. Я збагнув, що саме найважливіше в житті. Я добре знаю, який великий розрив між цією моєю вірою і ходячою умовною мораллю, виробленою для щоденного вжитку в людському суспільстві; знаю, що й для Анельки цей світ буде чужим, страшним, але я візьму її за руку і введу в нього, бо впевнено зможу їй сказати: "Там добро і правда!"

В таких думках я знаходжу підтримку. Більшу частину дня мені було дуже погано, мучило відчуття власного безсилля в тих умовах, в яких перебуваємо ми з Анелькою. Мені навіть спадало на думку, що, може, вона кохав Кроміцького. І тільки від самого такого припущення я мало не збожеволів. На щастя, такі мої роздуми перервав після полудня приїзд лікаря Хвастовського. Він приїхав із Плошова, щоб порадитися зі старим лікарем, який раніше лікував пані Целіну. Перед від'їздом зайшов провідати мене. Розповів, що пані Целіна почуває себе так само, а в пані Кроміцької зранку дуже боліла голова, і вона не вийшла пити ранковий чай.

Потім він ще довго говорив про Анельку, а я його охоче слухав, бо це трохи заміняло мені її товариство. Хвастовський, зрештою, говорив як чоловік інтелігентний, хоч і молодий. Він заявив мені, що воліє ставитись до людей недовірливо не тому, що вони цього заслуговують, а тому, що так для нього безпечніше. Що ж стосується пані Кроміцької, то він може з чистим сумлінням зарахувати її до натур з усіх поглядів вищих. Він загалом відгукнувся про неї з таким запалом, що в мене промайнула підозра, чи немає в нього до неї якогось глибшого почуття, ніж просто захоплення.

Ця підозра мене зовсім не розсердила, мабуть, тому, що надто велика відстань відділяла недавнього студента від Анельки. Навпаки, я був йому вдячний за те, що він оцінив її, і довго не відпускав його від себе, бо розмова з ним рятувала мене від дуже тяжких думок. Я запитав Хвастовського, які в нього плани на майбутнє. Він відповів, що спершу йому треба зібрати трохи грошей, щоб поїхати попрацювати в закордонних клініках, а потім повернутися до Польщі й влаштуватися в Варшаві.

— Що ви маєте на увазі, кажучи "влаштуватися в Варшаві"?

— Я маю на увазі наукову роботу при якій-небудь лікарні і, може, лікарську

практику.

– І, звичайно, одружитесь?

— Настане час і для цього, але ще не тепер.

— Поки не прийде кохання й не підкорить собі вас. Ви як лікар знаєте, що кохання — фізіологічна потреба.

Молодий Хвастовський хотів, мабуть, здаватись людиною з тверезим розумом, яка стоїть вище загальнолюдських слабостей, тому він стеною широкими плечима, погладив підстрижену їжачком чуприну й промовив:

— Цю потребу я визнаю, але не збираюся приділяти їй більше уваги, ніж слід. З кожною потребою можна впоратись.

І він переможно посміхнувся, але я сказав серйозно:

— Якщо глибше замислитись над цим почуттям, то хтозна, чи варто жити заради чогось іншого?

Хвастовський з хвилину подумав.

— Ні! Є багато іншого, ось хоча б наука, громадські обов'язки. Я нічого не маю проти одруження: чоловік повинен одружитись і заради себе, і для того, щоб мати дітей, — це теж громадський обов'язок. Але шлюб це одне, а вічні романи — це інше.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я хочу сказати, що ми — мурашки, які будують мурашник. Ми, люди праці, просто не маємо часу, щоб присвячувати своє життя жінкам і коханням. Це добре тільки для тих, що можуть нічого не робити або не хочуть нічим іншим займатись.

Сказавши це, Хвастовський поглянув на мене як людина, що говорить переконливо, розумно й виступає від імені найділовіших людей у Польщі. Я задоволено дивився на цього сильного духом представника людського роду і признаюся, що, незважаючи на деяку хлопчачу, майже студентську самовпевненість, те, що він говорив, було зовсім не дурне. Адже правда, що жінка й кохання до неї не відіграють такої величезної ролі в житті людей праці та людей, які ставлять перед собою серйозні завдання й цілі. Селянин одружується, щоб тільки одружитись і завести своє господарство. Насправді ж здатність його до глибокого почуття мала, хоч поети й романісти намагаються переконати нас у протилежному. Вчений, державний діяч, політик відводять жінці дуже мало місця в своєму житті. Виняток становлять митці. Їхнім фахом є кохання, тому що саме мистецтво існує лише завдяки коханням й жінкам. А загалом лише в заможних верствах суспільства, де багато людей ухиляються від праці, жінка владарює неподільно й цілком заповнює цим людям життя. Вона оволодіває всіма їхніми помислами, стає рушієм їхніх вчинків, єдиною метою їхніх прагнень. Інакше й бути не може. От візьмімо, приміром, мене. Середовище, до якого я належу, не таке багате, як інші, але сам я — людина заможна. Внаслідок цього я ніколи нічого не робив, а тому ніколи не мав і не маю якоїсь певної мети в житті. Може, все було б інакше, якби я народився англійцем чи німцем, але, крім усього, паді мною тяжіє ще той фатальний "первородний гріх", який називають "L'improductivite slave". Жодна зі складових частин сучасної культури не захопила мене, не полонила моєї душі з тієї простої причини, що

ця культура німична й просякнута скептицизмом. Якщо вона сама передчуває свій кінець і сумнівається в собі, то важко вимагати, щоб я в неї повірив і присвятив їй життя. Загалом я жив, наче людина, що повисла в повітрі, бо не міг зачепитись за щонебудь на землі. Коли б я був людиною сухою, холодною, дуже дурною, або тваринно хтивою, я звів би своє життя до рослинного існування чи до задоволення тваринних потреб — і якось існував би, але сталося якраз навпаки. Я народився на світ з живим розумом, з пристрасною натурою і неабиякими життєвими силами. Цим силам потрібний був якийсь вихід, знайти його вони могли тільки в коханні до жінки. Нічого іншого мені не залишалось. Я розумію це й підкоряюсь, бо однаково боротися з цією силою було б марно. Кохання до жінки — це єдиний смисл, єдина засада мого життя. Все моє нещастя полягає в тому, що я дитя хворої цивілізації, я ріс криво, тому й кохання моє якесь викривлене.

Простота понять дала б мені щастя, та про це не варто й говорити. Кожен горбань радо позбувся б свого горба, однак не може, бо він був горбатим ще в материнській утробі. Так само моїми "горбами" обдарувала мене цивілізація й епоха, яка породила мене. Та, горбатий чи стрункий, я повинен кохати — і хочу кохати!

4 травня

Мій розум цілком підкорився почуттю й перетворився на візника, який стежить лише за тим, щоб не поламався екіпаж. Вже кілька днів я в Плошові, і все, що говорю й роблю, — тільки тактика кохання. Лікар Хвастовський дуже розумно вчинив, порадивши Анельці прогулюватись у парку. Сьогодні вранці я зустрів її там. Бувають хвилини, коли почуття, яке зберігають у глибині серця, раптом проявляється так бурхливо, що мало не лякає тебе своєю силою. Така хвилина була в мене сьогодні, коли па завороті алеї я побачив Анельку. Ніколи ще вона не здавалась мені такою прекрасною й жаданою, ніколи ще не відчував я так сильно, що вона обов'язково має бути моєю. Це саме та єдина в світі жінка, котрій за якимись таємничими, ще не вивченими, а лише названими в науці законами судилося притягати мене до себе, як магніт притягає залізо, володіти мною, прив'язати мене до себе, стати метою і сенсом мого життя. Її голос, постать, погляд п'янить мене. Сьогодні, коли я підходив до неї, мені здавалося, що в ній її власна принадливість поєдналася з чарівністю цієї ранкової пори, погожої весни, з радістю птахів і рослин; і вона для мене більше, ніж жінка, вона — втілення краси, принад і щедрот усієї природи. Мені спало на думку, що коли природа створила її такою, що вона сильніше приваблює мене, ніж якогось іншого чоловіка, то тим самим призначила її для мене, — а тим часом моє право на неї потоптане її одруженням. Хто знає, може, всі потворності життя породжені саме зневаженням таких прав, і чи не в цьому причина недосконалості життя.

Люди неправильно уявляють собі, що в кохання па очах полуда. Навпаки: нічого, жодна найменша подробиця не приховується від його погляду; воно в дорогій істоті все бачить, усе помічає, — але все це, розтоплене в полум'ї почуття, зливається в одне велике й просте "кохаю!". Підходячи до Анельки, я побачив, що очі в неї блищать, наче після сну, а по її обличчю і по світлій ситцевій сукні ковзають золотисто-зеленуваті

відблиски сонячного проміння, яке проникало крізь молоде грабове листя; помітив я й те, що волосся її сколоте будь-як, що вільна блузка невимовно чарівно окреслює її стрункий стан і плечі, що в її зачісці й туалеті є якась ранкова недбалість і водночас від неї віє якоюсь свіжістю, що робить її в тисячу разів привабливішою. Не пройшло повз мою увагу й те, що в цій алеї високих грабів вона видається меншою, ніж звичайно, і надзвичайно юною, майже дівчинкою, — одне слово, я все побачив, але всі ці спостереження злилися в захоплення закоханого до безтями чоловіка.

На моє "добрий день" Анелька чомусь відповіла ніяково. Кілька останніх днів вона мене боїться, тому що я гіпнотизую її кожним словом, кожним поглядом. Її внутрішній спокій уже порушений, я заронив у її душу фермент. Вона не могла не зрозуміти, що я кохаю її, та разом з тим видно, що вона нізащо не хоче признатися в цьому навіть собі. Іноді мені здається, наче я тримаю в руці голуба й відчуваю, як під моїми пальцями тривожно б'ється його перелякане серце. Ми пішли поряд. Запало ніякове мовчання, якого я навмисне не порушував. Я знаю, що для Анельки така ніяковість між нами дуже прикра, але це робить її певною мірою моєю співницею і наближає мене до мети. В навколишній тиші чути було тільки скрипіння піску під ногами та веселий свист іволг яких у парку повно.

Нарешті я почав розмову. Спрямовував її туди, куди сам хотів, бо хоч тепер мій розум був неприступним для зовнішніх вражень, не пов'язаних з моїм коханням, зате в межах свого почуття я виявляю майже подвійну сприйнятливість і таку прозорливість, яка буває в людей, що поринули в гіпнотичний сон і бачать дещо виразніше, ніж у нормальному стані. Незабаром ми заговорили про особисті переживання. Я розповів про себе тим інтимно-довірчим тоном, яким говорять з найближчою людиною, яка лише одна має право знати все про тебе. Завдяки цьому між нами виникав цілий світ взаємопорозуміння й близькості, приналежний тільки нам обом. Оскільки така близькість мала існувати лише між нею та її чоловіком, то я паче вів її до духовної зради чоловікові, але вів так обережно й повільно, щоб вона цього не помітила.

Ця чутлива душа, однак, підсвідомо зрозуміла, що ми пішли якимсь незвичайним шляхом. Я наче вів її за руку, все далі й далі, хоч відчував її внутрішній опір і добре розумів, що цей опір одразу посилиться, як тільки я потягну її сильніше чи небезпека стане вже не такою невловимою. Хоч я бачив ясно, що перевага на моєму боці і що поступово я заведу її туди, куди захочу.

А тим часом я навмисне говорив про минуле.

— Пам'ятаєш, — казав я, — як у давні добрі часи ти якось запитала мене, чому я не живу на батьківщині й марную свої здібності, що їх бачать у мені люди. Я пам'ятаю кожне твоє слово. Це було тоді, коли я пізно повернувся з міста, а ти мене чекала... Навіть важко сказати, який величезний вплив ти мала па мене. Я не міг одразу взятися за якусь роботу, бо змушений був виїхати до Рима; потім помер батько... Але твої слова запали мені в душу, скажу тобі щиро: якщо я повернувся сюди, вирішив оселитися тут назавжди й чимось зайнятися і коли я нарешті чогось досягну в житті, — це буде твоя заслуга...

З хвилину ми мовчали, чути було тільки, як усе ще свистіли іволги. Анелька, напевно, шукала відповіді, потім вона сказала:

— Я не можу повірити, що в такого чоловіка, як у тебе, не було інших, більш серйозних причин для цього. Ти ж добре знаєш, що це — твій обов'язок, а те, що було, минуло, тепер усе стало зовсім інакше.

— Дещо інакше, а дещо й ні,— заперечив я. — Може, якщо почну займатись якимсь ділом, то з часом захоплюся ним і полюблю його. Але така людина, як я, котра всупереч тому, що ти кажеш, навіть не вважала своїм обов'язком зайнятися будь-чим, повинна мати якісь особисті причини, щоб докорінно змінити своє життя... І чим гірше їй живеться на світі, тим більше потрібний такий душевний поштовх... Та навіщо мені брехати тобі?... Я зовсім не щасливий... Почуття громадського обов'язку — чудова річ, але, на жаль, його в мене немає. Ти краща за мене, благородніша, ти могла б мені його прищепити... Сталося інакше... Та ще й тепер, пам'ятаючи, що ти колись хотіла, щоб я працював, тільки через тебе й заради тебе я зможу за що-небудь узятись.

Анелька пішла швидше, наче поспішала повернутись додому, і майже пошепки промовила:

— Не кажи так, Леоне, прошу тебе, не кажи так. Адже ти розумієш, що я не можу погодитись на такі стосунки.

— Чому не можеш? Зрозумій мене правильно. Ти є й зостанешся для мене завжди любимою сестрою. Нічого іншого я не хотів сказати.

Анелька рвучко простягла мені руку, яку я поволі, шанобливо підніс до вуст.

— Так, я буду твоєю сестрою, завжди буду! — кwapливо відповіла вона.

І я бачив, що в неї ніби камінь із серця звалився, так її заспокоїло, підкупило й зворушило одне слово "сестра". Це допомогло й мені опанувати себе, бо в першу мить, коли я доторкнувся вустами цієї найдорожчої руки, в мене мало не потемніло в очах, і мені захотілося обняти Анельку, пригорнути до себе, розповісти їй усю правду.

Обличчя в Анельки тим часом прояснилось і повеселіло. Чим ближче ми підходили до дому, тим вона все більше заспокоювалась, і я, зрозумівши, що так скоріше викличу в неї довір'я, вів далі спокійну, звичайну розмову.

— Бачиш, сестричко, навколо мене страшенна пустка. Батька вже немає, тітка — свята жінка, але нам з нею важко знайти спільну мову, — вона не розуміє ані нових часів, ані нових людей. В нас із нею зовсім різні погляди. Я ніколи не одружусь, отже, подумай лишень, який я самотній! Нікого навколо! Немає нікого, з ким я міг би поділитися своїми думками, намірами чи звіритися зі своїм горем. Пустка, та й годі... Скажи сама: хіба це дивно, що я шукаю співчуття там, де надіюсь його знайти?... Я схожий па жебрака-каліку, який стоїть під ворітьми, чекаючи, може, йому винесуть якийсь гріш. Зараз цей жебрак справді дуже вбогий, стоїть він під твоїм вікном і випрошує трошки доброзичливості, приязні й милосердя. Він і думати не осмілюється про щось більше, ніж про милостиню, а в милостині ти йому не відмовиш?... Чи ж не так?

— Так, Леоне, — відповіла Анелька, — так; тим більше, якщо тобі так тяжко...

Голос у неї урвався, губи затремтіли. Знову мені потрібно було зробити над собою величезне зусилля, щоб не впасти їй до ніг. Мене так зворушив її вигляд, що і в мене здавило в горлі.

— Анелько! Анелько! — вигукнув я, не знаючи, що їй сказати.

А вона замахала руками, наче хотіла відштовхнути мене, нарешті промовила крізь сльози:

— Зараз, зараз!.. Я заспокоюсь. Я не можу такою повернутись... Пробач мені...

І вона покvapливо пішла геть.

— Прости мені, Анелько! — гукнув я їй услід. Спершу я хотів бігти за нею, потім подумав, що їй треба залишитись самій, і лише провів її поглядом. Вона швидко попрямувала в ту саму алею, по якій ми прогулювались, потім звернула вбік. Часом гущавина затуляла її, а потім знову світла сукня виднілася між деревами, виблискуючи на сонці. Я бачив здалеку, як вона згортала й розгортала парасольку, наче намагаючись цими механічними рухами заспокоїти себе. А я весь час подумки говорив їй найніжніші слова, що їх може продиктувати кохання. Я не міг змусити себе піти звідси, не глянувши хоча б ще один раз їй в обличчя; однак мені довелося довгенько чекати. Нарешті вона повернулася, але пройшла повз мене швидко, наче побоюючись нового хвилювання; тільки всміхнулася мені мимохідь ангельськи-ніжною усмішкою і сказала:

— Вже добре! Вже добре!

На її розпашілому від швидкої ходи обличчі вже не видно було сліз. Я залишався сам, і мене охопила шалена, невимовна радість, моє серце сповнилося надією, в голові була тільки одна думка: "Вона кохає мене, захищається, не піддається, обманює себе, але кохає". Часом найрозсудливіша людина від надміру почуттів може дійти мало не до божевілля. Я теж був такий близький від нього, що мені хотілося помчати в глибину парку, качатись там по траві й кричати на весь голос, що вона мене кохає.

Зараз, коли я вже більш спокійно згадую про цю радість, бачу, що вона складалася бозна із скількох почуттів. Було в ній і щастя художника, який відчуває, що в нього виходить шедевр, було, може, й задоволення павука, впевненого, що муха попадеться в його сіті,— але були й доброта, жалість, ніжність і все те, від чого, як сказав поет, радіють ангели на небесах. Мені було шкода цієї беззахисної бідолахи, яка попаде до мене в руки, і водночас ця жалість розпалювала моє кохання, а отже й бажання володіти Анелькою; мене мучили докори сумління від того, що я її обдурюю, і разом з тим я знав, що ще ніколи в житті не говорив так щиро, від усього серця.

Адже я не брехав, благаючи її про співчуття і дружбу. Вони мені теж потрібні, як здоров'я. Я тільки не висловив їй усіх своїх бажань, бо для цього ще не настав час; не сказав їй усієї правди, щоб не злякати цієї дорогої мені, неспіливої душі. Зрештою я прагну і до свого, і до її щастя, вибравши до нього найпрямішу дорогу.

10 травня

Небо погідне, і стосунки між нами теж погідні. Анелька спокійна й щаслива. Вона свято повірила в те, що мої почуття до неї тільки братерські, отже її сумління дозволяє

любити мене як брата, і вона дала волю серцю. Я один знаю, що це тільки лояльний спосіб ошукувати саму себе й чоловіка, бо під прикриттям сестринського почуття приховується і росте в ній інше почуття; звичайно я не збираюся пояснювати їй, що вона помиляється, доти, доки це почуття стане непереборним... Незабаром воно охопить її, мов полум'я, і його не загасить пі сила волі, пі почуття обов'язку, ні сором'язливість цієї білосніжної, мов лебідь, жінки. Поки що й мені добре, так добре, що іноді здається, нічого більше й не хотів би, але тільки при тій умові, щоб ніхто інший не мав на неї ніяких прав. Весь час мені спадає на думку, що, кохаючи її найсильніше за всіх, я маю на неї і найбільше право. Що може бути більш логічне й справедливе? Адже за етикою всіх народів і релігій основою шлюбу має бути кохання.

Але зараз я такий умиротворений і щасливий, що хочу не розмірковувати, а жити почуттями. Між нами тепер установились дуже щирі, дружні стосунки. Як же ми створені одне для одного, як ми тягнемось одне до одного, як це бідлашне дівчатко відігрівається і втішається в спокусливому теплі моїх "братерських" почуттів! Ніколи після свого приїзду до Плошова я не бачив її такою веселою. Раніше, дивлячись на неї, я часто згадував шекспірівського "бідного Тома". Таким натурам кохання потрібне, як повітря, а той Кроміцький, зайнятий комерцією, не досить кохає дружину, та він і не здатний кохати. Вона мала б право скаржитися й повторювати за Шекспіром: "Бідному Тому холодно!" Я не можу не хвилюватися, думаючи про це, і в душі присягаюся, що їй не буде холодно, поки я живу.

Якби в нашому коханні було щось погане, ми не могли б бути такими спокійними. Бо хоч Анелька й не називає свого почуття по імені,— однаково воно існує. Весь сьогоднішній день був для нас ідилією. Колись я не любив неділі, а тепер пересвідчився, що неділя від ранку до вечора може бути суцільною поемою, особливо в селі. Одразу після чаю ми пішли до костьолу на ранню обідню. З нами пішла й тітка, навіть папі Целіна, скориставшись гарною погодою, попросила, щоб її повезли туди у кріслі. Людей в костьолі було мало, тому що більше народу ходить тільки на пізню обідню. Сидячи на лаві біля Анельки, я уявляв собі, що вона моя наречена. Час від часу я поглядав на її милий профіль, на складені на пюпітрі лави руки, мені мимоволі передавалась зосередженість, яка була в її позі та обличчі. Моя пристрасть задрімала, думки стали чистими, я любив її в ці хвилини ідеальною любов'ю, відчуваючи, як ніколи раніше, що Анелька зовсім не схожа на тих жінок, що їх я знав досі, у стократ чистіша й краща за них.

Давно в мене не було такого настрою, як у цьому сільському костьолі. Його створювали і присутність Анельки, і врочиста атмосфера, що панувала тут, і слабе миготіння свічок у мороці вівтаря, і сонячні промені, які проникали крізь кольорові шиби вікон, і цвірінкання горобців за вікнами, і тихе богослужіння. В усьому цьому ще відчувалась якась вранішня сонливість, і все це впливало надзвичайно заспокійливо. Мої думки пливи так само тихо й спокійно, як хмарки диму з кадилиці перед вівтарем. У душі прокинулось ніби якесь бажання до самозречення, і внутрішній голос казав мені: "Не мути цієї чистої води, пощади її прозорість".

Тим часом обідня скінчилась, ми вийшли з костюлу. Я дуже здивувався, побачивши на паперті обох старих батьків покійного Латиша, вони сиділи на землі з дерев'яними мисочками в руках і просили милостиню. Тітка, яка знала, що я дав їм гроші, побачивши таке, страшенно розгнівалася і почала їх сварити, однак стара Латишиха, простягаючи до нас свою мисочку, спокійно відповіла:

— Панська щедрість сама по собі, а божя воля сама по собі. Проти божої волі не можна йти. Коли нам Ісус звелів тут сидіти, то й будемо сидіти, нині, і присно, і навіки-віків, амінь.

Проти таких міркувань годі було щось заперечити. Особливо мені так сподобалося те "навіки-віків, амінь", що я навіть дав їм милостиню, забавляючись оригінальністю ситуації. Народ вірить головним чином у призначення, сліпо підкоряючись йому, по-своєму поєднує цю віру з вірою в бога. Оці Латиші, яким я дав тисячу двісті карбованців, тепер стали заможнішими, ніж були будь-коли, та однак вони пішли жебрати під костюл, упевнені, що так їм призначено на роду, і це призначення бабуса називає по-своєму: "божа воля".

Тепер ми повертались додому. Вже дзвонили до пізньої обідні. Дорогою йшли до костюлу натовпи чоловіків і жінок. Люди з дальніх фільварків брели одне за одним через поля, межами серед ще зелених, але вже високих хлібів, — весна цього року була рання. Скільки оком окинеш, у прозорому повітрі виднілись яскраві хустки дівчат, наче різнобарвні квітки маку, що ріс серед зелені. Між іншим, в усій Європі піде немає таких широких просторів, як у нас. І ще вразив мене незвичайний святковий настрій, що панував і серед людей, і в природі. Правда, погода стояла чудова, але здавалося, що й вітер не віє, тому що неділя, і хліба не колишуться на ланах, і листя не тремтить на тополях, бо неділя; всюди глибокий спокій, тиша, святкові вбрання й повно світла.

Я пояснював Анельці з погляду художника красу навколишнього краєвиду і кольорових плям, які гармоніювали з голубим тоном повітря. Потім ми заговорили про селян. Признаюсь, я бачу в них лише велике збирище більш чи менш мальовничих моделей. Зате Анелька ставиться до них зовсім інакше. Вона розповіла мені багато характерних випадків з їхнього життя, сумних і веселих; від розповіді й прогулянки вона пожвавішала й була така чарівна, що, дивлячись на неї, я почав мимоволі повторювати подумки три останні рядки поеми, яку написав ще в університеті й забув усю, крім цих рядків:

Чого під твоїми стопами
Не виросте квітка ясна?
Ти ж птах золотий між пташками,
Ти ж май, ти ж рай, ти ж весна!

Розмова знову перейшла на Латишів, точніше, на стару Латишиху, яка насмішила нас своїми розумуваннями. Я застосував їх до себе. Тому що тітка лишилася з папі Целіною, яку слуга віз у кріслі, за кільканадцять кроків позаду нас, я міг нагадати Анельці про нашу нещодавню прогулянку в парку.

— Я теж просив милостиню, — сказав я, — і ти мені її дала. Тепер бачу, що це мене

ні до чого не зобов'язує, і я можу йти жебрати під костьол.

— Авжеж! — погодилась Анелька.— І можеш просити милостиню в інших добрих душ. Тітонька збирається сьогодні одну таку душечку запросити на завтра до Плошова; тепер я все розумію!

Я заперечив, що Клара Гільст надто велика, щоб поміститися в одному серці, і кохати її треба було б щонайменше втрюх, однак Анелька не переставала дражнити мене й, погрожуючи мені пальцем, повторювала:

— Щось я підозрюю, щось підозрюю!

— Даремно, — відповів я, — бо в моєму серці містяться лише братерські почуття, в ньому безроздільно панує те зле створіння, яке мене зараз дражнить.

Анелька перестала сміятися і погрожувати мені пальцем, пішла повільніше, і за хвилину наші дами порівнялися з нами. Весь день минув у нас безхмарно й так весело, що мені часом здавалося, ніби я знову студент. Очима я, правда, говорив Анельці "кохаю", але пристрасті в мені затихли, надто дорогою була вона мені того дня. Тітка одразу після сніданку поїхала до Варшави; я решту дня просидів у кімнаті пані Целіни, читаючи їй листи Монталамбера, з яким мій батько свого часу листувався. Ті листи наганяли б на мене нудьгу, якби не було поруч Анельки. Відводячи очі від книжки, я зустрічався з її поглядом, який сповнював мене радістю, тому що або я зовсім втратив відчуття, або вона дивилась на мене, як дивиться жінка невинна і чиста, яка, сама не усвідомлюючи того, кохає всією душею. Який це був гарний день! Тітка приїхала ввечері й сповістила, що завтра приїдуть гості: Снятинські й Клара Гільст.

Вже досить пізно, але мені не хочеться спати, бо шкода розлучатися з враженнями сьогоднішнього дня. Ніякий сон не може бути кращим за них. До того ж парк аж стрясається від солов'їного співу, а в мені ще міцно сидить старий романтик. Ніч настала така ж ясна, яким був і день. Небо всипане зорями. Думаючи про Анельку, я кажу їй подумки: "На добраніч!" Сто разів повторюю ці слова. Бачу, що в мені поряд з "Vimproductivity slave" є ще й якась типово польська сентиментальність. Досі я не знав про це. Та мені байдуже... Як я її кохаю!

13 травня

Клара й Снятинські не приїхали. Вони дали знати, що приїдуть завтра, якщо погода буде гарна. Сьогодні над Плошовом пронеслась така буря, якої вже давно тут не пам'ятають. Близько десятої години ранку зірвався жаркий вихор, який затулив світ хмарами куряви. Він віяв не весь час, але до полудня пориви його були такі сильні, що дерева гнулися до землі. Наш чудовий парк сповнився тріском гілля, що ламалось, а серед клубів куряви кружляли хмари зірваного листя. Велика липа, що росла біля правого флігеля, де помер молодий Латиш, розкололася надвоє. Було нестерпно задущливо; легеням не вистачало повітря; здавалося, ніби той вихор виривається з якоїсь розпеченої печі й несе з собою вугільний чад. Я звик в Італії до сироко, тому якимось терпів це, але пані Целіна дуже страждала, Анелька мучилась через неї, а тітка вчинила скандал старому Хвастовському за шкоду, що її завдав вихор парку. Запальний шляхтич, якого, напевно, не раз тягали за вуха через Гомера, не забув, очевидно,

"Одіссеї" й не проковтнув язика, бо відповів тітці, що якби він був Еолом, то не служив би в неї управителем і не наражався б на несправедливі нападки. Тітка цього разу відступила, мабуть тому, що небо погрожувало далі. Після полудня буря раптом стихла, але почали насуватися величезні вали хмар, то чорні, мов жалоба, а то мідяного кольору, облямовані золотом. Часом ставало темно, як уночі, аж пані Целіна просила засвітити лампи, а потім знову весь світ заливало зловісне червоне світло. Вся природа ніби перелякалась. Хвастовський помчав на фільварок розпорядитись, щоб пригнали худобу з поля, та пастухи вже пригнали її самі, не чекаючи наказу; незабаром ми почули жалібне мукання корів, яке в цьому затишші перед бурею долинали аж до самої садиби. Тітка, вхопивши лоретанський дзвоник[43] почала бігати навколо будинку й завзято дзвонити. Я навіть не пробував пояснити їй, що це дзвоніння в такому нерухомому повітрі може скоріше викликати, аніж відвернути грім і блискавку. Хоч я знав, що нічим не зможу їй допомогти, все ж супроводив її в цій прогулянці, бо мені було соромно залишати її саму в небезпеці. Тітка була просто велична, коли, піднявши голову, виклично дивилася на чорні й мідяні громаддя хмар і погрожувала їм своїм дзвіночком. Я не шкодував, що пішов з нею, адже я мав перед собою наче символічну картину: в ту хвилину, коли все тремтить перед грозою, припадає від страху до землі й завмирає, тільки одна віра не боїться, викликає на бій — і дзвонить! Що не кажи, а це джерело незмірної сили в людській душі.

Ми повернулися в дім, коли перші удари грому розкочувалися по небу. Через кілька хвилин гуркіт став безперервним. Мені здавалося, ніби грім котиться по настилу з хмар, той настил щомиті провалюється під ним, і все разом з неймовірним гуркотом падає на землю. Блискавка вдарила в ставок, що в кінці парку, а зразу ж після неї друга — ще десь ближче, аж стіни нашого площівського будинку задвигтіли до підмурків. Мої дами почали молитись, а я пережив кілька дуже неприємних хвилин, бо мені здавалося, що коли я молитимусь разом з ними, це буде з мого боку лицемірством; якщо ж не молитимусь, то це скидатиметься на позу погано вихованого розумахи, який не хоче рахуватися з усталеним сільським звичаєм і, головне, зі страхом жінок. Та незабаром я побачив, що помиляюсь, приписуючи їм страх; обличчя в них були спокійні, навіть ясні. Напевно, ця традиційна молитва здавалась їм таким надійним захистом від всілякої небезпеки, що в їхніх серцях уже не було страху. Тоді мені ще спало й інше на гадку, а саме, що я духовно чужий цим трьом польським жінкам, кожна з яких знає в десять разів менше від мене, але за звичайною людською міркою варта в десять разів більше від мене. Вони як книжки з невеликою кількістю сторінок, але сповнені ясних і простих правил, а я подібний до багатотомного видання, в якому немає жодної безсумнівної істини, і в будь-якій з цих істин я перший ладен сумніватись.

Але ці роздуми тривали недовго, їх розвіяла буря, що ставала все грізнішою. Знову зірвався такий вітер, що парк аж до землі гнувся під його поривами. Часом вітер стихав, і тоді потоки дощу обрушувались на землю. Я бачив не краплі, а безперервні струмені води, що з'єднували небо з землею. Алеї в парку перетворились на бурхливі річки. Часом раптовий страшний порив вітру розпиляв воду, що висіла в повітрі між

небом і землею, — й навколишній світ вкривав такий густий туман, що за крок нічого не було видно. Безперервно розкочувалась громова канонада. Повітря було насичене електрикою. У мене в скронях сильно пульсувала кров; навіть у кімнатах відчувався задушливий запах бурі, що поширюється після ударів грому. Нарешті, за прикладом стихії, розбушувались і мої почуття та пристрасті. Я забув про бурю, бачив перед собою лише Анельку; я вже зовсім не володів собою і, підійшовши до неї, спитав:

— Хочеш подивитись на бурю?

— Хочу, — відповіла вона.

— Ходімо до сусідньої кімнати... Там є венеціанське вікно...

Вона пішла зі мною, і ми стали біля вікна. В цю мить стало майже темно, але через кожні кілька секунд морок перетинали блискавки, білі й червоні, відкриваючи глибину небес і водночас освітлюючи наші обличчя й весь світ, залитий дощем. Анелька була спокійна, тільки в кожному спалаху блискавки здавалась мені все більш жаданою.

— Ти не боїшся? — спитав я пошепки.

— Ні...

— Дай мені руку...

Вона здивовано глянула на мене. Ще мить, і я схопив би її в обійми, припав би вустами до її вуст, — а потім нехай би й Плошів провалився в землю. Але Анелька злякалась — не грози, — а виразу мого обличчя й цього шепоту, бо, швидко відійшовши від вікна, повернулась до кімнати, де сиділи мати й тітка.

Я zostався сам, розсерджений і принижений. Звичайно, я зловжив би Анельчиним довір'ям, та все ж мені здавалося, що вона образила мене своїм недовір'ям. Я вирішив дати їй це зрозуміти. Під враженням того, що трапилось, я не швидко заспокоївся; ще з годину я простояв біля вікна, бездумно дивлячись на сліпучі блискавки. Тим часом надворі ставало дедалі ясніше, нарешті хмари розірвалися, і з-за них засяяло сонце, таке яскраве, наче викупане і ніби здивоване тими спустошеннями, що їх наробила гроза.

А вона завдала чимало шкоди; алеями парку ще текла жовта спінена вода, з якої стриміли зламані гілки. Подекуди лежали повалені дерева, а на стовбурах у тих, що вистояли, навіть здалеку виднілися садна, наче великі рани. Скільки сягало око, скрізь спустошення й руїна, ніби після битви.

Коли вода трохи збігла, я вийшов до ставків, щоб зблизька оглянути шкоду. Раптом увесь парк закишів людьми, що з якоюсь дивною енергією почали весело збирати позламувані гілки й рубати повалені дерева. Виявилося, що це навколишні селяни, які не мали свого лісу, пробралися з сокирами в парк через повалений бурею паркан, щоб запастися дровами. Мені, зрештою, було байдуже, але тому що вони вдерлися сюди без дозволу й поводитись якось подикунському, а я й так був у поганому настрої, то став їх сердито розганяти, і чим більше вони опиралися, тим більше я злився. Я вже пригрозив їм війтом, коли зненацька позаду мене озвався найдорожчий для мене в світі голос:

— Хіба це погано, Леоне, що вони очистять парк?

Я обернувся й побачив Анельку в хусточці, зав'язаній під підборіддям. Обома

руками вона підняла сукню, відкривши до кісточок маленькі ноги у високих черевичках, і, трошки нахилившись уперед, прохально дивилась па мене.

Коли я побачив її, мій гнів ураз зник, я забув про не давню образу й тільки дивився на неї, не можучи надивитись.

— Ти так велиш? — спитав я. І, звернувшись до селян, сказав:

— Подякуйте пані й забирайте дрова.

Цього разу вони охоче виконали мій наказ. Деякі з них, дякуючи називали Анельку "панночкою", що було мені невимовно приємно. Якби Плошів був моїм, я за одне її слово дозволив би вирубати весь парк. Через півгодини все, що наламала буря, було прибрано, і парк справді набрав веселішого вигляду. Ходячи з Анелькою алеями парку, ми знайшли багато ластівок та інших пташок, мертвих або напівживих і наскрізь мокрих. Збираючи їх і віддаючи Анельці, я доторкався її руки, дивився їй у вічі, і знову мені було добре. До нас повернулась ідилія, що панувала між нами вчора, а разом з нею невимушеність і веселість. Я радів у душі, тому що бачив те, чого не бачила Анелька, — що в нашій нібито братерській дружбі вдвічі більше ніжності, аніж могло й мало бути навіть між найбільш люблячими родичами. Я був цілком певний, що вона кохає мене, сама того не усвідомлюючи, але кохає так, як і я її. Отже, мої надії та наміри більш ніж наполовину здійснились, мені залишалося тільки домогтись, щоб Анелька зрозуміла: вона кохає мене й перестала боротися зі своїм почуттям.

Коли я зараз думаю про це, серце в мене б'ється від щастя, і я пригадую, як уже колись писав у цьому щоденнику, що жодна жінка не може опиратися чоловікові, який полонив її серце.

15 травня

Гості наші приїхали не вчора, а сьогодні, і добре зробили, бо тільки сьогодні підсохло як слід і погода стоїть чудова. Цей день п'ятнадцятого травня залишиться одним з найпам'ятніших у моєму житті. Зараз уже за північ, а я не сплю й не збираюся спати; сон відлетів від мене десь за тридев'ять земель; я такий збуджений, що не відчуваю найменшої втоми й збираюся писати до ранку. Стараюся лише, щоб не почати з кінця, а описати все послідовно. В цьому мені дуже допомагає звичка.

Тітка послала карету по Снятинських і Клару дуже рано, тому вже під обід вони були в Плошові. Обидві дами приїхали свіжі, веселі й щебетали, мов горобчики, гак їх радувала і погода, і прогулянка за місто. А які туалети! Які модні капелюшки! Клара була в світлій смугастій сукні й видавалася в ній не такою великою, як завжди. Я помітив, що Анелька з першої ж хвилини зустрічі зацікавлено придивлялась до неї і була ніби здивована її вродою, про яку я ніколи не згадував під час наших розмов про Клару. Я робив так не з якогось розрахунку, а просто всі мої помисли настільки зайняті Анелькою, що багато дечого не спадає мені на думку, проходить повз мою увагу. От хоча б, приміром, я двічі бував у Снятинських, а тільки зараз помітив, що Снятинська коротко підстрижена, і це їй дуже личить. Ясна гривка, що спадає їй на чоло, робить її схожою на рожевого меткого хлопчика. Ми з нею тепер дуже дружимо. Свого часу через Анельку вона ладна була втопити мене в ложці води. Та, напевно, чоловік

розповів їй, скільки я вистраждав, а жінки взагалі симпатизують людям, що страждають через кохання, тому вона простила мені всі мої гріхи, і тепер ставиться до мене дуже ласкаво. Присутність цієї милої, жвавої жінки допомогла зламати перший лід між Анелькою і Кларою. Тітка, відчуючи вдячність до Клари, прийняла її надзвичайно сердечно. Анелька ж, при всій своїй привітності і вродженій м'якості, була якоюсь наче несміливою і стриманою. Тільки під час веселої загальної розмови за сніданком вона й Клара трохи зблизились. Клару вразила Анельчина врода, а тому що вона була простодушна й звикла відверто висловлювати свої думки, то вона й Анельці висловила своє захоплення нею, але так мило й щиро, що це зворушило Анельку. Пані Целіна, яка снідала разом з нами, росла, мов на дріжджах, і хоч, мабуть, уперше в житті опинилася в товаристві жінки з мистецького світу, все привітніше поглядала на Клару.

Нарешті, звернувшись до Клари, сказала, що хоч вона й Анельчина мати, однак повинна визнати, що Анелька ще в дитинстві була гарненькою, і можна було сподіватись, що вона стане ще кращою. Обоє Снятинських теж втрутилися в цю розмову. Він одразу ж заперечався з Кларою про різні типи жіночої вроди й при цьому розмірковував про Анельчин "тип" і його естетичну довершеність з такою кумедною об'єктивністю, наче Анелька була портретом, що висить на стіні, а не живою, присутньою тут жінкою. Слухаючи його, вона червоніла й опускала свої густі віії, мов дівчинка, і від цього ставала ще чарівнішою, ніж завжди.

Я мовчав, але сам порівнював обличчя трьох жінок, намагаючись теж дивитись на них об'єктивно, тобто незалежно від того, що в Анельку я закоханий і тому вона для мене найпривабливіша серед інших жінок. Однак навіть за цієї умови порівняння було на її користь. У Снятинської, особливо тепер, коли вона підстригла коси, дуже гарна голова, але в кожному англійському Keepsake[44] можна побачити подібну до неї; Клариною врода — в приємних рисах її обличчя, а головне — в блакитних очах і майже прозорій шкірі, яка здебільшого буває у німкенів; та якби не те, що вона піаністка, завдяки чому, дивлячись на неї, ти відразу думаєш про музику, її обличчя було б просто миловидним. А в Анельки не тільки правильні риси обличчя, вона не тільки вся наче задумана й створена художником у надзвичайно благородному стилі, але й має в собі щось таке своєрідне, що її не можна зарахувати до жодного загального типу. Може, ця своєрідність полягає в тому, що Анелька, не будучи ані брюнеткою, ані блондинкою, своєю зовнішністю справляє враження, що вона брюнетка, а душевним складом, що блондинка. Може, так здається через її надзвичайно пишне волосся, при невеликому личку, в усякому разі, її краса єдина в своєму роді. З цього погляду вона навіть краща від Лаури Девіс, краса якої бездоганна, але це краса статуї. Лаура викликала в мене тільки захоплення і пристрасть, Анелька ж розбуджує в мені, крім цього, ідеаліста, який захоплюється поезією її обличчя, поезією для нього новою, досі незнаною.

Проте я не хочу навіть порівнювати цих двох таких різних жінок. Я заглибився під час сніданку у ці розмірковування, тому що зайшла про це мова, а мені завжди

приємно слухати судження про Анельчину вроду. Нашу розмову перервала тітка, вважаючи, що їй, як гостинній господині, треба поговорити з Кларою про останній концерт. Говорила вона багато і добре; я навіть не думав, що вона так розуміється на музиці; а свої компліменти тітка робила з такою вишуканою люб'язністю знатної дами, так красномовно і мило, як це вміють тільки люди старшого покоління, які дещо запозичили ще у вісімнадцятого століття. Одне слово, я здивовано спостеріг, що моя правдолюбна тітонька, коли захоче, здатна пригадати часи перук і мушок. Клара, якій це імпонувало, не залишилася в боргу і теж у відповідь говорила їй милі речі.

— У Варшаві,— казала вона, — я завжди дооре гратиму, тому що тут публіка мене розуміє, але найкраще я граю у вузькому колі знайомих, де мені всі симпатичні, і якщо ви дозволите, я вам доведу це одразу ж після сніданку.

Тітці дуже хотілося, щоб пані Целіна й Анелька послушали Клару, але вона не знала, чи зручно просити її заграти, тому вона дуже зраділа. Я почав розповідати про Кларині виступи в Парижі, про її тріумфи в залі Ерара, а Снятинський розповів, що говорять про неї у Варшаві. Так минув сніданок. Коли ми підвелися з-за столу, Клара сама вхопилася за бильця крісла, в якому сиділа пані Целіна, щоб перевезти її до вітальні, й не дозволила нікому допомогти їй, сказавши, сміючись, що вона, мабуть, найсильніша за всіх нас і не боїться натрудити руки. За хвилину вона вже сиділа за фортепіано, цього разу її настрою, напевно, найбільше відповідав Моцарт, бо ми почули "Дона Жуана". Тільки-но прозвучали перші акорди, перед нами була вже інша Клара: не та мила й весела дитина, з якою ми розмовляли за столом, а живе втілення святої Цецілії. Здавалося, існує якась спорідненість між її зовнішнім виглядом і музикою; в ній відчувалась якась духовна велич і гармонія, які робили її вищою за звичайних жінок. У цей час я зробив одне відкриття, а саме, що серце закоханого чоловіка вміє знаходити поживу для свого почуття навіть у тому, що зовсім не на користь коханій жінці. Коли я подумав, як далеко моїй Анельці до такої Сивіли, коли побачив, як вона сидить у куточку вітальні, тиха, маленька, наче трохи збентежена, то відчув, що кохаю її ще більше, що такою вона мені ще дорожча. Мені спало на думку й те, що насправді жінка не така, якою вона здається більшості людей, а така, якою її бачить закоханий у неї чоловік, а тому її безвідносна досконалість прямо пропорційна силі кохання, що його вона здатна викликати. Я не мав часу як слід поміркувати, але ця думка дуже мені сподобалась, бо вже почав напрошуватись висновок, що в ім'я цього жінка повинна належати тому, хто її найсильніше кохає.

Клара грала чудово. Я намагався по обличчях присутніх здогадатись про їхнє враження, та незабаром помітив, що Анелька з такою самою метою спостерігає за мною. Чи це була проста цікавість, чи підсвідома тривога серця, яке не знає, чого воно боїться, але боїться? Я сказав собі: якби моє припущення було правильним, це був би ще один доказ, що вона мене кохає. Від цієї думки мене охопила радість, я вирішив до кінця дня все в'яснити.

З цієї хвилини я не відходив від Клари. Розмовляв з нею більше й сердечніше, ніж будь-коли раніше. В лісі, куди ми поїхали всі разом, я весь час прогулювався тільки з

нею, час від часу поглядаючи на Анельку, що йшла віддалік зі Снятинськими. Клара захоплювалась лісом, який і справді був дуже гарний — в ньому багато листяних дерев і під темним склепінням сосен вони утворюють друге, значно веселіше склепіння.

Багато сонячного проміння проникало в лісову гушавину крізь просвіти між листям і гаптувало папороть, що росла внизу, миготливими золотими візерунками. Як завжди весною, навкруги кували зозулі, стукав у дерево дятел.

Коли до нас підійшли Снятинські з Анелькою, я попросив Клару, щоб вона, коли ми повернемось додому, переклала на мову музики цей ліс, сонце, шелест дерев, усю цю весну. Вона сказала, що в її душі вже звучить якась весняна пісня, і вона спробує її зіграти. Справді, з її обличчя видно було, що в ній щось співає, власне, вона й сама була ніби велика арфа, яка виливає свої почуття тільки в музиці.

Обличчя в Клари розрум'янилось і сяло; Анелька здавалась ніби пригніченою, хоч намагалася взяти себе в руки й підтримувати компанію Снятинським, які розпустувались, мов школярі. Вкінці вони почали ганятись одне за одним по лісі; до них приєдналася й Клара, хоч їй не варто було цього робити, — її рухи при великому зрості не могли бути зграбними, а похитування її широких стегон під час бігу здавалося просто комічним.

Коли вони бігали наввипередки, я залишився віч-на-віч з Анелькою. Згідно з моєю тактикою, мені треба було довести справжню причину її тривоги до її свідомості, отож я сказав:

— З тобою сьогодні щось трапилось, Анелько?

— Зі мною? Ні, нічого.

— Мені часом здається, що ти чимось незадоволена. Може, тобі не подобається Клара?

— Вона мені дуже подобається, не дивно, що люди нею так захоплюються.

Наша розмова урвалася, бо підійшли Клара й Снятинські. Пора було повертатись додому. Дорогою Снятинський запитав Клару, чи вона справді задоволена своєю поїздкою до Варшави.

— Найкращим доказом є те, що я ще не збираюсь від'їздити, — відповіла вона весело.

— Ми постараємось, щоб ви залишилися з нами назавжди, — втрутився я.

Хоч Клара завжди простодушно сприймає те, що їй кажуть, цього разу вона запитально подивилась на мене, трошки зніяковіла й промовила:

— Всі тут такі добрі до мене!..

Я знав, що мої слова певною мірою шахраюваті, бо можуть ввести Клару в оману, але мені насамперед ішлося про те, яке враження вони справлять на Анельку. На жаль, я нічого не побачив; Анелька саме в цю мить почала застібати рукавички й так низько опустила голову, що капелюшок зовсім затулив її обличчя. Хоча її раптовий рух видався мені доброю ознакою.

Ми повернулись додому. Нас уже чекали з обідом, який затягнувся до дев'ятої години вечора. Потім Клара імпровізувала на фортепіано свою "Весняну пісню".

Напевно, відколи існує Плошів, тут не лунала така музика, але цього разу я неуважно слухав її, тому що мої думки були надто зайняті Анелькою. Я сів поруч з нею, 8 ми сиділи в сутінках, тому що Клара не дозволила принести лампи до вітальні. Снятинський вимахував рукою, наче диригентською паличкою, це, мабуть, дратувало його дружину, бо вона весь час смикала його за рукав, Анелька ж сиділа нерухомо. Може, вона, поринувши в свої думки, не чула, як і я, тієї "Весняної пісні"? Я був майже певен, що в ці хвилини вона думає про мене й Клару, а головне — про смисл тих слів, які я сказав Кларі. Легко було здогадатись, що коли вона й не закохана в мене, коли навіть не здогадується, що моє почуття до неї значно сильніше, ніж братерська прив'язаність, то все-таки, підозрюючи зараз, що інша жінка може відібрати мене в неї, вона відчуває ревності, самотність і біль. Жінка, нещаслива в шлюбі, чіпляється за кожне почуття до неї, якщо це навіть лише дружнє почуття, мов плющ за дерево, і боїться втратити цю опору. В мене немає найменшого сумніву, що якби в цю хвилину я став перед нею на коліна й освідчився їй у коханні, вона, хоч і дуже приголомшена цим признанням, водночас так зраділа б, як людина, котрій повернули щось дуже дороге для неї. А коли так, подумав я, то чи не слід поспішити з освідченням, тільки треба знайти спосіб, щоб якомога менше злякати її і якомога більше порадувати.

І я одразу ж почав обмірковувати форму освідчення, від якої могло все залежати. Я розумів, що треба зробити так, щоб одночасно обеззброїти Анельку й не дати їй можливості відштовхнути мене назавжди. Мій мозок посилено працював, бо завдання було нелегке. Поступово мене охоплювало все більше хвилювання, і дивно: я хвилювався більше за Анельку, ніж за себе, бо розумів, що це буде злам у її житті, я боявся за неї.

Тим часом у вітальні стало видніше: з-за дерев парку піднявся місяць, і на підлозі відбилися чотири світлі квадрати — відображення вікон. Звуки "Весняної пісні" все ще сповнювали вітальню. За відчиненими скляними дверима в гущавині соловейко відповідав Кларі. Це був незвичайний вечір — тепла травнева ніч, музика кохання. Я мимоволі подумав, що коли життя не дає щастя, то принаймні часто дає для нього обрамлення.

В прозорих сутінках я почав шукати очима Анельчин погляд, але вона все дивилась на Клару, яка в ці хвилини здавалась якимсь видінням. Місячне світло, проникаючи все далі в глибину вітальні, освітило нарешті її і фортепіано; Клара у своїй ясній сукні здавалась зараз якимсь срібним духом музики.

Однак таке видіння тривало недовго. Клара скінчила свою "Весняну пісню", і Снятинська, яка поспішала додому, дала сигнал до від'їзду. Тому що вечір був на диво теплий, я запропонував дійти пішки до шосе, що пролягало за півверсти від нашого дому. Зробив так для того, щоб повертатись назад удвох з Анелькою. Їй буде незручно відмовлятися від того, щоб провести гостей, а я знав, що тітка не піде з нами, отже мій розрахунок був правильний.

Я звелів, щоб екіпаж чекав на шосе, і ми попрямували пішки липовою алеєю, що вела від дому до самої дороги. Я подав руку Кларі, але йшли ми всі гуртом; нас

супроводжував жаб'ячий хор у плошівських ставках.

Клара зупинилась і почала прислухатись до цього хору, який то затихав, то лунав ще голосніше, врешті вона мовила:

— Фінал моєї "Весняної пісні".

— Яка чудесна ніч! — вигукнув Снятинський. І став декламувати чарівний уривок з "Венеціанського купця":

Дрімав ніжно місячне проміння

На лаві цій! Ми сядемо ось тут,

І звуки музики солодкі хай

Нам вухо тішать; музика, ця тиша

І піч — яка гармонія чудова!

Далі не зміг пригадати, але я пам'ятав і докінчив за нього:

Сядь, Джессіко: поглянь, як небосхил

Обкладено кружальцями зірок,

Що сяють чистим золотом в блакиті!

І серед них найменшого не мав

Кружальця, щоб воно, як ангел світлий,

Витаючи в просторах, не співало

Й до хору яснооких херувимів

Не приєднало б і своєї пісні!

Сповняє ця гармонія лише

Безсмертні душі; нас же огортав

Одежа тлінна, і важка, і груба,

Тому-бо ми її не можемо чути.[45]

Потім я повторив весь уривок Кларі, яка не розуміє по-польському, французькою мовою в нашвидку імпровізованому перекладі. Слухаючи, вона мимохіть підняла вгору очі й сказала, показуючи на зорі:

— Я завжди була певна, що вони співають.

Виявилося, що й Снятинська так думає; вона навіть

запевняла, що не раз говорила про це з чоловіком, однак той ніяк не міг цього пригадати. Подружжя засперечалося, що розсмішило мене й Клару. Анелька весь час майже не втручалася в розмову. Я подумав, що, може, люба моя дівчинка сердиться на мене за те, що веду Клару під руку й приділяю їй найбільше уваги. Вже саме таке припущення сповнювало мене щастям. Я намагався не втратити цілком голови й казав сам собі подумки: "Не втішай себе надією, що вона свідомо тебе ревнує; вона тільки засмучена, а може, трошки ображена — та й годі". В ці хвилини я віддав би цілий легіон таких артисток, як Клара, щоб тільки мати змогу сказати Анельці, що весь належу їй. Тим часом Снятинський говорив щось про астрономію, я слухав його п'яте через десяте, хоч мене дуже захоплює ця наука, яка за природою речей не може ані собі, ані людському розуму ставити вужчі межі, ніж безконечність.

Нарешті ми дійшли до шосе, там Снятинські з Кларою сіли в екіпаж. За мить

загуркотіли колеса; до нас донеслося останнє "До побачення!" — і ми з Анелькою залишилися вдвох.

Ми одразу ж повернули назад додому й довго йшли мовчки. Жаб'яче квакання вже стихло, тільки здалеку, від садибних будівель, долинали свистки нічних сторожів і собачий гавкіт. Я навмисне не заговорював з Анелькою, бо в такі хвилини мовчання є ніби доказом, що між нами щось відбувається, і я хотів, щоб Анелька теж так думала. Нарешті, десь на півдорозі я озвався:

— Як гарно минув сьогоднішній день, чи ж не так?

— Давно я вже не чула такої музики, — відповіла Анелька.

— Але ти була наче чимось незадоволена: ти мене не обманеш. Я так уважно спостерігав, що з тобою відбувається, і помічав найменшу тінь на твоєму обличчі.

— Сьогодні ти повинен був займатися гостями... Ти дуже добрий до мене, але запевняю тебе: в мене все гаразд.

— Сьогодні я, як і завжди, займався лише тобою, а щоб довести це, я, з твого дозволу, скажу тобі, про що ти думала цілий день.

І, не чекаючи дозволу, я вів далі:

— Ти думала, що я трохи схожий на Латишів; думала, що я обдурював тебе, говорячи про пустку, яка мене оточує; думала, врешті, що мені не треба було шукати твоєї дружби, бо я вже раніше знайшов її деінде. Хіба ж не так? Скажи мені відверто...

Анелька відповіла з помітним зусиллям:

— Якщо ти доконче хочеш, то... може... Але це мене тільки радує...

— Що тебе радує?

— Ваша дружба з Кларою.

— Може, я до неї дуже добре ставлюсь, але Клара, як усі інші жінки, мені байдужа. А знаєш чому?

Серце в мене закалатало, я зрозумів, що настала вирішальна хвилина; трохи зачекав, поки Анелька повторить моє запитання, і заговорив, намагаючись здаватися спокійним:

— Адже ти повинна бачити й розуміти, що весь я належу тобі, що тебе одну кохав і досі кохаю шалено!

Анелька стала як укопана. Обличчя в мене похололо, я відчув, що блідну, бо якщо в цієї бідолашної земля втікала з-під ніг, то йшлося ж і про мою душу. Але, знаючи, з якою жінкою маю справу, я мусив поспішати, щоб обеззброїти її раніше, ніж вона отямиться й відштовхне мене.

І я швидко заговорив:

— Не відповідай мені, я нічого не хочу, нічого не вимагаю — нічого, чуєш? Я хотів тільки сказати, що ти забрала моє життя, і воно твоє. Та ти й сама вже збагнула, що це так, тому байдуже, чи я про це говорю, чи ні. Я ще раз повторюю, що нічого не вимагаю й не сподіваюся. Ти не можеш мене відштовхнути, бо я сам відступаю... Я говорю про це з тобою тільки так, як я говорив би з подругою чи з сестрою. Я приходжу й скаржуся тобі, бо не маю нікого іншого; приходжу й розповідаю тобі, що мені тяжко,

бо я кохаю жінку, яка належить іншому, і кохаю її, моя Анелько, безмежно!

Ми були вже біля воріт, але ще в глибокій темряві під деревами. На мить мені здалося, що вона зараз схилиться до мене, як надламана квітка, і я обійму її. Але я помилився. Опанувавши себе, Анелька раптом стала повторювати з якоюсь пристрасною енергією, якої я в ній навіть не підозрював:

— Я не хочу цього слухати, Леоне! Не хочу, не хочу, не хочу!

І вбігла в освітлене місяцем подвір'я. Просто втекла від мене, від моїх слів та освідчень. Через хвилину вона зникла на ганку, а я залишився сам, з тривогою, страхом, глибокою жалістю до неї і водночас торжествуючи, що нарешті було вимовлено ті слова, після яких для нас обох почнеться нове життя. Хоч насправді я ще не міг ні па що надіятись, проте зерно, з якого має щось вирости, було кинуто в землю.

Ввійшовши до будинку, я вже не побачив Анельки. Застав там лише тітку, вона ходила по кімнаті й бурмотіла молитви, а в перервах між молитвами щось говорила вголос сама до себе. Я побажав їй доброї ночі, щоб якнайскоріше піти до себе. Я думав, що коли почну записувати враження сьогоднішнього дня, це заспокоїть мене, впорядкує мої безладні думки. Однак ще більше стомився. вирішив узавтра (а, точніше, сьогодні, бо надворі вже був білий день) поїхати до Варшави. Хочу, щоб Анелька переконалася, що я нічого від неї не домагаюсь, а перш за все, щоб вона мала час заспокоїтись і освоїтись з тим, що я їй сказав. Якщо вже бути щирим, то я вирішив їхати ще й тому, що боюся ранішньої зустрічі з нею, — хочу цю зустріч віддалити. Іноді мені здається, ніби я зробив щось нечуване, внісши елемент своєї зіпсованості в цю душу, досі таку чисту. Хоча, власне, кажучи, хіба корінь зла не в тому, що вона стала дружиною чоловіка, якого не кохає й не може покохати? Що більш неморальне: моє кохання, яке є проявом великого закону природи, чи Анельчин шлюб з тим чоловіком, шлюб, який грубо зневажає цей закон? Найзаконніший зв'язок чоловіка й жінки стає ганебним, якщо він не скріплений коханням. І я дуже добре це розумію, але я такий слабівільний, що мене охоплює страх, коли доводиться зачепити цю віджилу мораль. Навіть якби я не був упевнений, чи маю слухність, то зовсім не сумніваюсь, що її не мають мої супротивники. Зрештою всі такі сумніви розсіює одне слово "кохаю!".

І якщо моє серце просто тане від думки, що, може, вона теж зараз не спить, може, плаче й бореться з собою, — це тільки ще один доказ, що я її кохаю. Отже, все, що відбувається і відбудеться, неминуче.

19 травня

Весь перший день по приїзді до Варшави я проспав мертвим сном. У Плошові вдень мені шкода втратити кожну хвилину, яку я можу провести з Анелькою, а ночами я пишу. Це страшенно стомило мене. Я й досі якийсь в'ялий, але хоч уже здатний думати. Мені трохи соромно, що я втік з Плошова, залишивши Анельку саму переживати моє освідчення. Та коли у взаєминах з коханою жінкою виявляєш трошки боягузтва, це не дуже страшно. Я, мабуть, не втік би, коли б це не було потрібно для мого кохання. Тому що ці кілька днів Анелька, прокинувшись уранці, молячись, прогулюючись у парку, доглядаючи хвору матір, буде мимоволі повторювати собі: "Він

мене кохає", — і поступово ця думка здаватиметься їй все менше неможливою, все менше страшною. Людська натура звикає до всього, а жінка тим більше швидко звикається з думкою, що її кохають, особливо, коли вона сама кохає. Запитання, чи кохає вона мене, я поставив собі в першу ж хвилину, коли зрозумів, що я її кохаю; з того часу я обмізковую його з усіх боків, намагаюся зважити всі обставини так, наче йдеться не про мене, а про когось іншого, і доводжу висновку, що таки справді кохає. Виходячи заміж, вона кохала мене, а не Кроміцького; вийти за нього погодилася тільки з відчаю. Якби вона вийшла за чоловіка непересічного, який приваблював би її своєю славою чи ідеями, якби в нього була якась виняткова вдача, може, тоді Анелька й забула б мене. Але ж Кроміцький не міг захопити її своєю жадобою до збагачення. До того ж він незабаром після весілля виїхав, та ще й продав Глухів, який для Анельки і її матері був метою їхнього життя. Судячи про Кроміцького найоб'єктивніше, можна сказати, що це чоловік нікчемний, в ньому немає нічого, чим він міг би привабити до себе цю жінку з її ідеальними поривами й почуттями. А в цей час приїхав я, кохання до мене в ній ще, мабуть, не згасло, і я одразу ж почав хвилювати її серце спогадами, кожним своїм словом, поглядом; я приваблював її до себе не тільки з допомогою свого життєвого досвіду, а насамперед тієї магнетичної сили, яку породжувало справжнє кохання. Коли додати до цього й те, що Анелька дізналась від Снятинського, якого я прислав до неї, скільки я вистраждав через її рішення, що вона, напевно, жаліла мене, і та жалість досі в неї не пройшла, — я кажу собі: ставлю на карту своє життя, але умови гри такі, що я не можу програти.

Я маю слухність, як мав би слухність кожен, хто захищає своє життя.

Кажу це не в якомусь запалі, а спокійно все зваживши. Немає в мене жодних переконань, вірувань чи принципів, жодного ґрунту під ногами, бо все це, що може бути точкою опори, виїли в мені рефлексія і критика. В мене є тільки вроджені життєві сили, які, не знаходячи собі застосування, зосередилися на коханні до цієї жінки. От я й хапаюсь за це кохання, як потопаючий хапається за соломинку. Якщо в мене не буде тієї соломинки, я, мабуть, потону. Коли здоровий розум запитує, чому я просто не одружився з Анелькою, я відповідаю те, що вже казав раніше: не одружився "просто", бо я сам не простий, а покручений. Таким виняньчили мене дві мої няньки: рефлексія і критика. Чому саме ця жінка, а не інша стала для мене рятівною соломинкою — не знаю. Можливо, саме тому, що це вона, а не інша. Від мене це не залежало.

Якби вона сьогодні стала вільною, я взяв би її без вагання, але якби вона зовсім не виходила заміж, то хтозна... мені соромно признатись, але, може, я менше бажав би її.

І це зовсім не через романтику, не через те, що я вважаю шлюб буденною життєвою прозою. Мені смішні такі застарілі погляди. Спираючись на факти з мого минулого, я гадаю, що почав би без кінця аналізувати свої почуття й Анельчині,— аж поки хтось відібрав би її в мене.

Волю не думати про це, бо мені хочеться все проклинати.

20 травня

Сьогодні я замислився над тим, що буде, коли мені пощастить домогтись

Анельчиного кохання, а точніше, її признання? Бачу перед собою щастя, але не знаю, як діяти. Мені здається, що якби я вимовив у Плошові перед тими трьома жінками слово "розлучення", то будинок провалився б у землю. Про це не може бути й мови, бо в тітки й пані Целіни такі погляди, що вони обидві не пережили б такого удару. Я не обманюю себе і щодо Анельки. В неї такі самі поняття, як і в тих двох літніх жінок. Та все ж у ту хвилину, коли вона признається, що кохає мене, — я вимовлю це слово, і їй доведеться змиритися з думкою про розлучення. Іншого виходу немає, однак треба буде чекати, поки помруть тітка й пані Целіна. Нічого іншого не залишається. Кроміцький або згодиться на це добровільно, або не згодиться. Якщо ні, я заберу Анельку й вивезу її хоча б і в Індію; справу про розлучення чи про анулювання шлюбу вестиму проти його волі. На щастя, грошей у мене вистачає. Що стосується мене, то я готовий на все, і це глибоке внутрішнє переконання цілком виправдовує мене в моїх очах. Цього разу це не банальний роман, а почуття, в яке я вклав усю душу. Щирість і сила цього почуття виправдовують також і моє поводження з Анелькою. Я знаю, що обманюю її, запевняючи, що мені йдеться тільки про її сестринську дружбу; обманюю, кажучи, що нічого не домагаюсь, — але все це було б огидною брехнею лише тоді, коли б саме кохання було обманом. А коли кохання справжнє, то все це тільки тактика, дипломатія кохання. Все це заради кохання. Адже відомо, що навіть наречені застосовують різні хитрощі, щоб домогтися признань. А якщо говорити про мене — я щирий навіть тоді, коли вигадую.

21 травня

Я сказав Анельці, що хочу чимось зайнятися, і таки справді хочу знайти якесь діло для себе, хоча б тому, що говорив їй про це. Вирішив перш за все перевезти батькові колекції до Варшави й заснувати тут музей Плошовських. Це буде Анельчиною заслугою і першою корисною справою, яку я здійснию під впливом нашого кохання. Передбачаю, що італійський уряд перешкоджатиме мені, — в Італії діє закон, який забороняє вивозити з країни пам'ятки старовини й коштовні мистецькі твори. Але це залагодить мій адвокат. Ах, я пригадую собі, що там є й Мадонна Сассоферрата, яку батько заповідав своїй майбутній невістці. Звелю, щоб її негайно вислали сюди, вона мені тут згодиться.

22 травня

Які люди злі! Цей Кроміцький, який десь у далеких степах із шкури лізе, щоб нажити мільйони, в той час як тут нашіптують його дружині слова кохання, здається мені просто смішним; я радий, що така сама думка повинна з'явитись і в Анельки, а якщо вона не з'явиться сама по собі, то я спробую підказати її Анельці, нічого не пом'якшуючи й не прикрашаючи. Кроміцького найкраще характеризує те, що, продавши Глухів, він залишив обох тих жінок без даху над головою... Він, напевно, думав, що вони оселяться в Одесі або в Києві, але хвороба пані Целіни змусила Анельку приїхати до Плошова.

Та все ж він знав, яке кволе здоров'я в пані Целіни, й повинен був передбачити, що вона може тяжко захворіти, тоді на Анельку ляже весь тягар нещастя й клопотів.

Може, справи вимагають, щоб він жив на Далекому Сході,— то навіщо він у такому разі одружувався?

Завтра я повертаюсь до Плошова. Дуже вже тут тоскно, крім того, хочеться подивитися в очі Анельці, бо часом у мене таке відчуття, ніби я втік од відповідальності. Після освідчення треба було виїхати, а тепер слід повернутись. Хто знає, може, в мене більше щастя, ніж я думаю? Може, й вона сумує за мною?...

Сьогодні я був у Снятинських, у Клари, якої не застав, і в знаменитій тутешньої красуні, пані Корицької. Вона носить своє історичне прізвище, як жокейську шапочку, а своєю дотепністю, наче нагайкою, шмагає всіх по обличчю. Проте я вийшов від неї без жодної подряпини, — навпаки, вона навіть кокетувала зі мною. Потім я зробив більше десятка візитів, залишаючи знайомим свої візитні картки. Хочу, щоб вони думали, ніби я постійно живу у Варшаві.

Оскільки перевезення батькових колекцій не займає всього мого вільного часу, бо для цього потрібні тільки мої згода й гроші, я став міркувати, що міг би ще робити, крім цього. Люди мого кола здебільшого займаються у нас тим, що управляють своїми маєтками, до речі, роблять це, за незначними винятками, погано, значно гірше від мене. Лише кілька з-поміж нас відіграють якусь роль у громадському житті. Я вже раніше казав, що в Польщі люди ще бавляться в аристократію і демократію, між ними є такі, котрі поставили собі за мету боротися з демократичним рухом і захищати суспільну ієрархію. Я вважаю це лише спортом, не кращим і не гіршим, ніж будь-який інший, а оскільки я не спортсмен, то мене ця гра не цікавить. Якби навіть це була не просто гра, якби в цьому крився якийсь практичний сенс, — однаково я надто скептично ставлюсь до обох таборів, щоб приєднатись до одного з них. Мої нерви не терплять демократів, тобто не людей простого походження, а тих, що вважають себе патентованими демократами. Про аристократію я думаю, що коли справді її існування виправдовується історичними заслугами її предків, то в нас більшість тих заслуг такі, що спадкоємці повинні надягти на себе волосяницю й посипати собі голову попелом. Насправді ж представники тих обох таборів, за винятком небагатьох найбільш тупоголових, самі в себе не вірять. Вони з корисливою метою прикидаються щирими, я ж ніколи ніяким не прикидаюсь, отже участь у цій боротьбі — не для мене.

Є ще синтетики на зразок Снятинського, вони перебувають поза обома таборами й намагаються з'єднати обидва табори в один. Здебільшого це розумні люди, та хоча б я навіть поділяв їхню точку зору, однак мусив би ще щось крім того робити, бо самі переконання — це ще не робота, їх треба в чомусь виявляти. От Снятинський пише п'єси... Справді, якщо придивитися ближче до існуючого становища, то я перебуваю ніби поза думками й не знаю, як потрапити в них. Хай би там що казали, та все ж дивно, коли людина заможна, освічена, маючи певні здібності й силу волі, не знає до чого руки прикласти. Мені знову хочеться лаятись, — я бачу ясно, що й тут винна надмірна витонченість моєї психіки. На мені можна вивчати симптоми старечої хвороби нашого століття й культури, тому що ця хвороба набрала в мене типового характеру. Тому, хто скептично ставиться до віри, до науки, консерватизму й прогресу

тощо, справді трудно щось зробити.

А до того ж мої прагнення значно більші, ніж можливості їх задовольнити. Скрізь життя тримається на праці, працюють люди і в Польщі. Цього не можна заперечити. Але це праця ломовиків, які, надриваючись, возять снопи до стодоли. Я хоч би й захотів, не потраплю цього зробити. Я — рисак, міг би везти якусь карету, але звичайний віз піщаною дорогою будь-яка шкапа везтиме рівніше й спокійніше, ніж я. На будівництві будинку я нізащо не зміг би носити цеглу; може, згодився б для орнаментування; але, на щастя, там, де зводять просту будівлю й роблять звичайний дах над головою, таких майстрів не потрібно.

Проте, якби я відчував внутрішню потребу працювати чи прагнув щось робити в ім'я догматів Снятинського, — може, й змусив би себе взятися за чорну роботу. Та, по суті, мені потрібна лише видимість. Я хочу працювати для того, щоб сподобатись коханій жінці. Анелька з цього погляду дуже екзальтована, і їй, безперечно, це припало б до душі. Але саме тому самолюбство і розрахунок спонукають мене зайняти визначне становище, яке могло б піднести мене в її очах. Побачимо, як воно буде, мені треба ще добре все обмірковувати. А поки що нехай працює мій гаманець. Перевезу сюди батькові колекції, буду підтримувати різні установи й даватиму гроші куди прийдеться.

Який дивний вплив робить така жінка, як Анелька! Отож зустрівся з нею такий типовий "геній без портфеля", такий ні до чого не здатний чоловік, як я, — і тільки-но зіткнувся з нею, як без ніякого менторства з її боку вже відчуває, що він зобов'язаний здійснити багато такого, про що раніше й не думав. Хай йому біс, таж мені ніколи й на думку не спадало спокусити парижанку чи віденку тим, що я перевезу мої колекції до Парижа чи Відня!

Знову повертаюсь до Плошова, бо мені хочеться якнайшвидше побачити мого доброго генія.

23 травня

Я виїздив на деякий час із Плошова ще й тому, щоб дати Анельці час щось вирішити. У Варшаві й дорогою до Плошова я намагався відгадати, що саме вона вирішить. Я розумів, що вона не могла прямо написати чоловікові: "Приїзди й заberi мене, бо Плошовський переслідує своїм коханням". Вона не зробила б цього навіть тоді, якби мене ненавиділа. Для цього вона надто делікатна. Крім того, що це неминуче викликало б якусь сутичку між мною і Кроміцьким, Анельці довелося б тоді покинути хвору матір, бо здоров'я пані Целіни таке, що її не можна вивезти з Плошова.

Становище в Анельки справді складне, і я зважив на це, перш ніж освідчився їй у коханні. Але, повертаючись до Плошова, злякався, чи не надумається вона зачинитися в материній кімнаті і будь-що уникати мене. Однак скоро я заспокоївся. На селі й під одним дахом це зовсім неможливо, у всякому разі, це було б надто помітно і впало б у вічі тітці й пані Целіні, викликало б якісь підозри в них, могло б погано вплинути на здоров'я лані Целіни. Відверто кажучи, я безсовісно користуюся становищем, що склалось, але хто не робить так, коли кохає? Я здогадувався, що Анелька, хоч як би глибоко лона мене кохала, не дозволить мені більше говорити їй про моє кохання що

вона опиратиметься значно сильніше, ніж звичайно опираються заміжні жінки, тому що при її моральних поглядах, при її скромності найменша поступка видаватиметься їй нечуваним злочином. Але ж яким чином вона може заборонити мені говорити про моє кохання? В неї є тільки єдиний засіб: домогтися на це моєї добровільної згоди; я гадав, що вона захоче рішуче поговорити зі мною, — і не помилився.

Приїхавши до Плошова, я помітив, що Анелька змарніла, однак дивилася на мене досить сміливо. Напевно, бідолашненька вже мала заготовлені аргументи й вірила в їхню силу; вірила, що коли вона їх висловить, то мені не залишиться нічого іншого, як змиритися й замовкнути раз назавжди. Хибне уявлення ангельської душі, що в лише одна правда на світі! Люба Анелько, ніколи не вдавайся зі мною в жодні міркування, бо якщо я й вірю в якусь правду і в якісь аргументи, то тільки в правду й права любові, до того ж я досить хитрий, щоб кожний твій аргумент вивернути, мов рукавичку, зробити його зброєю проти тебе. Не врятують тебе ані твої міркування, ані моя жалість до тебе, бо чим чистішою й прекраснішою ти виявишся, тим більше зворушиш мене, тим сильніше я тебе кохатиму, тим жаданішою станеш для мене. Ти можеш чекати від мене тільки крокодилячих сліз, які ще більше загострять мої хижацькі інстинкти. Таке зачароване коло кохання.

Тільки-но побачивши Анельку, я відчув себе в цьому зачарованому колі. В день мого приїзду, пополудні, коли пані Целіна міцно заснула на веранді, Анелька зробила мені знак, щоб я пішов за нею в глибину саду. З виразу, її обличчя, що вразив мене своєю надзвичайною серйозністю, я зрозумів, що саме зараз вона хоче зі мною поговорити, і квапливо пішов слідом за нею. Та чим далі! ми відходили від веранди, тим більше Анелька втрачала свою мужність. Вона помітно зблідла і явно злякалася своєї рішучості, але відступати вже не могла, тому почала говорити тремтячим голосом.

— Якби ти знав, якою я була нещасною ці кілька днів...

— А ти думаєш, що мені легко живеться? — озвався я.

— Ні, не думаю і тому маю до тебе велике прохання... Я знаю, що ти все розумієш, що ти великодушний, добрий, отже не відмовиш мені; я в цьому впевнена, бо знаю тебе.

— Скажи мені, що ти хочеш?

— Леоне, треба, щоб ти виїхав за кордон і не повертався доти, поки мама не буде спроможна виїхати з Плошова.

Я знав, що вона саме цього вимагатиме, але з хвилину, мовчав, наче шукав відповідь.

— Ти можеш розпоряджатися мною, як хочеш, — промовив я, — але хоч скажи мені, за що ти мене прирікаєш на вигнання?

— Я тебе не прирікаю на вигнання, але ти сам знаєш, чому...

— Знаю, — відповів я зі щирим смутком і покірністю, — тому, що я готовий віддати за тебе всю кров до останньої краплі; тому, що якби зараз блискавка мала вдарити в когось із нас, я затулив би тебе і підставив би їй свою голову; тому, що я взяв би на себе всі нещастя, які можуть тебе спіткати; тому, що я люблю тебе більше від життя — звісно, все це важкі гріхи...

— Ні,— рішуче перервала мене Анелька, — тому, що я дружина іншого чоловіка, якого кохаю й поважаю, — і я не хочу більше слухати такі слова!

Гнів і обурення раптом струснули мною, мов електрична іскра. Я знав, що Анелька каже неправду, що всі заміжні жінки заслоняються любов'ю й повагою до чоловіка, коли опиняються на роздоріжжі,— всі, б'юся об заклад! — хоча б у них у серці не було й тіні цих почуттів; та однак Анельчині слова так різонули мене по нервах, що я ледве стримався, щоб не вигукнути: "Брешеш, ти його не кохаєш і не поважаєш!" Та разом з тим я подумав, що її рішучість скоро вичерпається, і відповів майже покірно:

— Не гнівайся на мене, Анелько, я виїду!

Я побачив, що моя покірність обеззброює її, що вона жаліє мене. Зненацька зірвала листок з низької гілки й почала нервово розривати його. Вона робила неймовірні зусилля, щоб не розплакатись, а сльози душили її.

Я теж був схвилований до глибини душі й насилу вів далі:

— Але ти не дивуйся, що я зволікаю, бо це ж страшенно несправедливо по відношенню до мене. Адже я тобі казав, що нічого більше не хочу, крім того, щоб дихати одним повітрям з тобою і дивитись на тебе. Бачить бог — це не так уже й багато. Це все моє щастя... А ти в мене і його відбираєш! Подумай лише: кожен може сюди приїхати, розмовляти з тобою, дивитись на тебе, — а я не можу, і все це тому, що ти для мене дорожча, ніж для інших. Яка витончена жорстокість долі! Ввійди ж хоч на мить у моє становище. Тобі це нелегко, бо ти не відчуваєш такої пустки, ти кохаєш чоловіка або тобі здається, що ти його кохаєш, а це майже одне й те саме, — але уяви себе на хвилину на моєму місці, і ти зрозумієш, що це вигнання для мене гірше від смертного вироку. Треба й до мене мати трохи жалості. Чи ти знаєш, що, проганяючи мене від себе, ти не лише позбавляєш мене можливості бачити тебе, а й забираєш у мене єдину опору в житті? Я вже казав тобі, що повернувся до Польщі, щоб працювати для неї. Може, в цьому я знайшов би і забуття, і спокій, може, цим спокутував би свої давні гріхи; ось нещодавно я вирішив перевезти сюди батькові колекції, а ти мені наказуєш відмовитись від усього, все покинути і їхати світ за очі, знову вести таке ж безцільне, безпросвітне життя! Гаразд, я поїду! Але поїду тільки тоді, коли через три дні ти повториш мені свій наказ, бо зараз я гадаю, що, може, досі ти не розуміла, що він для мене означатиме. Тепер ти вже знаєш! Я прошу в тебе три дні, не більше!

Анелька затулила очі рукою і повторювала:

— Ах! Боже! Боже! Боже!

В цьому було щось таке зворушливе, така скарга дитини на свою безпорадність, що й мене охопив глибокий жаль. Була хвилина, коли я хотів упасти їй до ніг і погодитись на все, що вона хотіла, але саме у тій скарзі я вловив передвістя моєї близької перемоги й пошкодував за її плодами.

— Послухай мене, — сказав я, — в одному випадку я поїхав би негайно, ще сьогодні, за моря й океани, якби знав, що це тобі потрібно не тільки для того, щоб вигляд нещасного чоловіка не порушував твого спокою, а й для спокою твого серця. Говорю з тобою як твій друг і брат; я знаю від тітки, що ти мене кохала; якщо це почуття ще

живе в твоєму серці,— то мене вже завтра тут не буде.

Ці слова мені підказував мій щирий душевний біль, та однак вони були небезпечною пасткою для Анельки, бо могли вирвати з її уст признання; а якби так сталося, не знаю, може, я й справді виїхав би, але зараз, бог свідок, я схопив би її в обійми. Проте вона лише здригнулась, наче я необережно доторкнувся до її рани; обличчя її спалахнуло від гніву й обурення.

— Ні! — вигукнула вона розпачливо. — Це неправда, неправда! їдь собі чи залишайся, але це неправда, неправда!

З її запалу я зрозумів, що це правда. Мене охопило несамовите бажання сказати їй це грубо, просто у вічі, та я побачив тітку, яка саме наближалась до нас. Анелька не змогла вже опанувати собою, і тітка, глянувши на неї, одразу спитала:

— Що з тобою? Про що ви розмовляли з Леоном?

— Анелька розповідала мені, як погано вплинув продаж Глухова на здоров'я її матері, і не дивно, що вона так розхвилювалась...

Чи то душевні сили в Анельки були вже зовсім вичерпані, чи моя брехня, яку вона мусила мовчки підтримати, були останньою краплею, що переповнила чашу її болю, але вона зненацька вибухнула нестримним плачем; спазматичні ридання струшували її тілом. Тітка обняла її й пригорнула до себе, мов дитину.

— Анелько, дорога моя! — сказала вона. — Що ж тут подієш?... На все божя воля! В мене під час останньої бурі град побив збіжжя на п'яти фільварках, а я навіть панові Хвастовському поганого слова не сказала.

Не знаю чому, але ця згадка про град і про п'ять фільварків здалась мені чимось таким егоїстичним і нікчемним порівняно з єдиною Анельчиною сльозою, що я розізлився на тітку.

— До чого тут фільварки? — сказав я різко.— їй ідеться про материне здоров'я.

І я пішов геть від них, караючись, що завдаю страждань жінці, яку люблю найбільше у світі. Я ніби й повністю переміг, але на серці в мене було так тяжко, наче мені загрожувало щось невідоме й страшне.

25 травня

Сьогодні минув третій день від нашої останньої розмови. Анелька не повторила мені своєї вимоги, отже я залишаюсь. Вона рідко говорить зі мною, здебільшого сидить у своїй кімнаті, але не дуже уникає мене; боїться, щоб не звернули на це увагу її мати й тітка. Я стараюсь бути до неї добрим, уважним, ставлюсь до неї по-дружньому, але свого товариства не нав'язую. Хочу, щоб їй здавалось, ніби моє кохання само себе видає, а я намагаюсь приховати його. Нехай вона бачить і те, що моє кохання дедалі міцніше, бо воно справді міцніше з кожною хвилиною. Неможливо, щоб це на неї не впливало. Все-таки в нас з Анелькою є вже наш відокремлений світ, у якому нас тільки двоє; у нас є спільні таємниці від тітки й пані Целіни. Коли ми розмовляємо про сторонні речі, а на людях намагаємось зберегти видимість давніх стосунків, ми обоє однаково відчуваємо, що в глибині душі ми щось приховуємо; зрештою, в мене вже є слова й погляди, зрозумілі тільки Анельці. Хоч це сталося скоріше супроти її волі, якось

само собою, та все ж певною мірою зближує нас. Час, звичка Анельки до мене й моя терплячість зроблять решту. Я обплутаю її тисячею ниток мого кохання, які зв'язуватимуть нас дедалі міцніше. Все це було б даремне тільки тоді, коли б вона кохала свого чоловіка. Тоді я, напевно, викликав би в неї ненависть. Але минуле — за мене, а теперішнє — проти Кроміцького. Я розмірковую над цим так об'єктивно, ніби я зовсім стороння людина, і завжди доходжу висновку, що вона не може кохати Кроміцького. Анельчин опір — це внутрішня боротьба надзвичайно чистої душі, яка не припускає навіть думки про зраду. Але в тій боротьбі її ніщо не підтримує. Я теж не обманюю себе: знаю, що опір триватиме довго й зламати його буде важко. Я мушу завжди бути пильним, все продумувати, все брати до уваги; я повинен плести мою сітку з надзвичайно тонких, майже невидимих ниток. Мені не можна буде ніколи натиснути який-небудь клавіш ані передчасно, ані надто сильно — та все ж я остерігатимусь помилок і не зупинюся доти, аж поки перероблю її душу по-своєму. Врешті, коли я припущуся якихось помилок, то лише через кохання, тому сподіваюся, що вони теж будуть на мою користь.

26 травня

Сьогодні я написав Снятинському, що остаточно вирішив перевезти батькові колекції до Варшави. Зробив я це, сподіваючись, що від нього про таку новину дізнаються в редакціях газет, які негайно об'являть про моє рішення, як про велику громадянську заслугу. Анелька мимоволі почне порівнювати мене з Кроміцьким, і це порівняння буде на мою користь. Я телеграфував також у Рим, щоб мені якнайшвидше окремо вислали Мадонну Сассоферрата.

Під час сніданку я навмисне при всіх сказав Панельці, що батько в заповіті відписав їй цю картину. Вона дуже зніяковіла, бо відразу збагнула, що батько вважав її тоді своєю майбутньою невісткою. Насправді ж у заповіті її імені навіть не було згадано; було тільки сказано: "Голову Мадонни, номер такий-то, призначаю для моєї майбутньої невістки". Але саме тому я й хотів віддати її Анельці. Тим часом згадка про цей запис у заповіті викликала в нас обох цілий ряд спогадів. Для того я й вчинив так, щоб Анелька думкою вернулась до тих давніх часів, коли вона мене кохала й могла відкрито кохати. Я знаю, що в її серці зосталося багато гіркоти і багато образи на мене. Інакше не могло бути. Вона теж безповоротно викинула б мене зі свого серця, якби не моє благання, яке я передав їй через Снятинського в останню мить. Ця обставина пом'якшує мою вину. Все-таки Анелька, думаючи про це, замислюється й над тим, що я хотів усе виправити, що я її кохав, страждав, розкаювався й досі розкаююсь, і якщо ми обоє тепер нещасливі, то в цьому є частка і її вини. Такі думки змусять її простити мені мій гріх, пошкодувати за минулим, в її уяві виникатимуть картини того щастя, яке було б сьогодні нашим хлібом насущним, якби не моя провина і її суворість.

Я й зараз побачив по її обличчю, що вона боїться тих чарівних видінь і намагається розсіяти їх розмовою про байдужі їй речі. Тітка зараз поглинута майбутніми скачками й так хоче, щоб наш Нотибой дістав перший приз, що ні про що інше не може думати; Анелька завела з нею розмову про скачки. Але говорила дуже неуважно, аби тільки

щось говорити, й поставила тітці кілька таких запитань, що та нарешті роздратувалась і сказала їй:

— Дитино моя, бачу, що ти не маєш ніякого уявлення про скачки!

Я очима сказав Анельці: "Я знаю, що ти хочеш заглушити в собі в цю хвилину", — і вона зрозуміла мене так добре, наче я промовив це вголос. Справді, я майже певен, що вона так само безнастанно думає про наші з нею стосунки, як і я. Думка про позашлюбне кохання вже запала їй у душу й не полишає її ані на мить. Анельці доведеться з нею жити і зжитись. За таких умов серце жінки, яка навіть кохає свого чоловіка, може від нього відвернутись. Крапля води довбає камінь. Якщо Анелька хоч трохи кохає мене, якщо вона дорожить нашим минулим, вона повинна стати моєю. Я не можу думати про це спокійно, мені перехоплює подих від передчуття щастя.

На морських узбережжях подекуди трапляються сипучі піски. Мандрівникові, який ступив на них, немає рятунку. Інколи мені здається, що моє кохання схоже на такі піски. Я тягну на них Анельку, проте й сам провалююсь у них все глибше.

Аби тільки разом!

28 травня

Тітка тепер щодня проводить по шість-вісім годин у Бужанах, в одному зі своїх фільварків, розташованому за милю від Плошова, де марнує час, захоплюючись Нотибоем і наглядаючи за англійцем Уебом, який тренує коня. Вчора я був там майже півтори години. Нотибой справді багатообіцяючий кінь і, може, він не виявиться надто "naughty"[46] коли настане пора показати себе. Та що це мене обходить! Різні справи вимагають моєї присутності в місті, але мені шкода покидати Плошів. Пані Целіна почуває себе гірше, ніж кілька днів тому. Щоправда, "молодий Хваст", так називав його тітка, вважає, що погіршення тимчасове, тільки радить, щоб завжди біля хворої хтось був і розважав її; інакше бідна жінка починає думати про втрату улюбленого Глухова і все більше хвилюється. Я виявляю до неї мало не синівську турботу, бо таким чином викликаю почуття вдячності в Анельки й привчаю її бачити в мені найближчу людину. В моєму серці вже немає колишньої образи на пані Целіну: вона надто нещасна, а крім того, я вже починаю любити всіх Анельчиних близьких — усіх, крім одного! Сьогодні і вчора я кілька годин просидів біля хворої разом з Анелькою та "Хвастом". Ми читали, розмовляли. Пані Целіна не спить по ночах, а лікар не дає їй снодійного, тому вдень, після кожної довгої розмови, вона звичайно міцно засинає, і що дивно — будить її тільки тиша. Тому навіть коли вона засинає, ми далі читаємо і розмовляємо. Так було й сьогодні. Якби не було лікаря, я міг би зовсім вільно поговорити з Анелькою.

Якраз сьогодні газети сповістили, що закінчено справу про розлучення красуні Корицької. Вся Варшава дуже цікавиться цією справою, а особливо моя тітка, яка є далекою родичкою Корицького. Я вирішив скористатись нагодою і заронити в Анельчину душу кілька уявлень, які в неї досі не виникали.

— Тітка даремно так обурюється вчинком Корицької,— мовив я дуже переконливо. — Я вважаю, що вона вчинила, як розумна й чесна жінка. Воля людини закінчується там, де починається любов; навіть тітка повинна з цим погодитись. Якщо Корицька

кохає іншого, то їй нічого не залишається, як розлучитися з чоловіком. Я здогадуюсь, що сказала б тітка, і що ти, Анелько, про це думаєш зараз: ти думаєш, що їй залишається обов'язок, — чи ж не так?

— Гадаю, що й ти так думаєш, — відповіла Анелька.

— Безперечно. Треба тільки вирішити питання, по відношенню до кого має обов'язок Корицька?

Не зрозуміло, чому наш молодий лікар вважав за потрібне в цю хвилину попередити нас, що він не визнає свободи волі, але потім почав слухати мене уважно, бо йому подобалася сміливість моїх поглядів.

А я, помітивши здивований вираз Анельчиного обличчя, вів далі:

— Що може бути більш диким і нелюдським, як вимагати від когось, щоб він пожертвував любимою людиною заради нелюбимої? Різні релігії можуть дуже відрізнятися одна від одної, проте всі вони мають однакову етику; шлюб, згідно цієї етики, має бути побудований на коханні.

Чим же є шлюб? Або якийсь нерозривний і священний зв'язок, якщо він побудований на коханні, або, в протилежному випадку, це лише суперечна моралі й релігії угода, яка має бути розірвана як неморальна. Інакше кажучи, обов'язок жінки накладається любов'ю, а зовсім не рядом більш чи менш урочистих обрядів, які самі по собі лише формальність. Кажу я це тому, що суть речей ціную вище від форми. Я знаю, що слово "зрада" звучить дуже страшно. Але не уявляйте, що жінка зраджує чоловіка тільки тоді, коли кидає його: ні, вона зрадила його вже в ту мить, коли відчула, що більше не кохає його. Все, що відбувається потім, залежить від її здатності поводитися логічно, від її мужності й від її серця, яке вміє чи не вміє кохати. Корицька кохала того чоловіка, заради якого вона зараз розлучається, ще до свого одруження, і не вийшла за нього лише через непорозуміння, сприйнявши вияв його ревності за байдужість. Це була її головна помилка, але якщо сьогодні вона хоче цю помилку виправити, якщо вона зрозуміла, що не можна жертвувати любимим заради нелюбимого і що її обов'язок — це обов'язок не перед правилами пристойності, а перед любов'ю, то засуджувати її можуть або святенники, або люди з полудою на очах.

У тому, що я говорив, було стільки ж брехні, скільки й щирості.

Я чудово розумів, що тітка нізащо в світі не погодилася б з теорією, що воля кінчається там, де починається любов; але я сказав так навмисне, щоб переконати Анельку, що це істина, яка не підлягає найменшому сумніву. Знав я також, що Корицька особа легковажна, і з її приводу не варто висувати важку артилерію принципів; а історію її першого кохання я вигадав для повної аналогії з Анельчиною історією. Зате я був щирим, коли говорив про права й обов'язки любові. Інша річ, що, може, я не обстоював би цієї теорії так щиро, коли б вона була мені не на руку, але людина завжди суб'єктивна, особливо людина, яка зневірилась у всіх об'єктивних істинах.

Я захищав свої інтереси й був би дурним, якби виступав проти себе. Я розраховував, що, прищеплюючи Анельці такі уявлення, прискорюю бажану для мене

еволюцію в її свідомості, бо вони можуть надати їй сміливості і виправдають її у власних очах. Зважаючи на її вразливість, я сподівався, що моє "щеплення" хоч трохи вплине на неї. Вона чудово розуміла мене, було помітно, що кожне моє слово грає на її нервах, як на струпах. Поступово па обличчі в неї виступали все яскравіші рожеві плями; вона кілька разів прикладала руки до щік, наче щоб охолодити їх, а коли я скінчив говорити, сказала:

— Все можна довести, але коли чиниш погано, сумління завжди каже: "Погано, погано!" — і нічим його не переконаєш.

Молодий Хвастовський, напевно, подумав, що Анелька зовсім не розбирається в філософії, а я, признаюсь, зазнав такого відчуття, наче, фехтуючи, поцілив вістрям шпаги в стіну. Анельчина відповідь своєю простотою й догматизмом звела нанівець усі мої докази. Бо, якщо твердження, що воля кінчається там, де починається любов, ще може викликати сумнів, то цілковитою аксіомою є те, що там, де з'являється догмат, закінчуються будь-які роздуми. Жінки, а особливо польки, доти дотримуються логіки, доки вона нічим їм не загрожує. Відчувши небезпеку, вони ховаються в фортецю простих вірувань і катехізисних істин, яку можуть зруйнувати лише почуття, тому що розум перед нею безсилий. В цьому їхня слабкість і водночас їхня сила, тому що мислення в них менше розвинене, ніж у чоловіків, зате їхня цнотливість буває в певних умовах нездоланною. Диявол може довести жінку до падіння, коли закохає її; шляхом переконання він нічого від неї не доб'ється, хоч би й мав цілковиту слухність.

Зваживши все це, я дуже занепав духом. Я подумав, що будь-яку мою майстерну, з великим зусиллям побудовану теорію Анелька зруйнує одним вигуком: "Погано! Сумління цього не дозволяє!" Проти цього я буду безсилим. При цьому я повинен бути дуже обережним, щоб не злякати її надмірною сміливістю ідей, які я намагаюся прищепити їй, і цим не відштовхнути її від себе.

Та однак я не можу відмовитись від таких спроб. Правда, вони ніколи не відіграють головної ролі в процесі підкорення її душі. Але можуть відіграти допоміжну роль і цим прискорити розв'язку. Мої зусилля виявляться марними лише в тому разі, якщо вона мене не кохає. Це була б страшна помилка, та навіть і тоді мала б настати якась розв'язка.

29 травня

Сьогодні я застав Анельку в їдальні, вона стояла на стільці перед великим гданським стінним годинником, в якому щось зіпсувалося. Тієї миті, коли вона звелася навшпиньки, щоб перевести стрілку, стілець під нею загойдався. Я встиг тільки вигукнути: "Впадеш!" — і, підхопивши її на руки, поставив на підлогу. Одну мить я притискав до грудей це дороге тіло, її волосся доторкнулось мого обличчя, я відчув її віддих. У мене так пішла обертом голова, що я й сам мусив ухопитись за спинку стільця, щоб не впасти, і вона це бачила. Вона знає, що я кохаю її до безтями! Не можу сьогодні більше писати.

30 травня

День для мене був зіпсований: знову Анелька вранці одержала листа від

Кроміцького. Я чув, як вона говорила тітці, що він сам не знає, коли приїде; може, незабаром, а може, тільки через два місяці. Я навіть не уявляю, як терпітиму його присутність тут, біля Анельки. Часом мені здається, що я цього просто не витримаю. Сподіваюсь тільки, що сприятливий збіг обставин затримає його приїзд. Хвастовський об'явив, що пані Целіні, як тільки дозволить стан її здоров'я, необхідно буде поїхати в Гаштейн. Це так далеко від Баку, що Кроміцький, сподіваюсь, туди не поїде. А я поїду, їй-богу, поїду! Яка щаслива думка виникла в Хвастовського і для мене, і для пані Целіні, якій тамтешні ванни можуть значно поліпшити здоров'я. Я теж стомлений, мені потрібне гірське повітря, а ще більше потрібно побути разом з Анелькою. Завтра поїду до Варшави й зателеграфую в курортне управління, щоб для Анельки і її матері найняли квартиру. Якщо все буде зайняте, я ладен купити цілу віллу. Коли пані Целіна почала говорити про труднощі й клопоти, що звальються на Анельку у зв'язку з цією поїздкою, я сказав: "У всьому покладіться на мене". Потім, звернувшись до Анельки, тихо додав: "Влаштую все, як для своєї матері". Я бачив, що пані Целіна, яка все менше вірить у мільйони Кроміцького, побоюється, щоб я не влаштував їх надто дорого, але я вже вирішив, що покажу їм фіктивний розрахунок, а більшу частину витрат візьму на себе. Звичайно, я ще й словом не обмовився, що теж збираюсь їхати до Гаштейна. Я хотів так повернути справу, щоб тітка сама запропонувала мені поїхати туди; і гадаю, що мені пощастить це зробити, бо в неї немає жодних підозр. Я майже певен, що коли почну з нею розмову про те, куди б поїхати влітку в гори, вона сама скаже мені: "То їдь з нашими; і тобі, і їм буде веселіше". Знаю, що Анельку це злякає, а може, в якомусь найпотаємнішому закуточку душі й порадує. Може, їй спадуть на думку рядки з "Кордіана"[47]: "Ти всюди: наді мною, біля мене і в мені!" Справді, моє кохання утворило навколо неї зачароване коло; воно оточує її, зобов'язує, підкупляє, вкрадається в її серце під виглядом турботи про неї та її матір, під виглядом послуг, яких вона не може відхилити, побоюючись, щоб мати ні про що не здогадалася і стан її здоров'я не погіршився. Любов проникав в її серце у вигляді подяки мені й співчуття до моїх великих страждань; нарешті, його нав'язують їй спогади.

З ранку до вечора Анелька чує лише похвали мені; тітка, як завжди, обожає мене; молодий Хвастовський, бажаючи показати, що людям його табору властива неупередженість, запевняє, що я виняток у своєму "прогнилому середовищі"; навіть пані Целіна стала прихильною до мене. Я виявляю до неї стільки сердечності, що вона тепер, так би мовити, мимоволі, любить мене і, мабуть, у глибині душі шкодує, що не я Анельчин чоловік. Отже, люди й природа навколо Анельки навіюють їй любов до мене.

І ти, кохана, хіба вистоїш перед усіма цими силами?

Коли ж ти прийдеш до мене й скажеш: "Я вже не можу більше боротися — візьми мене, бо я тебе кохаю"?

Варшава, 31 травня

Пані Л., опікунка одного з тутешніх благодійних товариств, просила Клару дати на користь цього товариства другий концерт. Але Клара відмовила їй, пояснивши, що вона працює над великим музичним твором і повинна повністю зосередитись на цій роботі.

А до листа з надзвичайно ввічливою відмовою вона додала суму, яка дорівнювала збору від її благодійного концерту, що вже відбувся. Неважко уявити, яке враження справив її вчинок у Варшаві. Газети й досі пишуть про неї, підносячи до небес піаністку і її великодушність. Звичайно, багатство її батька, який справді дуже заможний, зросло в їхній оповіді втричі. Не знаю, звідки поширилась у варшавському товаристві чутка, ніби Клара виходить за мене заміж. Може, приводом до цього були наше давнє знайомство й дружба, а також перебільшені відомості про її мільйони. Мене це трохи злило, але, подумавши, я вирішив не заперечувати цих чуток, бо вони відвертали будь-які підозри від наших стосунків з Анелькою.

Сьогодні, на денному прийомі в Клари, першою до мене підійшла з лукавою міною Корицька і в присутності душ двадцяти представників музичного світу й нашого варшавського вищого товариства голосно спитала:

— Кузене, хто це в міфології не міг встояти перед співом сирени?

— Ніхто не встояв, кузино, — відповів я, — крім Одисея, але й він встояв лише тому, що був прив'язаний до щогли.

— А ти був менш передбачливим?

Дехто з гостей уже прикусив губу, чекаючи на мою відповідь, тому я сказав:

— Іноді й це не допомагає. Ти найкраще знаєш, що кохання розриває будь-які пута.

Незважаючи на свою самовпевненість, Корицька збентежилась, а я одержав одну з тих маленьких перемог, що про них розповідають у великосвітських салонах, додаючи прислів'я: "Найшла коса на камінь!"

Коли люди подекують, що я женюся на Кларі, мені це байдуже, навіть, як я вже казав, певною мірою вигідно. Проте я не сподівався, що мій візит до Клари закінчиться так неприємно з її ж вини. Коли гості розійшлися і залишилися тільки ми зі Снятинським, Клара заграла нам свій щойно підготовлений концерт, такий чудовий, що ми не могли знайти слів для похвали; повторивши на наше прохання фінал, Клара раптом сказала:

— Це на прощання, бо все на світі кінчається прощанням.

— Невже ви збираєтесь нас покинути? — спитав Снятинський.

— Не пізніше, ніж через десять днів, я маю бути у Франкфурті, — відповіла Клара.

Тоді Снятинський звернувся до мене:

— Що ж ти на це скажеш? Адже в Плошові ти обнадіяв нас, що панна Клара назавжди залишиться з нами!

— І можу ще раз повторити, що в наших спогадах панна Клара назавжди залишиться з нами.

— Я теж так це зрозуміла, — з наївною покірністю мовила Клара.

Мене охопила злість на себе, на Снятинського й па Клару. Я не такий марнославно, не такий дурний і вульгарний, щоб втішатися кожною перемогою над жінкою; думка, що Клара може справді кохати мене й плекати: нездійсненні надії, була мені страшенно неприємною. Я знав про її якесь неясне почуття до мене, котре в певних умовах могло б стати дуже сильним, але я не чекав, що вона може чогось

вимагати від мене і на щось надіятись. У мене раптом промайнула думка, що вона сказала про свій від'їзд лише для того, щоб перевірити, як я сприйму цю звістку. Отож я сприйняв її дуже холодно. Таке кохання, як моє кохання до Анельки, мало б навчати співчуття; а тим часом не лише Кларин смуток, а й згадка її про від'їзд не тільки не зворушили мене, а здалися мені просто зухвалою претензією — і образою для мене.

Чому? У всякому разі, не через аристократичні передсуди. Я далекий від них. Одразу не міг збагнути, в чому річ, але зараз я пояснюю це моєю відданістю Анельці, такою безмежною й винятковою, що мені здається, ніби кожна жінка, яка хоче примусити моє серце забитися сильніше, тим самим посягає на Анельчині права. Цього пояснення мені досить.

Безсумнівно, я дуже сердечно попрощаюся з Кларою, коли вона буде вже в вагоні, але її завчасне попередження про від'їзд залишило в мене неприємний осад. Ах! Тільки Анельці дозволяється безкарно терзати мої нерви. Ніколи я не дивився на Клару так недружелюбно й критично, як у цю хвилину. Вперше я помітив, що пишність її форм, її біла шкіра, темне волосся, блакитні, надто опуклі очі й вишневі губи, — одне слово, вся її краса схожа на зроблені без смаку зображення гаремних гурій або, що ще гірше, олеографії, які висять на стінах у другорядних готелях. Я пішов від неї в дуже поганому настрої і попрямував до книгарні, де хотів купити кілька книжок для Анельки.

Вже тиждень я міркую над тим, що б саме дати їй прочитати. Я не хотів обминути й цього засобу: правда, не надавав йому великої ваги, бо цей засіб діє дуже повільно. До того ж я помічав, що для наших жінок, які мають значно буйнішу фантазію, ніж темперамент, книжка завжди залишається чимось далеким від дійсності. Якщо навіть книжки потрапляють до рук найвразливіших жінок, то й тоді вони в кращому випадку створюють у них в голові якийсь окремий, безтілесний світ, який не має ніякісінького зв'язку з реальним життям. Мабуть, жодній з наших жінок не спаде на думку, що почерпнуті з книжок ідеї можна застосувати в своєму особистому житті. Я певен, що коли б якийсь великий і славетний письменник намагався, приміром, довести Анельці, що чистота помислів і душі в жінки не тільки не потрібна, а й з погляду моральності осуджується, — навіть більше того, — якби в цьому зумів її якимсь чудом переконати, Анелька вважала б, що це правило може годитись для всього світу, але не для неї.

Я можу сподіватися лише на те, що, читаючи відповідні книжки, Анелька звикнеться з деяким лібералізмом почуттів і думок. Мені, власне, нічого більше й не треба. Кохаючи її всім серцем, я прагну взаємності, шукаю до цього шляхів, не проминаю жодного — от і все. Я ніколи не обманюю себе, тому кажу відверто: я хочу довести Анельку до того, щоб вона заради мене залишила чоловіка, але не хочу ні зіпсувати її, ані забруднити. Нехай мені не кажуть, що одне виключає друге і що це софістика; в мені й так сидить скептичний біс, який набридає мені й весь час говорить: ти створив цю теорію для себе; зрада завжди веде до моральної зіпсованості; якби тобі було вигідно, ти створив би протилежну теорію. Яка це мука! Але я заперечую моєму бісові: в протилежних теоріях можна так само сумніватись; я придумую все, що можна придумати на захист мого кохання, — це моє природне право. Друге, ще більш

природне право — кохати. Бувають почуття заяложені й банальні або високі й виняткові. Навіть заміжня жінка, яка слухається голосу великого почуття, не втрачає благородства своєї душі. Таке велике, виняткове кохання я й прагну розбудити в Анельчиному серці, тому можу сказати, що я її не зіпсую й не забрудню.

Зрештою ці внутрішні суперечки ні до чого не приводять. Якби я навіть зовсім не сумнівався, що роблю погано, якби не зміг перемогти в суперечці з моїм бісом, то не перестав би через це його любити й завжди йшов би туди, куди мене тягне більш могутня сила, тобто робив би те, що мені веліло б живе почуття, а не абстрактні умовиводи.

Але справжня трагедія сучасних людей з аналітичним складом розуму, які весь час аналізують самих себе, полягає в тому, що вони, не вірячи результатам самоаналізу, мають водночас непереборний потяг до копирсання в собі. Це ж саме відбувається і зі мною. З якогось часу мене мучить питання, яким чином я, захоплений коханням, здатний бути таким пильним, так обмірковувати всі засоби, завдяки яким зможу досягти мети, так усе враховувати, наче роблю це зовсім холоднокровно чи, скоріше, наче за мене це робить хтось інший.

Ось що я можу на це відповісти. Передусім сучасна людина завжди якусь частку своєї душі використовує для спостереження над усією душею. Крім того, всі зусилля кохання — обмірковування, розрахунки, навіть хитрощі, вся ця ніби холоднокровна завбачливість прямо пропорційна температурі почуття. Чим воно гарячіше, тим сильніше змушує холодний розум віддано служити йому. Бо, повторюю ще раз, неправильно уявляти кохання з полудою на очах. Воно не приглушує розуму, так само як не приглушує биття серця чи не затамовує подиху, — воно лише підкоряє його. Розум стає його першим радником і знаряддям для підкорення; інакше кажучи, тим, чим був Агрипа для імператора Августа. Розум тримає всі сили напоготові, він веде війська в бій, здобуває перемоги, садовить свого володаря на тріумфальну колісницю, нарешті, він споруджує — не Пантеон, як історичний Агрипа, а Монотеон, в якому навколішки служить єдиному божеству свого імператора. В тому мікрокосмосі, яким є людина, роль розуму навіть вища, ніж роль полководця, тому що він до безконечності відображає свідомість усього й себе самого, як система відповідно розміщених дзеркал відображав до безконечності який-небудь предмет.

1 червня

Учора я одержав відповідь з Гаштейна. Квартиру для пані Целіни й Анельки вже найнято. Я одразу повідомив їх про це листом і послав цілу паку романів Жорж Санд і Бальзака. Сьогодні неділя, перший день скачок. Тітка приїхала з Плошова й зупинилась у мене. Звичайно, вона вже побувала на скачках і цілком зайнята ними. Але наші коні, Нотибой і Аврора, які вже два дні перебувають разом з Уебом і жокеєм Джеком Гузом у моїй стайні, будуть брати участь у скачках аж наступного четверга, отже цей перший день цікавив тітку лише платонічно. Важко описати, що в нас зараз діється! Стайні наші перетворились на фортеці. Тітці здається, ніби жокеї інших конярів тремтять від однієї згадки про Нотибоя і ладні вчинити будь-що, аби тільки

зробити його нездатним до змагання або ослабити його, тому в кожному торговцеві помаранчами чи в катеринщиків вона вбачає перевдягненого ворога, який підкрадається з підступними намірами до нас у двір. Швейцар у брамі і двірник дістали найісுவоріший наказ стежити за кожним, хто зайде у двір. Стайню стережуть ще пильніше. Тренер Уєб як справжній англієць зберігає спокій, а нещасний Джек Гуз, який родом з Бужан і ім'я якого утворилося з дослівного перекладу з польського: Куба Гусак, зовсім втрачає голову, бо тітка весь час лає його і ще двох конюхів, що теж приїхали з Бужан, щоб наглядати за кіньми. Вона весь час проводить біля Нотибоя, тому я майже не бачив її, тільки перед від'їздом сповістила добру новину: пані Целіні знову трошки покращало, і вона вирішила, що Анельці обов'язково треба побувати в четвер на скачках. Думаю, пані Целіна здогадалася, що це буде тітці приємно; а вона один день цілком може побути під наглядом служниць і лікаря. Анелька сидить у Плошові, мов замурована, звичайно їй треба якось розважитись. А для мене це велика радість. Сама думка, що вона буде під моїм дахом, робить мене щасливим. У цьому домі я покохав її, а може, і її серце вперше забилося сильніше для мене теж тут, після того балу, який тітка влаштувала тоді для неї. Все тут нагадуватиме їй ті хвилини.

2 червня

Добре, що я ще не звелів переобладнати зал під музей. Я надумав запросити після скачок на обід кількох гостей, яким симпатизує Анелька. Завдяки цьому я затримаю її на кілька годин у себе вдома, і, крім того, вона зрозуміє, що цей обід на її честь.

3 червня

Я накупив море квітів; звелів прикрасити ними сходи й зали. Анельчина кімната залишилася точнісінько такою, як тоді, коли вона її займала. Мабуть, дами приїдуть вранці, й Анелька захоче перевдягтися перед скачками. Отож я звелів поставити в її кімнату велике дзеркало і все, що необхідно для дамського туалету. Анелька всюди бачитиме докази мого піклування, любові, побачить, що я все пам'ятаю. Тільки зараз, пишучи про це, я зрозумів, наскільки мені краще, коли я чим-небудь займаюсь, коли необхідність що-небудь робити виринає мене з зачарованого кола рефлексії і роздумів про самого себе. Думаю, що забивати в стіну цвяхи, на яких висітимуть картини в майбутньому музеї, значно корисніше, аніж безперервно намотувати одну думку на іншу. Чому я вже не можу стати простою людиною! Якби я вмів свого часу бути нею, то тепер був би одним з найщасливіших людей у світі.

4 червня

Сьогодні їздив запрошувати в гості Снятинських і ще кількох знайомих. Снятинський, як я й хотів, уже сповістив, кому тільки міг, що я перевозжу батькові колекції до Варшави й відкриваю доступний для всіх музей. Я став героєм дня. Всі газети пишуть про це і, користуючись нагодою, картають інших заможних людей, які, мовляв, марнують час та гроші за кордоном тощо. Я добре знаю стиль газетярів і заздалегідь передбачав, що вони напишуть, починаючи із змісту статей і закінчуючи такими фразами, як "noblesse oblige"[48] тощо. Але все це мені на руку. Я зібрав цілу купу газет, щоб показати їх тітці й Анельці.

5 червня

Скачки призначено на день раніше у зв'язку з тим, що завтра свято. Анелька й тітка приїхали сьогодні вранці в супроводі покоївки, зі стосом коробок з туалетами. Глянувши на Анельку, я стривожився. Вона дуже змарніла; щоки в неї зблідли, обличчя втратило свої колишні теплі тони й було наче затуманене, воно нагадало мені живопис Пюві де Шавана[49]. Тітка й Анельчина мати нічого не помічають, бо вони весь час разом, але я кілька днів не був у Плошові, і ця зміна впала мені в око. Мене охопили каяття і жалість. Очевидно, причиною цього всього — її розгубленість і таємна боротьба в її душі. Якби вона перестала боротися з собою, якби захотіла послухати голосу серця, — а це серце моє, стократ моє і говорить за мене, — скінчилися б її тривоги й почалося б щастя.

Я все глибше поринаю в мої сипучі піски. Адже мені здається, що я знаю кожну подробицю, кожну найменшу рису Анельчиного обличчя і, коли її не бачу, уявляю її собі так, ніби вона стоїть переді мною, та однак щоразу, побачивши її через кілька днів розлуки, відкриваю в ній якусь нову чарівність і кохаю її ще більше. Я не вмію навіть висловити, наскільки вона задовольняє мене естетично, як глибоко я відчуваю, що це мій тип, мій ідеал краси й жінки. Це відчуття пробуджує в мені якусь напівмістичну й водночас близьку до природознавчої гіпотези віру, що природа призначила її для мене. Коли, почувши стукіт коляски на подвір'ї, я збіг по сходах назустріч тітці й Анельці, я знову відчув себе в полоні її чарівності; знову дійсність видалась мені прекраснішою від того образу, який я носив у душі.

Анелька була в легкому дорожньому плащику з шовку-сирцю; в капелюшку з довгою сірою вуаллю, зав'язаною *à l'anglaise*[50] під підборіддям, і з цієї сірої рамки всміхалося миле, дороге мені обличчя, скоріше схоже на обличчя дівчинки, аніж заміжньої жінки. Вона привіталася зі мною на диво весело й сердечно: напевно, від ранкової поїздки й очікування майбутньої розваги в неї став гарний настрій; а я зрадив, подумавши, що вона задоволена, тому що побачила мене, і Плошів без мене здається їй порожнім і нудним. Як гостинний господар, я подав одну руку тітці, другу Анельці, добре, що по широких сходах можна було йти вряд утрюх, і повів моїх гостей нагору. Побачивши чудово прикрашені квітами сходи, вони дуже здивувались, а я сказав:

— Це мій сюрприз для вас...

І в цю мить притиснув до себе Анельчину руку, але так легенько, що мій жест міг видатись випадковим і мимовільним. Потім звернувся до тітки:

— Я влаштовую званий обід, щоб вшанувати перемогу родини Плошовських.

Тітку дуже зворушив мій намір. Ох, якби вона знала, як мало мене обходив зараз Нотибой і всі перемоги, що їх можуть здобути коні родини Плошовських на іподромах усієї Європи! Анелька, напевно, здогадувалась, чим викликаний мій намір, але сьогодні вона була в такому піднесеному настрої, що, тільки мигцем глянувши на мене, усміхаючись, прикусила губу. А я мало не втратив голови. Мені здавалося, що сьогодні Анелька поводить ся зі мною з якимсь відтінком веселого кокетства, якого в неї не було раніше. "Не може бути, — подумав я, — щоб вона зовсім не мала самолюбства і щоб їй

зовсім не лестило те, що все я роблю тільки для неї і заради неї".

Тим часом тітка зняла пальто й пішла поглянути на Нотибоя й Аврору, а я подав Анельці список запрошених на обід і сказав:

— Я намагався підібрати приємних тобі людей, але, якщо ти звелиш ще когось запросити, я одразу ж пошлю запрошення або сам з'їжджу.

— Покажи цей список тітоньці,— сказала Анелька. — Нехай вона вибирає.

— Ні, тітка сидітиме на чільному місці, ми всі будемо звертатись до неї з поздоровленнями чи висловлюваннями співчуття, а роль господині в цьому домі я призначив тобі.

Анелька злегка зашарілась і, бажаючи змінити розмову, сказала:

— Леоне, як ти гадаєш, чи Нотибой виграє, бо тітонька так на це розраховує, їй так цього хочеться.

— Я вже виграв, бо маю таку гостю, як ти, що ось сидить переді мною.

— Ти жартуєш, а я справді хвилююсь.

— Бачиш, — сказав я серйозно, — навіть якщо тітка програє, вона незабаром втішиться. Через кілька тижнів мої колекції будуть уже в Варшаві, а про це вона мріяла багато років. Ще батька вмовляла перевезти їх на батьківщину. Вже всі газети пишуть про це, і ти можеш собі уявити, як вони вихваляють мене.

Її славне личко вмить проясніло.

— Покажи мені, прочитай! — попросила вона.

Мені хотілося цілувати в неї руки за цей порив радості. Для мене це був ще один доказ. Адже, коли б я був їй зовсім байдужим, її так не радували б похвали на мою адресу.

— Ні,— заперечив я, — прочитаю, коли повернеться тітка, або попрошу, щоб вона сама прочитала, а я в цей час заховуюсь за твою спину, бо не хочу, щоб насамперед ти бачила, який буде в мене дурний вираз обличчя.

— Чому це в тебе буде дурний вираз?

— Тому, що все це не моя заслуга, а твоя. І хвалити треба тебе. Якби ти знала, як мені хотілося б сказати папам журналістам: якщо ви вважаєте це такою важливою справою, то їдьте всі гуртом до Плошова й там станьте навколішки перед однією жінкою...

— Леоне! Леоне! — зупинила мене Анелька.

— Тихо, мала пустунко, бо зараз і я стану навколішки й не підведусь, доки ти не визнаєш, що це твій вплив.

Анелька не знала, що їй відповісти. Мої слова справді були словами закоханого до безтями чоловіка, але невимушений, жартівливий і веселий тон, яким вони були вимовлені, заважав серйозно поставитись до того, що я говорив.

А я радів, що знайшов такий новий спосіб і тепер зможу багато що їй висловити й багато в чому признатись.

Однак, щоб не переборщити, я одразу почав говорити серйозно про те, що збираюся переробити в своєму будинку.

— Весь другий поверх призначу для колекцій, за винятком однієї кімнати, в якій ти мешкала позаторішньої зими. Вона залишиться такою, як є. Я тільки дозволив собі сьогодні трохи прикрасити її до твого приїзду.

Кажучи так, я підвів Анельку до дверей. Вона зупинилась на порозі й не могла стримати вигуку:

— Ой, які квіти!

— Ти сама квітка, найкраща в світі...— промовив я тихо, потім додав: — Повір мені, Анелько, в цій кімнаті я хочу колись померти.

Ох, скільки щирості було в тому, що я сказав! Анельчине обличчя ніби затуманилось; радість її згасла. Я бачив, що мої слова її глибоко схвилювали, як хвилює кожний щирий крик душі. Зненацька вона затремтіла, і наче якась сила штовхнула її до мене. Але вона й цього разу переборола себе. Якусь мить стояла переді мною, опутивши повіки, потім сказала сумно і строго:

— Я хочу почувати себе вільно з тобою. Не засмучуй мене.

— Гаразд, Анелько, — озвався я, — договір укладено, ось тобі моя рука!

І я простягнув їй руку. Анелька стиснула її так міцно, ніби цим потиском хотіла висловити все, що заборонила казати устам. І він замінив мені тисячу слів, так сп'янив мене, що я ледве втримався на ногах. Уперше після мого приїзду я виразно відчув, що ця жінка належить мені душею і тілом. Це було таке безмежне щастя, що до нього домішувався навіть якийсь страх. Переді мною відкривався новий, незнаний світ. З цієї хвилини я був певен, що Анелька недовго опиратиметься, все залежатиме від моєї сміливості.

Тітка повернулася зі стайні в чудесному настрої; вона впевнилася, що ніхто не замірявся на дорогоцінне здоров'я Нотибоя. Тренер Уеб на всі тітчині запитання відповідав тільки: "All right"[51]. Джек Гуз був сповнений ентузіазму. Ми підійшли до вікон, щоб подивитись, як майбутнього переможця виводитимуть зі стайні, бо саме наближався час, коли він мав вирушати на Мокотівське Поле і там, тупцяючи на місці, чекати своєї черги. І от через кілька хвилин ми побачили, як два конюхи вивели його на подвір'я, але наші очі не дуже могли намилюватись його красою, бо він був наче зашитий у попону. Тільки крізь прорізи видніли його великі лагідні очі та стрункі ноги, що здавалися вилитими зі сталі. За ним крокував Уеб, а позаду — наш доморослий, малий англієць Джек Гуз, вбраний у новий сурдут поверх куртки і в жокейських чоботях. На дорогу я гукнув йому крізь відчинене вікно:

— Тримайся там, Кубо!

Він зняв шапку й, показуючи на Нотибоя, весело відповів чистісіньким, зовсім не лондонським, а бужанським діалектом:

— Вони, ясновельможний графе, побачать тільки його ваді

Снідали ми поспіхом, однак тітка знайшла досить часу, щоб, п'ючи каву, прочитати, що пишуть газети про перевезення батькових колекцій до Варшави. Аж дивно, які жінки вразливі до будь-якої похвали в пресі на адресу близьких їм чоловіків. Тітка вся розквітла від радості, вона була просто незрівнянною, коли, щохвилини відриваючись

від читання, поглядала крізь окуляри на мене з обожнюванням, а на Анельку — допитливо, і час від часу повторювала безапеляційним тоном:

— Нічого не перебільшили! Ти завжди був такий!

Я дякував богові, що при цьому не було якогось чоловіка-скептика; тоді в мене справді був би дурний вигляд.

Настав час дамам перевдягатись. Виходячи з кімнати, тітка вдавано байдуже сказала:

— Нам треба поспішити, бо я пообіцяла молодій Завіловській, що візьму її на скачки; вона мала їхати з батьком, але в нього кілька днів тому був напад подагри.

Вона вийшла, а ми з Анелькою презирнулись; вона хитро посміхнулась кутиками губів, а я промовив:

— Анелю, нове сватання!

Вона приклала палець до губів, ніби застерігаючи мене, щоб я не говорив голосно, і зникла в своїй кімнаті, та через хвилину її гарненька голівка вистромилася в прочинені двері...

— Я згадала, що ти не запросив панни Гільст!

— Так, не запросив.

— Чому?

— Бо я люблю зустрічатися з нею наодинці,— відповів я, сміючись.

— Ні, справді, чому ти її не запросив?

— Якщо хочеш, то можу ще запросити.

— Як ти хочеш, — кинула вона, знову ховаючись за дверима.

Однак я волів не запрошувати панни Гільст.

Через годину ми вже в'їздили в Бельведерські алеї. Анелька була в кремовій сукні, прикрашеній мереживом. Я так навчився говорити їй усе очима, що вона легко прочитала в них моє захоплення; я вгадав це по її порожевілому, зніяковілому личку. Дорогою ми зупинились перед віллою Завіловських, ледве я встиг подзвонити, як двері розчинились, і панна Гелена, вбрана в сіро-сріблясту сукню, стала переді мною, а точніше, велично пройшла мимо, ледь кивнувши мені головою. Її не можна назвати гарною: блондинка, з холодними блідо-голубими очима, похмурим обличчям, дуже манірна. Її вважають зразком вихованості, я охоче погодився б із цим, якби добрим вихованням називали манірність. Ставлення її до мене таке ж холодне, як і її очі, навіть занадто холодне, щоб могло бути щирим. Це просто метод, яким вона розраховує дражнити моє самолюбство, і метод нерозумний, бо він мене не підохочує, а викликає нудьгу. Тому я приділяю панні Завіловській лише стільки уваги, скільки цього вимагає звичайна ввічливість.

Сьогодні я, правда, займався нею трохи більше, вона мала відіграти для мене роль громовідводу, тобто привертати до себе увагу цікавих і розсіювати підозри, що могли б виникнути в них, якби вони побачили поруч зі мною в моєму екіпажі Анельку. Незабаром рушили далі, але їхали повільно, — день був чудовий, і багато людей їхало на скачки, екіпажам не видно було кінця й краю. Перед нами й позаду нас я бачив

море парасольок, це було гарне видовище, — їхні барви яскраво вигравали на сонці, а під ними в різноколірнім затінку видніли жіночі голівки з ніжними, витонченими рисами. Було відносно багато вродливих жінок, але їм не вистачає темпераменту; я не помічав його навіть у дам із фінансової аристократії, які скоріше тільки вдають, що він у них є. Але відкриті екіпажі, подекуди оригінальна упряж, переважно світлі жіночі туалети, що мінілись на тлі зелені дерев, — все це скупчення святково вбраних людей і породистих коней надавало процесії дуже вишуканого, не позбавленого мальовничості вигляду. Я був радий, що рух і товкотнеча навколо приємні для Анельки, розважають її. Відповідаючи на мої зауваження, вона вдячно поглядала на мене, наче це я влаштував для неї таку розвагу. Сидячи навпроти, я міг вільно па неї дивитись, хоч частіше звертався до панни Завіловської, від якої віяло холодом, як від графіна з крижаною водою, і яка почала вже просто забавляти мене, — здавалося, що коли вона відповідав на мої запитання й терпить моє товариство, то робить це тільки через добре виховання і світську ввічливість. Я навмисне став ще люб'язнішим з нею, але з відтінком добродушного гумору, це врешті почало її дратувати. Та ось ми доїхали до Мокотівських Полів. Для тітчиного екіпажа було залишене постійне місце біля трибуни, — і враз нас оточили знайомі з білетами на капелюхах, щоб привітати тітку й висловити захоплення чудовою, багатообіцяючою статурою Нотибоя. Один дуже відомий кіннозаводчик сказав їй, що кінь чудовий, може, тільки не досить тренований, проте вночі йшов дощ, і ґрунт м'який, отже такий сильний рисак, як Нотибой, має всі шанси перемогти. Мені здалося, що він сказав це іронічно, і я трохи занепокоївся, — поразка Нотибоя зіпсувала б весь день тітці, а отже й мені, бо її поганий настрій зіпсував би нам розвагу. Я пройшов уздовж ряду екіпажів, оглядаючи на ходу поле й видивляючись знайомих. Людей було повно, трибуни здавались однією суцільною темною масою, серед якої виділялись яскравими плямами жіночі сукні. Вся арена була оточена широким кільцем глядачів. Міський вал теж чорнів від юрм. По обидва боки трибун, наче два крила, тяглися два безконечні ряди екіпажів, кожен з них скидався на кошик з квітами.

Кроків за сто від трибун я побачив у колясці задерикуватий носик і рожеве личко Снятинської. Коли я підійшов привітатись, вона сказала мені, що її чоловік пішов розшукувати панну Гільст, і, не переводячи подиху, засипала мене запитаннями: як здоров'я тітки й пані Целіни?

Чи є Анелька на скачках? Як вона з матір'ю може поїхати до Гаштейна, якщо пані Целіна не підводиться з ліжка? Чи виграє Нотибой? А що буде, коли він програє? Скільки гостей буде в мене на обіді? Поки я стояв біля коляски й слухав її, то помітив, що в неї надзвичайно добрий вираз очей і дуже гарненька ніжка; а щоб відповісти на всі її запитання разом, так, як вони й були задані, мені були б потрібні — як каже шекспірівська Розаліна — уста Гаргантюа. Тому, відповівши п'яте через десяте й попросивши, щоб вона з чоловіком після скачок їхала просто до мене, я теж пішов слідом за Снятинським шукати Клара, вважаючи, що мені треба хоча б підійти до її екіпажа. Виявилося, що він стоїть недалеко від тітчиного. Клара скидалась на горбочок, вкритий квітками геліотропа. Її оточили артисти й меломани, вона весело

розмовляла з ними. Побачивши мене, злегка нахмурилась і привіталася зі мною трохи холодно, але я розумів, що досить якогось мого теплого, дружнього слова, щоб ця холодність змінилася щирою сердечністю. Однак я залишився дуже стриманим і після п'ятнадцятихвилинної ввічливої, церемонної розмови пішов далі, перемовився на ходу кількома словами з іншими знайомими й повернувся до нашого екіпажу, бо за цей час скінчилися два перших змагання й настала черга Нотибоя.

Я глянув на тітку: в неї був урочистий вираз обличчя; але помітно було, що вона докладає зусиль, щоб зберігати холоднокровність. Зате Анелька була занепокоєна. Ми довгенько чекали, поки вивели коней, їх чомусь зважували довше, ніж звичайно. Тим часом прибіг Снятинський, вже здалека вимахуючи довгими руками й показуючи нам білети, куплені на тоталізаторі.

— Я поставив мільйони на Нотибоя! — вигукнув він. — Якщо він мене підведе, я вимагатиму закладну на Плошів.

— Сподіваюсь, — поважно почала тітка, — що ви...

Але вона не закінчила: в цю хвилину над темною масою людей, що стовпились біля трибуни, замайоріли різнобарвні жокейські куртки. Коней виводили на бігову доріжку. Деякі з них, опинившись на волі, відразу ж чвалом мчали до того місця, звідки починалися скачки; інші йшли повільним, спокійним кроком. Після старту наїзники проїхали чвалом мимо нас щільною групою, не дуже швидко, тому що мав бути ще другий забіг і треба було берегти коней. Та вже на другому повороті ряд розтягнувся ланцюгом. Здавалося, ніби вітер розвіяв по дорозі купку квіткових пелюсток. Попереду мчав жокей у білому вбранні, за ним — у голубому з червоними рукавами і в червоній шапочці, далі мчали двоє поряд, один весь у червоному, другий — в червоно-жовтому, а наш оранжевий Куба займав передостаннє місце, маючи позаду себе жокея в білому з синім. Однак такий порядок утримувався недовго. Коли коні досягли протилежної межі круга, в екіпажах зчинилась метушня; найбільш цікаві жінки ставали на сидіння, щоб не пропустити жодного епізоду скачок; за їхнім прикладом це ж саме вчинила й тітка, яка вже не могла більше всидіти на місці.

Анелька поступилася своїм місцем панні Завіловській, яка після недовгих церемоній стала поруч із тіткою, а я поставив Анельку на передньому сидінні, і тому, що вона не мала на що опертись, я став поряд з нею й підтримував її за руку. Признаюсь, у ці хвилини я менше думав про скачки, ніж про те, що ця ніжна, дорога рука лежить у моїй і не виривається. Тітчина спина трохи затуляла мені видовище, але, звівшись навшпиньки, я окинув поглядом усе поле і жокеїв, які вже досягали повороту по той бік поля. Здалеку вони були схожі на якихось світлих жуків, що летіли в повітрі. З такої відстані біг здавався повільним, і в рухах передніх та задніх кінських ніг було щось механічне. Все ж цей різноколірний ланцюг, який, здавалося, рухався повільно, швидко залишав позаду себе простір. Жокеї знову помінялись місцями. Попереду весь час ішов білий жокей, за ним — червоний, а третє місце тепер займав наш Куба. Інші дуже відстали, відстань між ними й передніми з кожною хвилиною збільшувалась. Видно, Нотибой був непоганим конем. На мить я втратив їх усіх з очей, але побачив їх

знову, коли вони промчали мимо нас. Червоний жокей уже ось-ось наздоганяв білого, а Куба був ще ближче до них обох. Тепер я знав, що білий відстане, тому що в його коня боки були вже такі мокрі й блискучі, немов облиті водою. Червоний жокей був грізним суперником, проте я подумав, що в найгіршому разі Нотибой здобуде другу нагороду, і поразка не буде цілковитою. Підбадьорило мене й те, що ішов він так незворушно і так спокійно й рівномірно викидав ноги, паче виконував якусь повсякденну роботу. Зацікавлення глядачів наростало з кожною хвилиною.

— Нотибой програв? — спитала мене пошепки Панелька, побачивши, в якому порядку пробігли коні мимо трибуни.

— Ні, люба. Вони мають зробити ще одне коло, — відповів я, легенько стискаючи її руку.

Вона й зараз не забрала руки. Правда, вся її увага була прикута до скачок. Коли коні появились з-за повороту дороги, що його затуляла від нас трибуна, Куба був уже другим; а кінь білого жокея так знесилів, що й троє вершників, які були позаду, почали наздоганяти його. Всім було ясно, що боротьба провадитиметься лише між червоним жокеєм і оранжево-чорним. Куба ще більше наблизився до червоного, між ними тепер була відстань, на якій могло б поміститися п'ятеро чи шестеро коней; так вони обскакали значну частину поля. Зненацька шум на трибунах сповістив нам, що відбувається щось незвичайне. Я побачив: Куба рішуче наздоганяв свого супротивника. Шум на трибунах перейшов у голосні розмови. Анелька так захопилася видовищем, що сама тепер почала нервово стискати мою руку, шохвилини запитуючи: "Що там? Що там?" Вершники були вже на лівому боці поля. Червоний кілька разів шмагнув свого коня, і той рвонувся вперед, але Нотибой мало не доторкався до нього мордою. Шаленим чвалом обидва примчали до трибуни, і вона знову затулила їх від нас. За кілька секунд змагання мали скінчитись. На трибунах запала тиша, яка за мить змінилася вигуками. Багато людей побігли до мотузок, що ними було оточене поле, і в цю мить ми побачили червоні ніздрі й голову коня з витягнуною, мов струна, шиєю, а над нею щось оранжево-чорне, і все це промчало, як вихор. На трибуні пролунав дзвінок — перемога була за нами.

Червоний жокей лишився далеко позаду.

Треба віддати належне тітці — вона зуміла тримати себе в руках; тільки на лобі в неї виступило кілька крапельок поту, і вона почала обмахуватись хусточкою. Анелька була схвильована, рада й щаслива. Ми обоє стали вітати тітку, навіть панна Завіловська промовила кілька французьких фраз, наче взятих із "Бесід" пані Бокель. Незабаром наш екіпаж оточили. знайомі,— тріумф був повний.

Я теж був у захваті від того, що Анелька стискала мою руку. Даремно казав я собі, що, може, вона це робила несвідомо, тому що нерідко жіночій опір слабне в хвилини глибокого хвилювання й самозабутнього захоплення якоюсь розвагою, гарними краєвидами або ще чимось незвичайним. Тоді нервові напруження порушує звичайну душевну рівновагу, що цілком зрозуміло. Саме в такому стані була Анелька, а я, припустивши, що вона вже перестає боротися з почуттям, яке охопило її, вирішив бути

наполегливим.

Думаю, що в Плошові матиму для цього нагоду. Завтра ми туди повертаємося. Сьогоднішній званий обід, розмови й розваги зіграли роль кількох крапель наркотику. Анелька навіть не здогадується, скільки щастя чекає нас обох, для цього вона повинна тільки віддати мені своє серце повністю, без ніяких застережень.

Хоча тітка й попередила пані Целіну, що, можливо, вони з Анелькою заночують у Варшаві, але ми збирались їхати ще сьогодні після званого обіду; проте нас затримав один випадок. Обід і чай затяглися до десятої години вечора, коли поїхали останні гості, тітці сказали, що Нотибой захворів. Зчинилася велика метушня. Поки послали до ветеринара, поки його знайшли, була вже північ. Тітка не хотіла слухати про від'їзд.

Анелька захотіла повернутись додому, але, побачивши, що я маю намір під будь-яким приводом супроводжувати її до Плошова, — злякалася. Тітка сказала, що, приїхавши так пізно, вона розбудить весь дім і матір, а потім додала:

— Леон не образиться на мене за те, що тут я завжди у себе вдома, отже, і ти тут у мене в гостях. Це так само, якби я віддала Леонові Плошів, а сама жила там далі й тебе з матір'ю не відпустила б, поки Целіна не видужає.

Ці слова остаточно переконали Анельку, що вона повинна залишитися.

Зараз третя година ночі. Вже розвиднюється, але на подвір'ї й біля стаєнь ще миготять ліхтарики людей, які доглядають за Нотибоем. Коли ми розходилися спати, тітка сказала, що вона ще один день побуде в Варшаві. Тоді я об'явив, що залишив у Плошові важливі документи й поїду завтра по них, а разом відвезу Анельку. Ми будемо з нею самі, і я більше не вагатимусь. Вся кров приливає мені до серця, коли подумаю, що, може, везиму мою кохану, пригорнувши її до своїх грудей, почую признання, що й вона кохає мене так само, як я її.

Хмарно, мрячить дощ, але вже світає. Всього кілька годин відділяє мене від тієї хвилини, коли почнеться нове життя. Звичайно, я не сплю й не міг би заснути нізащо в світі. Я не відчуваю ніякої втоми, повіки мої не обважніли.

Я пишу й згадую. В своїй долоні ще відчуваю тепло Анельчиної руки, тремтіння її пальців, які не виривалися від мене. Я сформував цю душу, виховав її, розвинув і підготував до кохання: я немов полководець, який усе передбачив, обміркував, розрахував, але все-таки не спить перед днем, коли має вирішитись його доля.

Зате Анелька спить там, у другому кінці будинку, і я вірю, що навіть її сон — мій спільник; може, вона бачить мене вві сні й простягав до мене руки. Коли я про це думаю, по мені аж мурашки бігають.

У нашому бутті, в цьому світі зла, нерозумності, непевності й ненадійності є одне, заради чого варто жити, безсумнівне, сильне, як смерть, — це кохання. І, крім нього, немає нічого...

6 червня

Сьогодні я відвіз Анельку, а зараз запитую себе: чи я не збожеволів? Ні! Я не привіз її в обіймах, не почув від неї освідчень! Мене так рішуче відштовхнули, з таким обуренням і так почервонівши від сорому, що я був зовсім знищений! Що це означає?

Чи в мене немає ані краплі глузду, чи в неї немає серця? З чим я борюся? Об що розбилися мої сподівання? Чому вона мене відштовхує? У мене в голові зробився такий хаос, що я не можу ні думати, ні писати, ні розмірковувати, — тільки весь час повторюю те ж саме запитання: об що я товчу себе?

7 червня

Я припустився якоїсь величезної помилки, чогось у цій жінці не добачив і не врахував. Два дні я намагався зрозуміти, що мене спіткало, але через хаос у голові не міг думати. Зараз я взяв себе в руки й хочу тверезо розібратися в становищі. Все було б ясно, якби Анельку захищало її кохання до чоловіка; тоді я зрозумів би її ображену сором'язливість і обурення, з якими ця жінка, така лагідна й сумирна, відштовхнула мене. Однак я не можу цього припустити. В мене ще залишилось досить розуму, щоб збагнути, що бачити все чорним — це така ж сама помилка, як і бачити все в рожевому світлі. Звідкіля в неї могло взятись кохання до Кроміцького? Зважимо все ще раз. Вона вийшла за нього, не кохаючи; за той час, що вони провели разом, він устиг обманути її довір'я; продав її родинне гніздо і цим довів її матір до того, що вона захворіла. Дитини в них немає. Взагалі дитина не спонукає жінку сильніше любити свого чоловіка, а привчає тільки більше рахуватися з ним, інакше кажучи, міцніше зв'язує шлюб, але не єднає сердець. Анелька не належить також і до тієї категорії жінок, які після весілля раптом спалахують коханням до чоловіка, бо такі жінки або сильніше, ніж вона, тужать за чоловіком, або легше заводять коханця. Я говорю це так грубо, що собі самому завдаю болю, але навіщо щадити себе? Я цілком певен, що в Анельки немає до Кроміцького ніякого почуття, яке було б хоч трохи схоже на кохання, більше того, вона навіть не поважає його, а тільки не дозволяє собі зневажати його, — такий стан її душі. Як на мене, це все доведено раз і назавжди, якщо це не так, то я сліпий.

Якщо Анельчипе серце тоді, коли я повернувся на батьківщину, було *tabula rasa*[52] то я безперечно на цій *tabula rasa* щось написав, адже в інших випадках мені не раз вдавалося це зробити, а цього разу для мене це було важливіше, ніж будь-коли; я пробудив в Анельчиній душі почуття дружби, жалості, пробудив спогади, нічого не обминаючи, все беручи до уваги, володіючи тією силою, яку дає справжня любов. Зараз я хапаюсь за голову й кажу собі: "Чоловіче, ти ж не провінційний "лев", упевнений, що жодна жінка не може бути до тебе байдужою, то чи не самообманював ти себе, вважаючи, що вона тебе кохає і серце її належить тобі?"

Де ж докази, що я помилився? Насамперед її опір.

Але ж я ніколи й думати не смів, що вона не опиратиметься. Я припускаю, що якась заміжня жінка до нестями закохалася в іншого чоловіка; та чи можна припустити, що й вона не опиратиметься й не боротиметься сама з собою і зі своїм коханим аж до останніх сил?

Опір не породжується любов'ю, але якщо ці дві сили можуть існувати поруч, як два птахи в гнізді, то вони не виключають одна одну.

Я веду цей щоденник не лише тому, що це стало вже моєю другою натурою і моєю пристрасстю, не лише тому, що це єдина можливість вилити душу, а й тому, що це

допомагає мені знову все пригадати, наново охопити розумом весь перебіг подій і в усьому розібратись. От і зараз я перечитую сторінки, на яких записана вся історія моїх стосунків з Анелькою після мого повернення до Плошова; тут зафіксовані мало не кожний її погляд, кожна наша розмова, кожна її усмішка й сльоза, кожний помічений мною порух її душі. І я не помиляюсь, ні, цей аналіз правильний! Це були слова, сльози, погляди й усмішки жінки, може, нещасливої, але небайдужої.

Моя поведінка не могла не вплинути на неї. Адже я не сліпий: в мене розривається серце, коли бачу, як вона з кожним днем усе більше худне, марніє, як її обличчя стає ніби все меншим, а руки — все прозорішими, — і в мене волосся на голові найжачується від страху, коли я подумаю, що ця душевна боротьба коштує їй здоров'я. Однак усе це незаперечні докази. Її серце й думки зайняті мною. Власне тому вона така ж нещасна, як і я, — а може, ще нещасніша.

Я перечитав те місце, де пишу, що навіть не осмілювався думати, що Анелька не опиратиметься мені. Правда, так було спочатку, після мого повернення до Плошова, але останнього разу, коли ми поверталися з Варшави, я вже плекав якісь надії і помилився. Вона не зробила мені найменшої поступки, не виявила ніякого співчуття, не хотіла слухати мене, наче мої слова були блюзнірством; я бачив у її очах гнів і обурення, вона вирвала в мене свої руки, які я вкривав поцілунками, і весь час повторювала: "Ти мене ображаєш!" Її рішучість легко перемогла мою, бо я не сподівався такого вибуху. Ох! Як Анелька розгнівалася, вона навіть погрожувала мені, що вийде з екіпажа й піде пішки під дощем до Плошова. Слово "розлучення" обпекло її, мов розпечене залізо. Я нічого не домігся ані вибухами гніву, ані зухвальством, ані благаннями й освідченнями в коханні; все сприйнято Анелькою як зло, як образа, все було відкинуто й розтоптано. Сьогодні, коли я бачу, як вона ходить тут по кімнатах, знову лагідна й сумирна, мені здається, що тоді зі мною була якась інша жінка. Не буду нічого приховувати від себе. Я зазнав такої повної поразки, що якби в мене вистачило сили, якби я мав ще якусь мету в житті, то повинен був би сьогодні виїхати звідси.

Навіть коли припустити, що вона мене кохає, то що мені з того, якщо її кохання ніколи не розірве тих пут, які його зв'язують, ніколи не вирветься назовні, не відкриється мені жодним словом, жодним вчинком? Так само я можу собі уявити, що мене кохають давньогрецька Єлена, Клеопатра, Беатріче або Марія Стюарт! Таке і її почуття, яке нічого не хоче й нічого не вимагає. Може, її серце й належить мені, та яке це несміливе й безсиле серце!

Вона, може, позує перед собою в ролі благородної героїні, яка жертвує любов'ю в ім'я обов'язку, — і видається собі через це гарною. Заради цієї втіхи варто щось зробити! Гаразд! Жертвуй мною, але якщо ти думаєш, що багато чим жертвуєш, зрікаючись свого кохання, і задовольниш цим вимоги обов'язку, — то ти помиляєшся!

Я не можу, не можу більше про це ані думати, ані спокійно писати!

8 червня

Кокетка — це той самий лихвар; вона дає мало, а вимагає величезних процентів. Сьогодні я більш спокійний, можу тверезо думати, тому повинен признатись, що не

можу звинувачувати Анельку в кокетстві. Вона нічого мені не обіцяла й нічого не вимагала. Те, що я в Варшаві вважав невинним кокетуванням з її боку, було просто хвилиним гарним настроєм і веселістю. Це я призвів до того, що сталося, я сам зробив багато помилок і сам у всьому винен.

Знати щось і брати до уваги — це зовсім різні речі. Ми можемо чудово розбиратися в чужих для нас душевних почуттях іншої людини, але, спілкуючись з нею, ми найчастіше виходимо тільки з власних поглядів. Так трапилось і зі мною. Я знав, принаймні відчував, що я й Анелька — двоє настільки різних людей, ніби ми жителі двох різних планет, але не здатний був про це весь час пам'ятати; я підсвідомо надіявся, що в даному разі вона вчинить так, як вчинив би я на її місці.

І хоч я відчуваю, що під сонцем ми найбільш не схожі одне на одного люди, що ми — як два полюси, але ще й зараз я пишу це й ніби дивуюсь: мені ще важко при звичаїтись до цієї думки. Та все ж це правда. Я в тисячу разів більш подібний до Лаури Девіс, аніж до Анельки.

Тепер я зрозумів, об що я розбився.

Об догматичну прямоту її душі.

Це та властивість, що її я втратив уже давно, і відсутність її зробила мої думки розкутими й вільними, хоч разом із тим зародила в мені смертельну недугу й стала моєю трагедією.

Зараз я це добре розумію — може, ще не досить глибоко, бо я чоловік настільки складний, що втратив здатність розуміти простоту... "Чую голос твій, але тебе не бачу"... Я страждаю своєрідним духовним дальтонізмом і не розрізняю деяких кольорів.

У мене не вкладається в голову, як можна кожну істину, хоча б і освячену віками, не роздивитися з усіх сторін, не розкласти її на частини, на часточки, атоми, — одне олово, розкласти доти, аж поки вона розсиплеться на порошок, і її неможливо буде скласти знову в одне ціле.

А в Анельки не вкладається в голову, як можна правило, визнане моральним і освячене релігією, не вважати обов'язковим для себе.

Мені однаково, чи це переконання в неї усвідомлене, чи інстинктивне, вироблене власним розумом, чи набуте, — досить того, що воно вже ввійшло в її натуру.

Такі Анельчині погляди виявилися вже в тому, що вона казала з приводу Корицької: "Все можна довести, але коли робиш щось погане, сумління завжди говорить тобі! "Погано! Погано!" — і його нічим не переконаєш".

Тоді я не надав її словам належного значення. В Анельки немає жодних вагань, жодних сумнівів. Душа її відділяє полу від зерна так старанно, що про те, щоб вони змішались, не може бути й мови. Вона не намагається створювати собі власні правила, вона бере їх готовими в релігії і в загальноприйнятій моралі, але так глибоко переймається ними, що вони стають її власними, входять у її плоть і кров.

Чим таке розрізнення людиною добра і зла більш прямолінійне, тим воно більш упевнене й невблаганне. В цьому моральному кодексі немає обставин, які зм'якшують провину. Оскільки за цим кодексом заміжня жінка має належати своєму чоловікові, то,

якщо вона віддається іншому, вона чинить погано. Тут не дозволяється ніяких обговорень, тлумачень, міркувань, — а тільки: праведники — направо, грішники — наліво, над усіма ними боже милосердя, але між ними — нічого, ніякої середини.

Це кодекс "високоповажаного Варфоломія і добродісної Магди", він такий примітивний, що такі люди, як я, перестають його розуміти. Нам здається, що життя й людські душі надто складні щоб уміститися в цей кодекс. І справді, може, нам і не треба в нього вміщатися. На жаль, ми не винайшли нічого іншого, тому метаємось, немов заблукані птахи, в порожнечі й тривозі.

Проте більшість жінок, особливо в Польщі, ще визнають цей кодекс. Навіть ті, котрі в житті відступають від його приписів, не дозволяють собі ані на мить засумніватись у його законності й святості. Де він починається, там кінчаються будь-які міркування.

Поети неправильно уявляють собі жінку як загадку, як живого сфінкса. В стократ більшою загадкою, в стократ більшим сфінксом є чоловік. Здорова жінка, не істеричка, може бути злою чи доброю, сильною чи слабою, але духовно вона простіша від чоловіка. Її в усі віки й часи задовольняли десять заповідей, незалежно від того, дотримується вона їх або, через свою слабкість, порушує.

Жіноча душа настільки догматична, що в деяких жінок, яких я знаю, навіть атеїзм набирає релігійного характеру.

Дуже часто в деяких жінок гострий розум, глибина мислення і високий політ думки поєднуються із схилинням перед кодексом "добродісної Магди".

Жіноча душа чимось подібна до колібрі, яка вміє вільно літати поміж густих заростей, не зачепивши жодної галузки, не зворухнувши жодного листочка.

Це можна сказати насамперед про Анельку. В ній найбільша витонченість почуттів і думок поєднується з найбільшою простотою моральних понять. Її десять заповідей такі ж, як і Магдиних десять заповідей, тільки в Магди вони вишиті на сировому полотні, а в Анельки — на тонкій, як мереживо, тканині.

Чому я про це говорю? Тому що для мене це не якесь абстрактне питання, а майже питання життя; я говорю про те, що мені болить і що є моїм нещастям, бо відчуваю, що тих простих десять заповідей не зможу перемогти своєю складною і заплутаною філософією любові. Та як я можу перемогти, коли сам не вірю беззастережно в цю філософію, а часто навіть просто в ній сумніваюсь, у той час як Анелька вірить у свої заповіді спокійно й непорушно.

Тільки ті уста, що вже пили із джерела сумнівів, можна переконати, що заборонений поцілунок не гріх. Релігійну жінку кохання може підхопити й понести, мов ураган — тріску, але вона ніколи не визнає цього.

Чи пощастить мені коли-небудь звабити Анельку? Може, глибокий розпач, що охопив мене зараз, тимчасовий, може, завтра я з більшою надією дивитимусь у майбутнє, але сьогодні це здається мені майже неможливим.

Колись я написав у цьому щоденнику, що в нас у деяких сім'ях дівчатам прищеплюють скромність, як віспу. І мені слід рахуватися з тим, що правила "жінка повинна належати своєму чоловікові", в яке Анелька свято вірить, вона дотримується

ще й через свою сором'язливість, яка так зрослася з її натурою, що мені в стократ легше уявити собі Анельку мертвою, аніж що вона відслоняв при мені груди.

І я ще можу обманювати себе, можу щось чекати від такої жінки? Це просто безглуздя!

То що ж мені робити? Виїхати?

Ні, не виїду! Не хочу й не можу!

Залишусь. А оскільки моє кохання безглузде, я діятиму безглуздо. Досить планів, розрахунків, передбачень. Нехай буде, що вона хоче і як хоче! Інша дорога не приведе ні до чого.

9 червня

Анелька не щасливіша за мене. Те, що я сьогодні побачив, переконало мене, що і в її душі точиться тяжка боротьба, й сили для цієї боротьби вона мусить черпати лише в самій собі. Думки мої так плутаються, що я ніяк не можу заспокоїтись.

Після від'їзду Завіловського з дочкою, які сьогодні були в Плотові, коли тітка почала навмисне вихваляти достоїнства панни Гелени, мене раптом охопила злість; я був стомлений, невиспаний, рознервований і роздратовано закричав:

— Гаразд! Якщо вам більше хочеться, щоб я одружився, аніж щоб був щасливим, то можу хоч завтра посвататись до панни Завіловської, бо зрештою й мені все байдуже!

Звичайно, зрозуміло було, що я це кажу в пориві роздратування, а не обдуманно, що я ніколи цього не зроблю, однак Анелька зненацька стала біла як папір. Вона схопилася з місця й почала розв'язувати шнурки штори, руки в неї тремтіли, мов у лихоманці. На щастя, тітка нічого не помітила, бо сама була страшенно збентежена. Вона щось відповідала мені, але я не пам'ятаю, що саме, в ту хвилину для мене нічого не існувало, крім Анельки. Правда, я часом думав, що займаю якесь місце в її серці, та думати — це одне, а бачити — зовсім інше. До кінця свого життя не забуду того блілого обличчя, тих тремтячих рук! Тепер я мав незаперечний доказ, бо її хвилювання не можна було пояснити моїм раптовим спалахом. Несподівана звістка не лише про одруження, а й навіть про смерть байдужої їй людини не примусила б її так збліднути.

Кілька днів тому я думав: "Що мені з того, що вона мене кохає, коли вона завжди приховуватиме своє кохання?".

А сьогодні, коли я на власні очі пересвідчився, що вона мене кохає, всі мої сподівання враз воскресли, всі сумніви зникли; мені знову ввижалась перемога, я знову повірив, що настане час, коли її кохання стане сильнішим за неї, тоді я обійму її, вона стане моєю.

На жаль, я майже одразу переконався, що це помилка. Коли тітка, сказавши щось, вийшла, може, щоб десь тихенько в куточку витерти сльози від образи на мене, — я покvapливо підійшов до Анельки й промовив:

— Анельцю! Я за всі скарби світу не оженився б на панні Завіловській, але зрозумій: у мене й так багато горя, а тут ще й з цим не маю спокою. Ти ж краще за всіх знаєш, що цього ніколи не станеться.

— Чому ж... Я була б рада, якби так сталося, — насилу мовила вона.

— Неправда! Я бачив, як ти зблідла, бачив!

— Вибач, я піду...

— Анелько, але ж ти мене кохаєш! Не обдурюй себе й мене: ти мене кохаєш.

У неї знову побіліли губи.

— Ні,— відповіла вона швидко.

— І боюсь, що я тебе зненавиджу.

Вона пішла до матері. Я знаю, коли жінка бореться сама з собою, їй часто так здається, і її гірке й заборонене кохання набирає саме такого забарвлення; та все ж Анельчині слова загасили мою радість, мов свічку. В житті багато речей, які хоч і цілком природні, але яких просто неспроможні витерпіти людські нерви. Зараз я глибоко усвідомив одну істину, яку я знав ще й раніше, яку знають усі, що кохання до чужої дружини, якщо воно тільки зветься коханням, — це велика підлість, а якщо це кохання справжнє, воно — велике нещастя, і тим більше нещастя, чим більше ця жінка гідна кохання. Мене страшенно мучить гірка цікавість: що було б, якби я сказав Анельці: "Або ти зараз обіймеш мене й признаєшся, що кохаєш, або я в тебе на очах пущу собі кулю в лоб!" Знаю, що це було б негідно, я ніколи на такий підступ і насилля не наважився б, ні!.. Для цього я все-таки надто порядна людина... Однак не можу стриматись, щоб не запитати себе: а що тоді сталося б? І майже певен, що Анелька, може, й не пережила б свого горя, а водночас і свого презирства до мене, — але вона не здалася б. Думаючи про це, я її проклинаю і разом з тим ще більше обожаю, ненавиджу й ще сильніше кохаю. Скажу відверто: на мене звалилось велике нещастя. Найгірше те, що я не бачу порятунку від нього, бо в мене немає сили, щоб вирватись із цієї пастки. До поривів непереборної пристрасті, які та жінка завжди викликала в мене, тепер долучилась якась собача прив'язаність. Я огортаю її думками, поглядом, дивлюсь і не можу надивитись на її очі, коси, губи, плечі, й відчуваю, що вона для мене вже не лише найжаданіша жінка, а й найдорожча в світі людина. З жодною жінкою мене не зв'язував такий подвійний і нерозривний зв'язок. Часом її вплив на мене вдається мені просто незбагненим, а часом, я пояснюю його собі і — як завжди — якнайгірше для себе.

Я жив поспішливо й перейшов уже свій зеніт. Тепер моя дорога спускається вниз, у холод і морок. Та я відчуваю, що в цій єдиній жінці я знову віднайшов би свою молодість, силу й бажання жити. Коли я втрачу Анельку, то втрачу й життя, а залишиться тільки існування, похмуре, як провісник смерті. Тому я кохаю Анельку не тільки чоловічою пристрастю й серцем, а й усією силою інстинкту самозбереження, у цьому коханні шукаю також рятунку від страху небуття.

Анелька цього не знає; але гадаю, що вона мене дуже жаліє, бо ж і я, ставлячись до неї немилосердно, віддав би душу за те, щоб їй було легше. Як же мені не говорити, що кохання до чужої дружини — нещастя, коли воно доводить чоловіка до того, наприклад, що він змушений терзати жінку, за спокій якої радо віддав би своє життя!

І на кожному кроці — тисячі таких зачарованих кіл! Зрештою, ми обоє глибоко нещасні. Але ти, Анелько, все-таки маєш якусь опору в житті, маєш свій догмат, а я —

наче той човен без керма і без вітрил.

Чогось мені нездужається. Я погано сплю, а точніше, зовсім не сплю, та воно й не може бути інакше. Справді, мені хотілося б захворіти серйозно, пролежати із місяць без свідомості, непритомному, відпочити за все життя. Це були б мої канікули. Вчора Хвастовський довго придивлявся до мене й філософствував; сказав, що в мене нервова система тієї людської породи, яка вже відживає, але разом з тим я успадкував ще великий запас фізичних сил. Думаю, він має рацію; якби не це, то я не міг би дати ради зі своїми нервами. Хто знає, чи не тому почасти моє почуття цілком поглинуло мене, адже моїм силам потрібний був якийсь вихід, і, не знайшовши його ні в науці, ні в будь-якій діяльності, вони, мов потік, ринули в одне русло: кохання до жінки.

Але, через мої нерви, цей потік каламутний, бурхливий і тече криво. Так, найголовніше, що він тече криво!

Скільки в мене переживань щодня! Сьогодні надвечір прийшла до мене моя любатітка й почала просити пробачення за те, що хвалила панну Завіловську. А я, цілуючи її руки, вибачався за своє роздратування.

— Присягаюсь тобі, я більше про неї не згадаю, — казала вона. — Звичайно, любий Леоне, я від усієї душі хотіла б, щоб ти одружився, адже ти останній в роду, але, бачить бог, я найбільше хочу, щоб ти був щасливий, мій дорогий, любий хлопчику.

Я заспокоював її, як міг, а вкінці сказав:

— Тітонько, ви ж знаєте, що я певною мірою баба, нервова баба!

Але тітка одразу ж обурилась:

— Ти баба? Кожен може помилятись, але якби всі мали такий розум і таку вдачу, як у тебе, то на світі все велося б інакше!

Хіба розвієш такі ілюзії? Часом мене охоплює розпач, і я кажу собі: "Що мені робити в цьому будинку, серед оцих жінок, які запозичили в ангелів усі їхні чесноти? Мені вже пізно навертатися в їхню віру, а, залишаючись таким, яким я є, скільки можу завдати їм горя, розчарувань і нещастя!"

10 червня

Сьогодні я одержав два листи: одного від мого нотаріуса в Римі, другого — від Снятинського. З Рима мені повідомляють, що перешкоди з боку італійського уряду, які він звичайно ставить до вивезення з країни історичних пам'яток і цінних творів мистецтва, можна буде усунути, а точніше — обійти. Батькові колекції були його приватною власністю, й держава не мала на них ніяких прав, тому їх можна переслати просто, як меблі.

Треба зайнятись переобладнанням будинку в Варшаві, а мені не дуже хочеться цього робити, тому що намір перевезти до Варшави колекції більше мене зовсім не приваблює. Навіщо це мені тепер потрібно? Якщо я не відмовлюсь від свого заміру, то лише тому, що сам стільки розповідав про нього, і в газетах уже багато писали з цього приводу.

В мене зараз такий самий душевний стан, який був під час моїх подорожей після Анельчиного одруження. Тепер знову я все роблю, бачу і сприймаю тільки з думкою

про Анельку, в мене немає жодних безпосередніх вражень. Думки, на дні яких не знаходжу її, здаються мені порожніми, позбавленими будь-якого сенсу. Це переконливий доказ того, як людина може запропастити себе. Сьогодні вранці я читав статтю Бунге під назвою "Віталізм і механістична теорія". Читав з величезним інтересом; Бунге науково обґрунтовує те, що вже давно зринало у мене в голові, але скоріше у вигляді неясних здогадів, аніж твердих переконань. У цій статті наука признається в скептичному ставленні до самої себе й підтверджує не тільки своє безсилля, але й позитивне існування якогось світу, який є чимось більшим, ніж матерія і рух, — його не допоможуть зрозуміти ні фізика, ні хімія. А мені вже байдуже, чи буде той світ надбудовою над матерією, чи буде залежним від неї. Справжня гра слів! Я не вчений і не зобов'язаний бути обережним у своїх висновках, отже наосліп кидаюсь у відчинені двері; і нехай собі наука сто разів каже, що там темрява, я відчуваю, що там мені буде все виднішим, ніж по цей бік. Я читав статтю Бунге з якоюсь гарячковою жадібністю й почуттям величезного полегшення. Лише заскнілі дурні не усвідомлюють, як матеріалізм нас пригнічує, наганяє на нас смертельну нудьгу, як у душі ми боїмося, щоб це вчення випадково не виявилось істинним, як ми чекаємо на нову еволюцію науки і як радіємо, наче в'язні, коли відчиняється яка-небудь хвіртка, через яку можна вирватись на свіже повітря. Вся справа в тому, що дух наш уже такий пригнічений, що ми не насмілюємось ані вільно зітхнути, ані повірити в своє щастя. А я насмілювався, читаючи цю статтю, почував себе так, ніби вийшов на волю із задушливого підвалу. Може, й це тільки хвилинне враження, адже я розумію, що неовіталізм не робить епохи в науці, може, я завтра добровільно повернусь у свою в'язницю... Не знаю! А поки що мені було добре. Щохвилини я повторював собі: "Якщо це так, якщо навіть шляхом скептицизму доходиш до твердої впевненості, що існує надчуттєвий світ, який "сміється з усіх механістичних теорій" і перебуває абсолютно поза сферою "фізико-хімічних відкриттів", — то все можливо: будь-яка віра, будь-який догмат, будь-який містицизм! Отже, можна думати, що існує не лише безмежний простір, а й безмежний розум і безмежна доброта; можна сподіватися, що якась величезна сутана вкривав всесвіт, і під цією сутаною можна знайти притулок, і є над нами чиясь опіка, під якою можна відпочити від пережитих мук. А якщо так, то це добре! Я знаю принаймні, навіщо живу й страждаю! Яка безмірна втіха!

Повторюю ще раз, я не зобов'язаний бути обережним і несміливим у своїх висновках, раніше я вже писав, що скептик ближчий до містицизму, ніж будь-хто. Це я перевірів тепер на самому собі, тому що почав ширяти, мов той птах, якого довго тримали в клітці й випустили на волю, а він тепер літає скрізь і втішається, купаючись у просторі. Я бачив нові сфери, в яких народжувалось нове життя. Не знаю, чи це було на якійсь іншій планеті, чи десь у міжпланетному просторі, але й це життя, і ці поля були зовсім інші, ніж у нас; світло там було ясне й м'яке, в повітрі повівала чудесна прохолода, а головне, що там зв'язок між людською душею й душею загальною значно міцніший, ніж у нас, такий міцний, що неможливо розрізнити, де закінчується особисте й починається загальне. При цьому я розумів, що саме в невизначеності цієї межі

полягає щастя життя в тому світі, бо людина там не виключається зі свого оточення, не протиставляє себе йому, а живе в цілковитій гармонії з ним, а отже, па повну силу загального життя.

Не можна сказати, що то були видіння; я тільки перейшов граничну межу, за якою кінчається чітка робота думки й починаються відчуття, які, проте, були ще певною мірою висновками з попередніх засновків, — але вони зайшли вже так далеко, що стали майже невлотими, наче золота нитка, яку витягаєш до безконечності. Зрештою, я ще не був здатним ані цілком включитись у життя нових сфер, ані як слід злитися з ним, ані відмовитись від самого себе. В якійсь мірі я зберігав свою відокремленість; чогось мені не вистачало, і я, здавалося, щось шукав навколо себе. І раптом я зрозумів, що шукаю Анельку. Звичайно, тільки її, завжди її! Навіщо мені без неї це інше життя? Нарешті я її знайшов, і ми стали блукати разом із нею, як тіні Паоло й Франчески да Ріміні...

Я пишу про це тому, що бачу в цьому страшний доказ того, наскільки всього мене поглинуло кохання до цієї жінки. Хай йому біс! Що може бути спільного між Бунге з його неовіталізмом і Анелькою? Та все ж навіть тоді, коли я розмірковую про сторонні речі, вкінці повертаюся в думках до Анельки. Науку, мистецтво, природу, життя — все я зводжу тепер до цього одного знаменника. Це для мене та вісь, навколо якої обертається весь світ.

Вона має для мене надзвичайно важливе значення. Тому зовсім неймовірно, щоб я коли-небудь послушав голосу свого розуму, який ще час від часу слабко, притлумлено каже мені: "їдь звідси, втікай!"

Знаю, що добром це не закінчиться, не може закінчитись, але звідки взяти силу, волю, енергію, коли все це в мене відібрано? Так само я міг би повторювати безногому: "Вставай і йди!" На чому? І ще додаю: куди? навіщо? Тут — мов життя!

Інколи мені хочеться дати Анельці прочитати мого щоденника, але я цього не роблю. Якби вона прочитала його, то, може, жалість її до мене зроста б, але любов зменшилася б. Якби Анелька була моєю, вона шукала б у мені опори, заспокоєння й непохитної віри, віри за нас двох у те, що саме так повинно бути, що ми вчинили добре. Проте вона знайшла б у мені сумніви навіть у цьому. Думаю, що коли б навіть вона зрозуміла все, що я пережив і переживаю, то багато що не змогла б відчувати. Ми з нею такі рівні люди! Ось я, приміром, навіть тоді, коли впадаю в містицизм і запевняю себе, що все можливе, уявляю потойбічне життя не так, як загальноприйнято, а отже, — якщо ці узвичаєні вірування можна вважати нормальними, — ненормально. Чому? Якщо все можливе, то пекло, чистилище, рай так само можливі, як мої світлі, ясні сфери! А до того ж Дантові видіння величніші й чудесніші від моїх. Але ж чому? З двох причин. По-перше, тому, що мій скептицизм, отруюючись власними сумнівами, як скорпіон власного отрутою, все-таки здатний ще видобувати з різноманітних припущень прості й загальноприйняті ідеї. А по-друге... По-друге, тому, що в цих дантівських перегородах я не можу уявити себе разом з Анелькою... Такого життя я не хочу...

Але все, що я пишу й думаю, займає лише якусь частку мого єства, решта сповнена Анелькою. В цю хвилину я ще бачу світло, що падав з вікна її кімнати на кущ барбарису, який росте під вікном. У моєї бідолашненької теж бувають безсонні ночі! Я бачив сьогодні, як вона задрімала над своїм рукоділлям. У великому кріслі вона здавалася ще меншою і глибоко зітхала від втоми. А я дивився на неї з таким почуттям, ніби вона була моєю дитиною.

11 червня

Нарешті мені прислали голівку Мадонни Сассоферрата. Я віддав її Анельці в присутності тітки й пані Целіни, сказавши, що ця картина належить їй і заповідана їй моїм батьком. Тому вона ніяк не могла відмовитись. Потім я сам повісив картину в її будуарі. Вона прекрасна. Я не захоплююсь Мадоннами Сассоферрата, але ця така проста й лагідна, в таких світлих тонах! Мені приємно думати, що Анелька, поглянувши на неї, мимоволі згадуватиме, що це я подарував їй цю святиню, і подарував з любов'ю. Таким чином, моє кохання, яке вона вважає грішним, відтепер поєднуватиметься в її думках зі згадкою про святиню. Дитяча втіха, але, коли немає іншої, то й така добра.

Сьогодні в мене була радісна хвилина. Коли я вже повісив картину, Анелька підійшла до мене, щоб подякувати. Тому що крісло, в якому сиділа пані Целіна, було далеченько, я на секунду затримав Анельчину руку в своїй і тихо спитав:

— Анелько, невже ти справді мене ненавидиш?

А вона якось сумно похитала голівкою й коротко відповіла:

— Ой, ні!

І стільки змісту було в цій короткій відповіді!

Я тільки так писав, що коли почуття коханої жінки до мене ніколи не виявиться, то мені, мовляв, байдуже, кохає вона мене чи ні. Ні! Зовсім не байдуже! Нехай у мене буде хоч це: я не віддав би цього ні за що в світі! Бо інакше не мав би чим жити!

12 червня

Я в Варшаві, бо позавчора одержав листа від Снятинського, в якому він запрошував мене на прощальний обід у зв'язку з Клариним від'їздом. На обід я не поїхав, він відбувся вчора, а з Кларою попрощався сьогодні на вокзалі. Щойно повернувся звідти. Ця мила дівчина їхала, безсумнівно, ображена на мене й розчарована, але, побачивши мене, відразу все простила, і ми розпрощались дуже сердечно. Я теж відчував, що мені її бракуватиме, що навколо мене утвориться ще більша пустка. В моїх містичних сферах не буде прощань. А сьогоднішнє було справді сумне, до всього й вечір був похмурий, дощовий; мабуть, на кілька днів занегодилось. Незважаючи на дощ, Клару проводжало багато людей. Її купе було так завалене вінками й квітами, що скидалось на катафалк. Їй доведеться повикидати їх, щоб не задихнутись. В останні хвилини перед від'їздом Клара зовсім не брала до уваги того, що можуть подумати люди, і — наскільки було можливо в такій обстановці, — приділяла увагу тільки мені. Я ввійшов до неї в купе, ми розмовляли як двоє друзів, незважаючи ні на присутність старої, завжди мовчазної Клариної родички, ні на інших знайомих, які врешті делікатно повиходили в коридор.

Я тримав Кларині руки, а вона дивилась на мене своїми правдивими блакитними

очима й схвильовано говорила:

— Вам одному скажу я щиро, що нізвідки мені не було так шкода виїжджати... Через цю метушню під час від'їзду немає навіть часу, щоб щось сказати, але як мені сумно!.. У Франкфурті я зустрічаюся з багатьма освіченими людьми і з артистами, та все ж... сама не знаю... є якась різниця... ви, поляки, ніби якісь більш чутливі інструменти. А вже про вас особисто нема що й казати!

— Ви дозволите писати вам?

— Звичайно, я саме хотіла просити вас про це. І я вам писатиму. Хоч у мене і є музика, однак мені її вже не завжди вистачає. Гадаю, що й вам самому інколи захочеться написати мені, бо хоч у вас багато друзів, але такого відданого, як я, такого доброзичливого друга у вас, мабуть, немає. Я така дурна, що мене все хвилює, а зараз ще й треба їхати...

— Ми обоє весь час мандруємо по світу: ви як артистка, а я як циган, отож скажемо одне одному не "прощай", а "до побачення"!

— До побачення! До якнайшвидшого побачення! Ви теж артист! Можна не грати, не писати, не малювати, та все ж душею бути артистом. Я це зрозуміла з першої ж хвилини знайомства з вами і ще зрозуміла, що ви ніби й щасливий, а насправді вам буває страшенно сумно. Тому пам'ятайте, що є одна німкеня, яка любить вас, як сестра.

Я поцілував її руку, а вона, подумавши, що я вже хочу йти, покvapливо мовила:

— Ще є час, був тільки другий дзвінок.

Мені, відверто кажучи, вже хотілось попрощатися з нею. Ох, які в мене стали нерви! Кларина родичка була в плащі з прогумованої тафти, який страшенно шелестів при кожному її русі, те шелестіння, точніше, свистіння гуми доводило мене просто до нестями. Та й до відходу поїзда лишалося всього кілька хвилин. Нарешті, коли до купе вбігла Снятинська, я вийшов.

— Франкфурт, Гільсту! — крикнула мені вслід Клара. — З дому мені перешлють листа, хоч де б я була!

За хвилину я вже стояв на пероні, під вікном вагона, серед людей, які щось вигукували, прощаючись із Кларою, і ці вигуки змішувалися з сичанням пари, уривчастим пихканням локомотива й криками залізничників. Раптом вікно купе опустилось, і я ще раз побачив миле, приязне обличчя.

— Де ви проведете літо? — спитала Клара.

— Не знаю; я вам напишу, — відповів я.

В цю хвилину локомотив запихкав швидше, пролунав свисток, і поїзд рушив. Ми востаннє попрощалися вигуками з Кларою. Вона посилала нам рукою поцілунки, аж поки зникла в темряві.

— Ви будете дуже сумувати? — спитала мене зненацька Снятинська.

— Дуже! — відповів я і, вклонившись їй, пішов додому.

В мене справді було таке почуття, наче поїхала людина, яка могла мені чимось допомогти. Я був дуже розстроєний. Може, до цього спричинився похмурий, дощовий вечір, такий туманний, що всі вуличні ліхтарі здалеку скидалися на райдужні круги.

Остання іскорка надії погасла в мені. Песимізм, здавалося, був не тільки всередині в мені, але, як повітря, охоплював увесь навколишній світ, осідав на предметах і на людях, проникав у всі щілини, у всі живі істоти.

Я йшов додому пригнічений, з тривогою в серці, немов передчуваючи якусь невідому, невиразну небезпеку. На хвилину в мені прокинулась шалена ностальгія за сонцем і гарною погодою, за краями, де немає таких дощів, мороку й туманів. Здавалось, якщо я втечу туди, де дуже ясно, то саме світло там чогось не допустить до мене, від чогось мене захистить. Усі мої думки зосередились на одному слові, яке я повторював, наче луна: "Виїхати! Виїхати!" Та раптом мене охопив страх від думки, що, виїхавши, я залишу тут Анельку одну й віддам її на поталу невідомій небезпеці, від якої сам хочу втекти. Знаю, що це моя вигадка, що Анельці було б краще, якби я виїхав, але не можу позбутися відчуття, що це було б з мого боку якимсь боягузством і підлістю..., І це сильніше від будь-яких міркувань... Зрештою оце "виїхати" — пусте слово. Я можу повторювати його собі, вірити в нього, але якби мені довелося перейти до дії,— виявилось б, що від'їзд найменш можливий зі всіх вчинків, які я спроможний здійснити. Я вклав у своє кохання так багато нервів і життя, що, здається, мені легше дати розтерзати себе на шматки, аніж від нього відірватись.

У мене так розвинені здатність контролювати свої думки й самоаналіз, що здається неймовірним, щоб я міг збожеволіти. Цього я не можу навіть уявити собі, хоч інколи відчуваю, що мої нерви вже натягнуті до краю.

Шкода, що тут немає Клари. Останнім часом я рідко бачився з нею, але мені приємно було думати, що вона близько, — тепер Анелька повністю заволодіє мною, я віддам їй і ту частину душі, яку віддав спокійній приязні й дружбі.

Повернувшись додому, я застав у себе молодого Хвастовського; він приїхав увечері, щоб порадитися зі своїм братом-книгопродавцем. Вони тут відкривають якусь крамницю шкільних підручників. Завжди вони щось влаштовують, завжди чимось займаються, тому їхнє життя наповнене вщерть. Я вже дійшов до того, що, побачивши Хвастовського, зрадів, мов дитина, яка, боячись привидів, радіє, коли хто-небудь увійде до кімнати. Його душевне здоров'я підбадьорює мене. Він сказав, що пані Целіна почуває себе вже краще й десь через тиждень зможе їхати до Гаштейна. Це чудово! Скоріше б змінити обстановку! Я всіляко намагатимусь пришвидшити наш від'їзд. Умовлю й тітку, щоб поїхала разом із нами. Вона це зробить заради мене, тоді ніхто не дивуватиметься, що і я поїду. Тепер принаймні я чогось хочу й дуже хочу! Там я матиму можливість піклуватись про Анельку! Ми будемо ще ближчі одне до одного, ніж у Плошові. Мені стало трохи легше на серці, бо сьогодні був жахливий день, мене ніщо так не пригнічує, як погана погода. Ще й зараз чую, як дощ порошить по ринвах, але в просвітах між хмарами вже де-не-де видніють зірки.

12 червня

Сьогодні приїхав Кроміцький...

Гаштейн, 23 червня

Вже тиждень, як ми приїхали до Гаштейна всім домом, тобто: Анелька, тітка, пані

Целіна, я і Кроміцький!

Якийсь час я не робив записів у щоденнику, не тому, що мені це набридло чи я не відчував у цьому потреби, а тому, що того, що відбувалося в моїй душі, не можна було вивістити жодними словами. Поки людина бореться з силою, яка давить на неї, доти в неї немає ні настрою, ні часу займатися чимось іншим. Я перебував у такому самому стані, як той приречений, що про нього розповідає у своїх записках Сансон: з нього здирали паси шкіри й заливали рани розтопленим оловом, а він у нестямі кричав: "Encore! Encore"[53] — аж поки знепритомнів. І я вже знепритомнів, тобто зовсім знесилів і повністю здався.

Мене наче придавила якась рука, велетенська, немов ті гори, серед яких ми зараз живемо.

Але що ж мені робити? Адже я не скину її з себе, нехай давить. Раніше я не знав, що можна знайти якщо не розраду, то певне заспокоєння в усвідомленні свого безсилля і в розумінні свого нещастя.

Якби тільки знову не приходити до тями, якби такий мій стан тривав якнайдовше! Я записував би все, що зі мною відбувається, наче стороння людина. Та я вже знаю з досвіду, що один день не схожий на інший, і боюся того, що принесе завтрашній день.

24 червня

Перед від'їздом з Варшави я написав у щоденнику таке речення: "Кохання до чужої дружини, коли воно тільки називається коханням, — гідота; коли ж це справжнє кохання, то воно найбільше з нещасть, які можуть спіткати людину". Пишучи це ще до приїзду Кроміцького, я не уявляв собі, з чого складається таке нещастя. Думав, що воно благородніше, ніж є насправді. А тепер бачу, що, крім великих страждань, тут і дрібні приниження, відчуття власної нікчемності й того, що ти здаєшся смішним, і необхідність брехати, робити тисячі жалюгідних вчинків, тисячі разів вдаватись до боягузливої обережності, не гідної порядної людини, — який букет! Справді, від пахоців цих квітів можна задихнутись. Бачить бог, як охоче я вхопив би Кроміцького за горлянку, притиснув би його до стіни й сказав йому у вічі: "Я кохаю твою дружину!" А замість того я мушу старатись, щоб йому навіть не спало на думку, що вона мені подобається. Гарна роль по відношенню до Анельки! Що вона може про мене подумати! І це лише одна квітка з усього букета.

25 червня

Скільки житиму, не забуду того дня, коли приїхав Кроміцький. Він заїхав у Варшаві просто до мене. Повернувшись додому пізно ввечері, я побачив у передпокої якісь пакунки. Не знаю чому, але одразу мені не спало на гадку, що це можуть бути речі Кроміцького. Зненацька він сам визирнув із сусідньої кімнати і, побачивши мене, навіть випустив з ока монокль і з розкритими обіймами кинувся вітати нового родича. Я, наче крізь сон, бачив перед собою його голову, схожу на череп покійника, його блискучі очиці й чорне волосся. За мить мене обіймали, здавалося, руки дерев'яного манекена. Приїзду Кроміцького можна було легко сподіватись, але в мене було таке відчуття, ніби я побачив смерть. Наче мені снився страшний сон, і слова "Привіт, Леоне!" — видались

якимись фантастичними й неймовірними. Несподівано мене охопили страшенна лють, огида й жах, тільки великим зусиллям волі я стримав себе, щоб не кинутись на цього чоловіка, не повалити його на підлогу й не розтрити йому голови. В мене й раніше бували напади люті й огиди, але те, що до цих почуттів прилучився страх, було для мене чимось новим і незрозумілим; це був не той страх, який відчуваєш перед живою людиною, а ніби страх перед мерцем. Довго я не міг вимовити й слова. На щастя, Кроміцький, мабуть, подумав, що я не впізнав його, чи був здивований, що він, чоловік майже незнайомий мені, одразу поводитьсь зі мною як з родичем і звертається до мене на "ти"... Це "ти" страшенно дратує мене ще й досі.

Я намагався взяти себе в руки, а він тим часом вставив монокль і, знову потискуючи мені руку, питає:

— Як ти поживаєш? Як там Анелька? Як мати?... Все хворіє?... А тітонька?

Мене охопило здивування й страшенне обурення, що він так говорить про цих найближчих, найдорожчих мені жінок, ніби вони такі само близькі і йому. Я людина світська, можу все стерпіти й приховати свої справжні почуття, бо мене до цього привчали з дитинства, та все ж думав, що ось-ось не витерплю. Я покликав слуг, звелів подавати чай, намагаючись якось вирватись із цього оціпеніння і зайняти свої думки чимось іншим. Але Кроміцький занепокоївся, що я йому не відповідаю, і, знову випустивши монокль, жваво спитав:

— Може, щось трапилось? Чому ти нічого не відповідаєш?

— Усі здорові,— пробурмотів я.

Раптом у мене в голові сяйнула думка, що моє хвилювання з першої ж хвилини дає цьому ненависному чоловікові перевагу наді мною, і я враз опанував себе.

Я завів його до їдальні, всадивши за стіл, запитав:

— А що в тебе чувати? Ти надовго приїхав?

— Не знаю, — відповів він, — я скучив за Анелькою, гадаю, що вона за мною теж. Адже ми всього місяців зо два прожили разом. Для молодят цього замало, чи ж не так?

Він засміявся своїм дерев'яним сміхом, потім додав:

— Крім того, в мене й тут справи є. справи! справи і! завжди справи!

І він почав докладно розповідати про свої справи, хоч я не прислухався до того, що він говорив, і нічого не зрозумів. Тільки щохвилини чув слово "капітал" та бачив перед собою монокль. Дивно, як навіть під час великого страждання можуть дратувати якісь дріб'язкові речі. Не знаю, чи так з усіма буває, чи тільки зі мною, але це слово "капітал" і монокль викликали в мене нестерпну огиду. В перші хвилини зустрічі я був майже несамовитим, однак міг порахувати, скільки разів він вставляв і виймав монокль. Так буває завжди й тепер.

Після чаю я провів Кроміцького до кімнати, призначеної йому на ніч. Там він, не перестаючи розповідати, почав з допомогою слуги розпаковувати свій багаж. Час від часу він уривав свою розповідь про справи, показуючи мені якісь рідкісні речі, привезені з Далекого Сходу. Між іншим він розв'язав реміні, в яких, крім пледа, були ще два східні килимки, й сказав:

— Це я купив, коли був у Батумі. Гарні? Покладемо їх біля наших ліжок.

Стомившись, він відпустив слугу, сів у крісло й далі розводився про свої торгові операції на Сході, про плани на майбутнє, але я вже думав про інше. Коли людина не може уберегтись від нещастя в цілому, то єдиний порятунок для неї — захищатись від окремих його частин. Зараз для мене найголовніше те, чи поїде Кроміцький до Гаштейна, чи ні? Тому через кілька хвилин я сказав:

— Я мало знав тебе досі, однак зараз вірю, що ти розбагатієш. Ти зовсім не легковажний і заради сентиментальностей не жертвуватимеш важливими справами.

Кроміцький гаряче потиснув мені руку.

— Ти не уявляєш, як мені залежить на тому, щоб ти завжди мені довіряв.

Спершу я не надав його словам особливого значення; я думав про те, що вже збрехав Кроміцькому й повівся

з ним підло — збрехав, бо не вірив у його комерційні здібності, а вчинив підло тому, що лестив його самолюбству, хоч радо втопив би його в ложці води. Але мені треба було насамперед відмовити його від поїздки до Гаштейна, отож я брів далі цим бродом.

— Бачу, що тобі поїздка наших дам не на руку, — промовив я.

Він почав нарікати на погане здоров'я пані Целіни, як вульгарний егоїст, який усе сприймає лише остільки, оскільки воно зачіпає його особисто.

— Звичайно, ця поїздка для мене дуже недоречна. Між нами кажучи, я думаю, можна було б і без неї обійтись. Все повинно мати свої межі, навіть любов дочки до матері. Жінка, яка вийшла заміж, повинна розуміти, що насамперед вона має піклуватись про чоловіка. До того ж ця мати, яка вічно сидить за стіною, в сусідній кімнаті, заважає, не дає можливості подружжю зжитися й існувати лише одне для одного. Я не заперечую, — любов дітей до батьків похвальна, але коли вона доведена до абсурду, то стає в житті завадою.

Зачепивши цю тему, він розбалакався й виголосив багато таких сентенцій, страшенно банальних і заялжених, які дратували мене ще й тим, що в них була частка правди. Вкінці Кроміцький сказав:

— Та нічого не вдієш! Я, як той купець: знав, який контракт укладаю, і готовий виконати всі свої зобов'язання.

— Отже, поїдеш до Гаштейна?

— Перш за все це і в моїх особистих інтересах. Я хочу ближче зійтись з тобою і з тіткою, щоб ви справді почали довіряти мені. Ми ще порозмовляємо про це згодом. У мене місяць чи півтора вільні. Я залишив на Сході Люціана Хвастовського, який там займається моїми справами, він, як кажуть англійці, а *solid man*...[54] Ну, адже ти розумієш, коли маєш таку дружину, як Анелька, то хочеться з нею трохи пожити під одним дахом, ти ж розумієш?

Кажучи це, він вишкірив свої жовті, гнилі зуби, засміявся й поплескав мене по коліні. А в мене застигла голова. Я відчував, що блідну, покvapливо встав, повернувшись спиною до світла, щоб він не помітив, як змінилося моє обличчя, і насилу спромігся запитати:

— Коли ти їдеш до Плошова?

— Завтра, завтра!

— На добраніч!

— На добраніч, — відповів він, упустивши монокль. Потім, простягнувши до мене обидві руки, додав: — Я дуже радий, що ми зможемо зблизитись. Я завжди відчував до тебе якусь симпатію... Я певен, що ми чудово порозуміємось.

Ми з ним порозуміємось? Який же він несосвітений дурень! Але чим він дурніший, тим страшніше подумати, що Анелька його власність, просто його річ. Цієї ночі я навіть не лягав спати. Ніколи ще так ясно не усвідомлював, що буває ситуація, коли немає більше слів, коли втрачається здатність розуміти й відчувати своє нещастя, а нещастя не минає. Справді, нам уготовано прекрасне життя! Досить сказати, що попередній період мого життя, коли Анелька відкинула моє кохання, і який я вважав найтрагічнішим для себе, тепер здавався мені періодом казкового щастя. Коли б тоді чи навіть зараз з'явився до мене сатана і дав мені підписати умову, пообіцявши, що все залишиться так, як було досі, що Анелька довіку нехтуватиме моїм коханням, але зате Кроміцький — кий ніколи не приїде, то я не вагаючись підписав би таку умову й продав би йому свою душу. Бо чоловік, якого відштовхує жінка, мимоволі уявляє її собі на вершині якоїсь готичної башти, на недосяжній висоті, на яку по смієш і очі звести. Так і я мимоволі думав про Анельку. А тим часом приїздить пан Кроміцький з двома килимками з Батума й без церемоній стягає її з тієї високої башти на килимки — її, непохитну, неблаганну, святу! Як жахливо, що людина може уявляти собі все й при цьому буває огидно жалюгідною і смішною! Скільки я передумав, скільки навігадував теорій, як я напружував мозок, доводячи собі, що кохання сильніше від шлюбних контрактів, що я маю право кохати Анельку, а вона мене, а тепер я залишуся з моїми теоріями, а Кроміцький — з Панелькою.

Оскільки завжди треба розраховувати свої сили, я подумав, що людина може підняти лише якусь певну вагу, якщо ж їй зваллять на спину більше, вона впаде. У своїх безмірних стражданнях, у своїй безмежній дурості й приниженні я з першої хвилини приїзду Кроміцького почав зневажати Анельку. Чому? Жодними розумними людськими мотивами я цього не міг би виправдати. Дружина повинна належати своєму чоловікові. Цю істину я затямив не гірше від будь-якого іншого дурня, але в моїх очах вона принижує Анельку. Що мене, зрештою, можуть обходити всі ці розумування? Знаю, що я зневажаю її, і це вже більше, ніж я можу витерпіти. Я відчув, що жити в цих умовах мені абсолютно неможливо, що, безсумнівно, тепер мають статися якісь докорінні зміни.

Але які це будуть зміни? Добре було б, якби зневага задушила моє кохання, як вовк задушує вівцю. Однак я передчуваю, що станеться щось інше. Якби я не кохав Анельки, то не зневажав би її, — отже, зневага — це тільки зайвий ланцюг на моїй шиї. Я добре розумію, що, крім пані Кроміцької, пана Кроміцького та їхніх взаємин, мене нічого більше на світі не обходить, анічогісінько! Ні світло, ні темрява, ні війна, ні мир, нічого, що відбувається в світі. Вона, Анелька, чи, точніше, тепер уже вони обоє і моя роль у

їхньому житті — оце єдиний сенс мого життя. Якщо саме через це я не можу більше жити, то що ж буде? Зненацька я наче здивувався, що єдиний, найпростіший вихід не спав мені на думку — смерть. Яка ж неймовірна сила в людських руках — ця можливість обірвати нитку життя! Тепер я чекаю тебе, мій лихий генію, і скажу тобі так: "Ти звалюватимеш мені па спину все новий тягар тільки доти, доки я сам цього хотітиму. Коли ж мені буде його занадто, я відшпурну тебе разом із твоїм тягарем..." А тоді є роі eterna silenza...[55] "нірвана, четвертий вимір Цельнера..." А втім, хіба я знаю, що буде потім! Від самої думки про те, що все залежить від мене самого, мені стало значно легше... Десь із годину пролежав я на дивані, обмірковуючи, коли і як я це зроблю, — вже тому, що я не думав про Кроміцького, про його приїзд, про мої ревності, я ніби відпочивав. Самогубство вимагає певної конкретної підготовки, тому доводиться думати не лише про своє горе, а й про щось інше. Так, я пригадав, що мій дорожній револьвер надто малого калібру. Я встав, оглянув його й вирішив купити інший.

Потім почав ламати голову над тим, яким чином можна було б здійснити самогубство, щоб усі повірили, ніби стався нещасливий випадок. Усе це, по суті, були абстрактні міркування. Ясне рішення не викристалізовувалось. Я назвав би це скоріше усвідомленням можливості самогубства, а не рішенням здійснити його. Навпаки, я був певен, що не скоро наважусь на це. Бо я подумав собі, що коли знаю, де вихід, і завжди можу вийти на волю, то я поживу, щоб побачити, до якої межі може довести мене лиха доля, які ще нові страждання вигадає вона для мене? Я згорав од хворобливої невталимої цікавості, що далі буде, як ці двоє людей житимуть між собою, як Анелька дивитиметься мені у вічі?... Врешті я знесилів і заснув, не роздягаючись, тяжким сном, мені снилися монокль Кроміцького, револьвери, якийсь хаос, у якому люди перемішані з речами. Прокинувся я пізно. Слуга сказав, що Кроміцький уже поїхав до Плошова. Першою моєю думкою було їхати слідом за ним, побачити їх разом. Але, вже сидячи в колясці, я раптом відчув, що цього не витерплю, що це буде надто важко й нестерпно для мене й зможе прискорити мій добровільний вихід крізь відчинену браму в інший, невідомий світ, — я звелів везти себе не до Плошова, а в інше місце.

Кожна людина, навіть якщо вона дуже песимістична, інстинктивно уникає зла і з усієї сили обороняється від нього. Тому вона хапається за будь-яку надію, сподівається поліпшення від кожної переміни. В мені пробудилося бажання якнайскоріше поїхати разом з усіма до Гаштейна, наче мене там чекав порятунок. Будь-що вивезти їх скоріше з Плошова! Ця думка не давала мені спокою і так полонила мене, що я весь день присвятив тому, щоб здійснити свій задум.

Це виявилось нескладно. Дами були вже майже готові. Кроміцький заздалегідь нічого не написав їм про свій приїзд, мабуть, хотів зробити сюрприз дружині, отож ми збиралися через кілька днів вирушити в дорогу. А тепер, напевно, годилося б дати йому відпочити й запитати, коли він зможе їхати з нами, але я навмисне вирішив не рахуватися з ним, так наче його й не існувало.

Поїхавши на вокзал, я замовив на наступний день квитки у спальний вагон до Відня, після чого послав слугу до Плошова з листом до тітки, в якому написав, що

квитки вже купив, а тому, що квитки на всі останні дні цього тижня вже розпродано, ми маємо виїхати ввечері.

26 червня

Знову повертаюсь до останніх хвилин нашого перебування у Варшаві. Вони так закарбувались у моїй пам'яті, що я не можу нічого не сказати про них. Дивне відчуття було в мене на другий день після приїзду Кроміцького. Мені здавалося, що я вже не кохаю Анельку, проте не можу без неї жити. Вперше я був у такому стані, який назвав би психічним роздвоєнням. Раніше, коли кохання розвивалось у мені якось більш закономірно, я казав собі: "Я її кохаю, отже, хочу нею володіти", — в цьому була така сама логіка, як і в тому, що казав Декарт: "Я мислю, отже, існую". Тепер я казав: "Я не кохаю, але прагну", — і обидва ці висновки жили в мені, наче вирізьблені на двох різних скрижалях. Обидва невимовно терзали мене. Я не одразу збагнув, що це "не кохаю" — самообман. Я кохаю її, як і раніше, але кохаю так болісно, гірко, це кохання таке отруєне, що не має нічого спільного зі щастям.

Інколи я думаю, що якби навіть тепер почув від Анельки освідчення в коханні, якби вона розвелася з чоловіком чи овдовіла й стала моєю, я вже не був би щасливим. Віддав би за таку хвилину своє життя, але насправді не знаю, чи зміг би перетворити її на хвилину істинного щастя. Хтозна, може, ті нерви, що ними людина відчуває щастя, в мене паралізовані? Таке теж можливе. Тоді навіщо мені таке життя?

Напередодні від'їзду я зайшов у збройову крамницю. Який цікавий чоловік продав мені револьвер! Якби він не був зброярем, міг би стати професором психології. Зайшовши до крамниці, я одразу сказав йому, що мені байдуже, якої системи буде револьвер — Кольта чи Сміта, аби тільки він був справний і великого калібру. Старий вибрав для мене револьвер, який я взяв без вагання.

— Напевно, вам потрібні й патрони?

— Я саме хотів вас про це попросити.

Зброяр пильно подивився на мене.

— Дати вам і футляр для револьвера?

— Звичайно. Давайте й футляр.

— Добре, — сказав він, — у такому разі я підберу вам патрони з таким же номером, що й револьвер.

Тепер уже я здивовано й пильно подивився на нього

— Я, добродію, сорок років займаюся своєю справою і чимало чого навчився. Часто в мене купували зброю люди, які потім пускали собі кулю в лоб. Що ви на це скажете? Ніколи не траплялося, щоб такий чоловік купував і футляр. Завжди було так: приходить покупець і каже: "Мені потрібний револьвер". — "З футляром?" — "Ні, футляра не треба". Це мені аж дивно, бо коли вже ти хочеш пустити собі кулю в лоб, то нема чого карбованця заощаджувати, але така вже людська натура... Кожен, мабуть, думає: "На біса мені футляр?" Тому, коли хто-небудь приходить по револьвер, я одразу знаю, чи хоче він застрелитись, чи ні.

— Ви розповіли мені дуже цікаві речі, — зауважив я. І справді, його спостереження

видались мені дуже характерними.

А зброяр говорив далі:

– І коли я це зметикував, то придумав таке: коли хто-небудь купує револьвер без футляра, я, ніби помилившись, даю йому патрони на один номер більші. Пустити собі кулю в лоб — це не жарти. Для цього треба чорт знає як узяти себе в руки й набратися відваги. Думаю, що не одного в холодний піт кине... Ну от, нарешті відважився чоловік і — за револьвер! А тут патрони не підходять... Хоч головою об мур бийся, нічого не вдієш, треба відкласти на завтра... Ви гадаєте, легко на таке вдруге зважитись? Не один із тих, що був би собі сьогодні кулю в лоб пустив, уже заглянувши смерті в очі, завтра цього не зробить. Були такі, що приходили на другий день і купували футляр... А мені хотілося сміятись. "Ось тобі футляр, і живи собі на здоров'я!"

Я записую цю розмову, бо зараз мене цікавить усе, що пов'язане з самогубством, а слова старого зброяра здалися мені слухним спостереженням над людською психологією.

27 червня

Інколи я пригадую собі, що Анелька мене кохала, я міг з нею одружитись, і життя моє було б дуже світлим і щасливим, — що все залежало від мене, а я змарнував своє щастя тільки через нежиттєздатність. Тоді я запитую себе, чи не починаю я божеволіти, чи справді Анелька могла стати моєю навіки? Але ж я чудово пам'ятаю, як розвивалися події від нашої першої зустрічі аж до сьогоднішнього дня. Подумати тільки, що така жінка могла бути моєю й такою вірною мені, як тепер вона вірна іншому, навіть у стократ вірнішою, бо вона кохала б мене всім серцем! Вроджена нежиттєздатність — від неї все лихо! Проте, якби це навіть повністю виправдовувало мене у власних очах, мені від того анітрохи не краще. Трохи легшає тільки від думки, що й нащадків вироджених поколінь, і розквітаючих кінець кінцем засиплять землею... Це трохи згладжує різницю між мною і так званими енергійними людьми. Все нещастя подібних до мене людей полягає в їхній відособленості. Яке безглузде уявлення існує не лише в письменників, але і в фахівців-психологів, навіть у фізіологів про нас, нащадків віджилих родів! Вони завжди уявляють, що внутрішній нежиттєздатності завжди відповідає фізична слабкість, малий зріст, слабкі м'язи, анемічний мозок і вбогий інтелект. Може, інколи так і буває, однак твердити, що це загальне правило, — груба помилка й педантичне повторювання того ж самого. Нащадки стародавніх родів відзначаються не відсутністю життєвих сил, а відсутністю гармонії між цими силами. Я сам фізично міцний чоловік і ніколи не був дурнем, — а знав людей мого кола, збудованих, мов античні статуї, талановитих, з гострим розумом, які проте не вміли жити й погано кінчали, саме через невірноваженість їхніх занадто навіть буйних життєвих сил. Ці сили в нас — ніби неправильно організоване суспільство, в якому невідомо, де починаються права одних і закінчуються права інших. Ми тримаємось анархією, а загальновідомо, що анархією довго не втримаєшся. Кожна з наших сил працює лише на себе, тягне нас тільки в свій бік і часто перетягає решту сил, — а від цього виникають трагедії маніакальності. Я, приміром, зараз хворий на таку

маніакальність, — крім Анельки, для мене нічого не існує, нічого мене не цікавить і не прив'язує до життя. Але люди не розуміють, що така відсутність гармонії, така анархія життєвих сил — це хвороба, тяжча за фізичну й душевну анемію. Ось у цьому й розв'язання загадки. Колись життя й громадські обов'язки рятували нас, бо вимагали від нас Дій і часом змушували до них. А тепер, коли ми відійшли від життя, коли нас отруює філософствування і скепсис, наша хвороба ще більш загострилася в цих нездорових умовах. Врешті ми дійшли до того, що вже здатні не до дій, а тільки до ексцесів, саме тому найздібніші й найталановитіші з нас завжди закінчують якимсь безумством. По суті, з усього, що становить життя, нам лишилася тільки жінка; і ми — одне з двох — або розмінюємось, розтринькуючи по грошу наш життєвий капітал на розпусту, або, вчепившись за кохання до якої-небудь жінки, як за гілку, що росте над безоднею, повисаємо в повітрі, ризикуючи зірватись і зламати собі карк, бо найчастіше вибираємо кохання незаконне, яке носить у собі зародки трагедії. Я знаю, що й моє кохання до Анельки погано скінчиться, і, знаючи це, навіть не намагаюся захищатись від нього, тому якби я відмовився від нього, — це теж було б моєю загибеллю.

28 червня

Ванни, а особливо тутешнє прохолодне повітря, добре впливають на пані Целіну. З кожним днем вона стає бадьорішою, оскільки я піклуюся про неї, як про рідну матір, вона мені вдячна й любить мене дедалі більше, Анелька це помічає і теж не може не почувати до мене вдячності, але я певен, що до цього почуття домішується все більше гіркоти, бо вона тепер краще розуміє, які були б ми всі щасливі, коли б сталося те, що могло раніше статись. Я тепер цілком певен, що вона не кохає свого чоловіка. Вона йому вірна й залишиться вірною, але я помітив, що коли вони бувають разом, на її обличчі з'являється якийсь вимушений, пригнічений вираз. Я бачу, що кожного разу, коли Кроміцький, який, може, справді закоханий у неї, а, може, ще більше хоче, щоб їх вважали закоханим подружжям, гладить її руки, волосся, цілує в лоб, вона ладна краще крізь землю провалитись, аніж приймати й терпіти ці пестощі при мені і при інших людях. Проте вона їх терпить, ще й мусить усміхатись, я теж терплю, дивлячись на це, і усміхаюсь; тільки для розваги стромляю пальці в свою рану і роз'ятрюють її. Іноді мені спадає на думку, що ця жриця Діани, мабуть, не така стримана й не соромиться виявляти свої почуття, коли залишається зі своїм чоловіком віч-на-віч... Але я остерігаюсь давати волю таким думкам, бо відчуваю, що ще одна крапля, і втрачу рівновагу, перестану володіти собою. Моє ставлення до Анельки жахливе і для неї, і для мене. Моя любов починає бути схожою на ненависть, зневагу, іронію. Це мучить і лякає Анельку. Інколи вона дивиться на мене так, наче хоче спитати: "Чим я завинила?" Я й сам часто повторюю собі: "Чим вона завинила?" Однак не можу, бог свідок, не можу ставитись до неї інакше! Чим більше збентеженою і пригніченою вона здається, тим сильніша злість прокидається в мені до неї, до Кроміцького, до самого себе й до всього світу. Це не тому, що я не жалію цієї жінки, такої ж нещасної, як і я. Але так, як вода, замість того, щоб гасити розбурхану пожежу, ще більше розпалює її, — так і в мені всі інші почуття ще більше посилюють розпач. Коли я зневажливо ставлюсь

до цієї найдорожчої мені жінки, коли, спілкуючись із нею, проявляю тільки гнів і сарказм, — я завдаю собі таку саму кривду, як і їй, навіть більшу, бо вона здатна простити мене, а я не прощу собі ніколи!

29 червня

Чоловік цей помітив, що я чомусь ображений па його дружину, і витлумачив це по-своєму. Йому здається, ніби я ненавиджу її за те, що вона віддала перевагу йому наді мною. Він вважає, що моя неприязнь до Анельки викликана моїм ображенням самолюбством і нічим іншим. Так може думати лише... чоловік. Дійшовши такого висновку, він намагається винагородити дружину посиленою ніжністю, а зі мною поводить з поблажливістю великодушного переможця. Тільки зарозумілість може робити людей настільки нерозумними. Що за дивний чоловік! Він щодня ходить до готелю Штраубінгера, підглядає за парами, що прогулюються під Вандельбаном, а потім злорадно висловлює про них найгірші припущення; вишкіряючи всі свої гнилі зуби, він висміює чоловіків, яких вважає обдуреними, й від кожного нового відкриття в нього стає такий чудовий настрій, що він десять разів на хвилину то виймає монокль, то знову вставляє його. І цей самий чоловік, для якого зрада дружини лише тема для дешевеньких дотепів, вважав би її найбільшим, найтяжчим злочином, якби це стосувалося його самого. Оскільки це стосується інших зраджених чоловіків, то для нього це лише фарс; а якби торкнулося його самого, то він волав би до неба про помсту. З якої речі, дурню? А ти хто такий? Підійди до дзеркала й помилуйся собою; подивись на свої монгольські очі, на своє волосся, схоже на чорну ярмулку, на свій монокль, на свої довгі, худючі ноги; зазирни в свою душу, оціни всю убогість свого інтелекту, всю свою банальність, — і скажи, чи повинна така жінка, як Анелька, бути тобі вірною хоча б одну годину? Яким чином вона дісталась тобі, фізичний і духовний парвеню? Хіба не потворно, не протиприродно те, що ти — її чоловік? Якби Дантова Беатріче стала дружиною найнікчемнішого флорентійського покидька, вона більш вигідно вийшла б заміж, аніж вийшовши за тебе!..

Я перестав писати, бо знову дратуюся, знову втрачаю спокій, а я ж був уже зовсім закам'янів! Зрештою, нехай Кроміцький втішиться: справді, я не вважаю себе кращим від нього. Якби навіть припустити, що я створений з більш цінного матеріалу, — в цьому мала втіха, бо мої вчинки гірші від його вчинків. Йому не треба прикидатись переді мною, а я перед ним змушений прикидатись, приховувати правду, пристосовуватись до нього, ошукувати його й підсиджувати. Хіба може бути щось більш нікчемне, коли я, замість того щоб ухопити його за горлянку, лаю його в своєму щоденнику? Таку заочну помсту може собі дозволити й раб по відношенню до свого пана. Кроміцький, напевне, ніколи не здавався собі таким негідником, яким почував себе я, коли робив тисячі негідних вчинків, вдавався до різних підступних хитрощів, щоб тільки помістити його якнайдалі від Анельки у віллі, яку я найняв. До речі, це мені не вдалося зробити. Однією простою фразою: "Я хочу бути біля дружини", — сказаною цілком відверто, він зруйнував усі мої плани. І він мешкає "біля дружини"... При цьому зовсім нестерпно те, що Анелька розуміє кожний мій вчинок, кожне моє слово й

приховані наміри. Напевно, їй бував часто соромно за мене. Оце все тепер стало моїм хлібом насущним. Гадаю, що недовго зможу так витримати, бо я не господар становища, інакше кажучи, я ще не такий підлий, як цього вимагають обставини, в яких я живу.

30 червня

Сьогодні я почув з веранди такий кінець досить голосної розмови між Кроміцьким і Анелькою:

— Я, — сказав Кроміцький, — сам з ним поговорю, а ти повинна розповісти тітці, як ідуть справи.

— Ніколи цього не зроблю! — заперечила Анелька.

— Але я тебе дуже прошу! — з притиском мовив Кроміцький.

Я ввійшов до кімнати, не бажаючи бути мимовільним свідком їхньої дальшої розмови. Я помітив на обличчі в Анельки глибоку досаду, яку вона, побачивши мене, намагалась приховати. Кроміцький був блідий від гніву, однак з посмішкою простягнув мені руку. В першу МИТЬ мене охопила тривога й страх, я подумав, що Анелька в усьому зізналась йому. Я боявся не Кроміцького, а того, що він може вивезти Анельку й позбавити мене моїх тривог, принижень і мук. А я ж тільки ними й живу; інакше я помру з голоду. Нехай що завгодно, аби тільки не розлука з Анелькою! Я все ламав собі голову; про що вони могли розмовляти? Часом мені здавалося найбільш вірогідним, що Анелька йому щось розповіла, але в такому випадку змінилося б його ставлення до мене, проте він став ще люб'язнішим зі мною. Взагалі, якби не моя ненависть до нього, то я не міг би нічого йому закинути.

Зі мною він ввічливий, приязний, сердечний; у всьому поступається мені, як нервовій жінці. Намагається завоювати моє довір'я. Не відштовхує його й те, що я іноді відповідаю йому різко або іронічно, що часто надто безцеремонно викриваю його неосвіченість чи недостатню витонченість. Я ніколи не минаю нагоди, щоб у присутності Анельки підкреслити його розумову й душевну вбогість. Однак він терплячий. Може, він такий лише зі мною? Сьогодні я вперше побачив, як він розгнівався на Анельку, аж позеленів, як люди, що гніваються холодно, а отже, дуже люто. Анелька, напевно, його боїться, хоча вона всіх боїться, тепер уже навіть і мене. Інколи мені важко зрозуміти, звідки така жінка, сумирна, мов голубка, черпає таку надзвичайну силу волі. Свого часу я помилявся, думаючи, що вона пасивна і не зможе опиратись мені. Яке розчарування! Опір її такий само впертий, як для мене несподіваний. Не знаю, про що розмовляли вони з Кроміцьким, але я певен, коли вона йому заявила, що не зробить того, що він від неї вимагає, то вона тремтітиме від страху, але не зробить. Якби вона була моєю, я любив би її так, як може любити вірний собака свою господиню. Я носив би її на руках, здмухував би з її дороги кожну порошок, любив би її більше від життя.

1 липня

Мої ревності були б жалюгідними, якби в них не було страждання віруючого, на очах у якого профанують його божество. Я вже ладен був би відмовитись навіть від

дотику до її руки, аби тільки міг помістити її на якійсь неприступній горі, до якої нікому невільно було б навіть наблизитись.

2 липня

Я помилявся, мені лише здавалось, що я здерев'янів. Те, що було тимчасовим станом нервів, я вважав за постійний стан душі. Хоча ще раніше підозрював, що так недовго триватиме.

3 липня

Між ними таки щось сталося. Обое приховують невдоволення одне одним, але я все бачу. Вже кілька днів я не помічав, щоб він, як мав звичку робити раніше, брав її за руки й цілував одну, потім другу, або щоб гладив її коси, чи цілував у чоло. Спершу я зрадив, але цю радість отруїла сама Анелька. Я помітив, що вона намагалась ніби умилювати свого чоловіка, розвеселити його й відновити колишні стосунки. Мене охопила лють, яка, звичайно, позначилась на моєму ставленні до Анельки. Ніколи я ще не був до неї, а тим самим і до себе, таким немилосердним.

4 липня

Сьогодні, повертаючись з Вандельбана, я зустрів Анельку на містку навпроти водоспаду. Вона раптом зупинилась і почала щось говорити, але шум води заглушив її слова. Мене це розізлило, тепер мене все злить, і коли я звів її з містка й ми попрямували до нашої вілли, я роздратовано сказав:

— Я не розчув, що ти мені говорила.

— Я хотіла спитати, — сказала вона засмучено, — чому ти так до мене ставишся? Чому в тебе немає зовсім жалості до мене?

Від цих слів у мене вся кров ринула до серця.

— Хіба ти не бачиш, — відповів я квапливо, — що я тебе шалено кохаю? Як можна нехтувати таким почуттям? Послухай, я вже від тебе нічого не хочу. Скажи лише, що ти мене кохаєш, віддай мені свою душу, і я все стерплю, все витримаю, віддам тобі взамін своє життя, служитиму тобі до останнього подиху. Анелько, ти мене кохаєш, скажи!.. Справді? Цим єдиним словом ти врятуєш мене, скажи ж його!

Обличчя в Анельки стало білим, як піна водоспаду. На неї наче повіяв крижаний вітер і заморозив кров у її жилах. В першу мить вона не могла вимовити й слова, нарешті насилу промовила.

— Благаю тебе, не говори так зі мною!

— Отже, ти ніколи мені цього не скажеш?

— Ніколи.

— То це не в мене, а в тебе до мене немає...

І я замовк. У голові промайнула думка, що якби Кроміцький захотів почути від неї це слово, вона йому не відмовила б. Від розпачу й злості в мене задзвеніло в вухах, потемніло в очах. Я зовсім втратив самовладання. Не тямлячи себе, я кинув їй в обличчя такі страшні й цинічні слова, яких жоден чоловік не дозволив би собі сказати беззахисній жінці. Я просто не наважуюсь написати їх тут. Наче крізь сон пам'ятаю, що якусь мить вона дивилась на мене здивованими й переляканими очима, а потім схопила

мене за рукав і, шарпаючи його, схвильовано запитувала:

— Леоне! Що з тобою? Що з тобою?

А зі мною було те, що я втрачав розум. Я вирвав в Анельки руку й пішов у другий бік. Через кілька хвилин повернувся, але її вже не було. Тоді я зрозумів тільки одне: настав час з усім покінчити. Думка ця одразу, наче промінь світла, пронизала морок, який панував у моїй голові. Я був у тому дивному стані, коли свідомість зосереджується на чомусь одному. Я погано усвідомлював, що сталося. Майже не пам'ятав ні про себе, ні про Анельку; зате про смерть почав думати не лише як людина при повній свідомості, а й цілком спокійно. Наприклад, я добре розумів, що коли кинуся зі скелі в безодню, то це може зійти за нещасливий випадок, якщо ж застрелюсь у своїй кімнаті, то тітка такого удару не переживе. Ще дивнішим було те, що, усвідомлюючи це, я був нездатний зробити жодного вибору, ніби зв'язок між моїм розумом і моєю силою волі вже перервався. Цілком ясно розуміючи, що краще кинутись зі скелі, аніж застрелитись, я все-таки йшов до вілли по револьвер. Чому? Не знаю. Знаю тільки, що все більше поспішав і, вибігши сходами нагору, заходився шукати ключа від валізи, в якій лежав револьвер. Зненацька швидкі кроки на сходах відвернули мене від думок про самогубство. Сяйнула думка, що, може, це Анелька відгадала мої наміри й поспішає перешкодити їм. Тим часом двері рвучко розчинились, і я побачив тітку, яка вигукнула, задихаючись:

— Леоне! Біжи по лікаря, Анелька захворіла!

Почувши це, я забув про все: вибіг з вілли без капелюха й за чверть години привів лікаря з готелю Штраубінгера. Але поки ми прийшли, все вже закінчилося добре. Лікар пішов до Анельки, я залишився з тіткою на веранді і спитав у неї, що трапилось.

— Півгодини тому, — сказала тітка, — Анелька прийшла додому з таким червоним лицем, що ми з Целіною стали її розпитувати, що з нею, а вона якось так нетерпляче відповіла: "Нічого! Нічого!" Проте ми бачили, що це неправда. Целіна стала наполягати. Тоді Анелька роздратовалася, — вперше в житті я бачила її такою, і закричала: "За що мене тут усі мучать?!" Потім у неї почалися якісь спазми чи напади нервового сміху. Ми страшенно перелякались, і я побігла до тебе. Слава богу, що вже минуло. Вона тільки плакала, бідолашненька, й вибачалася перед нами за свою запальність...

Я мовчав, бо серце в мене розривалось від болю. Тітка почала ходити великими кроками по веранді, нарешті стала переді мною й промовила:

— Знаєш, хлопчику, що мені здається? Ми всі недолюблюємо цього Кроміцького, Целіна теж ледве терпить його. Дивна річ, він аж занадто старається привернути нас до себе, та все одно залишається нам чужим. Це погано з нашого боку. Анелька це бачить і страждає...

— Тітонько, ви думаєте, що вона його так дуже кохає?

— О, вже одразу: "дуже", "дуже!"... Кохає, бо він її чоловік, і звичайно їй неприємно, що ми до нього погано ставимось.

— Та хто до нього погано ставиться? Я думаю, що вона

з ним нещаслива, та й годі...

— Боронь боже! — сказала тітка. — Звісно, вона могла б краще вийти заміж, але що, власне кажучи, можна йому закинути? Він, очевидно, дуже до неї прив'язаний... Правда, Целіна не може йому простити продажу Глухова, та й я ніколи йому цього не забуду, але сама чула, як Анелька захищала його.

— Може, захищала для годиться?

— Та хоч би й так, це ще більше доводить, що вона його кохає. А що стосується його комерційних справ, то біда в тому, що ніхто добре не знає, в якому вони стані, тому Целіна весь час тривожиться. Але, щиро кажучи, хіба в грошах щастя? До того ж я тобі вже казала, що не забуду про Анельку, ти на це погодився. Чи ж не так? Ти ж погодився? Ми обоє, любий Леоне, зобов'язані піклуватися про неї, не кажучи вже про те, що вона така мила й славна дитина, яка заслуговує на нашу опіку.

— З дорогою душею, любя тітонько. Оскільки в мене немає сестри, то, поки я житиму, Анелька ніколи не терпітиме нестатків.

— Я на це дуже надіюсь і тому вмру спокійно, — сказала тітка і стала обіймати мене, але дальшу розмову перебив лікар. Кількома словами він остаточно заспокоїв нас.

— Трошки розладнані нерви, як це часто буває в перший час після ванн. Треба на кілька днів зробити перерву, більше перебувати на свіжому повітрі, оце й усе! Організм здоровий, міцний, усе буде гаразд.

За ці слова я стільки понапихав лікареві в кишені грошей, що він надів капелюха аж за ворітьми вілли. Я віддав би кілька років життя, щоб можна було піти до Анельки і, цілуючи їй ноги, просити пробачення за все те зло, що я завдав їй. Я присягався собі, що буду інакше ставитись до неї, що терпляче переноситиму присутність Кроміцького, не буду обурюватись, навіть не нарікатиму. Каяття, повне й глибоке каяття — ось чим зараз була сповнена моя душа. Я кохаю її безмежно.

Майже опівдні повернувся з далекої прогулянки Кроміцький. Я намагався і з ним поводитись дружелюбніше. Він сприйняв це як вираз співчуття й був мені щиро вдячний. Разом з пані Целіною він весь день провів біля Анельки. Після полудня вона хотіла вдягтись і вийти, але її не пустили. А я не дозволив собі обурюватись з цього приводу. Не пам'ятаю, щоб коли-небудь у житті я одержував над собою таку велику перемогу. Подумки я казав: "Це заради тебе, моя кохана!" Цілий день я був у якомусь дурному настрої. Весь час мені, мов малій дитині, хотілося плакати. І зараз мене душать сльози. Я наколобродив, зате чесно покую свою вину.

5 липня

Після вчорашніх тривог настав повний спокій, немов затишшя після бурі. Хмари розрядили всю свою електрику. Я відчуваю себе розслабленим і морально, і фізично. Анельці вже краще. Вранці ми опинилися з нею самі на веранді. Я посадив її в крісло на колесах і, закутавши теплою шаллю, бо ранки тут холодні, сказав:

— Анелько, дорога моя, від усього серця прошу тебе простити мені за те, що я вчора набалакав тобі. Прости й забудь, досить того, що я сам собі цього ніколи не

забуду.

Вона одразу рвучко простягла мені руку, в яку я впився губами. Мені довелося зібрати всю силу волі, щоб не застогнати голосно, так страшенно я мучився від мого нещасного кохання. Анелька це добре розуміла, бо не скоро висмикнула руку. Вона теж старалася перебороти хвилювання, а може, й сердечний порив, який підштовхував її до мене. Шия і груди в неї здригались, наче від внутрішнього ридання, що виривалось назовні. Адже вона розуміла, що я люблю її понад усе на світі, що таку любов дуже рідко зустрінеш і вона могла б стати щастям на все життя.

Але скоро вона взяла себе в руки, обличчя її прояснилось. На ньому було видно тільки покірність і надзвичайну ніжність.

— Отже, між нами буде згода? — спитала вона.

— Атож! — відповів я.

— І вже назавжди?

— Що я можу тобі сказати, мій ангеле? Ти ж добре знаєш, що зі мною коїться...

Очі в неї знову затуманились, але вона переборола себе.

— Авжеж, — промовила вона. — Ти такий добрий до мене...

— Я? — вигукнув я, широко обурений... — Та чи ти знаєш, що коли б ти вчора зненацька не захворіла, то я був би собі...

Але я не докінчив. Зрозумів, що з мого боку було б підло залякувати її, погрожуючи своєю смертю. Такі засоби не для мене. Мене охопив сором, коли Анелька одразу стривожилась, пильно подивилась па мене і спитала:

— Що ти хотів сказати?

— Хотів сказати щось таке, що було б негідне мене, і що зрештою вже не має значення.

— Ні, Леоне, я обов'язково хочу знати: інакше я й хвилини не буду спокійною.

Вітер звіяв їй на чоло пасмочко волосся, я встав і почав легенько вкладати те пасмочко на її голівці так старанно, як це зробила б її мати, і сказав:

— Анелько, люба, не змушуй мене говорити те, що я не повинен говорити. А якщо йдеться про твій спокій, то даю тобі слово, що в майбутньому ти не матимеш ніяких причин для тривоги.

Вона звела на мене очі.

— Ти даєш мені слово?

— Так, твердо й урочисто. Що там за думки рояться в цій любій голівці?

Нашу розмову перервав листоноша, який приніс цілу паку листів. Це були листи Кроміцькому зі Сходу, Анельці від Спятинських (я впізнав почерк Снятинського на конверті) і мені від Клари. Славна дівчина мало писала про себе, зате докладно розпитувала про мене. Я сказав Анельці, що лист від Клари, і вона, мабуть, бажаючи остаточно відновити між нами добрі стосунки, почала підсміюватися з мене. Я не залишився в боргу й сказав, що, здається, Снятинський останнім часом зовсім втратив голову. Так ми з нею сміялись і жартували. Людська душа, мов бджола, шукає нектару навіть у гірких квітах. Найнещасніша людина й та намагається відшукати хоч краплину

щастя Навіть у власних стражданнях і хапається за найменшу тінь, за найменшу видимість цього щастя. Іноді я думаю, що така невтоленна потреба щастя є доказом, що нас ще чекає щось після смерті. Я певен, що й песимізм породжений саме цією потребою, бо якщо загальнолюдське нещастя виразити в філософській формулі, це може бути певною розрадою. Песимізм заспокоював прагнення до пізнання й правди, а щастя ж це ніщо інше, як тривале заспокоєння.

А може, й любов — таке невичерпне джерело щастя, що навіть коли вона найпохмуриша, її пронизують промені світла; ось такий промінчик сьогодні засвітив нам обом, Я вже на це й не сподівався. Не гадав я також, щоб чоловік, який не знав меж своїм бажанням і прагнув володіти всім, міг у своїй тяжкій долі задовольнитися майже нічим. Але прикладом цього став я сам.

Тільки-но ми дочитали наші листи, як на порозі з'явилася пані Целіна, яка вже ходить без сторонньої допомоги, й принесла Анельці ослінчика під ноги.

— Ох, мамо! — досадливо сказала Анелька. — Хіба так годиться?

— А ти мало прислужувала мені, коли я була хвора? — відповіла пані Целіна.

Я взяв у неї з рук ослінчика і, ставши перед Анелькою навколішки, чекав, поки вона поставила на нього свої ніжки, — та секунда, коли я стояв перед нею, сповнила мене щастям на цілий день. Так! Старець живе крихтами і, збираючи їх, ще й вдячно усміхається крізь сльози.

6 липня

Серце в мене скалічене, але здатне кохати. Тільки тепер я розумію Снятинського. Якби я не був людиною звихнутою, неврівноваженою, отруєною скептицизмом, критичним самоаналізом і критикою того самоаналізу, якби моє кохання було законним і правим, я знайшов би в Анельці свій життєвий догмат, за яким з'явилися б інші догмати. Але не знаю... може, я й не зміг би кохати інакше, а тільки проти правил, може, саме в цьому виявляється моя нежиттєздатність; бо хоч як там було, а те, що мало дати мені душевне здоров'я, стати моїм порятунком, стало моєю смертельною хворобою й загибеллю. І дивно, як багато разів мене застерігали. Здавалося, ніби люди передбачали, що мене спіткає. Я все пригадую, що мені! написав Снятинський ще тоді, коли я жив у Девісів у Пелі: "З життя мусить щось вирости, пильнуй, щоб не виросло щось таке, що стане нещастям для тебе і твоїх близьких". Тоді я посміявся з цього, а проте не можна було краще передбачити моє майбутнє! Мій батько теж не раз говорив зі мною так, наче проникав поглядом крізь заслону майбутнього. Сьогодні пізно згадувати про це. Знаю, що такі роздуми нічого мені не допоможуть, але я не можу втриматись від них, бо мені шкода не так себе, як Анельки. Зі мною вона була б у стократ щасливіша, ніж із Кроміцьким. Думаю, що спочатку я, може, й критикував би її, знаходячи в ній багато недоліків, та все ж кохав би її всім серцем. Вона була б моєю, отже на неї поширився б мій егоїзм. На її недоліки я дивився б як на свої власні, а собі самій людина все прощає і, хоч як би різко критикувала себе, не перестає піклуватися про своє благо й залишається дорогою для себе Такою дорогою була б мені й Анелька, а тому що вона стоїть значно вище від мене, то з часом стала б моєю гордістю,

найкращою і найшляхетнішою частиною моєї душі, усвідомлюючи, що моя критика недоречна, я перейшов би у її віру, і вона врятувала б мене.

Та все це змарновано, зіпсовано, все це стало трагедією для неї, трагедією і злом для мене.

7 липня

Перечитую написане мною вчора — і мене вразили останні слова про те, що якби моє кохання було законним, воно могло б урятувати мене, а замість того воно стало джерелом зла... Важко примиритися з такою думкою.

Яким чином любов до такої чистої істоти, як Анелька, може породити зло? Проте все пояснює одне слово: це неправа любов. Врешті треба це визнати. Якби мені, людині цивілізованій, з вразливими нервами, яка живе в згоді з карним кодексом уже хоча б тому, що моральні устої не дозволяють мені жити інакше, — повторюю, якби мені хтось сказав, що я цілими днями й ночами розмірковуватиму, як позбавитись — хоча б і вбивством — чоловіка, який стоїть мені на заваді, то я вважав би такого пророка божевільним. А проте ось до чого я дійшов! Кроміцький заслоняє мені світ, відбирає в мене землю, воду й повітря. Я не можу жити саме тому, що він живе, — тому я безперервно плекаю в душі думку про його смерть. Коли б він помер, як просто розв'язалися б усі ускладнення, настав би край усім бідам! Я не раз думав, адже гіпнотизер може сказати своєму медіумові: "Спи!" — і той засинає, — то чому ж та сама сила, але ще більш напружена, не може усипити когось вічним сном? Недавно я виписав собі кілька різних книжок про гіпнотизм, а поки що мимоволі кожним поглядом кажу Кроміцькому: "Умри!" — і якби такого навіювання було досить, Кроміцького давно не було б на світі. Але він почуває себе добре, і як був, так і лишається Анельчиним чоловіком, а я розумію, що моя поведінка злочинна, дурна, смішна й не гідна людини дії, — і все більше зневажаю себе.

Це не заважає мені, однак, далі "гіпнотизувати" Кроміцького. Так само іноді інтелігентна людина, яку лікарі не можуть вилікувати від тяжкої хвороби, звертається до знахарів. Я намагаюся вбити суперника гіпнотизмом, але при цьому тільки виразніше бачу свою нікчемність, і мені стає ще гірше. Все-таки треба признатись, що коли я залишаюся сам, то завжди ловлю себе на думці про знищення ненависного мені чоловіка всілякими засобами, доступними людині. Довгий час я виношував намір убити його на дуелі. Та це ні до чого не привело б! Анелька не могла б вийти заміж за вбивцю свого чоловіка, — отож я почав, як справжній злочинець, обмірковувати інші способи. І, на диво, знайшов багато таких, що їх не могло б викрити ніяке людське правосуддя.

Дурниці! Нікчемність! Порожні фантазії! Кроміцький може собі жити спокійно, — мої задуми ніколи не втіляться в дії. Я його не вб'ю, хоча б знав, що відповідатиму за це не більше, ніж за те, що розчавив павука; я не вбив би його навіть тоді, коли б ми з ним жили на безлюдному острові, проте, якби можна було розрізати навпіл людський череп, як яблуко, і дістати приховані в ньому думки, то всі побачили б, як хробак злочину точить мій мозок. Більше того: я добре розумію, що ніколи не вб'ю Кроміцького не з вищих моральних міркувань, висловлених у заповіді: "Не вбий!" Цю

заповідь я вже в собі розтоптав. Я не вб'ю його тільки тому, що цього мені не дозволять якісь залишки лицарських традицій, тому, що я зі своїми витонченими нервами нездатний на жорстокий вчинок, бо я далеко відійшов від первісного дикуна; одне слово, фізично вбити я нездатний. Але морально я його вбиваю щодня, тому запитую себе, чи відповідатиму за це перед якимсь судом, який вищий за будь-який людський суд, чи відповідатиму за це так, як за вчинене вбивство?

Справді, як я вже казав, може, й можна було б розітнути череп, то, мабуть, у мозку навіть найцнотливішого чоловіка знайшлися б думки, від яких у всіх волосся стало б дибом. Пам'ятаю, коли я був малим хлопцем, у мене був період такої побожності, що я ревно молився з ранку до вечора, та водночас у хвилини найбільшого релігійного екстазу в моїй голові мелькали різні грішні думки, так наче мені їх навівав вітер чи підказував демон. Так само іноді в мене виникали грішні думки про людей, яких я любив більше за все на світі і за яких без вагання віддав би життя. Пам'ятаю, що в дитинстві це було для мене трагедією, я дуже мучився. Та годі про це. Я гадаю, що ми не відповідаємо за грішні чи злочинні думки, бо їх породжує зло, яке існує навколо нас, а не те зло, яке вже вкоренилося в нашій душі. Саме тому людині здається, ніби це чорт нашіптує їх на вухо.

І людина чує їх, але коли вона не хоче творити зла, то відганяє їх від себе — у цьому є навіть певна її заслуга. Однак зі мною справи стоять інакше. Думка про те, щоб позбутися Кроміцького, приходить до мене не ззовні, вона росте й визріває в мені самому. Я вже морально дійшов до того, що можу вбити, а якщо не наважуюсь і ніколи не наважусь на це, то лише, як я вже казав, через свої нерви. Роль мого чорта зводиться до того, що він глузує з мене, шепочучи мені на вухо, що вбивство Кроміцького свідчило б тільки про мою здатність до дії, а зовсім не було б злочиннішим від бажання вбити.

Оце те роздоріжжя, на якому я стою, хоч ніколи не сподівався, що зайду так далеко, і я здивовано вдивляюся в глибину власної душі. Не знаю, чи мої невимовні страждання хоч почасти покутують це падіння, знаю тільки, що той, чие життя не вкладається в простий кодекс, якого дотримуються Анелька й подібні до неї люди, той, у кого душа вихлюпнеться з такого начиння, неминуче буде вкинтий у порох і бруд.

9 липня

Сьогодні в читальні Кроміцький показав мені якогось англійця в товаристві надзвичайно вродливої жінки й розповів мені їхню історію. Та красуня за походженням румунка, вона була одружена з якимсь зубожілим румунським боярином, у якого англієць просто купив її в Остенді. Про такі випадки я чув уже разів із десяти. Кроміцький навіть назвав мені суму, за яку було куплено красуню. Його розповідь справила на мене дивне враження. Я подумав: "Це теж спосіб", звичайно, ганебний і для того, хто продає, і для того, хто купує, зате простий. Жінка може в такому випадку не знати про угоду, а самій угоді можна надати більш-менш пристойного вигляду. Я мимоволі почав приміряти цей спосіб до нашого становища. "А що, коли!" Я дивився на цю справу з двох боків: по відношенню до Анельки вона здавалася мені огидною

профанацією, по відношенню до Кроміцького — засобом не тільки можливим, а й таким, що міг вдовольнити мою ненависть і зневагу до нього. Якби він на це погодився, виявилася б уся його ницість, стало б ясно, що він за людина і якою жахливою помилкою було те, що за нього видали Анельку. Тоді одразу були б виправдані всі мої намагання відібрати в нього дружину. Та чи погодиться він? Я казав собі: "Ти його ненавидиш, тому робиш найгірші припущення, думаючи про нього тільки погано". Проте, хоч я намагався думати про нього якомога об'єктивніше, я не міг забути, що цей чоловік продав Глухів, обманом узявши довіреність в Анельки, що він, по суті, обдурив її й пані Целіну, що, врешті, жадоба до грошей — найсильніша його пристрасть. Не я один вважав його людиною, хворою на "золоту лихоманку". Так само думали про нього Снятинський, тітка й пані Целіна. А така моральна недуга може завжди довести людину до падіння. Я розумію — все залежатиме від стану його справ. А який той стан, ніхто як слід не знає. Тітка гадає, що він неблагополучний; я припускаю, що всі свої гроші він вклав у якусь аферу, розраховуючи одержати великі прибутки. Та чи одержить? Напевно, він і сам ще не знає, тому весь час стривожений, відсилає дюжини листів молодому Хвастовському, своєму уповноваженому на Сході. Мені раптом спало на гадку, що в того ж Хвастовського можна довідатись про стан справ. Хоч на це треба чимало часу. Може, я поїду на один день до Відня, побачуся з лікарем Хвастовським, який там працює в клініці, й через нього щось довідаюсь. Брати, мабуть, листуються. А поки що випитаю дещо в Кроміцького, але дуже обережно, щоб не викликати в нього підозри. Насамперед я завтра ж запитаю його, що він думає про того румунського боярина, який продав дружину англійцеві? Передбачаю, що він не буде зі мною щирим, але я постараюсь, наскільки можна буде, викликати його на відверту розмову, а решту відгадаю сам. Від усіх цих роздумів і намірів я трохи оживився. Немає нічого страшнішого, як страждати пасивно, — я радий усьому, що виводить мене з цього стану. Я повторюю собі: "Ось принаймні завтра й післязавтра ти щось розпочнеш, спробуєш щось зробити для свого кохання", — і це підбадьорює мене. Від повної інертності я переходжу до якоїсь гарячкової діяльності. Ідеться про мій мозок і почуття, яким необхідна розрядка. Я дав Анельці слово честі, що на своє життя не важитиму, отже й цього виходу в мене вже немає. А так, як тепер я живу, більше жити не можу. Якщо шлях, на який я хочу ступити, ганебний, то, у всякому разі, для Кроміцького він буде ганебнішим, ніж для мене. Я повинен їх розлучити не лише заради себе, але й заради Анельки. В мене справді лихоманка. Тутешні ванни корисні всім, крім мене.

10 липня

Гарячі дні бувають навіть тут, у Гаштейні. Яка спекота! Анелька носить сукні з білої фланелі, так одягаються англійки для гри в теніс. Уранці ми п'ємо каву на свіжому повітрі. Анелька приходить з купання свіжа, ясна, мов сніг на сході сонця. Її струнке тіло виразно окреслюється під м'якою сукнею. Вранішнє сонце освітлює її так яскраво, що я бачу кожную волосинку її брів і вій, пушок на її ніжних щоках. Волосся її буває ніби мокре і в цьому світлі здається ще світлішим, а очі — прозорішими. Яка вона молода;

яка чарівна! В ній — усе моє життя, в ній усе, що я прагну. Я не відступлюсь від неї, не зможу!

Дивлюсь на неї і втрачаю розум від захоплення і разом з тим від болю, що ось він сидить біля неї — її чоловік. Так не може тривати далі, нехай вона буде нічия, аби лише не належала йому! Анелька почасти розуміє, яка мука терзає мої нерви, — але не зовсім розуміє. Чоловіка вона не кохає, проте життя з ним вважає законним обов'язком, а мені від самої думки про це хочеться скреготати зубами, бо здається, що, визнаючи цю законність, вона сама себе принижує. А цього невільно робити навіть їй! Краще б вона вмерла. Тоді вона буде моєю, бо цей "законний" її чоловік залишиться тут, — а я ні! Тому в мене більше прав на неї, ніж у нього. Часом зі мною діється щось дивне. Коли я дуже стомлюся, змучуся, коли мій мозок, перенапружений від думок про одне й те саме, бачить якусь далину, що її в нормальному стані не можна побачити, в мене бувають хвилини глибокої впевненості, що Анелька належить мені, що вона якимсь чином уже стала чи стане моєю, і, опам'ятавшись, я здивовано згадую про існування Кроміцького. Може, в такі хвилини я переходжу межу, яку люди за життя звичайно не переходять, і бачу все таким досконалим, яким воно повинно бути в дійсності, але яким існує тільки в ідеалі? Чому ці два світи не відповідають один одному і яким чином можуть відповідати, я не знаю. Не раз я намагався зрозуміти це, але гублюся й не можу збагнути цієї невідповідності, відчуваю лише, що в ній криється недосконалість і зло. Усвідомлення цього підтримує мене, адже в такому випадку те, що Анелька — дружина Кроміцького, теж прояв зла.

11 липня

Знову розчарування, знову руйнуються мої наміри, хоч маю ще іскру надії, що цей крах ще не повний. Сьогодні говорив з Кроміцьким про боярина, який продав дружину, причому вигадав цілу історію, щоб легше викликати Кроміцького на відвертість.

Ми зустріли біля водоспаду англійця з купленою дружиною. Я одразу ж почав захоплюватись її незвичайною вродою, а вкінці сказав:

— Місцевий лікар розповідав мені, як відбулася ця купівля-продаж. Ти занадто суворо осуджуєш цього боярина.

— Він мені насамперед смішний, — відповів Кроміцький.

— Є обставини, які пом'якшують вину. Він не лише боярин, а й власник великих шкіряних заводів і свої справи вів за позичені гроші. Зненацька, у зв'язку з епідемією, довіз шкур до Румунії через сусідні країни було заборонено. Боярин знав, що коли він не протримається до кінця карантину, то не тільки сам збанкрутує, але й розорить сотні родин, які довірили йому свої гроші. Тут, мій любий, або ти купець, або ні. Може, ця купецька етика відрізняється від загальноприйнятої, але той, хто її визнав...

— Той має право продати навіть свою дружину? — спитав Кроміцький. — Е, ні! Не можна заради одних обов'язків нехтувати іншими, може, ще більш святими...

Висловившись, як порядна людина, Кроміцький страшенно розчарував і роздратував мене. Проте я ще не втратив надії. Я знаю, що в найнікчемнішої людини є певний запас красивих фраз, тому вів далі:

— Ти не врахував одного, він прирік би на злидні не тільки себе, а й свою дружину. Погодись, що це дивний спосіб виконувати свої обов'язки по відношенню до близьких людей, — відняти в них останній шматок хліба.

— Не думав я, що ти можеш так тверезо міркувати.

А я подумав: "Ти не розумієш, дурню, що це не мої погляди, що я тільки хочу навіяти тобі таку думку!"

І вголос сказав:

— Я намагаюся ввійти в становище цього промисловця. Ти не враховуєш однієї речі: може, дружина його не кохала, може, вона кохала свого теперішнього чоловіка, англійця, а її чоловік знав про це.

— В такому разі вони варті одне одного.

— Не в цьому річ. Треба заглянути глибше, якщо вона, покохавши англійця, все-таки залишалася вірною своєму чоловікові, то, може, вона краща, ніж ми гадаємо. А що стосується боярина, може, він і негідник, але скажи, що в такому випадку має робити купець, до якого приходить інший чоловік і каже: "Ви подвійний банкрут, бо маєте борги, яких не можете заплатити, і дружину, яка вас не кохає; розлучіться з цією жінкою, тоді я, по-перше, забезпечу їй достаток і, наскільки зможу, щасливе життя, а по-друге, виплачу ваші борги". То лише так кажуть: "Продав, продав!" — а хіба це, власне кажучи, продаж? Ти подумай, що цей купець, погодившись на таку угоду, водночас позбавив від страждань дружину (це ще питання, чи не більш правильне саме таке розуміння обов'язку у ставленні до своїх близьких) і врятував від злиднів усіх тих людей, які йому довірилися...

Кроміцький з хвилину подумав, зняв монокль і сказав:

— Любий мій, я тішу себе надією, що в комерційних справах розуміюся краще від тебе, але вступати в дискусії з тобою не можу, бо ти мене вмиєш заженеш у глухий кут. Якби ти не дістав у спадщину від батька мільйонів, а став адвокатом, ти однаково нажив би їх... Коли ти так зобразив мені цю справу, я вже, їй-богу, не знаю, що й думати про цього румунського хлюста; знаю тільки, що там була якась оборудка, що стосувалась жінки, а це вже, хай би там що, шахрайство. Крім того, оскільки я сам певною мірою купець, скажу тобі таке: банкрут завжди має вихід — або ще раз набути капітал і заплатити давні борги, або пустити собі кулю в лоб. Таким чином, не маючи грошей, він розплачується кров'ю; а дружину, якщо вона в нього є, звільняє від себе і дає їй можливість знайти нове щастя.

В цю мить мене охопила така лють, що віддав би не знаю що, якби можна було крикнути йому: "Ти вже банкрут, хоча б тому, що твоя дружина тебе не кохає! Бачиш оцей водоспад? Стрибай у нього стрімголов, звільни її від себе, відкрий перед нею нове життя, в якому вона буде в стократ щасливішою!"

Проте я мовчав, переживаючи нове, гірке відкриття, що хоч Кроміцький справді людина жалюгідна, здатна навіть на такі вчинки, як, приміром, продаж Глухова чи зловживання довір'ям дружини, та все ж він не такий підлий, яким я його уявляв. Це було для мене розчаруванням, руйнувало мої плани, за які я останнім часом чіплявся з

останніх сил. Я знову відчував себе безпорадним, знову переді мною була пустка, і я ніби повис у повітрі. Але я не хотів випускати з рук останньої нитки, добре розуміючи, що лише тоді зможу якось жити, коли буду діяти, інакше збожеволію. "Підготую хоча б ґрунт для майбутнього, — казав я собі, — й привчу Кроміцького до думки, що він повинен розстатися з Анелькою". Ще раз повторюю, я не знав, яке його матеріальне становище, однак припускав, що той, хто займається спекуляцією, може так само легко все втратити, як і розбагатіти, тому сказав:

— Не знаю, наскільки твої слова відповідають купецькій моралі, але мені приємно відзначити, що вони достойні благородної людини. Якщо я правильно тебе зрозумів, то ти твердиш, що чоловік, якому загрожує розорення, не має права тягнути за собою дружину в безодню злиднів?

— Я казав тільки, що продаж дружини за будь-яких умов — це підлість. Зрештою, дружина повинна розділяти з чоловіком його долю. Бо що то за жінка, яка згодна розлучитися з чоловіком тільки тому, що він розорився!

— Припустімо, що вона не згодиться, але ж чоловік може розлучитися з нею всупереч її бажанню. В такій ситуації кожне повинне пам'ятати про свій обов'язок... До того ж, якщо дружина бачить, що розлучення може врятувати її чоловіка, то обов'язок, який вона правильно зрозуміє, навіть наказує їй погодитись на це.

— Про такі речі навіть неприємно розмовляти.

— Чому? Невже тобі шкода румуна?

— Ні! Боронь боже, в моїх очах він назавжди залишиться негідником.

— Бо тобі не вистачає об'єктивності. Воно й не дивно: людина, в якої все йде як по маслу, ніколи не зрозумів психології банкрута, для цього треба бути філософом, а філософія несумісна з гонитвою за мільйонами...

Я не хотів вести далі цю розмову, мені самому було невимовно огидне моє лицемірство. Мені здавалося, що я вже посіяв якесь зерно, правда, може, надто мізерне, щоб воно могло зійти, але принаймні знову вхопився за якусь нитку. Одне спостереження вселило в мене маленьку надію. Коли я запевняв Кроміцького, ніби це він сам думає, що розорений чоловік повинен дати свободу дружині, я помітив на його обличчі вираз якогось занепокоєння й збентеження. Завважив також, що при згадці про його мільйони він стиха зітхнув. Робити з цього висновок, що йому загрожує розорення, було б передчасно, але я припускаю, що його справи не дуже надійні й можуть повернути і на добре, і на погане.

Я вирішив це перевірити. А тим часом у мені наче сиділо двоє людей. Один з них подумки казав Кроміцькому: "Якщо ти ледь схитнешся, я допоможу тобі впасти. Хоча б мені довелося втратити все моє багатство, я одним ударом звалью тебе; тоді матиму справу з побитою людиною, і подивимось, чи не знайдеш ти для певних угод та умов делікатнішої назви, ніж підлість".

Водночас я усвідомлював, що такий спосіб дії чужий мені, про щось таке я десь читав або чув, і якби не моє безвихідне становище, ніколи не вдався б до того, що мені огидне й чуже моїй натурі. Гроші ніколи не відігравали ніякої ролі в моєму житті,

ніколи не були для мене ні засобом, ні метою; я не здатний діяти такою зброєю; я розумів, яким приниженням було б і для мене, і для Анельки вводити цей елемент у наші стосунки; я відчував нестерпну огиду й запитував себе: "Невже ти не зупинишся і перед таким падінням? Невже й ця чаша не омине тебе? Поглянь, як ти все більш опускаєшся: колись тобі й на думку не спало б діяти таким чином, крім того, може, ти цим нічого й не досягнеш, а тільки остаточно спротивишся сам собі".

Справді, раніше, коли тітка часом, говорячи про фінансові справи Кроміцького, висловлювала підозру, що вони в поганому стані, мені завжди було неприємно. Передбачаючи, що він може коли-небудь звернутись до мене по допомогу чи запропонувати мені взяти участь у його обо— рудках, я давав собі слово рішуче відмовити йому і в допомозі, і в участі, так мені не хотілося, щоб у мої взаємини з Анелькою були замішані гроші. Пам'ятаю, я вбачав у цьому доказ своєї делікатності й шляхетності моїх почуттів. А тепер я дійшов до того, що хапаюсь за цю зброю, неначе я банкір, який все життя воював грішми.

Бачу зовсім ясно, що мої вчинки й думки гірші від мене, — і часто не розумію, як це все сталося. Мабуть, причиною є те, що я не можу вибратися з манівців. Я кохаю благородну жінку, кохаю глибоко, однак від цього опинився у фальшивому становищі і в зачарованому колі, де псується мій характер, навіть зникає витонченість почуттів. Якщо раніше, в хвилини падіння, я відкидав геть будь-яку мораль, у мене завжди лишалося щось... якесь естетичне почуття, котре допомагало мені розпізнавати зло. А зараз у мене немає і цього почуття, точніше, воно безсиле. Хоча б я втратив разом із цим душевну гидливість! Таж ні! Я зберіг її повністю, тільки вона перестала бути для мене гальмом, а лише посилює мої страждання. В моїй душі немає місця ні для чого іншого, крім кохання до Анельки, але ж свідомості й не потрібно ніякого місця. Вона гніздиться і в любові, і в ненависті, і в стражданнях так само, як рак гніздиться у хворому організмі.

Той, хто не був у такому становищі, як я, неспроможний собі його уявити. Я знав, звичайно, що любовні хвилювання бувають дуже болісними, проте не дуже вірив цьому. Не думав, що ці страждання можуть бути такими реальними й нестерпними. Аж тепер я збагнув різницю між "знати" й "вірити", тепер я зрозумів, чому французький мислитель сказав: "Ми знаємо, що мусимо померти, але не віримо в це".

12 липня

Сьогодні пульс у мене нерівний, у голові шумить, і коли я згадую про те, що трапилося, кожний нерв у мені тремтить, мов у лихоманці.

День був гарний, а вечір ще кращий, світив місяць уповні. Ми вирішили прогулятись до Гофгаштейна; тільки пані Целіна захотіла zostатися вдома. Тітка, я і Кроміцький разом вийшли до воріт вілли. Кроміцький пішов до Штраубінгера, щоб найняти коляску, а ми з тіткою чекали Анельку, яка ще затрималася в кімнаті. Її довго не було, тому я побіг по неї і зустрів її на крутих зовнішніх сходах, які ведуть з другого поверху вілли в сад.

Місяць освітлював другий бік вілли, а цей був зовсім темний, тому Анелька

спускалась дуже повільно. Сходи були кручені й стрімкі. Та ось Анельчині ноги опинились нарівні з моєю головою; побачивши це, я враз обережно обняв їх і став жадібно цілувати. Я розумів, що доведеться розплачуватись за цю мить щастя, але не мав сили від неї відмовитись. До того ж бог бачив, як благоговійно доторкалися мої вуста до цих дорогих ніжок, що від них я не міг відірватись, і за які страждання винагороджує мене ця мить. Якби Анелька не опиралась, я поставив би її ніжки собі на голову, на знак того, що віднині я назавжди її слуга і раб. Але вона відступила на верхню сходинку, а я вмить збіг униз і вигукнув так голосно, щоб тітка, яка стояла біля воріт, могла почути мене:

— Анелька вже йде!

Тепер Анельці не лишалось нічого іншого, як спуститися вниз, і вона могла це зробити без ніякого побоювання, — я пішов уперед. У цю хвилину під'їхав у колясці Кроміцький. Однак Анелька, наблизившись до нас, сказала:

— Я прийшла вибачитись перед вами, тітонько, я передумала, мені не хочеться залишати маму саму. Ви їдьте, а я почекаю вас, і разом будемо пити чай.

— Таж Целіна добре себе почуває,— мовила трохи незадоволено тітка, — і сама запропонувала, щоб ми поїхали, насамперед заради тебе.

— Так, але... — почала було Апелька.

В цей час підійшов Кроміцький і, дізнавшись, про що йдеться, сухо сказав:

— Будь ласка, не сперечайся...

Анелька, не промовивши й слова, сіла слідом за тіткою в коляску.

Незважаючи на те, що був схвилюваний, я звернув увагу і на тон Кроміцького, і на мовчазну Анельчину покірність, а зробив це головним чином тому, що Кроміцький весь цей день розмовляв з Анелькою ще холодніше, ніж напередодні. Напевно, та сварка, що виникла була між ними з невідомих мені причин, знову повторилась і викликала ще більше відчуження. Але мені не було часу про це думати; я був під враженням від тих поцілунків, якими щойно обсилав Анельчині ноги. Мене охопили водночас блаженство, радість і страх. Те, що я відчуваю блаженство, зрозуміло, бо я відчував його завжди, коли доторкався хоча б Анельчиної руки. Але звідки взялася в мені радість?... Її викликав мій здогад, що ця непохитна й добродісна Анелька не змогла все-таки рішуче відштовхнути мене, а зараз вона каже собі подумки "Я теж стою на похилій площині й не можу сміливо дивитися людям у вічі: адже хвилину тому біля моїх ніг був чоловік, який мене кохає, і я стала почасти теж його спільницею, бо не піду до свого чоловіка й не скажу йому: "Покарай його, а мене забори звідси".

Я розумів теж, що вона не може цього зробити, щоб не зіпсувати родинних стосунків, а хоч би й могла, то не зробила б, щоб не викликати зіткнення між мною і Кроміцьким. Якийсь внутрішній голос шепотів мені: "Хто знає, кого із вас двох вона більше боїться наразити на небезпеку?"

Становище в Анельки справді було дуже складне, я ж використовував його цілком свідомо, без ніяких докорів сумління, так, як полководець під час війни використовує не вигідне становище противника. Я тільки запитував себе: "Чи вчинив би ти так само,

якби знав, що Кроміцький притягне тебе до особистої відповідальності?" Оскільки я міг собі чесно відповісти — "так!", то вважав, що па все інше не варто зважати.

Ні!.. Кроміцький викликав в мене страх лише тому, що він може забрати Анельку й вивезти її бозна-куди. Від самої думки про це мене охоплює відчай.

Але тоді, в колясці, я боявся насамперед Анельки. Що буде завтра? Як вона це сприйме? Чи як зухвалість, чи як порив поклоніння і обожнювання? Я почував себе, ніби собака, який, нашкодивши, боїться, що його битимуть. Сидячи навпроти Анельки, я намагався по її обличчю, коли на нього падало місячне світло, відгадати, що мене чекає. Я дивився на неї покірно, був таким нещасним, що аж сам жалів себе; мені здавалося, що вона теж повинна зжалитись наді мною. Проте вона не дивилась на мене, а уважно слухала чи вдавала, ніби слухає, що говорив тітці Кроміцький, а той розводився про те, що він зробив би і як би домігся великих прибутків, коли б Гаштейн належав йому. Тітка кивала головою, а він весь час повторював: "Хіба неправда?" Було видно, що він хоче переконати її в своїй діловитості і в тому, що з кожного гроша здатний зробити десять.

Дорога до Гофгаштейна прорубана в горах і звивається над безоднею, роблячи багато заворотів. Місячне світло на заворотах падало поперемінно то на нас, то на жінок, які сиділи навпроти.

На обличчі в Анельки я бачив тільки тихий смуток, але мене підбадьорювало вже й те, що вираз її обличчя не був суворим. Вона жодного разу не глянула на мене, а я втішав себе думкою, що коли місячне світло падає на мене, а її обличчя в тіні, може, тоді вона дивиться на мене й думає: "Ніхто в світі не кохає мене так, як він, і немає більше такого нещасного, як він"... Бо це ж таки правда.

Ми обоє мовчали. Говорив весь час тільки Кроміцький; його слова змішувалися з шумом річки, що протікала на дні ущелини, і з огидним скреготанням гальма, що його візник щохвилини підкладав під колеса. Той скрегіт шарпав мої нерви, але тепла, ясна ніч їх заспокоювала. Я вже згадував, що була повня; місяць піднявся з-за гір і плив у небесному просторі, освітлюючи маківки Бокштейнкогля, льодовики Тішлькара й прямовисні схили Гранкогля. Сніги на вершинах гір виблискували ясно-зеленим металевим світлом, а тому що нижчі схили зливалися з нічною темрявою в суцільну сіру масу, здавалося, ніби ті снігові ясні вершини висять у повітрі, легкі, неземні. Навкруги панували така краса й тиша, було щось таке заспокійливе в цих послуних горах, що мимоволі мені спали на думку слова вірша:

У мить таку обидва серця плачуть,
Є що пробачить їм, вони пробачать,
Є що забути їм, вони забудуть...[56]

Анелька, власне, мала простити мені лише те, що я цілував їй ноги; якби вона була статуєю святої і стояла в костьолі, то не могла б ні гніватись, ані ображатись за такий вияв поклоніння. Я вирішив, що коли настане час порозумітись, я так і скажу, — це повинно її переконати.

Я часто думаю, що мене дуже скривджено, тому що Анелька, може, несвідомо, не

називаючи речей своїми іменами, вважає моє кохання суто земним поривом пристрасті. Не заперечую, воно сплетене з різних ниток: проте Анелька, мабуть, не розуміє, що в ньому є і незвичайно ідеальні барви, ніби зі справжньої поезії. Часто пристрасть моя дрімає, і я кохаю Анельку тільки душею, так, як ми кохаємо уперше в юності. Іноді той критик, що сидить у мені і все аналізує, перевіряє, а часто й висміює, каже: "Не знав я, що ти кохаєш, як студент і як романтик!" Авжеж так! Може, це й смішно, але я саме так кохаю, і вірю, що це не надумано, тому й почуття моє всепоглинаюче й водночас сумне, тим більше сумне, чим сильніше воно виявляється і чим однобічнішим здається.

Якраз тепер настала хвилина, коли мої пристрасті задрімали, і я подумки говорив Анельці: "Ти гадаєш, що в мені не звучать ідеальні струни? А я саме в цю хвилину кохаю тебе так, що ти навіть можеш і повинна це кохання прийняти, і шкода, якщо ти його відштовхнеш, — адже ти сама нічого не втратила б, а мене врятувала б. Тоді я сказав би собі: "Оце мій світ, оце межі, в яких мені можна жити", — і в мене було б хоч що-небудь, я старався б переробити себе, перейти в твою віру".

Мені здавалося, що Анелька може й повинна згодитись на таку умову, тоді між нами назавжди запанує спокій. Я обіцяв собі, що все це поясню їй, а коли ми вирішимо, що душею завжди будемо належати одне одному, тоді зможемо навіть роз'їхатись. У мені прокинулась надія, що вона згодиться на таку умову, бо зрозуміє, що без цього наше життя стане для нас обох нестерпним.

Була дев'ята година, коли ми доїхали до Гофгаштейна. В селі панувала тиша; перед готелями не було жодного екіпажа, в будинках темно. Світилися тільки вікна у заїздах, та в Мегера хор із кількох досить приємних чоловічих голосів співав тірольські пісні. Коли ми зупинились, я вийшов з коляски, щоб запропонувати співакам заспівати нам перед готелем, але виявилось, що де були не місцеві селяни, а якісь альпіністи з Відня, їм незручно було пропонувати плату. Я купив два букети едельвейсів та інших альпійських квітів. Повернувшись до коляски, один букет подав Анельці, а другий, ніби ненароком, розв'язав, і квіти посипались їй під ноги.

— Нехай тут лежать, — мовив я, побачивши, що вона хоче нагнутись, щоб їх позбирати.

І пішов по третій букет для тітки. Повертаючись до коляски, почув голос Кроміцького:

— Якщо тут, у Гофгаштейні, відкрити добре обладнаний другий курзал, можна було б одержувати сто процентів прибутку.

— А ти все про те ж саме? — спитав я спокійно.

Я запитав навмисне, бо це було все одно, що сказати Анельці: "Дивись, коли я сповнений весь лише тобою, він, сидячи поруч тебе, думає про гроші; порівняй наші почуття до тебе — і порівняй нас самих!"

Я майже певен, що вона мене зрозуміла.

На зворотному шляху я кілька разів намагався завести розмову, але мені не пощастило втягнути в неї Анельку. Коли ми спинились біля воріт нашої вілли,

Кроміцький пішов з жінками нагору, а я лишився, щоб розплатитися з візником. Зайшовши в дім, я вже не застав Анельки в їдальні. Тітка сказала, що вона трохи втопилася і пішла спати. Я одразу стривожився, почав дорікати собі за те, що її мучу. Коли кохаєш по-справжньому, не може бути нічого тяжчого, ніж усвідомлення того, що ти завдаєш зло і кривду коханій жінці. Ми пили чай мовчки, бо тітка була сонна, Кроміцький теж наче чимось занепокоєний, а я терзався дедалі все більше. "Мабуть, її дуже вразив мій вчинок. Вона у всьому вбачає щось погане". Я передчував, що завтра Анелька уникатиме мене і вважатиме, що я порушив мир, який ми уклали між собою. Ці думки мене налякали, і я вирішив завтра їхати, а точніше кажучи, втікати до Відня, тому що, по-перше, боявся Анельки, по-друге, хотів побачитися з Хвастовським і, по-третє, подумав, — тільки бог знає, з яким бодем, — що краще звільнити Анельку від моєї присутності й дати їй хоч днів зо два відпочити.

15 липня

Цілий ряд подій і випадковостей! Не знаю, з чого почати, бо останні враження найсильніші. Ніколи я ще не мав такого переконливого доказу, що Анелька до мене не байдужа. Мені важко все розповісти послідовно. Я майже повен, що Анелька погодиться на умови, які я їй запропоную. Часом у мене аж голова йде обертом. Але я роблю над собою зусилля й почну записувати все з самого початку.

Я був у Відні. Повернувся сьогодні ввечері. Привіз деякі новини, про які розповім тітці.

Бачив Хвастовського, розмовляв з ним. Який це славний чоловік!.. Працює, як віл, у клініці, пише праці з гігієни для народу, а його брат, книговидавець, видаватиме їх дешевими брошурками ціною по кілька грошів; крім того, він член різних медичних і не медичних товариств і ще знаходить час для веселих, може, навіть занадто веселих пригод у районі Кертнерштрассе. Не знаю, коли цей чоловік спить. І при всьому тому він скидається на ярмаркового Геркулеса. Життя в ньому аж вирує!

Я відверто розповів йому, чому я приїхав до Відня.

— Не знаю, чи вам відомо, що я й тітка володіємо досить значним капіталом, — сказав я, — ми не маємо потреби пускати його в обіг, але, якби змогли вкласти його в справу, яка дає значні прибутки, то це було б на користь нашій батьківщині. Я гадаю, що таким чином ми змогли б прислужитися й панові Кроміцькому, — отже, користь була б подвійною. Між нами кажучи, особа його нас не цікавить, але оскільки ми з ним породичались, то охоче допомогли б йому в його фінансових справах, звичайно, якби були певні, що самі при цьому не зазнаємо збитків.

— Ви хотіли б дізнатися, в якому стані його справи?

— Авжеж. Він, звичайно, сповнений райдужних надій, і я не сумніваюся, що він щиро вірить у свій успіх. Ідеться тільки про те, чи він не помиляється. Тому, якщо брат вам писав що-небудь про це і не робив з цього таємниці, то ви розкажіть мені, що саме, крім того, попросіть його, щоб він безпосередньо написав мені якнайточніше про стан справ. Тітка розраховує на його прихильне ставлення до неї і на те, що ваші зв'язки з нею давніші, аніж із Кроміцьким.

— Гаразд, я напишу братові,— сказав лікар. — Він уже щось писав мені про це, але я добре не пам'ятаю, що саме, бо мене це мало цікавило.

Потім він заходився шукати братового листа між іншими паперами на письмовому столі, швидко знайшов його й став читати вголос.

"Мало не подохнув од нудьги. Жінок тут дуже мало, а вродливої і в помині немає..."

Хвастовський засміявся і сказав:

— Ні, це не про те. Йому було б добре у Відні!.. І, перевернувши сторінку, подав мені, я там прочитав кілька рядків, де згадувалося про Кроміцького.

"У Кроміцького з нафтою діло не вигоріло. З Ротшільдами боротися неможливо, а він з ними завівся. Ми видряпались, але з великими збитками. Тепер вклали величезні гроші в поставки й домоглися монополії, з цього можуть бути або мільйонні прибутки, або може бути й велика відповідальність. Усе залежить від наших зусиль. Ми стараємось робити все якомога чесніше, тому сподіваємось на краще. Однак потрібні гроші й гроші, бо нам платять в установлені терміни, а ті, в кого ми беремо товар, вимагають гроші негайно, та ще й часто постачають поганий матеріал. Усе тепер на моїй голові..."

— Гроші ми дамо, — сказав я, закінчивши читати.

Повертаючись до Гаштейна, я багато міркував про це,

і в мені заговорили якісь більш благородні інстинкти. "Що буде, те буде, — думав я, — але замість того, щоб знищувати Кроміцького, чи не простіше й порядніше буде допомогти йому? Адже Анелька оцінить такий вчинок, її зворушить моя безкорисливість, а майбутнє вирішить провидіння".

Та, заглянувши в себе глибше, я побачив, що і в моїх кращих намірах відіграє певну роль егоїзм. Я розраховував, що Кроміцький, одержавши гроші, одразу виїде з Гаштейна, і я позбавлюся страждань, які завдає мені його присутність та близькість з Анелькою. Анелька залишиться сама віч-на-віч з моїм коханням, щиро вдячна мені, незадоволена, а може, навіть обурена Кроміцьким, хоча б за те, що він прийняв мою допомогу. Мені здавалося, що така ситуація відкриває переді мною нові перспективи. Проте перш за все мені хотілося будь-що позбутися Кроміцького.

Я так замислився про мої стосунки з Анелькою, що й не помітив, коли ми прибули в Ленд-Гаштейн. У Ленді я побачив багато пораниених і вбитих — сталася аварія поїзда на бічній вітці до Целлу; та тільки-но я знову сів у коляску, враження, яке справили на мене рани і кров, розсіялось, я знову думав про наші стосунки з Анелькою. Я відчував, що їх необхідно якось змінити, щось треба зробити, інакше нам обом буде погано. Але що вдієш? Ясно було одне: вона мучить і вбиває мене, а я — її, бо якщо я прагну всього, а вона не йде ні на які поступки, то це створює між нами такий розлад, таку трагедію, що для неї було б краще кинутись у водоспад, а для мене — зірватися разом з коляскою і кіньми в безодню. Крім того, я дійшов висновку, що навіть жінка, яка не згоджується зрадити свого чоловіка, мусить страждати від страшної внутрішньої боротьби, якщо її покохає інший чоловік. Ось Анелька не зробила мені ніколи найменшої поступки, та все ж я часом цілую їй руки й ноги, все-таки вона змушена вислуховувати мої

освідчення й багато що приховувати від матері й чоловіка. При цьому їй доводиться бути обережною, стежити за собою і за мною, бо вона ніколи не знає, до чого я можу ще дійти. Життя в таких умовах стає для нас обох нестерпним. Треба з цим кінчати.

Мені нарешті здалося, що я знайшов вихід. "Нехай Анелька, — думав я, — змириться з моїм коханням, визнає його; нехай вона скаже мені: "Я твоя! Серцем і душею твоя і завжди буду твоєю. Але цим ти повинен обмежитись. Якщо ти згоден, віднині наші душі поєднані навіки".

І, звичайно, я пообіцяю собі погодитись. Я уявляв, як подам їй руку й скажу: "Беру тебе і обіцяю, що більше нічого від тебе не вимагатиму, що наш союз буде тільки духовним, та однак я вважатиму наші взаємні зобов'язання шлюбом, а тебе — своєю дружиною".

Чи така умова була можливою, чи вона поклала б край стражданню? Для мене вона означала суворе обмеження бажань і надій, але створювала мій власний світ, у якому Анелька належала б мені неподільно. Разом з тим така умова узаконювала моє кохання, а для мене це було настільки важливо, що я готовий був віддати життя, аби тільки Анелька визнала моє кохання. Я вбачаю в цьому доказ того, як глибоко я кохаю цю жінку, як усією душею прагну, щоб вона була моєю.

Так! Я вже настільки змінився, настільки переломив себе, що за таку ціну був ладен згодитись на будь-які обмеження.

Отже, я почав зосереджено думати лише про те, чи погодиться зі мною Анелька.

Мені здавалось, що вона повинна погодитись.

Я вже зарані чув, я кажу їй рішучим тоном: "Якщо ти справді кохаєш мене, то скажи сама, хіба не однаково, чи ти скажеш мені про це, чи ні? Що може бути благородніше й святіше, ніж така любов, якої я благаю в тебе? Я й так віддаю тобі життя, бо не можу інакше, — запитай у свого сумління, чи не повинна ти прийняти хоч таку умову? Адже саме так ставилась Беатріче до Данте. Так любити одне одного дозволяється навіть ангелам. Ти будеш мені такою близькою, як тільки одна душа може бути близькою іншій душі, й водночас будеш такою далекою, ніби ти живеш на вершині найвищої з тутешніх гір. Якщо це любов неземна, якщо звичайні люди не здатні на неї, то тим більше ти не повинна її відкидати, бо, згодившись на неї, ти лишишся біла, мов сніг, врятуєш мене, а сама матимеш повний душевний спокій і стільки щастя, скільки його можна мати на цьому світі".

Я щиро вважав себе здатним на таке кохання, майже містичне, яке вірить, що з земної тлінної личинки народиться безсмертний метелик, який, відірвавшись від земного життя, літатиме з планети на планету, аж поки поєднається з душею вселенською. Уперше в мене виникла думка, що ми з Анелькою можемо піти з життя, а наше кохання може нас пережити, залишитись вічним і, власне, стати нашим безсмертям. "Хто знає, — думав я, — чи це не єдина форма безсмертя?" Тому що я дуже виразно відчував, що в моєму коханні є щось вічне, непідвладне змінам. Треба сильно кохати, щоб бути здатним на такі почуття й думки, і треба також бути нещасливим, а може, й бути па межі безумства.

Я на межі безумства, мабуть, ще не стою, але дедалі частіше впадаю в містицизм і ніколи не почуваю себе таким щасливим, як зараз, коли поринаю в таке самозабуття, що втрачаю своє "я" й не можу віднайти його. Я розумію, чому це так. Моє роздвоєння і внутрішня критика завжди руйнували всі основи життя й тим самим псували те відносне щастя, яке можуть дати ці основи. А в сфері, де замість силогізмів виступають почуття і фантазія, я не маю що робити зі своєю критикою, тому відпочиваю, відчуваючи надзвичайне полегшення.

Так я відпочивав, під'їжджаючи до Гаштейна. Я уявляв себе й Анельку поєднаними духовним шлюбом, умиротвореними. Я почував гордість від думки, що все-таки зумів вирватися з зачарованого кола й знайшов шлях до щастя. Був певен, що Анелька з радістю подасть мені свою, таку дорогу мені руку, і ми разом підемо цим шляхом.

Раптом я наче прокинувся зі сну, побачивши, що в мене вся рука закривавлена. Виявилося, що цим екіпажем перевозили поранених людей, які потрапили в залізничну катастрофу. У складки подушок сидіння натекло багато крові, а кучер не помітив її й не витер. Мій містицизм не завів мене так далеко, щоб я вірив у втручання неземних сил, у людське життя, особливо в вигляді якихось знамень, прикмет і провіщень. Та, хоч я й не забобонний, все ж можу добре зрозуміти думки забобонної людини, а отже помітити й визначити, що саме було дивне в певному випадку. Зараз дивним було те, що в тому самому екіпажі, в якому я почав уявляти собі картини нового життя, можливо, нещодавно згасало чиєсь життя, а крім того, що про мир і згоду я думав із закривавленими руками. Такі збіги викликають у кожної нервової людини якщо не погані передчуття, то сумні думки й можуть затьмарити її настрій.

Безперечно, в мене теж зіпсувався б настрій, якби не те, що я вже наближався до Вільдбада. Їдучи поволі вгору, я раптом побачив коляску, що дуже швидко з'їжджала згори. "Знову може статися нещасний випадок, — подумав я, — цією крутою дорогою треба їхати дуже обережно". Але в цю хвилину кучер тієї коляски з усієї сили так загальмував її, що коні пішли майже ступою... Раптом, я, страшенно здивований, побачив у колясці тітку й Анельку, а вони, побачивши мене, закричали:

— Ось він! Ось він! Леоне! Леоне!

Вмить я опинився біля них. Тітка обхопила мене руками за шию і, повторюючи: "Слава тобі, господи!", дихала так важко, наче вона пішки бігла з Вільдбада. Анелька вхопила мене за руку й не випускала її. Зненацька її обличчя стало зляканим, вона вигукнула!

— Ти поранений!

Я збагнув, про що йдеться, й одразу відповів:

— Зовсім ні! Я не попав у катастрофу. Я забруднив руку в колясці, якою перевозили поранених.

— Правда? Правда? — допитувалась тітка.

— Таж правда.

— Який це поїзд потерпів аварію?

— Той, що йшов у Целл.

— О боже, боже! А в телеграмі написано, що віденський! Я мало не вмерла. Боже, яке щастя! Слава богу! Слава богу! — Тітонька почала витирати піт з лоба; Анелька була біла, мов полотно. Випустивши мою руку, вона відвернулась, щоб я не помітив, як у неї тремтять губи, а в очах стоять сльози.

— Ми були самі вдома, — розповідала тітка, — бо Кроміцький пішов з бельгійцями в Нассфельд. А в цей час приходить наш господар і сповіщає про катастрофу на залізниці. Я знала, що ти сьогодні приїдеш; уяви собі, що зі мною робилося! Одразу ж послала господаря найняти коляску; Анелька не захотіла відпустити мене саму... Що тільки ми пережили, але бог милостивий, все скінчилося тільки переляком... Ти бачив поранених?

Я поцілував руки в Анельки і в тітки і став розповідати про те, що бачив у Ленд-Гаштейні. Виявилося, що в телеграмі, яка прийшла в кургауз, було написано: "В Ленд-Гаштейні багато поранених та вбитих". І всі вирішили, що нещасний випадок стався на лінії Відень — Зальцбург. Я розповідав п'яте через десяте, бо в голові в мене була тільки одна радісна думка: Анелька не захотіла чекати вдома, поки повернеться тітка, а поїхала разом з нею мені назустріч. Чи вона вчинила так лише заради тітки? Був певен, що ні. Я бачив її тривогу, її страх, коли вона побачила кров у мене на руках, бачив її проясніле, радісне обличчя, коли виявилося, що я навіть не був свідком нещасного випадку; я помітив, що вона й досі схвильована, що їй хочеться плакати від щастя. Якби я взяв її за руки, вона безсумнівно розплакалась би і, напевно, не забрала б своїх рук. А коли все це стало мені ясно як день, то здалося, що прийшов кінець моєму стражданню, що з цієї хвилини в моєму житті настане злам, почнеться новий етап. Не пробую навіть описати, що я відчував, яка радість розпирала мені груди. Час від часу я поглядав на Анельку, намагаючись зосередити у своєму погляді всю мою безмежну любов, а вона посміхалась до мене. Я помітив, що вона була без рукавичок і без пальта. Мабуть, забула про все від хвилювання й поспіху. Тим часом похолодало, і я накинув їй на плечі своє пальто. Вона трохи опиралась, але тітка звеліла їй не скидати його.

Коли ми повернулись до вілли, пані Целіна зустріла мене так радісно й сердечно, ніби у випадку моєї смерті Анелька не ставала єдиною спадкоємицею Плошовських. Таких благородних і поштивих жінок удень зі свічкою не знайдеш! А що стосується Кроміцького, то не ручусь, що, повернувшись із Насефельда й дізнавшись про те, що сталося, він не зітхнув крадькома й не подумав, що нічого на світі не змінилося б, якби з нього зникли Плошовські.

Він приїхав стомлений, у поганому настрої. Бельгійці, що з ними він познайомився і їздив у Нассфельд, були капіталістами з Антверпена. Кілька разів Кроміцький обізвав їх йолопами за те, що вони задовольняються трьома процентами прибутку зі своїх капіталів. Коли ми вже розходилися спати, він сказав мені, що завтра хоче поговорити зі мною про важливу справу. Раніше це занепокоїло б мене, а тепер я здогадався, що мова йтиме про якісь фінансові справи. Я міг би зараз викликати його на цю розмову, але мені хотілося залишитися самому зі своїм щастям, з моєю Анелькою в душі... Побажавши їй доброї ночі, я потиснув руку як закоханий, а вона відповіла мені теж

гарячим потиском. Чи ти вже справді моя?

16 липня

Вранці, ледве я встиг одягнутись, до мене в кімнату зайшла тітка і, привітавшись, почала без ніякого вступу:

— Знаєш, коли тебе тут не було, Кроміцький запропонував мені ввійти з ним у пай.

— Що ж ви йому відповіли?

— Відмовила без вагання. Я сказала йому так: "Любий мій, слава богу, в мене свого вистачає, а Леон після моєї смерті буде одним із найзаможніших людей у Польщі. Навіщо нам встрявати в якісь авантюри й спокушати долю? Якщо ти на своїх поставках заробиш мільйони, зароби їх для себе; а якщо втратиш, то навіщо нам втрачати разом з тобою? Я в цьому не розбираюсь, тому не хочу вплутуватися в справи, про які не маю ніякого уявлення. Чи я мала рацію?

— Цілком.

— От про це я й хотіла поговорити з тобою, рада, що ти вважаєш так само, як і я. Він, бачиш, трохи образився, Що я назвала його справи "авантюрами", однак почав розповідати мені, які в нього надії на майбутнє, і докладно пояснювати всю історію з тими поставками. Якщо це все так, то він справді наживе мільйони, я йому цього бажаю. Та все ж запитала: якщо справи в нього йдуть так добре, то навіщо йому компаньйони?... Він сказав, що чим більше вкладеш грошей, тим більший матимеш зиск, там усе вирішує капітал, і що він воліє ділити прибутки з родичами, а не зі сторонніми людьми. Я подякувала йому за родинні почуття, але від свого рішення не відмовилась. По ньому було видно, що це йому дуже прикро. Він почав бідкатись, що ніхто з нас не тямить у комерції, а всі тільки проїдають те, що дістали у спадок. Він просто в очі сказав мені, що це гріх по відношенню до суспільства; почувши таке, я знову розсердилась. І кажу йому: "Любий мій, може, я хазяйнувала по-жіночому, але жодного гроша не втратила, а, навпаки, примножила своє багатство, що ж стосується гріхів перед суспільством, то не тобі про них говорити після того, як ти продав Глухів. Ти хотів почути всю правду, от і маєш її! Якби ти не продав Глухова, в мене було б до тебе більше довір'я. Про твої справи не тільки я нічого не знаю, а. ніхто про них не знав. Мені лише одне ясно, якби вони насправді були такі гарні, як ти кажеш, то ти компаньйонів не шукав би і не брав би так близько до серця моєї відмови. Шукаєш компаньйона, бо він тобі потрібний, але ти й зараз не був зі мною цілком відвертим, а я цього не люблю".

— І що ж він на це?

— Він сказав мені, що насамперед не розуміє, чому його звинувачують у продажу Глухова. Глухів випустив з рук не він, а ті, які через свою нерозумність, безпомічність, легковажність і марнотратність призвели до того, що продаж його став необхідним. Анелька, виходячи за нього, мала тільки борги. А він урятував більше, ніж хтось інший зміг би врятувати, і за це, замість подяки, він чує тільки докори і... зажди-но, як він ще висловився?... Ага! І патетичну декламацію.

— Неправда, — заперечив я, — Глухів можна було врятувати.

— Це саме і я йому сказала, ще й додала, що для врятування Глухова я позичила б їм грошей. "Ти міг би, — сказала я, — перед продажем написати Анельці, щоб вона поговорила зі мною про це, і, бачить бог, я ні хвилини не вагалася б. Але в тебе вже така система, щоб ніхто нічого не знав., Усі ми вірили в твої мільйони, тому я не пропонувала своєї допомоги". Тоді Кроміцький іронічно засміявся й мовив: "Анелька надто велика пані й ідеальна істота, щоб принизитись до таких дрібниць, як грошові справи чи клопотання за свого чоловіка. Я вже двічі просив її, щоб вона поговорила з вами про вашу участь у моєму ділі, а вона обидва рази рішуче відмовилась. А щодо того, чи можна було врятувати Глухів, тепер легко говорити, коли вже ніяка допомога не потрібна. Але, судячи з вашої сьогоднішньої відмови, я маю право думати, що й з Глуховом було б так само".

Я почав прислухатися вже зацікавлено, бо тепер мені стали зрозумілі причини суперечок між Кроміцьким і Анелькою, а тітка вела далі:

— Коли я таке почула, то сказала йому: "Бачиш, любий мій, який ти нещирий; спершу говорив, що тільки тому пропонуєш мені стати твоїм компаньйоном, щоб збагатити свою рідню, а не сторонніх людей, а тепер виявляється, що тобі самому потрібна допомога". А він — йому спритності не позичати — відповів, що в таких справах користь має бути обопільною, що він, звичайно, теж зацікавлений у нашій участі, бо, чим більшим капіталом розпоряджатиметься, тим певнішим буде успіх. І ще додав, мовляв, узявши Анельку без посагу, він надіявся, що зможе розраховувати на допомогу її родичів, принаймні в тих випадках, коли та допомога буде корисною самим же родичам. Він страшенно злився, особливо тоді, коли я сказала, що Анельку він узяв не без посагу, бо я їй заповім дожиттєву ренту.

— Ви так сказали?

— Еге ж. Усе висловила, що мала на серці. Сказала, що Анельку люблю як свою дитину і саме для того, щоб її забезпечити, відписую їй не капітал, а ренту з нього. "Капітал, — кажу йому, — міг би пропасти, бо ще хтозна-чим закінчатись твої оборудки, а рента забезпечить Анельку до кінця життя. Якщо у вас будуть діти, — додала я, — то вони одержать і капітал, але тільки після Анельчиної смерті. Отака моя головна допомога, а крім неї, я завжди готова допомагати вам і в усьому іншому".

— На цьому й скінчилася ваша розмова?

— Та майже на цьому. Я бачила, що він страшенно розізлився. Думаю, його сердило й те, що я заповідаю Анельці ренту, а не капітал, він зрозумів, як мало йому довіряю. Вже йдучи, заявив, що пошукає компаньйонів між чужими, бо гадає, що знайде в них не менше співчуття й глибше розуміння спільних інтересів. Я мовчки вислухала ці ущипливі слова. Вчора він пішов на екскурсію з бельгійцями, але повернувся незадоволений. Мабуть, хотів їх запросити в компаньйони, і теж не пощастило. Знаєш, Леоне, що я зараз думаю? Його справи погані, коли він так гарячково шукає компаньйонів. Ця думка мене гризе, — якщо все це так, то з простої обережності не слід вступати з ним у спілку, але родинний обов'язок велить нам допомогти йому, хоча б заради Анельки. Саме про це я й хотіла з тобою порадитись...

— Його справи не такі вже безнадійні, як ви гадаєте, — мовив я.

І почав переповідати тітці те, що дізнався від лікаря Хвастовського. Потім сказав, що вже давно здогадався з поведінки Кроміцького, що йому потрібні гроші й він шукає їх скрізь. Почасти тому, мовляв, я і їздив до Відня. Тітка була так захоплена моєю проникливістю й тактикою, що, походжаючи по кімнаті, говорила сама до себе, весь час повторюючи:

— У всьому геніальний!..

Вкінці сказала, що повністю покладається на мене, і зробить так, як я вирішу.

Після цього вона вийшла, а я ще раз переглянув свій вчорашній запис у щоденнику й через півгодини зійшов до їдальні. Там застав усе товариство за чаєм, однак з першого погляду помітив, що знову щось трапилось, бо в Анельки обличчя було перелякане, в пані Целіни — страдницьке, а миле обличчя в моєї тітоньки було червоне від гніву. Лише Кроміцький начебто спокійно читав газету, хоч вираз обличчя в нього був кислий і він здавався змарнілим, як після хвороби.

— Ти знаєш, — промовила тітка, показуючи на Анельку, — що ця негідниця вже зранку сповістила мені?

— Ні, не знаю, — відказав я, сідаючи до столу.

— Не більше й не менше, як те, що через два тижні, коли Целініне здоров'я дозволить, вони поїдуть в Одесу чи ще кудись далі.

Мене наче громом ударило. В першу мить у мене аж серце завмерло.

Я подивився на Анельку, яка почервоніла, ніби її спіймали на чомусь поганому, й нарешті почав питати:

— Що? Куди? Навіщо?

— Бачиш, кажуть, що завдають мені клопоту в Плоїлові, — сказала тітка, передражняючи Анельку. — Мовляв, не хочуть бути мені тягарем, — милосердні душі! Вони, мабуть, думають, що мені потрібна самотність, і коли тобі доведеться кудись поїхати звідси, а я лишуся одна в чотирьох стінах у Плошові, то мені буде від цього краще для здоров'я й веселіше... Всю ніч радилися, замість того щоб спати.

Ще більше розгнівавшись, тітка обернулась до Кроміцького й спитала:

— А ти головував на цій нараді?

— Зовсім ні, — відповів Кроміцький, — мене навіть не покликали, але гадаю, що моя дружина хоче виїхати, щоб бути ближче до мене, тому я повинен бути вдячним їй за таке рішення.

— Це тільки проект... — озвалась Анелька.

Забувши про будь-яку обережність, я невідривно дивився на неї, а вона не насмілювалась підвести очі, це ще більше переконувало мене, що вона має намір виїхати через мене. Немає слів, щоб описати, що я відчував у ту хвилину і як страшенно гірко було в мене на серці. Адже Анелька добре знала, що я живу лише для неї, існую тільки тому, що вона є, що всі мої думки про неї, все, що я роблю, — тільки заради неї, що це для мене питання життя чи смерті, — і, незважаючи на це, вона зовсім спокійно вирішила виїхати. А чи я загину, чи розіб'ю собі голову об мур, — вона

про те й не подумала. На такі речі не зважають. Їй буде спокійніше, ніхто не корчитиметься в неї на очах, мов хрущ на шпильці, ніхто не цілуватиме її ніг, не тривожитиме її цнотливості, а це, власне, все, що їй потрібно. Хіба можна вагатися, коли такий чудовий спокій купується такою мізерною ціною, як чиєсь перерізане горло!

Тисячі таких думок проносились у мене в голові; на язиці я відчував отруту. "Ти цнотлива й залишишся цнотливою, — говорив я подумки Анельці, — але це тому, що в тебе немає серця. Якби собака прив'язався до тебе так, як я, то він хоч трошки заслужив би на твою увагу. Мені ти ніколи не зробила найменшої поступки, ніколи не виявила до мене й краплі співчуття, не промовила й слова признання, а завжди відбирала все, що тільки могла відібрати. Якби ти могла, то заборонила б мені навіть дивитись на тебе, хоча була б певна, що, не бачачи тебе, мої очі погаснуть назавжди. Але тепер я нарешті добре зрозумів тебе, тепер я знаю: твоя непохитність саме тому така велика, що твоє серце таке мале. Ти — черства й холодна жінка, а твоя цнотливість — не що інше, як величезний егоїзм, ти насамперед прагнеш спокою і заради цього спокою ладна всім пожертвувати".

За сніданком я не обізвався жодним словом. А коли піднявся до себе нагору, то схопився за голову й пробував збагнути своїм змученим мозком, що ж сталося. Думки мої були такі само гіркі. Жінки з холодним серцем часто залишаються неблаганними через свою філістерську доброчесність. Вони хочуть, як будь-який крамар, щоб їхні рахункові книги були в порядку. Любові вони бояться, як буржуа боїться вуличних безпорядків, війни, високих слів, що народжуються в гарячих головах, зухвалих думок, зухвалих намірів і злетів. Насамперед — спокій, бо тільки в спокої можна робити добрі, надійні й прибуткові справи. Все, що виходить за рамки звичного, розсудливого й шаблонного життя, це зло, яке заслуговує на зневагу розсудливих людей. Так, Доброчесність має свої вершини й безодні, але вона мав також і свої рівнини. Зараз мене мучить надзвичайно болюче питання: невже Анелька належить до таких плоско-доброчесних жінок, які хочуть, щоб у їхньому житті був такий самий беззастережний порядок, як у купецьких рахункових книгах, і тому вони відкидають кохання, бо воно не вміщується в їхніх серцях і головах. У думках я оглядав усе минуле й шукав у ньому доказів. Хтозна, казав я собі, може, саме на цьому й тримається її примітивний кодекс, який мене обеззброює і пригнічує? Мені часто здавалося, що Анелька — це якась виняткова натура, несхожа на інших жінок, неприступна, ніби снігова альпійська вершина, котра не має ніяких пологих схилів і стрімко піднімається в небо. Але ж ця стрімка натура вважає за цілком природну річ, що пантофлі її чоловіка топчуться по цих снігах. Що ж це таке? Коли мене obsідають такі думки, мені здається, що мало не божеволію, я розлючуюсь, і, якби міг одним ударом повалити, розтоптати, обплювати це огидне, осоружне життя, зробив би це, вкинув би в хаос увесь світ, стер би з лиця землі все живе. Повертаючись із Відня, я будував у своїй уяві повітряний замок, в якому кохатиму Анельку так, як Данте кохав Беатріче; я збудував його на стражданнях, у яких моя любов очистилась, немов у вогні, на зреченнях і жертвах, щоб тільки якось,

хоча б просто душею, ми з моєю коханою належали одне одному.

А тепер я подумав, що навіть не слід говорити їй про це, бо вона не зрозуміє, не слід виводити її на ці вершини, бо їй там буде важко дихати. Може, в душі вона й не проти того, щоб я її кохав і страждав, — це завжди тішить самолюбство, — але на будь-який зв'язок, хоча б і чисто духовний, на будь-яку близькість зі мною, навіть якби це була близькість Данте й Беатріче, вона не погодиться, вона не розуміє мене, а визнає лише одну близькість, одні права, — права законного чоловіка в халаті, й душа її неспроможна піднятися над плоскою, вбогою шлюбною бухгалтерією.

Я почав щиро, глибоко шкодувати, що не їхав у тому поїзді, який звалився під укіс. Я був страшенно обурений Анельчиною жорстокістю і виснажений фізично й духовно. Я так прагнув смерті, як прагне відпочинку людина, що провела багато безсонних ночей біля дорогого їй хворого. І при цьому подумав, що, якби мене привезли до Гаштейна закривавленого, то, може, в душі цієї жінки щось ворухнулося б. А це було для мене найважливішим навіть у цю хвилину. Думаючи так, я раптом пригадав, як учора Анелька поїхала з тіткою назустріч мені; пригадав її переляк, а потім радість, її очі, повні сліз, розпатлане волосся, — і безмежна ніжність, у стократ переконливіша за всі мої висновки й розумування, заполонила мене. Це був бурхливий хвилиний сердечний порив, який одразу ж змінився уїдливіми сумнівами. Все, що я бачив учора в колясці, можна було витлумачити інакше.

Хто знає, чи я, чи тітка відігравали в цьому більшу роль? Зрештою вразливі жінки завжди мають більший запас співчуття навіть до чужих, а не тільки до рідних, особливо, коли таке нещастя трапляється несподівано. Чому ж і Анелька не могла вжахнутись од звістки про мою смерть, а потім зрадіти, побачивши мене живого? Якби замість неї у тітки гостювала Снятинська, то, напевно, вона теж так само перелякалася б, а потім зраділа б, і я побачив би її теж без рукавичок, без капелюшка, з розпатланим волоссям, як і Анельку. Мені здавалося, що в цьому не може бути ніяких сумнівів. Анелька добре знає, що її від'їзд для мене більша й страшніша катастрофа, ніж аварія поїзда, під час якої я міг би розбити собі голову або втратити руку чи ногу, — та однак вона ні па мить не завагалась. Я добре розумів, що це була її ідея. Їй, мовляв, хочеться бути ближче до свого чоловіка, а що станеться зі мною, її не обходить.

Я знову відчув, що блідну від гніву, ревнощів, обурення, що я вже на межі божевілля. "Стривай! — казав я собі, стискаючи руками скроні. — Стривай!.. Може, вона тому виїздить, що кохає тебе й не має більше сили опиратись тобі?" Авжеж! І такі думки виникали в мене, але, як насіння, що впало на кам'янистий ґрунт, швидко гинули й залишали по собі тільки розпачливу іронію. Я буквально терзав себе. "Так, — казав я подумки, — це кохання подібне до співчуття тих, котрі витягають з-під голови у вмираючого подушку, щоб він не так голосно хрипів і менше мучився. Я скоріше відмучусь, зате Кроміцькому буде зручніше приїздити і радувати її втіхами, які ця ідеальна істота звикла чекати від свого чоловіка".

Анелька стала мені в ці хвилини ненависною. Вперше в житті я був готовий побажати, щоб вона справді кохала Кроміцького, — тоді вона не була б мені такою

огидною! Гнів і озлоблення затуманювали мою свідомість, я розумів ясно тільки одне: якщо я чогось не вчиню, якщо не етапу на перешкоді Анельчиним планам і якимсь способом не відомщу їй, то зі мною станеться щось страшне. Ця думка обпекла мене, наче розпеченим залізом, я зірвався на ноги і, схопивши капелюха, побіг розшукувати Кроміцького.

Не знайшов його ні в будинку, ні в саду. Пішов до Вандельбана, потім до читальні; але його й там не було. Якийсь час я постояв на місточку біля водоспаду, міркуючи, де ще його шукати. Вітер дув з боку каскадів і кидав мені в обличчя водяний пил. Це було надзвичайно приємно. Знявши капелюха, я підставив голову під водяний пил, і незабаром моє волосся стало мокре. Я прийшов до тями. В мене лишилось тільки виразне, рішуче бажання перешкодити Анельчиним замірам. Подумки я казав їй: "Знай, ти нікуди не пойдеш, а потім я буду поводитися з тобою, як чоловік, що заплатив за тебе". Я вже уявляв, якими засобами зможу досягти мети, і не побоювався, що зроблю якусь дурницю, ведучи переговори з Кроміцьким. Тепер я цілком володів собою.

Кроміцький читав газету на веранді готелю Штраубінгера. Побачивши мене, він зняв монокль і сказав:

— А я саме збирався йти до тебе.

— Ходімо на Кайзервег.

І ми пішли.

Не чекаючи, поки Кроміцький почне перший, я одразу приступив до діла.

— Тітка розповіла мені про вашу вчорашню розмову.

— Я дуже шкодую, що завів її,— зауважив Кроміцький.

— Тому що ви обоє не говорили так спокійно, як треба говорити про справи. Любий мій, дозволь мені бути з тобою цілком відвертим. Тітку треба добре знати. Вона найдостойніша з жінок, але в неї є одна слабкість, зрештою, цілком зрозуміла. Маючи насправді тверезий розум, вона любить показувати, що таки має його, й тому до всього ставиться з недовір'ям, навіть дещо перебільшеним. З цієї ж причини вона найчастіше спершу відповідає на всі пропозиції відмовою. Старий Хвастовський міг би тобі дещо розповісти про це. Їй треба давати час на роздуми, а головне — не дратувати її, бо тоді вона упирається, а ти не зумів цього врахувати.

— Та чим я міг її роздратувати?... Хто-хто, а я вмю розмовляти про ділові справи

— Ти неправильно зробив, сказавши, що взяв Анельку без посагу. Тітка й досі за це на тебе сердиться.

— Я так сказав тоді, коли вона почала дорікати мені за продаж Глухова. Зрештою, сказав правду. На Глухові було стільки боргів, що Анельці там уже нічого не належало.

— А, власне кажучи, навіщо ти продав той нещасний Глухів?

— Я хотів зробити послугу одній людині, від якої залежить увесь мій майбутній добробут, а отже, й моя доля. Коли немає вибору, то робиш те, що мусиш, чи ж не так? Крім того, мені добре заплатили.

— Гаразд, не будемо про це. Тітку твої слова тим більше зачепили, що вона турбується про Анельку.

— Збирається заповісти їй ренту.

— Скажу тобі по секрету: це неправда. Вона вчора тобі так сказала тільки тому, що ти її розгнівив. Хотіла дати тобі зрозуміти, що не вірить у твої комерційні здібності. Але це не так. Вона часто зі мною про це говорила, і я як її спадкоємець найкраще про це знаю...

Кроміцький хитро глянув на мене.

— Адже ти втрачаєш від цього як майбутній спадкоємець.

— Так, — погодився я, — але я не проживаю навіть своїх власних прибутків, тому можу ставитись до цього зовсім спокійно. Тобі як діловій людині це може здатися дивним. Якщо ти не можеш якось пояснити собі цього, то припусти, що я — оригінал. Бувають і такі на світі. Отже, кажу тобі: по-перше, я не збираюсь обмежувати тітчину щедрість, а по-друге, я знаю напевно, що тітка відпише Анельці не ренту, а готівку. Звичайно, мій вплив на тітку міг би відіграти в цьому велику роль, але кажу тобі, хочеш, вір, хочеш, не вір, я скористаюся ним тобі на користь, а не на шкоду.

Кроміцький міцно потиснув мені руку. Його плечі при цьому рухались зовсім як плечі в дерев'яного манекена. Він був мені нестерпно огидним. Мабуть, він теж вважав мене скоріше дурнем, аніж диваком, але вірив мені, а це було для мене найголовніше. А втім, вірив він, зрештою, не даремно, бо в цю хвилину я твердо вирішив, що Анелька дістане капітал, а не ренту.

Я здогадувався, що Кроміцькому дуже кортить запитати мене: скільки? Коли? Однак він розумів, що це було б надто нетактовно, і мовчав, наче від хвилювання, а я вів далі:

— Ви обоє повинні тільки пам'ятати, що до тітки треба вміти підійти. Вона має намір залишити Анельці спадщину, за це я можу ручитися, але поки вона не поклала посагу на стіл, а ти його не заховав, усе залежить від її бажання чи навіть від примхи. А ви що робите? Вчора її розсердив ти, а сьогодні — Анелька та ще й дуже розсердила. Як майбутній тітчин спадкоємець я мав би радіти з цього й не застерігати вас, проте, бачиш, я тебе попереджаю. Тітка дуже незадоволена Анельчиним рішенням; вона звернулася до тебе наче різко, але в душі сподівалася, що ти станеш на її бік, а тим часом ти якось ніби підтримав наміри дружини і тещі...

— Любий мій! — вигукнув Кроміцький, знову потискуючи мені руку. — Скажу тобі відверто, якщо я ніби підтримав, то зробив це від злості на тітку. По суті, Анельчин план зовсім безглуздий. Я ніколи не терпів екзальтації, а в моїх дам її вище голови. Весь час їм здається, що вони не повинні зловживати вашою гостинністю, що вони не можуть вічно сидіти в Плошові тощо "Мені вже все це остобісіло... А справи стоять ось як. До Туркестану везти їх з собою не можу, а якщо я змушений туди їхати, то мені зовсім байдуже, де житиме Анелька — в Варшаві чи в Одесі. Коли я покінчу з цими справами і, сподіваюся, зароблю чималий капітал, тоді, звичайно, ми десь влаштуємось як слід. Це буде не пізніше, ніж через рік. Від тих, кому я передам свої справи, я маю теж дещо одержати... Звісно, якби не було Плошова, я мусив би шукати якесь тимчасове пристановище для моїх дам, але якщо тітка запрошує їх і сама хоче, щоб

вони в неї жили, то було б безглуздо шукати якогось іншого притулку. Моя теща всього кілька тижнів, як підвелася з ліжка. Хто знає, що далі з нею буде, а якщо їй стане погано, то всі клопоти зваляться на Анельку, а вона молода й недосвідчена. Я тепер аж ніяк не можу залишатися з ними. І так уже сиджу тут мов на голках, якщо казати відверто, мене тут так довго утримувала надія залучити до участі в моєму ділі тебе чи тітку. Я розповів тобі все, що було в мене на серці, а тепер ти скажи: чи можу я якоюсь мірою розраховувати на вашу підтримку?

Я полегшено зітхнув.

Анельчин план провалився.

Мене сповнила радість, що я таки поставив на своєму. До того ж? хоч моє кохання до Анельки зараз було скоріше схоже на глибоку ненависть, — ця ненависть, що становила тепер єдину суть мого життя, як і кохання, потребувала поживи. А таку поживу могла давати лише присутність Анельки. Нарешті зі слів Кроміцького я зрозумів, що за одним махом можу здійснити й своє найпалкіше прагнення, тобто позбутися чоловіка на невизначений Час. Проте я не виявив найменшого хвилювання, вважаючи, що буде краще, якщо Кроміцькому не так легко буде домовитися з нами й доведеться трохи попросити нас. Тому я відповів:

— Не можу нічого сказати наперед. Спершу ти докладно розкажи мені про стан твоїх справ.

Кроміцький почав розповідати й говорив навіть захоплено, було видно, що це його улюблена тема. Щохвилини він зупинявся, брав мене за гудзик чи притискав до скелі. Сказавши щось таке, що здавалось йому дуже переконливим, він вдивлявся в моє обличчя, ніби намагаючись відгадати, яке він справив на мене враження. Все це, а також його дерев'яний, трохи скрипучий голос і запитання: "Що? Що?", які він весь час повторював, були мені нестерпні, хоч треба визнати: він не брехав. Розповідав приблизно те саме, що я прочитав у листі молодого Хвастовського. Я зрозумів, що справи стояли так: величезні кошти було вже вкладено в поставки, зиск міг бути великим, тим більше, що контракт давав право Кроміцькому самому робити деякі поставки. Небезпека ж полягала в тому, що гроші, які треба було вкласти зараз, могли бути повернені тільки після довгої канцелярської процедури, дуже нескоро, і, крім того, Кроміцькому доводилося мати справу з окремими постачальниками, яким було вигідно давати якнайгірший товар, а вся відповідальність за якість поставок лежала тільки на ньому. Це зобов'язання ставило Кроміцького в повну залежність від інтендантства, яке, звичайно, мало право приймати лише доброякісний товар. Один бог знає, чим це могло загрожувати Кроміцькому!

Вислухавши його пояснення, що тривало з годину, я сказав:

— Любий мій, після того, що ти розповів, ні я, ні тітка не можемо стати твоїми компаньйонами...

У Кроміцького вмить пожовкло обличчя.

— Але ж чому?

— Тому, що коли ти, незважаючи на всю обережність, потрапиш під суд, ми не

хочемо фігурувати в судовому процесі.

— Якщо так міркувати, то не можна було б розпочати жодної комерційної справи.

— Нам теж немає найменшої потреби її починати. Хочеш, щоб ми стали твоїми компаньйонами, скажи: з яким капіталом?

— Що зараз про це говорити!.. Але якби ви могли вкласти хоча б сімдесят п'ять тисяч карбованців...

— Ні, не вкладамо й не вважаємо себе зобов'язаними це зробити. Але тому що ти наш родич, точніше, став ним тепер, я хочу тобі допомогти. Коротше кажучи, я позичу тобі сімдесят п'ять тисяч карбованців під простий торговий вексель.

Кроміцький спинився й дивився на мене, кліпаючи очима як людина, котру щойно розбудили. Однак це тривало тільки якусь хвилину. Мабуть, він подумав, що виявляти надто велику радість буде з його боку недипломатично. Купецька обережність, — хоч вона була по відношенню до мене смішною й непотрібною, — взяла в ньому гору; він потиснув мені руку й промовив:

— Дякую тобі. Під який процент?

— Про це ми домовимось удома. Тепер мені пора повертатись. Я хочу поговорити з тіткою.

І я розпрощався з ним, Дорогою я думав над тим, чи не здасться моя поведінка Кроміцькому надто дивною, чи він чогось не запідозрить. Але мої побоювання були даремними. Чоловіків засліплює здебільшого не кохання до жінки, а самозакоханість. До того ж Кроміцький, дивлячись на нас з висоти свого купецько-ділового становища, вважав мене й тітку фантазерами, які не мають найменшого уявлення про комерцію, наскрізь пройнятими застарілими поняттями, до яких належить і почуття родинних обов'язків. У багатьох відношеннях він цілком відрізняється від нас, тому ми навіть мимоволі вважаємо його чужаком.

Повернувшись до вілли, я зустрів у саду Анельку, вона купувала в місцевої селянки суниці. Проходячи повз неї, я сказав їй різко:

— Ти не поїдеш, тому що я цього не хочу!

І пішов до себе в кімнату.

Під час обіду знову зайшла розмова про від'їзд Анельки з матір'ю. Цього разу слово взяв Кроміцький і, стенаючи плечима, назвав цей проект дитячою забаганкою, з якої людина із здоровим глуздом може тільки посміятись. При цьому він не виявляв тактовності ані стосовно Анельки, ані стосовно пані Целіни, бо він взагалі нетактовний. Я не говорив нічого, вдаючи, ніби це мене не дуже обходить. Однак Анелька добре зрозуміла, що Кроміцький танцює під мою дудку. Я бачив, що їй було соромно за нього, що вона відчуває себе глибоко приниженою. В моїй душі накіпіло стільки образи на неї, що це викликало в мене задоволення.

Проте я почуваю себе глибоко враженим. Досі не можу заспокоїтись і не можу простити цього Анельці. Якби я, приїхавши з Відня, не вирішив укласти з нею спілку, якби я не зрікся своїх почуттєвих поривів, бажань, своїх намірів, не переламав би себе, то не зазнав би такого глибокого розчарування. Але після того, коли я з любові до неї

хотів переродитись, коли піднявся на такі вершини, яких ще досі ніколи не сягав, щоб тільки бути поруч із нею, вже надто жорстоким було те, що вона без жалю й милосердя хоче зіштовхнути мене в безодню розпачу, — не замислюючись над тим, що станеться зі мною... Ці думки отруюють мені радість від того, що Кроміцький від'їздить, а вона залишається. Майбутнє принесе якусь розв'язку, але я такий змучений, що й не передбачаю, яку саме. Найпростіша розв'язка була б тоді, якби я збожеволів. Може, з часом так і станеться, бо я цілими днями терзаюсь, а ночами, неспроможний заснути, пишу. При цьому викурюю безліч сигар, аж у голові наморочиться, і майже щоночі просиджую до світанку.

30 липня

Не писав два тижні. Їздив з Кроміцьким до Відня, щоб залагодити справи, потім разом повернулися сюди, і він пробув тут ще три дні. В той час у мене почався такий сильний головний біль, що я не міг писати. Вже тиждень, як пані Целіна закінчила курс лікування; ми на якийсь час лишилися в Гаштейні лише тому, що скрізь, де немає гір, стоїть страшенна спека. Від'їзд Кроміцького приніс велике полегшення мені, пані Целіні, яку він дратує так, що якби не був її зятем, то вона його зненавиділа б, тітці, а може, й Анельці. Анелька не прощає йому, що він втягнув мене в свої справи. Він, не здогадуючись, що між мною і його дружиною можуть бути не лише звичайні дружні стосунки, не робив таємниці з того, що позичив у мене гроші, Анелька ж була всією душею проти цього. Вона, звичайно, не могла йому нічого розповісти, може, побоюючись втратити останні залишки поваги до нього, якби він і після того залишив її в тітки. Часом мені здається, що й Анелька, і пані Целіна, криючись одна від одної, не мають до нього найменшого довір'я, відколи він продав Глухів, і в глибині душі вважають його ще гіршим, ніж він в насправді. Як на мене, то він насамперед духовний парвеню з душею холодною, дерев'яною, нездатною як до делікатних почуттів, так і до благородних помислів. Немає в ньому й великодушності; це натура неглибока й невразлива, зате в загальному розумінні він людина порядна. Допмагає цьому певний вроджений педантизм; у Кроміцького він якось дивно поєднується з "грошовим неврозом", що, в свою чергу, є нічим іншим, як звироднілою фантазією, яка знайшла собі вихід у прагненні збагатитись.

А загалом Кроміцький так неймовірно ненависний і огидний мені разом зі своїм моноклем, косими очима, довгими ногами і жовтим, без будь-якого заросту обличчям, що я дивуюсь, як ще можу судити про нього об'єктивно. Хоча думаю, якщо він усього не втратить, то ї я не втрачу своїх грошей. Але пишу цілком щиро: я волів би, щоб він втратив гроші, розум, життя — й пропав раз і назавжди.

Я хворий. Анельку останнім часом бачу мало. Або через головний біль сиджу в себе нагорі, або навмисне уникаю зустрічей з нею, щоб дати їй відчувати свій гнів і образу. Мені це багато коштує, бо моїм очам вона потрібна, як світло. Я вже писав, що Анелька при всій стійкості своєї вдачі трохи несмілива. Вона просто не витримує, коли на неї хтось гнівається, і намагається його вмилювати. Тоді вона стає тихою, лагідною, дивиться у вічі, немов дитина, що боїться покарання.

Мене це завжди дуже глибоко зворушувало й водночас радувало, бо я втішав себе марними мріями, що коли відкрию їй обійми, вона кине́ться в них і покладе мені голову на груди, аби тільки пом'якшити мій гнів. Я не можу відмовитись від таких ілюзій, хоча й знаю, що вони розсіються, і тепер ще на дні мого серця тліє надія, що коли ми врешті помиримось, Анелька чимось поступиться й стане мені ще ближчою. З другого боку, в самому нашому взаємному невдоволенні я вбачаю ніби Анельчине мимовільне визнання, її згоду на те, що я маю право її кохати; бо якщо вона визнає гнів, породжений коханням, то повинна визнати й саме кохання. То права нетривкі, мов сон, вони не мають ні крові, ні плоті, але я рятуюсь ними від цілковитої апатії, ними живу.

2 серпня

Знову одержав листа від Клари. Вона, мабуть, про щось здогадується, бо в її словах стільки ніжності, стільки співчуття, ніби вона розумів, як мені погано. Я не знаю й не хочу дізнаватися, чи вона любить мене як сестра, чи якимось інакше, але відчуваю, що вона сильно мене любить. Я написав їй так сердечно, як тільки може нещаслива людина написати єдиній близькій, співчутливій душі. Клара збирається до Берліна, а на початку зими — до Варшави. Умовляє мене, щоб я приїхав до Берліна хоч на кілька днів. Я туди не поїду, не можу відірватись від моєї постійної турботи, але радий буду зустрітись з Кларою в Варшаві.

З Анелькою ми розмовляємо лише про буденні речі, щоб не звертати уваги тітки й пані Целіни на розлад, що запанував між нами. Коли ми залишаємось на хвилину самі, обоє мовчимо. Кілька разів вона хотіла мені щось сказати, але боялась. Я ж міг би їй сказати лише одне слово: "кохаю", яке так слабо виражав мої почуття, що майже нічого не виражає. Бо тепер у моєму коханні з'явилась гіркота. Мене весь час гризе думка, що бог наділив її холодним серцем, і в цьому таємниця її непоступливості. Зараз, думаючи про все більш спокійно, я знову доходжу висновку, що, може, Анелька й має до мене якесь почуття, в якому є вдячність, співчуття, спогади, але воно не має дійової сили, воно не змусить її ні на що зважитись, навіть на те, щоб визнати його існування. Вона своє почуття засуджує, вважає його чимось поганим, соромиться його й приховує, а порівняно з моїм почуттям воно — ніби гірчичне зернятко порівняно з Альпами, що нас оточують. Від Анельки можна сподіватись, що вона, скоріше, зробить усе, щоб задушити в собі це почуття. Я нічого вже не чекаю, ні на що не надіюсь, як мені важко це усвідомлювати!

4 серпня

Певний час я все-таки в глибині душі плекав надію, що Анелька, обурена своїм чоловіком, якогось дня прийде до мене й скаже: "Якщо ти за мене заплатив, то бери мене!" Новий самообман! Може, так вчинило б багато екзальтованих жінок, вихованих на французьких романах; так, безсумнівно, вчинила б кожна жінка, яка таємно прагне кинутися в обійми коханого й шукає лише слушної нагоди для цього. Однак Анелька такого не зробить, мені на думку могло спасти таке лише тому, що і я начитався про всякі псевдотрагедії, які ніби розігруються в душах жінок, котрі насправді передусім прагнуть пустити за водою свою цнотливість. Анельку могло б штовхнути в мої обійми

тільки серце, а не штучна драма, не фрази й фальшива екзальтація. Тому можна не боятися, що таке станеться. Велике нещастя покохати щиро й глибоко чужу дружину, хоч би вона й була дружиною найпосереднішого, найнікчемнішого чоловіка, але найбільше нещастя — покохати добродішну жінку. В моєму коханні до Анельки є щось таке, про що я ніколи не чув і не читав; у нього немає виходу, не може бути розв'язки. Розв'язка завжди буває або катастрофою, або здійсненням бажань, тобто чимсь визначеним, — а тут тільки нестерпноболісне зачароване коло. Якщо Анелька залишиться такою, як вона є, а я не перестану її кохати, то мене чекають тільки муки. А я з відчаєм упевнююсь, що ні вона, ні я не змінимось.

Якщо в неї справді холодне серце, то це їй нічого не буде варто. Я не раз був би душею радий скинути з себе це ярмо, але не можу. Часто я кажу собі, що так треба; часто я борюся з собою, напружую всі сили, як це робить людина, котра тоне, заради власного порятунку; іноді мені здається, що я вже чогось досяг, та досить мені побачити її крізь вікно, окинути її поглядом, як мене охоплює таке страшне хвилювання, що вся бездонна глибина мого кохання зненацька відкривається мені, як у грозову ніч під час спалаху блискавки, що розривав темряву, відкривається глибина хмар.

О, яка це мука мати справу з добродішністю, холодною і невблаганною, як буква закону!

Та хоча б Анелька взагалі не мала серця, я однаково любив би її так, як любиш свою єдину дитину, навіть якщо вона каліка. Тоді тільки ще більше жалієш і більше страждаєш.

5 серпня

Яким поганим і жалюгідним мірилом буває розум, коли доводиться ним міряти щось дуже велике, геніальне або грізне. Цей розум, який так добре служить нам у звичайних життєвих умовах, стає тоді старим блазнем, як Полоній у Шекспіра. Мені здається, що так само звичайна міщанська етика не може бути мірилом для великих пристрастей. Бачити в такому винятковому, в такому великому почутті, як моє, тільки порушення певних правил і нічого більше, не бачити, що це стихія, частина тієї сили, яка вища від усіх нікчемних приписів, сили божественної, творчої, незмірної, на якій тримається всесвіт, — це своєрідна сліпота і вбогість... На жаль, Анелька лише так уміє дивитись на мою любов! Напевно, їй іноді здається, ніби я, у всякому разі, повинен за це шанувати її, а я — бачить бог, зовсім не тому, що йдеться про мене, — признаюся цілком щиро, що повинен часто боротися з почуттям зневаги до неї, і кажу їй подумки: "Міряй же іншою мірою, бо ця не гідна тебе!" Я шанував би й цінував її в сто разів більше, якби вона могла інакше дивитись якщо не на наші з нею стосунки, то на любов взагалі.

6 серпня

Гаштейн справді дає людям здоров'я. Сьогодні я помітив, що Анелька засмагла на тутешньому гірському повітрі і в неї здоровий вигляд, хоч вона мала багато клопотів та переживань. Її хвилювали суперечки з чоловіком, її самолюбство страждало від того,

що він позичав у мене гроші; моє кохання теж тривожить і бентежить її душу. Незважаючи на все це, її ніжне обличчя пашисть здоров'ям. Її щоки стали рум'яніші, ніж були раніше. Пам'ятаю, як вона на початку літа просто танула на очах, а в мене на голові наїжувалось волосся, коли я думав, що її здоров'я, а може, й життя в небезпеці. Сьогодні принаймні цього побоюватись уже нічого. Якби я знав, що падала вона буде ще безжаліснішою до мене, ще менше рахуватиметься зі мною, з моїм коханням до неї, але зате буде здоровою, я сказав би: "Нехай гордує мною, нехай не жаліє мене, аби тільки вона була здорова". Істинне кохання не лише в прагненні щастя, а і в ніжності, в турботі про дорогу людину, в міцній прив'язаності до неї.

Вчора Анелька вбралася в одну зі своїх дівочих суконь, чи, може, в якусь нову, але дуже схожу на них. Я одразу помітив це, — і все минуле ожило перед очима. Один бог знає, що зі мною творилось!..

7 серпня

Тітка вже давно пересердилась на Анельку. Вона її так любить, що якби я вмер, для неї ще не все було б втрачено, коли б із нею лишилась Анелька. Сьогодні моя славна тітонька вболівала, що Анелька нудьгує, весь час сидить дома й нічого тут не бачила, крім дороги з Вільдбада до Гофгаштейна.

— Якби мої ноги краще мене слухались, — сказала вона, — я всюди ходила б з тобою, Анелько; але насамперед це твій чоловік мав би показати тобі хоча б найближчі околиці, адже сам десь гасає з ранку до вечора,

Анелька стала її запевняти, що вдома їй добре і немає потреби кудись ходити. Почувши це, я сказав байдужим тоном:

— Я не маю що робити й гуляю багато, тому міг би скрізь супроводжувати Анельку, показати їй все, що тут є цікавого, хоча б поблизу.

І за хвилину додав ще байдужіше:

— Я не бачу в цьому нічого поганого. На курортах навіть просто знайомі люди ходять разом па прогулянки, а не те що родичі.

Анелька нічого не відповіла, зате тітка й пані Целіна визнали, що я маю рацію, бо так воно і є насправді.

Завтра ми з Анелькою підемо разом на Шрекбрюке,

8 серпня

Ми вклали між собою умову, і віднині розпочнеться для нас обох нове життя. Все це матиме іншу форму, ніж я уявляв собі, але моє майбутнє треба в неї вкласти. Тепер усе буде ясне й визначене. Нічого нового не станеться, нічого нового я не можу сподіватись, але я вже не буду почувати себе бездомним...

9 серпня

Вчора надвечір ми побували на Шрекбрюке.

Тітка й пані Целіна спочатку йшли з нами, але одразу за водоспадом посідали на першій-ліпшій лавці, а ми з Анелькою пішли далі. Здається, ми обоє зрозуміли, що між нами має відбутись якась важлива розмова. Я хотів спершу показувати Анельці різні місця й називати їх, але назвав лише Шарек, мені здалося, що говорити про сторонні

речі, приховуючи те, що лежало в нас на душі, було б таким недоречним і невідповідним до нашого настрою, що я замовк. Ми могли говорити про нас самих або мовчати. І ми йшли мовчки досить довго, це зрештою було мені потрібно й корисно. За цей час я опанував себе, як міг, переборов нервово хвилювання, яке охоплює нас перед важливими хвилинами в житті, намагався зберегти холонокровність. Я настільки взяв себе в руки, що вирішив говорити про своє кохання розсудливо, спокійно й невимушено, наче про щось відоме, певне й визнане. Я знав з досвіду, що, розмовляючи з жінками, можна навіяти їм будь-який настрій. Ніщо так не впливав на жінку, як тон розмови, і якщо чоловік, освідчуючись у коханні, робить це так схвильовано, збентежено, упевнений, що робить щось нечуване, після чого земля провалиться, то цей страх і відчуття чогось незвичайного передаються жінці. В протилежному випадку все відбувається інакше: освідчення втрачає свою урочистість, зате проходить більш рівно й викликає менший опір.

Та я вже їй освідчувався; зараз для мене було важливо тільки те, щоб Анельчина душа не збунтувалася при моєму першому слові про кохання. Врешті, якщо так буде завжди, то жодної розмови між нами не відбудеться, а порозмовляти необхідно, бо треба якось налагодити наші стосунки. Зваживши все це, я сказав якомога спокійніше:

— Ти, може, навіть не усвідомлюєш, Анелько, якого болю ти мені завдала, вирішивши виїхати. Я добре розумію, що твої докази тільки позірні, насправді ти хотіла зробити це через мене. Але забула про одне: що станеться зі мною без тебе. Цього ти взагалі не враховувала. А ти знаєш, що сам твій від'їзд не так боляче вразив би мене, як усвідомлення того, що ти зовсім не рахуєшся зі мною. Може, ти скажеш, що хотіла зробити де заради мене, щоб зцілити мене... Але дай спокій! Не лікуй мене такими засобами, бо такі ліки можуть мені більше зашкодити, аніж ти думаєш.

Анельчине обличчя вмить спалахнуло. Напевно, мої слова зачепили її за живе. Не знаю, що вона мені відповіла б, якби в цю мить несподіваний випадок не перепинив хід її думок. На узбіччі дороги зненацька підвівся один із тих кретинів, що їх повно в околицях Гаштейна, чоловік із величезною головою, із зобом, з безтямним поглядом, — і жестами почав просити милостиню. Він так несподівано появився з високої трави, що Анелька з переляку крикнула. Потім заспокоїлась, знайшла в себе гроші, бо зі мною саме не було їх, так минуло кілька хвилин. За цей час враження від моїх слів настільки розсіялось, що коли ми пішли далі, вона, трошки помовчавши, сказала мені сумно, але ніжно:

— Ти часто буваєш до мене несправедливим, а зараз найбільше. Ти гадаєш, що мені легко, що в мене немає серця, а мені зовсім, зовсім не краще, ніж тобі...

Тут голос у неї перервався, а в мене кров молотом забухала в скронях. Здавалося, що ще одне зусилля з мого боку, і я вирву з її уст щире освідчення.

— Заради всього святого, — мовив я, — поясни мені, що ти хотіла цим сказати?

— Я хочу сказати, що коли я нещаслива, то дай мені можливість лишитися чесною. Леоне, любий мій, благаю тебе, зжалься наді мною! Ти не знаєш, яка я нещасна! Я всім ладна для тебе пожертвувати, крім честі. Не вимагай, щоб я тобі віддала цю останню

рятівну соломинку, бо цим не можна жертвувати! Леоне мій, дорогий мій Леоне!

І, згорнувши руки, вона дивилась на мене, тремтячи, як лист, благально, повними сліз очима. Не знаю, — якби в цю хвилину я обняв її, вона, мабуть, не знайшла б у собі сили для опору, хоч потім умерла б від сорому й горя...

Але я повівся, як чоловік, котрий кохає над усе, тобто забув про себе і бачив лише її. В цю хвилину я кинув їй під ноги свої почуття, пристрасть, свій егоїзм. Що для мене все це значило порівняно з нею? Кохана жінка, що захищається нелицемірними сльозами, які ллються від глибокого душевного болю, — непереможна. Я взяв Анельку за руки й, шанобливо, благоговійно цілуючи їх, сказав:

— Все буде так, як ти хочеш, присягаюсь тобі в цьому своїм коханням до тебе!

Якийсь час ми обоє не могли промовити й слова. Відверто кажучи, я здавався собі в цю хвилину кращим і благороднішим, ніж будь-коли. Я був схожим на людину, яка, перенісши кризу під час тяжкої хвороби, відчуває себе дуже слабою, але водночас радіє поверненню до життя. Через кілька хвилин я заговорив спокійно й лагідно, не тільки як закоханий, а й як найближчий друг, що перш за все думає про щастя дорогої йому людини.

— Ти не хочеш іти на бездоріжжя, — сказав я, — але я вже й не намагатимуся звести тебе з твоєї путі. Ти зробила мене іншою людиною, та й усі ті страждання, через які я пройшов, теж переродили мене. Завдяки тобі я зрозумів, що пристрасть — це одне, а любов — інше. Я не обіцяю, що розлюблю тебе, бо цього я не можу зробити, та якби навіть пообіцяв, то збрехав би і тобі, й самому собі. Ти — моє життя. Я кажу це не в стані екзальтації, а як людина, котра вміє розібратися в собі й знав, що таке самообман, а що таке правда. Але я любитиму тебе так, як люблять померлих, я любитиму твою душу. Анелько, дорога, ти згодна на це? Це дуже сумна любов, зате чиста, як ангельська. Її ти можеш прийняти і відповідати мені такою ж. Я тобі присягаюсь у такій любові і ця присяга для мене така само важлива, як коли б я складав її перед вітварем. Я ніколи не одружуся з іншою жінкою, житиму лише для тебе, і моя душа належатиме тобі. Ти теж люби мене так, ніби я вже вмер. Ні про що більше я тебе не благаю, але в цьому не відмовляй мені, бо тут немає ніякого гріха. Якщо ти сумніваєшся, то спитай на сповіді. Адже ти читала Данте? Пригадай, він був одружений, а любив Беатріче саме такою любов'ю, якої я благаю в тебе; він відверто признавався в цій любові, проте церква вважає його вірші мало не священними. Якщо в твоїй душі є таке почуття до мене, то простягни мені руку, і нехай віднині між нами будуть вічний мир і згода.

Анелька після хвилинного мовчання простягла до мене руку.

— Таку дружбу я завжди відчувала до тебе, — промовила вона, — від усього серця обіцяю її тобі.

Мене, щиро кажучи, шпигнуло те слово "дружба". Мені хотілося більшого, здавалося, що цього слова замало для такої хвилини. Однак я промовчав. Подумав, що слово "любов" її ще лякає; вона має звикнути до нього, якщо мова йде про те саме, то чи варто через назву порушувати згоду й щастя, які ми нарешті видобули з-під цілих

покладів непорозумінь, гіркоти, страждань і терзань? Ми обоє вже такі змучені, нам так потрібний відпочинок, що заради нього слід чимось поступитися. Нарешті ця тінь, яка затьмарила мою радість, зникла від свідомості, що кохана — все ж моя, що вона моя духовна вірна дружина. Не знаю, що я віддав би за те, щоб на пряме запитання: "Ти моя?" — почути її ствердну відповідь. Я запитував би сто разів на день і не міг би вдосталь натішитись її відповіддю, — але в цю хвилину я боявся відлякати Анельку. Як же міг я, людина, здатна все зрозуміти, не зрозуміти того, що є слова, які жінці, а особливо такій жінці, як Анелька, важко вимовити, хоч вони виражають те, що вона відчуває і про що вже знає інша людина. Адже все, що вона говорила, було освідченням у коханні, адже вона згодилась на те, щоб душою ми належали одне одному, — чого ж іще міг я собі бажати?

Дійшовши до Шрекбрюке, ми повернули назад. Дорогою ми наче розглядались у нашому новому становищі, так як люди розглядаються в новому домі, і пробували до нього призвичаїтись. Для цього потрібно було зробити деякі зусилля, і це трохи заважало нам почувати себе невимушено. Але мене й це радувало, здавалося, що так буває в перші години після шлюбу, коли молодята почувують себе зв'язаними навіки, проте ще не звикли одне до одного. Я багато говорив Анельці про пас обох. Пояснював їй, який чистий і святий такий союз, яким буде наш. Намагався навіяти їй впевненість і спокій. Вона слухала мене, щохвилини зводячи на мене свої прекрасні очі, обличчя в неї було ясне і спокійне. Навколо панувала така тиша, як і в наших душах. Сонце вже зайшло. Альпи, як завжди, вкрилися вечоровим пурпуром, відблиски якого мінілись на Анельчиному обличчі.

Я взяв її під руку, ми пішли поряд.

Раптом я помітив, що вона сповільнює ходу, ніби чогось боїться, і при цьому збіліла, мов полотно. Це тривало тільки хвилину, але було так помітно, що я сам злякався й почав допитуватися, що з нею.

Спершу вона не хотіла нічого казати мені, але коли я став наполягати, призналася, що пригадала того нещасного кретина й подумала, що він знову може несподівано звідкілясь вигулькнути.

— Сама не знаю, чому він так страшно перелякав мене, аж соромно признатись, що в мене такі слабкі нерви. Не можу про нього забути й нізачо не хочу більше його бачити.

Я заспокоював її, кажучи, що поряд зі мною їй ніщо не загрожує. Вона мимоволі ще якийсь час розглядалась навколо, та незабаром наша розмова розсіяла в ній це прикре враження. Вже сутеніло, коли ми прийшли до водоспадів, але вечір був напрочуд теплий. На площі перед готелем Штраубінгера багато людей слухало мандрівних арфісток. Чомусь сьогодні гірська ущелина нагадала мені Італію. Я пригадав, як колись, прогулюючись вечорами в Римі по Пінчіо, думав про те, яким би я був щасливим, коли б поряд зі мною була Анелька. Зараз я відчував її руку, що сперлась на мою, і ще дужче відчував її душевну близькість.

Отак, у згоді, спокійні і втішені ми пішли додому.

10 серпня

Сьогодні я цілий день розмірковував над словами, що їх сказала мені Анелька на Шрекбрюке. Особливо мене вразив отой вигук, що несподівано вирвався з її вуст: "Ти не знаєш, яка я нещасна!" Скільки глибокого болю і скарги було в цьому вигуку, яке мимовільне зізнання, що вона не кохає свого чоловіка, не може його кохати, і, нарешті, що її серце, всупереч усім зусиллям волі, належить мені. Якщо так, то вона була такою ж нещасною, як і я! Я кажу: "була", бо зараз уже не є. Сьогодні вона може сказати собі: "Я буду вірною своєму чоловікові, залишуся чесною, а решта — як бог дасть".

11 серпня

Мені спало на гадку, що я не мав права вимагати й сподіватися від неї, щоб вона всім для мене пожертвувала. Це неправда, що заради любові всім жертвують. От якби я, приміром, мав якусь сутичку з Кроміцьким і якби Анелька в ім'я нашої любові звеліла мені стати перед ним навколішки і просити в нього пробачення, я цього не зробив би. Це недоречне і фантастичне припущення, а проте тільки від думки про це кров вдаряє мені в голову. Ні, Анелько, ти маєш слухність, що є речі, якими не можна й не годиться жертвувати навіть заради любові.

12 серпня

Сьогодні вранці ми побували на Віндішгреці. Пішки туди йти три чверті години, тому я роздобув для Анельки копя, якого вів за вуздечку. Ідучи, я спирався однією рукою коневі на карк і при цьому доторкався до Анельчиної сукні. Сідаючи на коня, Анелька на мить сперлась на мене, і одразу в мені ожив колишній чоловік. Щоб його вбити в собі, я мав би знищити власне тіло і стати духом. Я зобов'язався тримати свої пристрасті й пориви у шорах, — і тримаю, але я не зобов'язувався не мати їх, так само, як не міг би пообіцяти, що не буду дихати. Якби дотик Анельчиної руки схвилював мене не більше, ніж дотик шматка дерева, то це означало б, що я її вже не кохаю, тоді всі мої зобов'язання були б непотрібними. Кажучи, що під Анельчиним впливом я переродився, я не брехав, просто не зміг пояснити точно того, що зі мною сталося. Насправді я тільки опанував себе. Зрікся повного щастя, щоб мати хоч половину його. Я волів хоч таким чином зберегти для себе Анельку, аніж зовсім втратити її, гадаю, що кожен, хто кохав, легко зрозуміє мене. Якщо пристрасті, як кажуть поети, це собаки, то я цих собак у собі поприв'язував і моритиму їх голодом, але я не в силі заборонити їм рватися з прив'язі і вити.

Я добре знаю, що саме пообіцяв, і дотримаю своєї обіцянки, бо мушу. Анельчина непохитність не дає змоги мені виявити свою злу чи добру волю. Мене достатньо стримуватиме страх, щоб від мене не відібрали того, що пообіцяли. Тепер я поведжуся навіть перебільшено обережно, щоб не сполохати того птаха, що його я називаю "духовною любов'ю", а Анелька — "дружбою". Я запам'ятав це її слово, воно — як легкий укус, спершу мало відчуваєш його, а згодом він починає ятритись. В першу мить те слово здалося мені маловиразним, а тепер воно вдається надто обережним і дуже застережливим. Яка дивна риса в жінок — отой страх — називати речі своїми іменами! Я ж ясно сказав Анельці, про що я благаю, і вона теж ясно мене зрозуміла,

однак назвала наше почуття "дружбою", ніби щоб заслонитися ним від мене, від себе і від бога. Правда, такі відірвані від землі почуття можна називати як завгодно. В усвідомленні цього багато гіркоти і смутку. Ця обережність, притаманна дуже чистим жінкам, викликана їхньою надзвичайною сором'язливістю, але вона не дозволяє їм бути великодушними. Я міг би прийти до Анельки й сказати їй: "Я заради тебе зрікся половини свого "я", а ти торгуєшся зі мною за слово. Хіба так годиться?" І в душі я кажу їй це з великим жалем. Любов так важко зрозуміти без великодушності, без самозречення.

Сьогодні на Віндішгреці ми з Анелькою розмовляли, як близькі, люблячі одне одного люди, але, зрештою, так само могли розмовляти люблячі родичі. Якби така прогулянка відбулася до нашої умови на Шрекбрюке, я намагався б цілувати їй руки, ноги, пробував би обняти її хоч на мить, а сьогодні йшов спокійно, дивлячись їй у вічі, як людина, що боїться навіть її насуплених брів. Більше того, я майже не говорив про нашу "духовну любов". Мовчав я про це почасти навмисно, щоб заслужити її довір'я і милість. Своїм мовчанням я ніби хотів сказати їй: "Ти не помилишся в мені; скоріше я дозволю собі менше, ніж маю право, аніж порушу нашу умову".

Та все ж трохи образливо, коли твою жертву приймають так охоче й легко, як ти її приносиш. Тоді ти мимоволі кажеш подумки своїй коханій: "Зараз не залишайся у мене в боргу". І я казав так, але марно.

Що з цього виходить? Повне розчарування для мене. Я думав, що коли укладу з Анелькою таку умову, то буду в її межах вільний, як птах, з ранку до вечора повторюватиму слово "кохаю" і з ранку до вечора чутииму його; я сподівався, що заплачу собі за всі муки, за весь час своїх страждань, що я буду королем у тому моєму королівстві; а тим часом досі все складається якось так, що мої перспективи звужуються, а в душі виникають сумніви, і запитуєш себе: чого ж ти домігся?

Я намагаюся не думати про це. Ні! Дещо я все-таки домігся. Домігся того, що бачу її щасливе, сяюче обличчя, її усміх, домігся того, що її ясні очі тепер сміливо зустрічаються з моїм поглядом. Якщо мені поки що тісно й незатишно в цьому новому домі, то це тому, що я ще в ньому не освоївся як слід.

Врешті, я раніше не мав даху над головою, і хоч я ще ясно не бачу, чого саме я досяг, зате добре знаю — втрачати мені було нічого. Про це я ніколи не забуду.

14 серпня

Тітка вже починає говорити, що час повертатись додому. Вона все більше скучає за Плошовом. Я запитав Анельку, чи вона хоче повернутись туди. Вона відповіла, що так, — тепер і я туди поспішаю. Колись я завжди пов'язував з переміною місця якісь дивні й невиразні надії. Тепер уже нічого не сподіваюсь, але з Плошовом пов'язано стільки приємних спогадів, що я буду радий знову його побачити.

16 серпня

Дні минають одноманітно. Я роздумую і відпочиваю. Роздуми мої бувають часто сумними, іноді гіркими, проте моя душа була вже така стомлена, що я втішаюся відпочинком. Завдяки йому я відчуваю, наскільки мені все-таки краще, ніж було

раніше. Тепер я багато часу проводжу разом з Анелькою; ми читаємо і розмовляємо про те, що прочитали. Все, про що я говорю, пов'язане з нашим коханням, розкриває його і тільки його стосується; але дивно, я помічаю, що ніколи не говорю про нього прямо, наче мені передався жіночий страх називати речі по імені. Сам не знаю, чому це, але так воно є. Це мене засмучує, інколи навіть дуже засмучує і водночас радує, бо я бачу, що Анелька цим задоволена, навіть більше, відчуваю, що вона за це мене любить. Бажаючи створити між нами якнайбільшу духовну близькість, я почав розповідати їй про себе; думав, що тепер я не повинен нічого від неї приховувати. Я не говорив їй лише про такі речі, які могли образити цнотливість її почуттів і чистоту думок, зате намагався втаємничити її в мою душевну драму, породжену скепсисом і відсутністю будь-якої життєвої опори. Я відверто сказав, що в мене нічого немає на світі, крім її душі. Розповів, що діялося зі мною, коли вона вийшла заміж, які зміни й потрясіння сталися в моїх мозку і серці після мого повернення до Плошова; говорив я про це тим більш охоче, що всі мої звиряння й признання означали: "Я тебе кохав і завжди кохатиму понад усе". Її обманула та форма моїх признань, вона слухала так, ніби мова йшла не про неї,— схвильовано, співчутливо, а може, і з мимовільною втіхою. Я бачив, як її очі не раз наповнювалися сльозами, як здіймалися її груди, як уся її душа тяглась до мене, ніби вона хотіла сказати: "Прийди, бо тобі належить трохи щастя!" Бачачи це, я промовляв до неї очима: "Я сам більше нічого не домагатимусь, у всьому покладаюсь тільки на твою ласку".

Я звирявся їй у всьому ще й для того, щоб така відвертість між нами ввійшла у звичку, хотів переконати Анельку, що в наших взаєминах саме так і повинно бути. Хотів змусити її відплачувати мені тим же, розповідати, що вона весь цей час думала, що відчувала. Однак цього мені не вдавалося зробити. Я пробував розпитувати, але вона так неохоче відповідала, так їй було це важко, що я перестав її питати. Якби вона захотіла бути зі мною цілком відвертою, то повинна була б говорити про те, що вона відчуває до мене і як ставиться до свого чоловіка. Саме про це мені й хотілося дізнатись, але цього їй не дозволяли, по-перше, її сором'язливість, а по-друге, лояльність у ставленні до Кроміцького.

Я все це добре розумію, проте не можу позбутися неприємного почуття; тому що мій песимізм підказує мені: "Лише ти зазнаєш збитків; ти віддаєш Анельці все, а натомість не одержуєш майже нічого; гадаєш, що її душа належить тобі, а тим часом навіть ця душа для тебе закрыта, то що ж ти, власне кажучи, маєш?"

Я визнаю, що все це так, і розраховую вже тільки на майбутнє.

17 серпня

Мені часто пригадуються тепер слова Міцкевича: "На жаль, я був врятований тільки наполовину". Та якби навіть у моєму "напівпорятунку" я бачив не стільки негативних сторін, скільки бачу, все одно не був би цілком спокійним. Я міг би лише тоді заспокоїтись, коли б нічого більше не прагнув, тобто коли б розлюбив. Усе частіше в мене бувають напади зневіри, коли я кажу собі, що я лише попав у нове зачароване коло. Щоправда, мені тепер стало легше, я вже не відчуваю колишніх нестерпних

страждань. Однак полегшити біль ще не означає позбутися його. Коли спраглий араб у пустелі бере в рот камінчики замість води, то він цим не втамовує спраги, а лише намагається обдурити її. Чи не так само обдурюю я себе? Знову в мені сидить двоє людей: глядач і актор, знову перший починає критикувати другого, а часто й глузує з нього. Плошовський-скептик, той Плошовський, який не вірить твердо в існування душі, а закоханий тільки в жіночу душу, видається мені смішним. Що таке наша умова з Анелькою? Часом я вбачаю в ній тільки штучний плід моєї хворобливої екзальтації. Зараз я вже справді, мов той птах, що тягне одне крило по землі. Я прирік па параліч половину власного "я", живу тільки половинчастим життям і наказую собі кохати половинчастим коханням. Марний наказ! Відділити кохання від бажання володіти ним так само неможливо, як відділити свідомість від буття. Я можу мислити й кохати лише як людина. Навіть релігійні почуття, найідеальніші з усіх, людина виявляє словами, колінопреклонінням, цілуванням священних предметів; а я хотів, щоб любов до жінки була позбавленою будь-якого зв'язку з землею, існувала в житті як явище неземне.

Чим є любов? Бажанням і прагненням. Що я хотів у неї відібрати? Бажання і прагнення. Це однаково, що прийти до Анельки й сказати: "Тому що я люблю тебе понад усе на світі, я присягаюсь не любити тебе".

В цьому криється якась страшенна помилка. Я був схожий на мандрівника, що заблукав у пустелі, отож і не дивно, що я бачив міраж.

18 серпня

Учора мене мучили й пригнічували різні думки. Я не міг заснути і, щоб не терзати себе, перестав заглиблюватися в песимізм, я почав думати про Анельку, уявляти її собі. Від цього мені завжди стає легше на душі. В своїй збудженій уяві я так ясно побачив Анельку, що мені аж захотілося заговорити до неї. Я пригадав той бал, на якому вперше побачив її дорослою дівчиною. В пам'яті моїй постала така чітка постать Анельки, ніби це було вчора. Пам'ятаю білу сукню, оздоблену фіалками, оголені руки, трошки замаленьке, свіже, мов ранок, личко, якому надавали оригінальності сміливі штрихи брів, незвичайно довгі вії й непомітний пушок на щоках! Здається, я ще й зараз чую її голос: "Не впізнаєш мене, Леоне?" Тоді я записав у щоденнику, що її обличчя здавалось мені музикою, перевтіленою в риси людські. У ній була водночас чарівність дівчини і звабливої жінки. Школи ще жодна жінка не принадажувала мене сильніше, ніж вона; тільки розлука, сімейна катастрофа, а потім така Цірцея, як Лаура, спричинились до того, що я дозволив забрати мою обраницю і вже майже наречену.

Ніхто в світі не відчуває краще за мене, що слова: "І досі чарам я твоїм підвладний", можуть бути не поетичним домислом, а жорстокою дійсністю. Підвладний я чарам її. Не лише закоханий у неї, не лише прагну, щоб вона була моєю, але вона мені безмежно дорога; вона відповідає всім моїм уподобанням, всім уявленням про жіночу красу й приваби, вона притягає мене з такою незбагненною силою, з якою магніт притягає залізо. Інакше й бути не може: адже це та сама Анелька; вона зовсім не змінилась! Те саме поєднання обличчя дівчинки з жіночою принадністю, той самий погляд, ті самі вії, брови, уста, руки, та сама струнка постать. Тільки тепер вона має ще одну

принаду— принаду втраченого раю.

Зате яка глибока безодня між нашими колишніми стосунками й теперішніми!

Коли я пригадую ту колишню Анельку, котра, наче порятунку, чекала, щоб я сказав: "Будь моєю", мені аж не віриться, що такі часи насправді були. Я думаю про них з таким почуттям, з яким, напевно, згадує своє минуле розорений магнат, який у найкращі свої роки розтринькував гроші й дивувався усіх, а потім змушений був жити подачками та милостинею.

Уночі, коли я думав про Анельку і в думках вдивлявся в неї, мені раптом спало на гадку, що з неї ніколи не малювали портрета, і мені страшенно захотілося мати його. Я вхопився за цю ідею і так зрадив їй, що мені й спати перехотілося. "Тоді ти будеш зі мною, — казав я, — я можиму прийти, цілувати твої руки, очі, вуста, — ти не відштовхнеш мене". І одразу ж почав обмірковувати, як це влаштувати. Не міг же я прийти до Анельки й сказати їй: "Замов свій портрет, а я заплачу за нього"; але від тітки я завжди домагався всього, що хотів, і зможу намовити її, щоб вона виявила бажання мати Анельчин портрет. У Плошові є ціла галерея фамільних портретів, тітка ними пишається, а мене вони доводять до розпачу, бо деякі з них просто жахливі, однак тітка дуже наполягає на тому, щоб там були портрети всіх близьких родичів. Зваживши на її любов до Анельки, я був певен, що навіть порадую її, підказавши ідею замовити Анельчин портрет. Вистачить п'ятихвилинної розмови, щоб уладнати цю справу; я почав прикидати, кому б саме замовити портрет. Зітхнувши, сказав собі, що мені ніяк не пощастить умовити моїх дам поїхати для цього до Парижа, де я міг би вибирати між точністю і об'єктивністю Бонна, сміливістю і розмахом Шарля Дюрана й ліричністю Шаплена. Заплющивши очі, я уявляв собі, як кожен з них справлявся б зі своїм завданням, і милувався уявлюваними портретами. Та однак це було нездійсненне. Я передбачав, що тітка захоче, щоб Анельку малював польський художник. Я не мав би нічого проти цього, бо пригадав, що на виставках у Варшаві й Кракові бачив кілька портретів, зовсім не гірших від знаменитих полотен закордонних художників. Мене лякало тільки зволікання. В моєму характері є й така жіноча риса: якщо, я надумав щонебудь сьогодні, то хочу, щоб мов бажання здійснилося завтра. Оскільки ми були в Німеччині, поблизу Мюнхена її Відня, я почав пригадувати відомих мені німецьких живописців. Вибрав нарешті два імені: Ленбаха й Ангелі. Мені доводилось бачити чудові портрети роботи Ленбаха, але все чоловічі, до того ж мене дратували його самовпевненість і поверховість, що їх я, залюблений у французький живопис, прощаю лише французам. Жіночі портрети Ангелі теж не дуже подобались мені, та все ж у нього делікатна манера письма, а саме це й потрібне, щоб зобразити Анельчине обличчя. Крім того, їдучи до Ленбаха, необхідно звертати вбік, а до Ангелі нам по дорозі — звісно, цей доказ соромно наводити, коли не хочеш, щоб тебе вважали філістером! Але цього разу мені йшлося про час. "Мертві їдуть швидко", — сказав поет; а закохані — ще швидше. Та я однаково вибрав би Ангелі, отже вирішив, що він малюватиме Анельчин портрет. Взагалі я не люблю портретів жінок у бальних сукнях, але хотів, щоб Анелька була неодмінно в білій сукні з фіалками. Щоб, коли я

дивитимусь на неї, міг уявляти собі, ніби це моя колишня Анелька. Не хочу, щоб щось нагадувало мені, що вона дружина Кроміцького. До того ж ця біла сукня дорога мені як спомин.

Я не міг дочекатися ранку, так мені хотілося скоріше поговорити з тіткою. Однак свій план я трохи змінив, подумавши, що, коли тітка замовлятиме портрет, вона наполягатиме, щоб його виконав польський художник, тому я вирішив, що сам подарую тітці Анельчин портрет на іменини, які будуть у кінці жовтня. В такому разі Анелька не зможе мені відмовити. Звичайно, я замовлю для себе копію з цього портрета.

Я майже не спав, але це була гарна ніч, бо всі години її були заповнені такими роздумами. Задрімав я тільки десь близько п'ятої, а о восьмій був уже на ногах. Пішов до Штраубінгера й послав телеграму в бюро "Будинку художників" з запитанням, чи у Відні зараз Ангелі.

Повернувшись додому на сніданок, застав уже всіх за столом і одразу приступив до справи.

— Анелько, — сказав я, — мушу признатися в одній провині перед тобою. Сьогодні вночі, замість того щоб спати, я вирішував твою долю і зараз прошу, щоб ти погодилася з моїм рішенням.

Анелька злякано дивилась на мене. Може, вона подумала, що я збожеволів або наважився на якусь відчайдушну відвертість у присутності пані Целіни й тітки. Однак, побачивши, що моє обличчя спокійне, навіть байдуже, вона спитала:

— Що ж ти вирішив?

Але я звернувся до тітки:

— Спершу я хотів, щоб це була несподіванка, але бачу, що цього мені ніяк не пощастить зробити, тому хочу відверто розповісти, який подарунок я надумав зробити вам, тітонько, на іменини.

І я все розповів. Для тітки, яка вже років зо три мала мій дуже гарний портрет, кращого подарунку не можна було й придумати, тому вона стала щиро дякувати мені. Я помітив, що й Анелька була порадована, а мені вже цього було досить. Ми всі почали жваво обговорювати, коли і хто малюватиме портрет, як Анельці вдягтися тощо. Такі речі надзвичайно цікавлять жінок. А в мене вже були готові відповіді на всі запитання, при цьому я збагнув, що, скориставшись нагодою, я можу одержати ще щось, крім портрета.

— Це не займе багато часу, — сказав я. — Я вже послав телеграму з запитанням, де зараз Ангелі, і думаю, що портрет не дуже затримає від'їзд до Плошова. Анельці доведеться разів з чотири чи з п'ять позувати Ангелі, а нам так чи так треба побути у Відні через Нотнагеля, отже це нас не затримає. Сукню Ангелі зможе намалювати пізніше, без Анельки, а обличчя за п'ять сеансів встигне закінчити. Треба тільки заздалегідь послати йому Анельчину фотографію, хоча б ту, що тітонька Целіна привезла з собою, і пасмочко її волосся, його я попрошу в тебе, Анелько, зараз. Поки ми приїдемо, Ангелі зробить загальний ескіз, підмалює, а потім тільки завершить портрет.

Може, все могло певною мірою так і бути, як я казав, але, вимагаючи в Анельки пасмочко її волосся, я розраховував на те, що ніхто з присутніх не знав докладно процесу малювання портретів; те пасмочко потрібно мені, а не Ангелі. Йому воно могло б придатися лише тоді, коли б він малював портрет з фотографії, а на це Ангелі ніколи не погодився б. Але я вдав, ніби від того локона залежить доля портрета. Через дві години після сніданку я одержав відповідь на мою телеграму: Ангелі у Відні, де щойно закінчив портрет княгині Н. Я одразу написав до нього і разом з листом послав Анельчину фотографію, яку взяв у пані Целіни; потім, побачивши Анельку, яка прогулювалась у саду, спустився до неї.

А де ж твоє волосся? Листа треба відіслати до другої години.

Вона побігла до себе в кімнату й через кілька хвилин повернулася з пасмочком волосся. Коли я брав у неї те пасмочко, рука в мене злегка тремтіла, однак я дивився їй просто у вічі й запитував поглядом: "Чи ти здогадуєшся, що я взяв для себе твоє волосся, що воно буде для мене самим найдорожчим з усього, що я маю?"

Анелька нічого не сказала, але опустила очі й зашарілась, мов дівчина, яка вперше в житті почула освідчення в коханні. Вона здогадалась! Я подумав, що за один доторк до її вуст не шкода віддати життя. Моя любов до неї часом буває такою сильною, що переходить у біль.

Ось тепер я маю фізичну частку моєї коханої. Здобув її хитрістю. Я — проноза, скептик, який весь час спостерігає за собою збоку й аналізує, вдаюся до хитрощів, мої почуття і вчинки гідні гетевського Зібеля. Проте я кажу собі: "Що ж, у найгіршому разі, я тільки сентиментальний і смішний. А хто знає, чи не в стократ дурніший, смішніший і нікчемніший той мій двійник, чоловік не сентиментальний, який все осмислює і аналізує. Такий аналіз подібний до обскубування квітки. Він найчастіше псує красу життя, а отже і щастя, тобто єдине, що має сенс".

22 серпня

Після того, як пані Целіна закінчила курс лікування, ми кілька тижнів чекали, поки спаде на рівнинах спека, й дочекались жاخливої негоди. Тепер знову чекаємо першого ясного дня, щоб вирушити до Відня. Та ось уже третій день тут панує темінь єгипетська. Хмари, що цілий тиждень збиралися на вершинах гір, висиджуючи там сніги й дощі, сповзли з цих високих гнізд і, спустившись на Гаштейн, затулили своїм важким лоном усе небо над долиною. Ми живемо в такій імлі, Що навіть опівдні трудно втрапити із Штраубінгера до нашої вілли. Нічого не видно.

Будинки, дерева, гори й водоспади — все розпливлося, зникло в білуватому, вологому тумані, який осідає на предметах, а почасти й на душах. З другої години дня сидимо при засвічених лампах. Дами закінчують пакувати речі. Ми вже б виїхали, незважаючи на туман, якби не те, що дорогу в одному місці за Гофгаштейном розмили гірські потоки. В пані Целіни знову почались напади мігрені; тітка отримала листа від старого Хвастовського, в якому він пише про жнива, і мало не весь день ходила великими кроками по їдальні, вголос розмовляючи з Хвастовським і лаючи його. Анелька сьогодні вранці мала дуже поганий вигляд. Призналася нам, що з вечора

приснився їй той кретин, якого ми зустріли на дорозі до Шрекбрюке. Прокинувшись, вона вже не могла заснути, і всю ніч її мучив якийсь нервовий страх. Дивно, що той нещасний справив на неї таке сильне враження. Я намагався розважити її веселими балачками, що мені почасти вдалося, взагалі відколи ми уклали нашу умову на Шрекбрюке, Анелька стала помітно веселішою, спокійнішою і щасливішою.

А я, спостерігаючи це, не смію навіть ремствувати, хоч не раз думаю, що стосунки між нами тримаються па тому, що між нами немає ніякої близькості. Вкладаючи умову, я добре знав, чого саме хотів і які форми набере наше кохання; а тепер ці форми якось розпливаються, стають усе більш невловимими, невизначеними, ніби й вони розпливлися в тумані, який обкутав Гаштейн. Я весь час відчуваю, що Анелька не визнає моїх прав, а наполягати па них не осмілююсь. Може, тому не осмілююсь, що будь-яка боротьба стомлює, а тим більше боротьба з любимою людиною; а я боровся вже півроку й так виснажив себе, що тепер надаю перевагу будь-якому спокою, аніж колишнім безплідним зусиллям. Однак, може, існує й інша причина. Якщо такий стан речей не відповідає моїм сподіванням, то все ж я помічаю, що він прихилиє до мене Анельку. їй здається, що тепер я кохаю її більш благородно, отже й вона мене за це більше цінує, я не наважусь сказати "кохає". Хоча зовні її ставлення до мене ніби й не змінилось, я відчуваю, що все стало інакше, це додає мені сили, бо я кажу собі: "Оскільки таким шляхом її любов зміцнюється, ти терпи, тримайся і, може, дочекаєшся, що любов, переборе в ній. силу опору".

Всі люди, а надто жінки, вважають, що так зване платонічне кохання — це якийсь особливий вид кохання, надзвичайно рідкісний і надзвичайно піднесений. Це просто плутанина понять. Можуть існувати платонічні стосунки, але платонічне кохання — така сама нісенітниця, як, приміром, сонце, що не світить. Навіть кохання до померлого — це туга не лише за його душею, а й за його земною оболонкою. А між живими таке кохання — це зречення. Я не свідомо брехав, коли казав Анельці: "Я тебе кохатиму так, як кохають померлих". Але зречення не виключає надії. Незважаючи на всі розчарування, на глибоку переконаність, що мої сподівання не збудуться, в глибині душі я надіявся і надіюсь, що наші теперішні взаємини з Анелькою — тільки етап на шляху нашого кохання. Я можу сто разів повторювати: "Самообмані Самообман!" — але, поки існують бажання, доти існуватиме надія. Вони нероздільні. Я був змушений погодитись на такі стосунки, бо хотів, щоб між нами був хоч такий зв'язок, аніж ніякого, але, незважаючи на всю мою щирість, я мимоволі вважаю такі стосунки грою, дипломатією, яка має на меті привести до повного, а не половинчастого щастя.

Проте, що мене найбільше вражає й пригнічує, чого я просто не розумію, це те, що й тут я зазнаю поразки. Мої перемоги маячать десь у тумані майбутнього, наче привиди чи міраж, а в теперішньому житті я, при всіх моїх хитрощах, дипломатії, при моєму знанні життя і людських почуттів був просто переможений цією жінкою, значно простодушнішою за мене, менш досвідченою в життєвій тактиці, менш далекоглядною, не здатною розраховувати кожен свій крок. Я переможений — нічого не скажеш! Бо які наші теперішні стосунки? Це, по суті, стосунки люблячих родичів, отже це те, чого

вона хотіла, а я не хотів. Раніше я плив у бурю й зазнавав аварій, але принаймні я сам правив моїм човном. А тепер Анелька править обома, — і я пливу тихіше, рівніше, але відчуваю, що пливу туди, куди зовсім не бажаю пливати. Тепер я розумію, чому, як тільки я згадав про кохання Данте до Беатріче, вона простягла до мене обидві руки. Для того, щоб вести мене. А може, вона все розрахувала краще й глибше, ніж я? Ні! Я не знаю людини, менш здатної до якихось розрахунків, тому не можу цього припустити; однак не можу й позбутися якогось майже містичного почуття, ніби хтось усе розраховує за Анельку. Все, що оточує мене, якесь дивне. Дивне й те, що я дозволяю себе обмежувати, що я сам вигадав таку форму стосунків, які суперечать моїй натурі, моїм поглядам і найпалкішим бажанням. Якби хтось, до моєї зустрічі, з Анелькою, сказав мені, що я до такого додумаюсь, я вважав би його божевільним, із місяць у мене була б тема для висміювання і такого пророка, і самого себе. Я — й платонічне кохання! Ще й тепер від цієї думки хочеться часом сміятись і глузувати.

Але я відчуваю, що до цього мене призвела тяжка необхідність.

23 серпня

Завтра ми їдемо. Небо вияснюється, вітер віє з заходу, а це віщує гарну погоду. Туман позвивався в довгі білясті вали, які поволі відповзають гірськими схилами, ніби велетенські левіафани. Ми з Анелькою ходили на Кайзервег. З самого ранку мене мучило питання: що було б, якби стосунки, що встановились між нами, перестали задовольняти й саму Анельку? Я не маю права переступити межу, боюсь це зробити; а що коли й вона відчуває те саме? Адже вроджені сором'язливість і неспіливість є для неї непереборною перешкодою, а якщо вона ще вважає нашу умову такою ж обов'язковою для себе, як і для мене, — тоді ми ніколи не порозуміємось, будемо даремно страждати.

Та, добре поміркувавши над цим, я зрозумів, що мої побоювання безглузді. Невже Анелька, якій навіть ці платонічні стосунки здаються надто вільними і вона свідомо чи несвідомо їх обмежує й навіть у цих рамках не дозволяє мені того, на що я маю право, — невже вона добровільно, перша, згодиться визнати за мною більші права?!

Проте людська душа ще і в пеклі на щось надіється. Незважаючи на очевидну безпідставність моїх домислів, я вирішив про всякий випадок сказати Анельці, що наша умова обов'язкова тільки для мене, — а решта залежить від її бажання.

Мені хотілося сказати їй ще багато іншого: що доля мене кривдить, що моє серце прагне чути з її уст слово "кохаю", і не один раз, а часто, щодня, що тільки завдяки цьому я можу жити й залишатись на висоті. Але вранці Анелька була така весела, невимушена, така ласкава зі мною, що в мене не вистачило сміливості порушити її спокій. Вчора я не розумів, чому ця жінка, така простодушна, бере наді мною гору й перемагав навіть там, де, за всіма людськими законами мав би перемагати я. Сьогодні це вже мені ясніше, — в мене з'явилася дуже сумна гіпотеза: я кохаю її сильніше, ніж вона мене. Один мій знайомий завжди любляв казати: "Не зважайте на мене". Не дивно було б, якби я тепер став повторювати цю фразу. Часом мені хочеться висловити те, що, мов жар, палить мені уста, але я розумію, що можу цим сполохати її веселість,

усмішку, зіпсувати їй гарний настрій, — і я мовчу. Скільки разів так бувало!

Те, що я її глибше кохаю, ніж вона мене, вже разів зі сто спадало мені на думку, але про наші стосунки вчора я думав одне, сьогодні думаю інше, блукаю, гублюся, сам собі заперечую, все щодня бачу інакше. Інколи мені здається, що вона й мене не дуже кохає і взагалі нездатна когось сильно покохати; а буває, я не тільки думаю, а й відчуваю, що в неї найбільш любляче серце, яке зустрічав у своєму житті. Завжди знаходжу докази того й того. Бо я кажу собі так: якби, приміром, її кохання до мене стало в три, чотири, в десять разів сильнішим, то чи настав би врешті час, коли б це кохання перемогло її опір? Так! Отже, все залежить тільки від сили її почуття? Ні! Якби це почуття було справді слабе чи його зовсім не було б, Анелька не страждала б так, а я ж бачив, що вона майже така нещасна, як і я. На всі докази проти неї в мене лише одна відповідь: я бачив!

Сьогодні в неї вирвалися такі слова, які я запам'ятаю, бо в них теж є відповідь на мої сумніви. Вона їх не сказала б, якби мова йшла про нас і наше кохання. Але я говорив загальними фразами, як завжди тепер говорю про це. Я доводив, що любов за своєю природою дійова, що вона є тією силою, яка спрямовує людину й заставляє її діяти. Вислухавши мене, Анелька докинула:

— Або страждати.

Звичайно, й страждати. Цими двома словами вона примусила мене замовкнути, а моє серце сповнила глибокою повагою до неї. В такі хвилини я і щасливий, і нещасний, бо мені знову здається, ніби вона кохає мене так само, як я — її, тільки вся справа в тому, що вона хоче залишитися чистою перед богом, людьми й собою. А я цього храму, не зруйную.

Хоч скільки я намагаюсь зазирнути в її серце, проаналізувати її почуття, нічого певного сказати не можу. Я й далі стою на роздоріжжі. До моїх "не знаю" в питаннях релігійних, філософських і суспільних додалося ще одне, особисте, у стократ для мене важливіше, бо я добре розумію, що через такі "не знаю" можна скрутити собі в'язи.

Я сам кував цей ланцюг, який зв'язав мене з Анелькою, зв'язав так міцно, що, напевне, ніколи й не розірветься. Я кохаю Анельку шалено, але невідомо, може, ще й хворобливо? Якби я був молодшим, здоровішим душею й тілом, не таким звихнутим, більш нормальним, то, мабуть, розірвав би цей ланцюг чи принаймні намагався б звільнитися від нього, упевнившись, що з цього нічого не вийде, що, грубо кажучи, нічого не доб'юся від Анельки, й вона ніколи не розкриє для мене своїх обіймів. Але зараз я не роблю навіть ніяких зусиль. Я кохаю її, як людина з хворими нервами, почуття якої схожі на манію, або як кохають старі люди, котрі з усіх сил чіпляються за своє кохання, тому що воно стає для них питанням життя. Так чіпляється за гілку людина, яка повисав над безоднею.

Єдине, що розквітло в моєму житті й тому так неприродно буйно розрослося, — це кохання до Анельки. Таке явище цілком зрозуміле, воно повторюватиметься тим частіше, чим більше буде па світі людей, подібних до мене, тобто роз'їдених самоаналізом скептиків і при тому всьому істериків з порожнечою в душі й сильним

неврозом у крові. Такий сучасний продукт епохи, яка відходить у минуле, може зовсім не кохати або ототожнювати кохання з розпустою. Але якщо всі його життєві сили зосередяться на якомусь почутті й до цього примішається ще його невроз, то це почуття цілком заволодіє ним і стане таким настирливим, як бувають лише хвороби. Цього, може, ще не зрозуміли психологи, і, безумовно, не розуміють досі романісти, які аналізують душу сучасної людини.

Відень, 25 серпня

Сьогодні ми приїхали до Відня. Дорогою я слухав розмову між пані Целіною й Анелькою і записую її, тому що вона якось дивно схвилювала Анельку. В вагоні, крім пас чотирьох, не було нікого, ми розмовляли про Анельчин портрет, а саме про те, що від білої сукні доведеться відмовитись, бо для того, щоб її пошити, треба надто багато часу. Раптом пані Целіна, яка чудово пам'ятає різні дати й завжди нагадує їх, сказала, звернувшись до Анельки:

— Це ж сьогодні якраз два місяці, як твій чоловік приїхав до Плошова?

— Здається, — відповіла Анелька.

І в цю мить так сильно зашарілась, що, намагаючись приховати це, встала й почала діставати з вагонної сітки дорожню сумку. Коли вона обернулась до нас, рум'янець ще не зовсім зійшов з її обличчя, видно було, ІЦО вона чимось прикро вражена. Тітка й пані Целіна нічого не помітили, тому що в цю хвилину засперечались про те, якого дня приїхав Кроміцький, але я все побачив і зрозумів, адже саме того дня їй довелося терпіти його пестоші й поцілунки. Мене охопила лють від згадки про це й водночас було соромно за цей її рум'янець. У моєму коханні багато великих колючих тернів, але багато й дрібних, огидних. До зауваження пані Целіни я був майже щасливим, уявляв собі, ніби ми подорожуємо з Анелькою, як молодята. І вмить цей гарний настрій зник. Я злився на Анельку, й від цього вмить змінилось моє ставлення до неї. Вона це відчула і в Відні, коли ми на хвилину zostалися вдвох на вокзалі, спитала мене:

— Ти на мене за щось гніваєшся?

— Ні, але я тебе кохаю! — кинув я різко.

Ці слова її засмутили. Може, вона подумала, що мені набридли наші мирні стосунки і я знову став колишнім Леоном. А я ще вдвічі більше злився, збагнувши, що ні моє роздвоєння, ні розум не допомагають мені навіть погамувати в собі якесь неприємне враження. Єдиними ліками бувають нові враження, які витісняють попередні, а моя філософія в цих випадках нічого не варта.

Після приїзду я одразу ж подався до Ангелі, однак прийшов до нього о шостій годині, студія була вже замкнена. Анелька до завтра відпочине, і ми підемо разом з нею. Я вже не хочу, щоб вона позувала в білій сукні. Нехай на портреті я не бачитиму її шиї та плечей, зате вона буде такою, якою є щодня і якою я її найсильніше кохаю.

Увечері нас відвідав лікар Хвастовський. Він, як завжди, здоровий і енергійний.

26 серпня

Вночі я бачив огидний сон. Я почну з нього опис сьогоднішнього дня, бо те, що наснилося, дурниця, але я певен, що здоровий мозок не може породжувати такі сни. Я

здавна страждаю безсонням, а вчора, ледь заплющивши очі, ніби поринув у забуття. О котрій годині мені приснилась та нісенітниця, не знаю, мені здається, що десь над ранок, бо коли я прокинувся, вже розвиднилось, а спав я, мабуть, недовго. Мені снилося, що з усіх боків, зі шпарин між матрацом і ліжком вилізало безліч хрущів та жуків. Кожен з них був завбільшки з сірникову коробку. Незабаром вони полізли вгору по стіні. Дивно, якими реальними бувають такі сни; я виразно чув шурхотіння шпалер під лапками жуків. Звівши вгору очі, побачив у кутку під стелею цілі грона хрущів, але вони були трохи інакші, ще більші й білі з чорними плямами. У деяких я бачив животики з двома рядами лапок, схожих на ребра. Вві сні все це здавалося мені природним і водночас огидним. Але я не боявся, нічому не дивувався. Тільки аж коли прокинувся й думки прояснились, ця огида стала нестерпною й перейшла в якийсь незрозумілий страх, страх смерті. Вперше в мене з'явилось таке відчуття; цей страх смерті можна було виразити словами: "Хто знає, які огидні комахи існують у мороці потойбічного світу?" Згодом я пригадав, що таких велетенських, білих з чорними плямами жуків я бачив у якомусь музеї, проте в перші хвилини вони здавались мені фантастичним видінням страхітливого потойбічного світу.

Я зірвався з ліжка, підняв штори, і денне світло цілком заспокоїло мене. На вулиці вже почався рух; собаки тягли візки з овочами, служниці йшли на базар, робітники — на фабрики. Картина нормального людського життя є найкращими ліками проти таких фантазмагорій. Я зараз відчуваю величезну потребу світла й життя. Усе це свідчить, що я не зовсім здоровий. Моя драма точить мене зсередини, як хробак. Те, що на голові і в бороді я помічаю сивину, — звичайна річ; але моє обличчя, особливо вранці, має восковий відтінок, а руки стали майже прозорими. Я не худну, скоріше навпаки, та при всьому тому відчуваю, що в мене анемія, важкий психічний стан, що мої життєві сили підпадають і що це погано скінчиться.

Я не збожеволію. Не уявляю собі, що може настати такий час, коли я перестану контролювати себе. Та й, врешті, один видатний лікар, а головне, розумний чоловік, казав мені, що на певному ступені розвитку свідомості божевілля неможливе. Здається, я вже про це писав. Хай і не божеволіючи, але можна захворіти на якусь тяжку нервову хворобу, — а я вже трохи знаю, що це таке, — тому щиро кажу, що волів би мати будь-яку іншу хворобу.

Загалом я не довіряю лікарям, особливо тим, які вірять у медицину, та, може, все ж треба буде з кимсь і з них порадитись, тим більше, що й тітка цього хоче. Хоча я й сам знаю надійні ліки; якби Кроміцький умер, а Я женився б на Анельці, то враз одужав би. Коли б вона прийшла до мене й сказала: "Я вся цілком твоя" — я теж став би здоровим. Хвороби, викликані нервами, треба й лікувати нервами.

Та Анелька не захоче бути моїм лікарем, навіть коли б ішлося про моє життя.

Був я з нею і тіткою в Ангелі. Сьогодні відбувся перший сеанс. Яку ж я мав рацію, повторюючи, що вона одна з найвродливіших жінок, яких я зустрічав у житті, тому що в її вроді немає нічого шаблонного! Ангелі дивився на неї з таким захопленням, ніби на якийсь високий і благородний витвір мистецтва. В нього став чудовий настрій, він

малював захоплено й не приховував від пас причини свого задоволення.

— В моїй практиці,— казав він, — така натура — рідкість. Коли маєш перед собою таку модель, то інакше працюється... Яке обличчя! Яке обличчя!

А тим часом це обличчя не було таким чарівним, як звичайно, бо сором'язлива Анелька почувала себе ніяково, збентежено, насилу зберігала природну позу й вираз лица. Однак Ангелі це зрозумів.

— На наступних сеансах ви почуватимете себе дедалі вільніше, — в цьому становищі, як і в будь-якому, треба освоїтись"

І від щохвилини вигукував:

— Оце буде портрет!

Він задоволено поглядав і на тітку, мабуть, тому, що аристократичні риси її обличчя водночас свідчать про енергійну вдачу і широту її натури. Поводження тітки в Ангелі було просто чимось незрівнянним. У ньому відчувалась якась наївна безцеремонність знатної дами, котра завжди дотримується правил пристойності, але ні перед ким не схиляється. Ангелі, чоловік, звиклий до поклоніння, але дуже спостережливий, збагнув це, і я бачив, що його таке ставлення дуже забавляло. Ми вирішили, що Анелька позуватиме в чорній шовковій сукні, надзвичайно вишуканій. Анельчина фігура здається в ній особливо привабливою. Сукня підкреслює її стрункість і статність. Я не можу ні думати, ні писати про це спокійно. Ангелі, звертаючись до Анельки, назвав її "мадемуазель". Дивна все-таки жіноча натура, навіть якщо вона ангельська. Я бачив, що моїй коханій це було приємно, а ще більше задоволення помітив я на її славному личку, коли Ангелі, після того як я виправив його, сказав:

— Та я весь час помилятимусь! Дивлячись на мадам, важко не помилитись...

І справді, зашарівшись, Анелька була такою чарівною, що мені пригадався, зараз уже точніше, ніж колись, той вірш, що його я написав давно і кожна строфа якого закінчувалася словами:

Чого під твоїми стопами Не виросте квітка ясна,

Ти ж птах золотий між пташками,

Ти ж май, ти ж рай, ти ж весна!

Коли ми виходили від Ангелі, тітка трошки відстала від нас, і я шепнув Анельці на вухо:

— Анелько, ти сама не знаєш, навіть не підозрюєш, яка ти гарна!

Вона нічого не відповіла, тільки опустила очі, як завжди робить у таких випадках. Однак цілий день я помічав у її поведженні зі мною мимовільний, легенький відтінок кокетства. Слова Ангелі й мої слова настроїли її на такий лад. Вона відчувала, що я щиро захоплююсь нею, і була мені за те вдячна.

А я не тільки захоплювався нею, а казав подумки, скоріше волав: "Біс забирай всі умови! Я кохаю її без ніяких обмежень та заборон!.."

Увечері ми були в театрі, слухали оперу Вагнера "Летючий голландець". Я ледве чув щось чи, точніше, чув тільки серцем, сприймав музику лише через своє кохання.

Подумки я запитував Вагнера: "Яке ти справляєш враження на неї? Чи твоя музика

проникає в її душу, чи схиляє її до кохання, чи переносить у якісь світи, до кохання є найвищим законом?" Лише це мене цікавило.

Напевно, жінки не здатні так самовіддано кохати. Вони завжди зберігають якусь частину душі для себе, для світу і його вражень.

27 серпня

Тітка сказала, що їй конче потрібно поїхати до Плотова, мовляв, їй нема чого тут сидіти, буде навіть краще, коли вона поїде, бо ми не будемо поспішати через неї і зможемо залишатись у Відні доти, доки це буде потрібно художникові. Ми всі пробували відмовити її від цього наміру, кажучи, що в її віці не можна вирушати в дорогу одній. Я вважав своїм обов'язком — хоч мені було це нелегко — сказати тітці, що коли вона твердо вирішила їхати, я буду її супроводжувати. Признаюсь, що з певним душевним трепетом чекав її відповіді. На щастя, моя славна тітонька жваво заперечила:

- І не думай! А якщо Целіна захворіє чи стомиться, хто проведе Анельку до студії? Не може ж вона одна туди йти!

Вона насварилася пальцем на Анельку й додала, суплячи брови, але всміхаючись:

— Тим більше, що цей художник дивиться на неї частіше, аніж цього вимагає робота над портретом, а вона це бачить і радіє! Ого! Знаю я її!

— Таж він уже немолодий, — відповіла сміючись Анелька й поцілувала тітці руки.

А та забуркотіла:

— Ой ти мазунка! Немолодий, а компліменти говорить. Леоне, пильнуй мені за ними обома!

Я дуже охоче відмовився від поїздки до Плоїнова, зваживши на тітчині аргументи. Пані Целіна почала вмовляти її, щоб вона хоча б узяла з собою покоївку, яка була з нами в Гаштейні. Тітка спершу опиралась, але поступилася, коли Анелька сказала їй, що в готелі вопи з матір'ю дадуть собі раду й без покоївки.

Вона одразу звеліла пакувати свої валізи. Тітка любить усе робити швидко й хоче виїхати взавтра вранці. Під час обіду я піддражнював її, кажучи, що для неї її коні дорожчі за нас, що це до них вона так поспішає, А вона повторювала: "Ах, який ти дурненький, годі тобі!" Але через хвилину, замислившись, почала вголос розмовляти сама з собою про своїх коней.

Сьогодні сеанс тривав дуже довго. Анелька позувала краще. Обличчя на полотні вже підмальоване.

28 серпня

Тітка виїхала ранковим поїздом з Відня. В художника ми були разом з пані Целіною, яка, побачивши перший начерк Анельчиного обличчя, ледве стрималась од гнівного вигуку. Вона не має найменшого уявлення про роботу живописця, про всі фази, що їх має пройти портрет, отож подумала, що Анельчине обличчя вже таким зостанеться, тобто бридким і зовсім не схожим. Мені довелося її заспокоювати; потім Ангелі теж здогадався, про що йде мова, і, сміючись, запевнив її, що вона бачить тільки личинку, яка перетвориться на метелика.

Вкінці він ще сказав, щоб потішити нас:

— Думаю, що це буде один з кращих моїх портретів, бо давно я не малював нічого так соп атоте[57].

Хоч би його слова справдилися!

Після сеансу в Ангелі я пішов купити квитки в оперу. Коли повернувся, застав Анельку саму — і раптом пристрасть налетіла на мене, мов ураган. Я уявив собі, якби Анелька зараз опинилась у моїх обіймах, це була б прекрасна мить, і відчув, що блідну, мій пульс бився прискорено, весь я тремтів і задихався. Штори були до половини спущені, в кімнаті панували сутінки. Я робив надлюдські зусилля, щоб погамувати непереможний потяг до Анельки. Мені здавалося, що від неї вів жаром, що такі самі почуття нуртують і в її душі. Звичайно, я міг схопити її, притиснути до грудей, цілувати її очі, вуста. Якийсь внутрішній голос нашіптував мені: "А потім хоч і смерть!" Вона помітила мій незвичайний стан, в її очах промайнув страх, але вона враз оволоділа собою й покvapливо сказала:

— Тобі доведеться опікати мене, доки повернеться мама; раніше я тебе боялась, а тепер так тобі вірю, мені так добре з тобою...

Я став цілувати її руки, повторюючи здавленим голосом:

— Якби ти знала, якби ти тільки знала, що зі мною робиться!..

А вона відповіла співчутливо й сумно:

— Я знаю... і від цього ти для мене ще кращий, ще благородніший...

Ще кілька хвилин я боровся з собою, та врешті вона мене обеззброїла. Я ні на що не осмілювався. Зате потім весь день Анелька намагалась мене винагородити. Ніколи ще не було в її погляді стільки любові, ніколи вона не була до мене такою ніжною. Може, це найкращий шлях, який я можу обрати? Може, саме таким способом кохання вкорениться в Анельчиному серці й скоріше переможе його? Не знаю, не дам собі ради...

Тому що, з другого боку, обравши такий шлях, я на кожному кроці в ім'я любові жертвую самою любов'ю.

29 серпня

Сьогодні сталося щось незрозуміле й тривожне. Під час сеансу Анелька, яка спокійно позувала, зненацька здригнулась, обличчя її почервоніло, а потім стало біле, як облатка. Ми з Ангелі дуже злякались. Він припинив роботу й запропонував Анельці відпочити; я приніс їй води. За хвилину все минуло. Анелька хотіла позувати далі, але я бачив, що вона пересилює себе й чимось стривожена. Чи, може, втомилась. День був дуже спекотний; стіни будинків нагрілись. Я повів її додому раніше, ніж учора. Дорогою настрій в неї теж не покращився. За обідом вона знову зненацька почервоніла. Ми з папі Целіною стали допитуватись, що з нею сталося. Вона запевняла, що нічого. Коли я запитав, чи не покликати лікаря, вона покvapливо й наче аж роздратовано відповіла, що в цьому немає ніякої потреби, що вона відчуває себе добре. Проте цілий день була бліда; її чорні брови весь час насуплювались, а на обличчі з'являвся якийсь суворий вираз. До мене вона ставилась байдужіше, ніж учора, — іноді мені здавалось,

що вона уникає моїх поглядів. Не розумію, що з нею. І дуже тривожуся. Знову не спатиму, а якщо й засну, то, мабуть, побачу якийсь сон, схожий на той, що про нього я недавно писав.

30 серпня

Навколо мене відбувається щось незрозуміле. Опівдні я постукав до моїх дам, маючи намір супроводжувати Анельку до художника; проте їх обох не було вдома. Готельна покоївка сказала мені, що вони години зо дві тому звеліли викликати візника й поїхали до міста. Я був трохи здивований і вирішив зачекати їх. Десь за півгодини вони повернулись, однак Анелька тільки пройшла повз мене і, привітавшись, попрямувала до своєї кімнати. Я лише встиг помітити, що обличчя в неї схвильоване. Я подумав, що вона пішла перевдягтись, але пані Целіна сказала мені:

— Леоне, любий, будь ласка, піди до Ангелі й вибачся перед ним, Анеля сьогодні не прийде. Вона така знервована, що ніяк не змогла б позувати.

— А що з нею? — спитав я, страшенно занепокоєний.

Пані Целіна якусь мить вагалась, а потім відповіла:

— Не знаю; возила її до лікаря, але ми його не застали. Я лишила йому записку з проханням приїхати до нас у готель... Зрештою... не знаю...

Більше я не міг нічого довідатись. Найняв візника й поїхав до Ангелі. Коли я сказав, що Анелька сьогодні не може приїхати, мені здалося, ніби він подивився на мене якимось недовірливо. Зрештою, зважаючи на мій стурбований вигляд, це було зрозуміло. Але раптом у мене промайнула думка, чи не побоюється він, що ми вже не хочемо робити портрет і вирішили відкрутитись від нього? Адже він нас не знає і може подумати, що я розстроєний через якісь фінансові ускладнення. Щоб розсіяти такі підозри, я вирішив заплатити йому наперед. Ангелі, почувши про це, гаряче запротестував, сказав, що плату він бере лише після того, як закінчить портрет, та я запевнив, що маю доручення від тітки передати йому належну суму, а тому що мені, мабуть, доведеться виїхати з Відня, я хотів би викопати це доручення. Після довгої суперечки, яка аж набридла мені, я поставив на своєму. Ми домовилися, що сеанс відбудеться завтра в домовлений час; а якщо через стан свого здоров'я пані Кроміцька не зможе прийти, я попереджу його про це до десятої години.

Повернувшись до готелю, я одразу пішов до пані Целіни. Анелька була в своїй кімнаті; пані Целіна розповіла, що був лікар, але не сказав нічого певного й приписав Анельці тільки спокій. Не знаю, чому мені здалося, що пані Целіна знову ніби вагається. Може, вона просто тривожилась, це легко зрозуміти, бо і я відчуваю якусь неясну тривогу.

Пішовши до себе в кімнату, я почав докоряти собі за те, що наші стосунки з Анелькою і її душевна боротьба, яку вона переживає, знаючи, як я її кохаю, як мучуся, не могли не позначитись на її здоров'ї. Коли я думав про це, мої почуття можна було б виразити словами: "Нехай би краще я пропав, аніж вона має хворіти через мене!"

Я з таким страхом думав, що Анелька, напевно, не зійде вниз обідати, наче від цього бозна-що залежало. На щастя, вона зійшла, хоч була якоюсь дивною. Спершу

вона зникла, побачивши мене; потім намагалась бути такою, як завжди, але це їй не вдавалось. Мені здавалося, що вона приховує якусь тривогу. Була значно блідіша, ніж звичайно: адже волосся в неї русяве, а сьогодні вона вдавалась майже брюнеткою.

Тепер я ламаю собі голову, чи не надійшли погані звістки від Кроміцького? А якщо так, то що це за звістки? Може, мої гроші в небезпеці? Та хай їм біс! Усе мов багатство не варте того, щоб Анелька через нього хоч п'ять хвилин тривожилась.

Завтра необхідно все з'ясувати. Я майже певен, що Анельчина тривога викликана причинами морального порядку і що все це пов'язане з Кроміцьким. Що він знову міг там утнути? Не продав же він другого Глухова, бо його немає.

Берлін, 5 вересня

Я в Берліні, тому що, втікши з Відня, треба було кудись поїхати. До Плошова не можу — туди поїде вона.

Я був глибоко впевнений, що ніяка людська сила не відірве мене від неї, навіть сама думка порвати з нею стосунки видавалась мені дикою. Та що ж! Виявляється, нічого не можна наперед передбачити, бо я поїхав, і все між нами скінчено. Я в Берліні. Мені здається, що в голові в мене працює якийсь маховик. Він так швидко крутиться, що аж боляче, — але я не збожеволів! Усе розумію, все пам'ятаю. Мій лікар мав рацію: збожеволів тільки людина зі слабою головою. Зі мною такого не могло трапитись ще й тому, що іноді збожеволіти — велике щастя.

6 вересня

Проте часом мені здається, що мій мозок википить. Те, що нормальна жінка, котра прожила з чоловіком кілька місяців, може завагітніти, цілком природно, а мені це природне явище видається чимось таким потворним, що в голові не вкладається. Адже не можна водночас розуміти, що це — звичайний закон природи і разом з тим щось потворне. Цього ніяка голова не витримає. Що ж це таке? Я напружую всю свою свідомість і розумію, що людей, які мають бути розтрошені, розтрошує сила незвичайних обставин; але зі мною сталося щось інше. Мене розчавив нормальний порядок речей.

І чим природніше те, що сталося, тим воно жахливіше.

Суцільні протиріччя. Вона в цьому не винна, я це розумію, я ж не збожеволів! Вона залишилася чесною, та я скоріше простив би їй будь-який злочин. І не можу я, богом присягаюсь, не можу простити тобі саме тому, що я так тебе кохав! Чи ти повіриш, що немає в світі жінки, котру я зараз так зневажав би, як зневажаю тебе, бо, по суті, ти мала двох чоловіків: мене для платонічного кохання, а Кроміцького — для подружнього! Бачиш, мені справді хочеться битись головою об мур, але, їй-богу, хочеться й сміятись...

Я не сподівався, що все-таки був засіб відірвати мене від тебе! Був, і він подіяв!

8 вересня

Коли подумаю, що все скінчено, розірвано, нічого не залишилось, що я вже виїхав назавжди, — не можу в це повірити. Немає в мене більше Анельки! А що ж є? Нічого!

Тож навіщо я живу? Не знаю! Напевно, не для того, щоб поцікавитись, чи

Кроміцький матиме сина чи дочку!

Весь час я думав: "Як усе це природно!" — і голова в мене лускає.

Дивна річ: я повинен був бути готовим до цього, а мені ніколи нічого схожого, й на думку не спадало. Скоріше я міг сподіватись, що мене грім поб'є.

Але ж Кроміцький з Варшави одразу поїхав до Плошова, жив там кілька днів, а потім разом з Анелькою вони були в дорозі, у Відні, в Гаштейні.

А я створював любовну атмосферу. Це збуджувало нерви пані Кроміцькій, хвилювало її серце. їй-богу, в цьому є свої страшенно смішні сторони.

Я несосвітений дурень. Якщо міг терпіти спільне життя подружжя Кроміцьких, то повинен вміти витерпіти і його наслідки. Але, бачить бог, це не мій розум, а мої нерви протестують проти цього. Є люди, в яких ці дві сили миряться між собою, а в мені вони гризуться, мов собаки. Це теж велике нещастя.

Чому, власне, я ніколи не передбачав нічого подібного? Адже слід було подумати, що коли можливий якийсь страшний збіг обставин, якийсь удар, болючіший за всі попередні, то він, звісно, мене не обмине.

Часом мені здається, що мене просто переслідує провидіння, що воно, встановивши певну логіку фактів, яка сама вміє мстити, не зупиняється на цій помсті, а ще навмисне вникає в мої справи й за них мене окремо карає. Чому така жорстокість до мене? Хіба мало чоловіків закохуються в чужих дружин, чи вони менше страждають, ніж я, тому що менше, легковажніше, нещиро кохають? Де ж тоді справедливість?

Ні! В цих речах немає ніякої закономірності, все відбувається випадково, як прийдеться.

10 вересня

Весь час я думаю про те, що досі причиною людських трагедій були виняткові випадки й нещастя, а моя трагедія виникла внаслідок природного ходу подій. Справді, я не знаю, що гірше. Така природність для мене нестерпна.

11 вересня

Кажуть, що людина, яку вдарила блискавка, стовпіє і не падає одразу. Я теж тримався силою тієї блискавки, що вдарила в мене, але зараз думаю, що звальюся з ніг. Погано мені. Як тільки починає смеркатись, зі мною відбувається щось дивне: мені робиться душно, стає важко дихати, здається, ніби повітря не хоче проникати в глибину моїх легенів, і я дихаю лише частиною їх. Удень і вночі мене час від часу охоплює якийсь невимовний страх, страх не знати перед чим. Здається, що станеться щось страшне, незрівнянно гірше, ніж смерть.

Вчора я запитав себе: а що було б, якби я раптом у цьому незнайомому місті забув, як мене звати, свою адресу і побрів би в темряві, куди очі бачать, без мети, немов божевільний?...

Це хворобливий вимисел. У такому разі з моїм тілом сталося б лише те, що вже сталося з душею, бо й душа моя не знає, де вона зараз, і йде наманя, наче заблукала.

Я боюсь усього, крім смерті. Точніше кажучи, в мене таке дивне відчуття, що це не я боюсь, а в мені живо страх, наче якась окрема істота, — і тремтить. Я тепер зовсім не

переношу темряви. Вечорами ходжу до повної знемоги освітленими електричними ліхтарями вулицями. Якби зустрів когось знайомого, втікав би від нього на кінець світу; але натовп мені необхідний. Коли вулиці починають безлюдніти, мені робиться страшно. Я завжди з жахом думаю про ніч. А ночі такі нестерпно довгі!

Майже весь час я відчуваю в роті металевий смак. Уперше я відчув його у Варшаві, коли, провівши Клару на вокзал і повернувшись додому, застав у себе Кроміцького; вдруге — тепер, у Відні, коли пані Целіна сповістила мені "велику новину".

Що це був за день! Після повторного візиту лікаря я прийшов спитати про Анельчине здоров'я. Мені й до голови не приходило підозрювати щось таке; я нічого не зрозумів навіть тоді, коли пані Целіна сказала мені:

— Лікар запевняє, що це чисто нервеве, майже не пов'язане з її станом.

Побачивши, що я ні про що не здогадуюсь, вона збентежено промовила:

— Я повинна сповістити тобі велику новину...

І сповістила мені цю "велику новину". Почувши її, я відчув у роті смак цинку, а мозок у мене наче похолов — зовсім як тоді, коли я несподівано побачив Кроміцького.

Я повернувся до готелю. Добре пам'ятаю, що, незважаючи на різні почуття, які мене терзали, мені хотілося сміятись. Оце та ідеальна істота, якій навіть платонічне кохання здавалось чимось недозволеним і яка замість "кохання" казала "дружба"!

Мені хотілося сміятись — і хотілося битись головою об мур.

Проте я зберігав якусь механічну свідомість...

Я розумів, що все скінчилося раз і назавжди, що я повинен виїхати... не можу тут залишатись... Немов автомат, я почав старанно готуватись до від'їзду.

Я був такий холоднокровний, що навіть дотримався всіх правил пристойності. Навіщо? Не знаю! Для мене це не мало ніякого значення. Мабуть, це були якісь механічні рефлексії мозку, що протягом місяців і років звик приховувати правду й дотримуватись правил пристойності. Я сказав пані Целіні, що був у лікаря, що в мене хворе серце, і він звелів мені, не гаючи ані хвилини, їхати до Берліна. І вона повірила.

Зате Анелька — ні! Я бачив її очі, розширені від жаху, бачив погляд згнєбленої мучениці, і в мене боролось двоє чоловіків. Один з них казав: чи ж вона винна? А другому хотілося плювати їй в обличчя.

О, навіщо я так кохав цю жінку!

12 вересня

Скоро вже два тижні, як я в Берліні. Вони, напевно, вже повернулись до Плошова. Сьогодні написав тітці, побоюючись, що вона тривожитиметься за мене й приїде сюди. Часом аж дивно подумати, що є людина, якій я по-справжньому дорогий.

13 вересня

Є чоловіки, які спокушають чужих жінок, обдурюють їх, потім, розтоптавши їхнє почуття, кидають їх і спокійно йдуть собі. Я нічого такого не зробив, а якби Анелька віддалася мені, то я б кожну порошинку з її дороги змітав, і тепер ніяка людська сила не могла б відірвати мене від неї. Отже, є кохання, злочинніше за моє; але тим часом на мене звалився такий тягар, що я мимоволі сприймаю його як страшну кару і,

вимірюючи величиною цієї кари свою провину, не можу позбутись почуття, що мов кохання було страшним злочином.

Це свого роду інстинктивна тривога, від якої не рятує жодний скептицизм. Але ж найстрогіша мораль мусить погодитися з тим, що більшим злочином було б приваблювати до себе жінку, не кохаючи її; робити з розрахунку все те, що я робив за велінням серця. За великі й всепоглинаючі почуття не може бути тяжча відповідальність, ніж за почуття дрібні й нікчемні.

Ні, не може! Тому моє кохання насамперед — страшне нещастя.

Людина без передсудів може собі уявити, що вона в певному випадку відчула б, якби була забобонною; так само людина невіруюча може уявити, як би вона молилась, коли б вірила в бога. Я не тільки це відчуваю, але душа моя страждає так, що я майже щиро молюсь. І кажу: "Господи, якщо я винен, то я вже так спокутував свою вину, що було б не дивно, якби ти трохи змилювався наді мною".

Проте я не уявляю собі, в чому могло б проявитись боже милосердя до мене. На це зовсім не можна надіятись.

14 вересня

Вони вже, напевно, повернулись до Плошова. Про Анельку я думаю ще часто, бо від свого минулого можна відірватись тільки тоді, коли маєш щось попереду, а в мене немає нічого, абсолютно нічого. Якби я був віруючим, то став би ксьондзом; якби рішуче заперечував існування бога, може, повірив би в нього. Але в мені та частина душі, що нею людина вірить, висохла, як часом висихає річка. Я нічого не знаю, крім того, що релігія не може мене втішити в горі.

Коли Анелька вийшла за Кроміцького, я думав, що між нами все скінчено. А проте я помилявся. Лише тепер я глибоко переконаний, що все скінчено, бо нас розлучила не тільки наша добра воля, не тільки мій від'їзд, а щось поза нами, не залежна від нас сила речей. Наші дороги розійшлись, і ніщо не може їх схрестити, навіть наша добра воля. На шляху в Анельки будуть страждання, але буде й новий світ, нові почуття, нове життя, а в мене попереду пуста. Анелька, безсумнівно, розуміє це так само добре, як і я.

Цікаво, чи вона іноді каже собі: "Я погубила цього чоловіка, може, це й не моя вина, але я його погубила"? Від цього мені не стане легше, та все ж хотілося б, щоб вона хоча б пожаліла мене.

Може, й жалітиме, до того часу, поки появиться на світ її дитина. Потім усі її почуття спрямуються в інше русло, а я перестану для неї існувати. Це теж сила речей, теж закон природи.

Чудовий закон!

16 вересня

Побачив сьогодні афішу з надрукованими великими літерами ім'ям Клари Гільст. Я й забув, що ще в Гаштейні отримав од неї листа, в якому вона написала, що буде в Берліні. Отож вона приїхала сюди й виступатиме з кількома концертами. Спершу мені було до цього байдуже. А зараз, тому що мене вже охопив мій звичайний нервовий

неспокій, почуття мої роздвоюються; думка, що в цьому місті є якась знайома й прихильна до мене людина, підбадьорює, сам не знаю чому, — але мені досить тільки цієї думки. Бачити Клару я не хочу, і коли я переконую себе, що все-таки слід піти до неї, мені стає неприємно. Клара, турбуючись про людей, завжди хоче все про них знати, випитує їх. Вона схильна до романтичних припущень і вірить, що дружба може залікувати всі рани. А для мене розповідати що-небудь було б просто немислимо. В мене часто не вистачав сили навіть думати про те, що сталося.

17 вересня

Чому я прокидаюся щоранку? Навіщо живу? Яке мені діло до знайомих чи до всіх людей взагалі? Я не пішов до Клари, бо все, що вона може сказати, зовсім мене не цікавить, а вже зарані наганяє на мене нудьгу. Весь світ мені такий само байдужий, як і я йому.

18 вересня

Як добре, що я написав тітці! Якби не написав, вона приїхала б сюди. Ось що вона мені розповідав:

"Твій лист надійшов того самого дня, коли приїхали Целіна з Анелькою. Як же ти зараз відчуваєш себе, мій найдорожчий? Ти пишеш, що добре, але чи зовсім уже добре? Що тобі сказали берлінські лікарі, чи ти довго там пробудеш? Пришли мені телеграму, чи ще застану тебе в Берліні, я одразу приїду. Целіна казала мені, що ти виїхав зненацька, і вони з Анелькою дуже стривожені. Якби ти не написав, що тобі, мабуть, припишуть морську подорож, я, отримавши твого листа, не гаючись, вирушила б до тебе. Адже їхати до Берліна всього п'ятнадцять годин, а я зараз відчуваю себе здоровою. Припливи, що бували в мене раніше, більше не повторювались. Тривожить мене й твоя морська подорож. Щоправда, ти до такого при звичаєний, але я тремчу від самої думки про кораблі і бурі.

Целіна відчуває себе добре, Анелька теж непогано. Казали, що ти вже знаєш про новину. Перед від'їздом із Відня вони ще раз запросили спеціаліста, той сказав, що Анельчина вагітність вже не викликав найменших сумнівів. Целіна дуже щаслива, я теж рада. Може, це змусить Кроміцького покинути свої справи на краю світу й оселитися на батьківщині. Та й Анелька буде щасливіша, маючи тепер мету в житті. Коли вона приїхала сюди, то була якась стомлена й ніби чимось пригнічена, може, це па неї дорога вплинула. У Снятинських дитина дуже хворіла крупом, але зараз уже видужала".

Читаючи тітчиного листа, я відчув, що для мене там, між ними, немає місця, особливо біля Анельки. Їй скоро буде неприємно навіть згадувати про мене.

19 вересня

Не можу собі уявити, яким я стану через рік, через два або три роки. Що я робитиму? Коли немає ніякої мети, немає й життя. Власне кажучи, мені немає місця на землі.

20 вересня

Я не пішов до Клари, але зустрів її на Фрідріхштрассе. Побачивши мене, вона аж

зблідла від радості й хвилювання, привіталася зі мною так сердечно, що мене це аж зворушило, та водночас було неприємно, бо я відчував, що моя сердечність тільки зовнішня, а насправді я навіть не радий, що ми зустрілися. Коли Клара трохи заспокоїлась, то помітила, як я змінився. Вигляд у мене справді не блискучий, до того ж я трохи посивів. Вона почала розпитувати мене про здоров'я, а я, при всій моїй вдячності до Клари, відчував, що занадто часті зустрічі з нею будуть мені понад силу, і, щоб уникнути їх, сказав, що я хворий, що незабаром мені доведеться виїхати в теплі краї. Потім Клара затягла мене до себе. Ми розмовляли про тітку, про Анельку й пані Целіну. Я відбувавсь загальними фразами. А подумки казав собі, що, може, Клара єдина в світі людина, здатна мене зрозуміти, і разом з тим знав, що ні за що в світі не відкрию їй свого серця.

Коли добрі блакитні Кларині очі вдивлялися в мене так ніжно й допитливо, наче вона хотіла зазирнути в глибину моєї душі, її доброта настільки покоряла мене, що мені хотілося плакати. Незважаючи на всі мої зусилля, Клара помітила, що я став зовсім іншим, ніж був колись; жіночим інстинктом вона відгадала, що я живу, говорю і думаю майже механічно, що душа моя напівмертва. Зрозумівши це, вона більше ні про що не розпитувала, тільки стала ще ніжнішою до мене.

Я бачив, що вона побоюється набриднути мені. Вона намагалася дати зрозуміти, що зовсім не хоче підкупити мене своєю сердечністю, а хоче тільки, щоб мені було з нею добре.

І мені було добре, проте я не міг погамувати своєї досади. Зараз я неспроможний ні на чому зосередитись, мій розум не здатний навіть до таких незначних зусиль, які необхідні для звичайної розмови з приятелькою. А крім того, коли моя велика мета зникла, все здається мені таким непотрібним, що я весь час запитую себе: "Навіщо це? Що я з цього матиму?"

21 вересня

Ніколи я ще не переживав такої страшної ночі. Мені було так тривожно, ніби я спускався безкінчними сходами в дедалі глибший морок, в якому відбувалося щось жахливе й невідоме. Я вирішив виїхати з Берліна, бо під цим олов'яним небом можна задушитись. Повернувся до Рима, до свого будинку на Бабуїно і там оселюсь назавжди. Гадаю, що мої рахунки не лише з Анелькою, а й з усім світом закінчені, тепер я можу спокійно жити в Римі, поки не настане моя смертна година. Хоча б принаймні мати спокій! Вчорашня зустріч з Кларою переконала мене, що, якби я навіть хотів, то вже не зможу жити з людьми, не маю навіть чим відплатити їм за їхню доброту до мене. Я вилучений з навколишнього життя, стою поза ним і, хоч відчуваю страшну порожнечу, не маю бажання повернутися назад.

Думка про Рим, про мою порожню оселю на Бабуїно мені всміхається, щоправда, всміхається блідо й сумно, але краще це, аніж щось інше. Звідтіля я вилетів у світ, як пташеня з гнізда, тепер мені доведеться тягнутись туди на зламаних крилах і чекати там свого кінця.

Пишу тепер ранками, бо щовечора завжди заглиблююсь у тайники своєї душі, в

яких оселилась тривога. Сьогодні піду на Кларин концерт, попрощаюся з нею й завтра виїду. Дорогою зупинюсь у Відні. Може, зайду до Ангелі, але я в цьому не впевнений. Я тепер ніколи не знаю напевне, що хотітиму й робитиму завтра.

Отримав від Клари листа, вона просить, щоб я зайшов до неї після концерту. На концерт я піду, бо там буде так багато здорових людей, а серед них я почуваю себе безпечніше, вони не дратують мене, бо я нікого з них не знаю, бачу тільки натовп. Але до Клари не піду. Вона занадто добра. Кажуть, ніби люди, що вмирають з голоду, за якийсь час перед смертю вже не можуть приймати їжі. Так і моя душа вже не переносить доброти і втішання.

Не терпить вона і спогадів. Це дрібниця, але тепер я розумію, що, крім моральних, були ще й інші причини, через які мені було тяжко зустрічатися з Кларою. Вона душитись такими самими парфумами, які я привіз Анельці з Відня в Гаштейн. Я вже раніше помічав, — ніщо так не нагадує про жінку, як запах її парфумів.

22 вересня

Я зовсім хворий. Застудився вчора, повертаючись додому, бо в концертному залі було страшенно гаряче, мені стало душно, вийшовши на вулицю, я не вдягнув пальта й прийшов до готелю геть заляканий від холоду. Кожний вдих завдає мені такого болю, наче мої легені, розширюючись, настовхуються на вістря шпильок, схованих під лопатками. Мені стає то жарко, то холодно. Я не можу втамувати спрагу. Часом мене охоплює слабкість, я відчуваю, що не міг би зійти зі сходів. Про виїзд не може бути й мови. Я не зміг би навіть увійти до вагону без сторонньої допомоги. Пишу й чую своє дихання, втричі частіше й голосніше, ніж звичайно. Я певен, що якби в моїх нервах було все гаразд, учорашній холод не зашкодив би мені, я не застудився б, але в теперішньому моєму стані мій організм утратив здатність опору. Безсумнівно, в мене запалення легенів.

Буду, однак, триматись на ногах, доки зможу. Вранці, відчувши себе хворим, я одразу написав тітці, що почуваю себе добре, і через кілька днів виїжджаю звідси. А через кілька днів, якщо буду притомним і матиму досить сили, знову напишу їй те саме. Я просив тітку, щоб листи й телеграми, які надійдуть на моє ім'я, вона переслала банкірові Б. в Берлін. Старатимусь, щоб ніхто в Плошові не довідався про мою хворобу. Як добре, що я вчора попрощався з Кларою!

23 вересня

Мені гірше, ніж учора, але я ще на ногах. У мене жар і часом у моєму мозку виникають якісь гарячкові видіння. Особливо коли заплющую очі, майже стирається межа між дійсністю й тим, що породжує моя хвора уява. Все ж більшу частину дня я був ще при пам'яті, але боюсь, що лихоманка переборє мене, я зовсім утрачу свідомість.

Думаю про те, що ось я, чоловік, якому доля дала більше, ніж іншим людям, який міг би створити собі домашнє вогнище, оточити себе люблячими людьми, — сиджу зараз самотній, хворий в чужому місті, нема кому мені склянку води подати. Може, й Анелька була б зі мною. Не можу більше писати...

14 жовтня

Беруся за перо після тритижневої перерви. Клари немає зі мною. Впевнившись, що вже можна не тривожитись про моє здоров'я, вона поїхала до Ганновера, але за десять днів повернеться. Вона доглядала мене під час моєї хвороби. Викликала лікарів, і якби не її турботи, я, мабуть, помер би. Не пам'ятаю точно, на третій чи на четвертий день моєї хвороби вона прийшла до мене. Я був при пам'яті, але такий хворий, що до її появи поставився зовсім байдуже, ніби вона прийшла не до мене або в її приході не було нічого незвичайного. Вона ввійшла разом з лікарем, і мого увагу привернула тільки його густа, ясна, кучерява чуприна. Я був у якомусь дивному стані. Оглянувши мене, лікар почав засипати мене різними запитаннями, спершу по-німецькому, а потім по-французькому, але я, все добре розуміючи, не відчував ані потреби, ані бажання щось відповідати, паче моя сила волі так само ослабла, як і тіло.

Того дня мені ставили банки, які змучили мене, я лежав спокійно, байдужий до всього. Часом думав, що, напевно, вмиру, але не надавав цьому ніякого значення, як і всьому, що відбувалося навколо мене. Може, під час тяжкої хвороби навіть притомна людина неспроможна відрізнити важливі речі від незначних, і її увага не знати чому зосереджується на дрібницях. Мене тоді, крім лікаревої чуприни, цікавило головним чином відсування нижнього й верхнього засувів до суміжної кімнати, де оселилася Клара. Пам'ятаю, я очей не відводив від тих дверей, наче вони були для мене чимось важливими.

Незабаром прийшов фельдшер, який мав опікуватися мною під наглядом Клари. Він одразу почав щось говорити мені, але Клара звеліла йому мовчати.

Я ще дуже кволий — тому кидаю писати.

16 жовтня

Хвороба заспокоїла мої нерви; мене вже не терзають колишні тривоги; хочеться лише, щоб Клара повернулась якнайскоріше. Це не туга за нею, а лише егоїзм хворого, який розуміє, що нічого не замінить її турботливості й ніжності. Я знаю, що Клара вже не буде мешкати поряд зі мною, але її присутність підтримала б мене. Слабість і безпомічність так прив'язують мене до моєї опікунки, як дитина прив'язується до матері. Я певен, що жодна інша жінка не зробила б для мене того, що Клара, жодна не пожертвувала б правилами пристойності заради того, щоб урятувати людину. Мені гірко про це думати, а в голові лише одне ім'я... Та краще відганяти такі думки, поки немає сили з ним справитись...

Клара спала, не роздягаючись, на диванчику в суміжній кімнаті при відчинених дверях. Досить було мені поворухнутись, як вона враз опинялася коло мене. Я бачив, як уночі вона схилялась над моїм ліжком, розпатлана, кліпаючи стомленими від безсоння очима. Вона сама давала мені ліки, сама трохи підводила мене, поправляючи подушки. Коли я часом приходив до тями й хотів подякувати їй, вона прикладала палець до вуст, показуючи цим, що лікар заборонив мені розмовляти. Не знаю, скільки ночей вона не спала. Була така стомлена, що вдень, сидячи біля мене в кріслі, іноді засинала, не договоривши фрази. Прокинувшись, усміхалась до мене й знову дрімала.

Ночами вона часом довго ходила у себе в кімнаті, щоб не заснути, але так нечутно, що я й не знав би про це, якби крізь прочинені двері не бачив її тіні, що миготіла на стіні. Одного разу, коли вона сиділа біля мене, я, не знаючи, як виявити їй свою вдячність, підніс. до губів її руку; тоді вона швидко нахилилась і поцілувала мою, перш ніж я встиг її відсмикнути. Щиро кажучи, я не завжди вмів виявляти їй свою вдячність. Під час хвороби будь-яка дрібниця дратує, мене теж дратував високий Кларин зріст. Я ніби досадував на неї за те, що вона не така, як Анелька. Це можна було пояснити тим, що протягом довгого часу я звик цінувати лише жіночу привабливість і красу такого типу, як в Анельки. Іноді, дивлячись з прихованим роздратуванням на Клару, я чомусь думав, ніби вона вродлива не тому, що природа хотіла її створити такою, чи тому, що в ній виявилися расові особливості, а просто завдяки щасливому випадку. До речі, часто красиві жіночі обличчя справляли на мене таке враження. В красі є відтінки, які вловлюють лише дуже витончені і вразливі нерви.

Та все ж бували хвилини, особливо вночі, коли я дивився на схудле, змарніле, стомлене від безсоння Кларине обличчя, і мені здавалося, що переді мною та...

Так здавалось мені найчастіше тоді, коли Клара сиділа в темряві поодаль від мого ліжка. Цю ілюзію підтримувала в мене лихоманка і хворий мозок, для якого не існує нічого неможливого. А час від часу я по-справжньому марив і — хай мене дідько візьме! — я звав Клару іменем тієї, розмовляв з нею, як з тією. Пригадую це, мов крізь сон.

17 жовтня

Банкір Б. переслав мені кілька тітчиних листів. Вона запитує, як я живу, які в мене плани на майбутнє. Сповіщає навіть про молотьбу, лише про тих, що живуть з нею в Плошові, нічого не пише. Не знаю навіть, живі вони чи ні. Що за дивна й нестерпна манера писати листи! Дуже мене цікавлять обмолоти і все плошівське господарство! Я відповів їй одразу ж і не зміг приховати свого невдоволення.

18 жовтня

Сьогодні мені переслали телеграму Кроміцького, адресовану ним у Варшаву. Тітка, замість того щоб телеграфувати її зміст, вклала її в конверт і відправила поштою. Кроміцький благає мене переказати йому ще двадцять п'ять тисяч карбованців, щоб урятувати мої гроші, які я дав йому раніше, і його долю. Прочитавши це, я лише плечима здвигнув. Яке мені тепер діло до Кроміцького й до моїх грошей! Нехай собі гинуть! Якби Кроміцький знав, чому я свого часу допоміг йому, то тепер він нічого більше не просив би в мене. Нехай же він перенесе свої втрати так спокійно, як переносу свою втрату я. Зрештою, його чекає "велика новина", яка буде для нього втіхою. Радійте, скільки вам хочеться, майте дітей, скільки вам до вподоби, але якщо ви ще вимагаєте від мене, щоб я турбувався про їхню долю, — це вже забагато.

Якби ж вона принаймні не пожертвувала мною з таким безпощадним егоїзмом заради так званих моральних правил... Та не думатиму більше про це, бо в мене мозок у голові перевертається. Нехай мені дадуть хоча б спокійно хворіти...

20 жовтня

Ні! Знайшли мене й тут. Знову я два дні не маю спокою, знову стискаю руками

голову, щоб не тріснув череп, у якому ніби обертається маховик. Думаю весь час про Плошів, про неї — і про пустку, що чекає мене попереду. Як це жахливо, коли зненацька втрачаєш те єдине, чим жив! Не знаю, може, мій розум ослаб від хвороби, але я просто не розумію всього того, що відбувається в моїй душі. Так, приміром, мені здається, що мої ревності пережили моє кохання.

І ці ревності подвійні, бо вони розповсюджуються не лише на факти, а й на почуття. Серце моє розривається від думки, що дитина, яка має появиться на світ, заповнить Анельчине серце, а головне — і це для мене найгірше, — зблизить її з Кроміцьким.

Тепер я вже не хотів би володіти цією жінкою, навіть якби вона була вільною, але я не можу змиритися з думкою, що вона кохатиме свого чоловіка. Я віддав би всю решту свого життя за те, щоб ніхто її більше не кохав, і вона нікого не кохала. Тільки за такої умови я ще зміг би існувати.

21 жовтня

Якщо мене не врятує те, що я взяв собі в голову, я знову чим-небудь захворію або збожеволію. Оце я підводжу підсумки! Що мені ще лишилося в житті? Нічого! Що мене чекає? Нічого. А якщо так, то нічого не заважає мені подарувати себе комусь, кого такий дарунок може ошчасливити. За моє життя, за мою душу й здібності, за всього себе я не дав би тепер і ламаного гроша; до того ж я не кохаю Клари, але якщо вона мене кохає, якщо в житті зі мною вбачає найвище щастя, то було б жорстоко відмовити їй у тому, що я сам так мало ціную. Я тільки вважав би своїм обов'язком сказати їй, хто я такий, щоб вона знала, що бере. Якщо це її не злякає, тим гірше для неї,— але це вже її справа.

Мене таке рішення приваблює лише тим, що воно ще поглибить безодню між мною й Анелькою. Я доведу їй, що коли вона розкопувала цю безодню зі свого боку, то я зумію це ж саме зробити й зі свого. Тоді вже буде остаточний кінець, бо поки що я про неї думаю. Я це розумію й роздратовано признаюся собі в цьому.

Може, це вже ненависть, але ще не байдужість.

Пані Крохміцька, мабуть, вважає, що я пішов від неї, тому що був змушений піти, а тепер я їй доведу, що теж цього хочу. Гадаю, що чим грубшим буде мур, який я збудую між нами, тим надійніше він заховає її від мене, тим скоріше я про неї забуду.

Що стосується Клари, то повторюю, я не кохаю її, але знаю, що вона кохає мене. Крім того, я їй багато чим зобов'язаний. Під час моєї хвороби бували хвилини, коли її піклування про мене я називав подумки німецьким сентименталізмом, хоч та й не наважилася б проявити такий "сентименталізм". При її високій цнотливості вона скоріше дала б чоловікові померти без допомоги, аніж побачити його без краватки, такий привілей вона залишає тільки своєму законному чоловікові. Клара не зважала ні на що; заради мене занедбала музику, не побоялась важкої праці, безсонних ночей, можливих людських пліток і весь час була коло мене.

Я перед нею у великому боргу — і цей борг сплачу. Щоправда, плачу я погано й фальшивою монетою, бо віддаю їй себе тому, що не дорожу собою, що мені тепер усе байдуже і я лише уламок людини, а не людина. Та якщо для неї цей уламок дорожчий

від власного життя, нехай бере його собі.

Тільки тітку цей шлюб дуже засмутить: він вразить її патріотичні почуття й родову гордість. Та якби вона могла прочитати в моєму серці те, що діялося в ньому останнім часом, вона, напевно, воліла б, щоб я одружився з Кларою, аніж кохав Анельку. В цьому я аніскільки не сумніваюсь.

А що з того, що Кларині предки були, здається, ткачами? Я не маю жодних принципів, маю лише нерви, а мої випадково сформовані погляди скоріше ліберальні. Я давно дійшов висновку, що в лібералів часто більш обмежений кругозір, ніж у консерваторів, зате ліберальні погляди самі по собі ширші від консервативних і більш згідні з ученням Христа, — що мені, зрештою, байдуже.

Про ці переконання навіть говорити не варто. Тільки в горі відчуваєш усе їхнє безсилля.

Мимоволі весь час думаю про те, як Анелька сприйме звістку про мій шлюб. Я так звик перевіряти її ставлення до всього, що в мене й досі лишилася ця болісна звичка.

22 жовтня

Сьогодні вранці послав листа Кларі. Відповідь чекатиму завтра, а може, сама Клара приїде ще сьогодні ввечері.

Після обіду одержав переслану мені другу телеграму Кроміцького. В ній стільки розпачу, скільки може його вміститись у кільканадцяти словах. Мабуть, там усе дуже погано склалося, бо я не сподівався, що крах настане так скоро. Наневно, виник якийсь несподіваний збіг обставин, якого Кроміцький не передбачав.

Втрата грошей, які я йому позичив, не дуже позначиться на моєму багатстві, — незважаючи на цю втрату, я однак залишуся більш ніж заможною людиною, — але Кроміцький!..

Навіщо обманювати себе! Десь у глибині душі я радий, що він розорився. Подумати лише, що ці люди в майбутньому зможуть існувати тільки завдяки тітці, яка сама себе називає "управителем спадщини Плошовських".

Поки що я не збираюсь відповідати Кроміцькому. А якби й вирішив це зробити, то замість відповіді лише поздоровив би його з потомком. Згодом все буде інакше! — згодом я дам їм обом хліб і ще багато чого до хліба.

23 жовтня

Клара вчора не приїхала; сьогодні вже вечір, а від неї не було відповіді. Це тим більше дивно, що досі вона писала мені щодня, розпитуючи про моє здоров'я. Її мовчання не здивувало б мене, якби я припускав, що вона хоч хвилин із десяти роздумуватиме. Буду терпеливо чекати. Але краще б вона не затримувалася з відповіддю. Я знаю, що коли б я не відіслав до неї того листа, то, може, написав би другого, такого ж змісту; але якби той лист можна було вернути назад, я, напевно, вернув би його.

24 жовтня

Ось що пише мені Клара:

"Дорогий мій пане Леоне! Одержавши вашого листа, я втратила голову від щастя й

хотіла одразу ж їхати до Берліна. Але саме тому, що я вас гаряче кохаю, я послухала внутрішнього голосу, який сказав мені, що справжня любов не має бути егоїстичною, і я не можу дозволити, щоб ви пожертвували собою заради мене.

Ви, Леоне, не кохаєте мене. Я віддала б життя за те, щоб було інакше, але ви не кохаєте мене. Ваш лист написано в пориві вдячності і якогось відчаю. В першу ж хвилину нашої зустрічі в Берліні я помітила, що ви хворі й нещасні,— я так тривожилась за вас, що хоч ви попрощалися зі мною, сказавши, що від'їжджаєте, я все-таки послала до готелю дізнатися, чи ви справді виїхали, а потім щодня дізнавалася про вас, аж поки мені відповіли, що ви хворі. Доглядаючи вас під час хвороби, я переконалась, що й друге моє побоювання не безпідставне, у вас якесь велике приховане горе, або ви пережили одне з тих болісних розчарувань, після яких важко примиритися з життям. Тепер я зрозуміла, — один бог знає, як мені це важко, — що ви хочете зв'язати свою долю з моєю, щоб затамувати свій біль, про щось забути, щоб відрізати собі шлях до чогось. Здогадуючись про це, хіба я можу погодитись на вашу пропозицію? Відмовившись стати вашою дружиною, я, в найгіршому випадку, буду все життя дуже нещасною, але зате ніколи не скажу собі: "Я для нього тягар, кайдани на його ногах", Я покохала вас над усе з першої зустрічі, вже давно, і вже звикла до суму й страждань від нашої розлуки, від безнадії й усвідомлення того, що ви мене не кохаєте. Мені тяжко так жити, та я хоч можу виплакати своє горе в сльозах, як кожна жінка, чи в музиці, як музикант. І мені назавжди залишиться втіха, що, іноді згадуючи мене, ви подумаєте про мене: "Моя добра сестра". Цим я живу. Але, якби я, ставши вашою дружиною, помітила, що ви шкодуєте про свій порив, що ви нещасливі й зненавиділи мене, то я, напевно, не пережила б цього.

При цьому я кажу собі: "Що ти таке зробила, як заслужила, щоб бути такою безмежно щасливою?" Адже мені навіть страшно подумати про таке щастя. Чи ви розумієте, що можна кохати не тільки всім серцем, а й нічого не вимагаючи натомість? Я знаю, що можна, бо саме так кохаю.

Вже й те здається мені зухвальством, що в мене не вистачає мужності зовсім зректися надії на щастя. Ви не засуджуйте мене за це: Господь бог такий милосердний, а людина так прагне щастя, що не має сили назавжди замкнути перед ним двері. Якщо ви через півроку, через рік чи взагалі будь-коли повторите, що все ще хочете, щоб я стала вашою дружиною, тоді я буду винагороджена за все — і за те, що я вже вистраждала, і за ті сльози, яких не можу стримати зараз.

Клара"

У мені ще є чоловік, який може відчутти й оцінити кожне слово того листа. Нічого в ньому для мене не пропало, і я кажу собі: в неї серце ще більш благородне, щире й любляче, ніж я гадав, тому тим більше слід повторити їй свою пропозицію.

Але є в мені й інший чоловік — змучений, який вже не має сили жити, який співчуває Кларі, а не кохає її, бо всього себе вклав у кохання до іншої жінки, і який ясно відчуває, що коли тепер піде від Клари, то вже ніколи не повернеться до неї.

28 жовтня

Я впевнений, що Клара не повернеться до Берліна, більше того, що, їдучи до Ганновера, вона вже вирішила не повертатись сюди. Вона не хотіла вислуховувати подяку від мене. Я думаю про неї із співчуттям і вдячністю; як шкода, що вона покохала мене, а не зовсім іншого, ніж я, чоловіка. В усьому цьому є якась іронія долі; якби я відчував до Клари хоч соту частину того, що відчуваю до Анельки, то цього кохання вистачило б для того, щоб створити цілий світ щастя. Та яка мені користь від того, що я сам себе обманюватиму? Я й досі в полоні споминів. Пригадую собі Анельку такою, якою вона була в Плошові, у Варшаві, в Гаштейні — й не можу відірватись від цього минулого. В нього вкладено стільки сили життя, що це й не дивно. Хіба ж може бути інакше? Найважче від усього забути.

Щохвилини я ловлю себе на тому, що думки мої крутяться навколо Анельки, і, щоб позбутися їх, нагадую собі, що вона вже не така, як була, що її почуття, напевно, спрямовані тепер на щось інше і я для неї більш не існую.

Раніше я намагався про це не думати, бо в мене паморочилося в голові, а тепер я іноді навмисне думаю про це, щоб заглушити голос, який все частіше звучить у мені й запитує: "Хіба вона винна, що їй нав'язали цю дитину? Звідки ти знаєш, що відбувається у неї в душі? Не була б вона жінкою, якби не полюбила дитини, коли та появиться на світ, але хто тобі сказав, що вона зараз не відчуває себе такою ж нещасною, як і ти?"

Часом мені здається, що вона, може, ще нещасніша від мене, тоді мені хочеться знову захворіти запаленням легенів. Жити з таким хаосом у думках неможливо.

30 жовтня

Чим краще я себе відчуваю, тим частіше повертаюсь у колишнє зачароване коло. Лікар запевняє, що вже через кілька днів я зможу їхати. І таки поїду, бо звідси дуже близько до Варшави й до Плошова. Може, це одне з моїх дивацтв, але мені здається, що в Римі, на Бабуїно, мені буде спокійніше. Я не ручаюсь, що й там не думатиму про минуле, навпаки, там я думатиму про нього з ранку до вечора, але ці думки будуть схожими на ті, що їх снують ченці за монастирськими ґратами. Та хіба я знаю, що буде?! Знаю тільки, що тут мені не всидіти. Дорогою заїду до Ангелі. Хочу, щоб у мене в Римі був її портрет.

2 листопада

Покидаю Берлін, не їду до Рима, а повертаюсь до Плошова. Колись я вже писав: "Вона для мене не тільки кохана жінка, а й найдорожча на світі людина". Так воно і є! Нехай це називається неврозом, чи старечим божевіллям, чи ще як-небудь, мені байдуже: це почуття ввійшло вже в мою плоть і кров. Поїду до Плошова, буду їй служити, буду її доглядати, пильнувати, а в нагороду хочу тільки дивитись на неї.

Дивуюсь, як я міг уявляти, що зможу жити, не бачивши її.

Тітчин лист ніби відкрив мені те, що я ховав у собі. Ось що пише мені тітка:

"Я не писала тобі подробиць про нас, бо не могла сповістити нічого радісного, а тому, що брехати не вмію, то краще було мовчати, аніж тривожити тебе, знаючи, що ти нездоровий. Дуже хвилююся з приводу Кроміцького й хочу порадитися з тобою. Старий Хвастовський показав мені листа від сина, той пише, що справи Кроміцького в

жахливому стані, а йому самому загрожує судовий процес. Усі його там обдурили. Від нього вимагали термінової доставки великої партії товарів, а тому, що часу на це дали мало, він не зміг перевірити, чи якість доставленого йому матеріалу добра. Отож весь матеріал виявився поганим, зіпсованим — і його було забраковано, до того ж Кроміцького ще звинувачують у шахрайстві й хочуть віддати під суд. Дай боже, щоб хоч це на нього не звалилося, тим більше що він зовсім не винен. Байдуже, що він розориться, аби тільки не було ганьби. Але я розгубилася. Що робити, як його врятувати? Боюсь ризикувати грішми, які призначала для Анельки, але вкрай необхідно звільнити його хоча б від суду. Леоне, порадь що-небудь, з твоїм розумом ти завжди можеш щось придумати. Целіні й Анельці я не сказала досі про це й слова, бо мене зараз особливо тривожить Анельчине здоров'я. Ти не уявляєш, що з нею робиться. Целіна — славна жінка, але вона завжди була занадто сором'язливою і в такому ж дусі виховала Анельку. Не сумніваюсь, що Анелька буде чудовою матір'ю, однак тепер мене часом аж зло бере, бо коли виходиш заміж, треба бути готовою до наслідків, Анелька ж у такому відчаї, наче вагітність — це ганьба. Щодня помічаю на її обличчі сліди сліз. Жаль дивитись на її змарніле обличчя, сині круги під очима, па те, що вона в будь-яку хвилину ладна розплакатись, на вираз якогось болю й сорому в її очах. У своєму житті я ще ніколи не бачила, щоб жінка так тяжко переживала свій стан. Я пробувала умовляти її, лаяти, але це нічого не допомагає. Скажу тобі відверто, чи то я занадто люблю її, чи, може, на старість уже не вистачає в мене енергії. І при цьому це така славна дівчинка! Якби ти знав, як вона щодня розпитує про тебе: чи не було листа, чи ти здоровий, куди думаєш їхати, чи довго ще пробудеш у Берліні? Вона знає, що я люблю поговорити про тебе, й навмисне цілими годинами веде зі мною такі розмови. Щоб тільки бог змилювався над нею і дав їй силу перенести те лихо, яке її чекає. Я так потерпаю за її здоров'я, що не наважуюсь жодним словом натякнути їй про справи її чоловіка. Однак рано чи пізно вона про все дізнається. Целіні я теж нічого не казала, бо вона й так пригнічена Анельчиним роздратуванням і не може втямити, чому Анелька так трагічно ставиться до своєї вагітності".

Чому? Тільки я один розумію, тільки я міг би відповісти на це запитання і тому повертаюсь до Плошова.

Ні! Вона трагічно переживає не свій стан, а мою втечу, мій відчай, про який здогадується, розрив наших взаємин, які стали їй дорогими з того часу, коли після стількох зусиль і страждань вона нарешті змогла зробити їх чистими. Тепер я ніби входжу в її душу й думаю за неї. Її трагедія дорівнює моїй. Відтоді, як я повернувся до Плошова, кохання в цій незвичайно благородній душі боролася з почуттям обов'язку. Вона хотіла залишитися чистою й вірною тому, кому присяглася бути вірною, бо її натурі огидні бруд і брехня, та разом з тим вона не могла опиратись почуттю до чоловіка, котрого покохала першим коханням, тим більше не могла, що цей чоловік був біля неї, кохав її і був нещасним.

Протягом місяців вона переживала глибокий душевний розлад. Коли ж нарешті трохи заспокоїлась, коли їй уже здавалося, що те кохання перетворилося в містичний

зв'язок душ, який не порушує ані чистоти думок, ані її подружньої вірності,— все раптом рухнуло, вона залишилася сама, з такою ж пусткою перед собою, як і в мене. Оце причина її теперішнього горя.

Я тепер читав в її душі, як у книзі,— тому повертаюсь.

Розумію я тепер і те, що я, мабуть, не покинув би її, якби був цілком упевнений, що її кохання до мене витримає всі випробування. Навіть тваринні ревності, які переповнюють серце люттю, а уяву — огидними картинами близькості її з іншим, не могли б відірвати мене від цієї жінки, в якій міститься для мене весь світ. Але я гадав, що ця дитина ще до свого народження заволодіє всіма її почуттями, зблизить її з чоловіком, а мене назавжди викреслить з її серця й пам'яті.

І я не обманюю себе: знаю, що не буду для неї тим, чим був, а головне — тим, чим міг би стати, якби не такий збіг обставин. Адже я міг стати для неї єдиною дорогою людиною, яка зв'язувала б її з життям і щастям, а тепер уже так не буде. Та все ж, поки в ній тлітиме хоч іскорка почуття до мене, я не піду від неї, бо не можу піти й не маю куди.

Отже, я повернусь, почну роздмухувати цю іскру й грітися біля неї. Якщо я цього не зроблю, то зовсім замерзну.

Ще раз перечитую тітчиного листа: "Якби ти знав, як вона щодня розпитує про тебе, чи не було листа, чи ти здоровий... чи довго пробудеш у Берліні..." — і не можу насититись цими словами. Зовсім так, наче я вмираю з голоду, а хтось несподівано приніс скибку хліба. Їм його, й хочеться плакати від вдячності. Може, бог нарешті змилювався паді мною?

Відчуваю, що за останні дні я вже змінився, що колишній чоловік завмер у мені. Я вже не протестуватиму проти її волі, все знесу, заспокою її, втішу і навіть порятую її чоловіка...

4 листопада

Я вирішив затриматися в Берліні ще на два дні. Це з мого боку жертва, бо я ледве міг тут усидіти, але необхідно було спершу повідомити листом про свій приїзд.

Телеграма могла налякати Анельку, так само, як і мій несподіваний приїзд. Написав веселого листа і в кінці його послав сердечне вітання Анельці, так, паче між нами нічого не сталося. Я хочу, щоб вона зрозуміла, що я змирився зі своєю долею і повертаюсь до неї таким, яким був колись.

Тітка, напевно, трохи надіялася, що я приїду.

Варшава, 6 листопада

Я приїхав сьогодні вранці. Попереджена моїм листом, тітка чекала мене у Варшаві.

У Плошові все гаразд, Анелька стала спокійнішою. Від Кроміцького за останній час не було ніяких звісток.

Бідна тітка, побачивши мене, вигукнула: "Що з тобою сталося, Леоне?" Вона не знала, що я хворів, а я, мабуть, від такої довгої хвороби дуже змарнів. Крім того, волосся в мене на скронях так посивіло, що я навіть думаю, чи не підфарбувати його. Не хочу тепер ні старіти, ні здаватися старим.

Але ж і тітка за останній час дуже змінилась. Адже не так давно ми з нею розсталися, а я помітив у ній велику перемену. Обличчя її втратило колишній рішучий вираз і разом з тим свою рухливість. Впало в око, що голова в неї стала злегка труситись, це особливо помітно, коли вона уважно слухає. Я почав занепокоєно розпитувати її про здоров'я, і вона відповіла з притаманною їй відвертістю:

— Після повернення з Гаштейна я почувала себе чудово, але тепер усе пішло на спад, відчуваю, що вже наближається моя остання година, — Помовчавши, вона додала: — Всі Плошовські закінчують паралічем, і в мене ліва рука щоранку терпне. Та годі про це, на все божя воля!

І більше не хотіла говорити на цю тему. Ми стали довго радитись, як допомогти Кроміцькому, й вирішили не допустити, щоб його віддати під суд, хоч би що нам це коштувало. Врятувати його від розорення ми могли б хіба що ціною власного розорення, на що не можна було згодитися, щоб не погубити Анельку. Я придумав план, як врятувати Кроміцького від суду, примусити його повернутись на батьківщину й зайнятися сільським господарством. Серце в мене калатало, коли я думав, що тепер він житиме біля Анельки, проте, щоб моє самозречення було повним, я вирішив випити й цю чашу до дна.

Тітка обіцяє віддати йому один зі своїх фільварків, поблизу від Плошова, я дам необхідний капітал, усе це разом буде посагом для Анельки. Але Кроміцький повинен буде пообіцяти, що назавжди облишить свої комерційні спекуляції.

А поки що ми пошлемо йому на допомогу одного тутешнього адвоката, забезпечивши його коштами, необхідними для припинення судового процесу.

Закінчивши цю розмову, я почав розпитувати про Анельку. Тітка оповідала про неї дуже багато; між іншим сказала, що Анелька вже дуже змінилась і попоганіла. Коли я почув таке, мені стало ще більше шкода Анельку. Тепер уже ніщо не зможе відвернути від неї мого серця.

Вона для мене найдорожча в світі!

Я хотів сьогодні одразу ж після нашої з тіткою наради їхати до Плошова, однак тітка сказала, що вона стомлена й хоче переночувати. Я признався їй, що хворів на запалення легенів, тому підозрюю, що вона зосталась навмисне, аби я не їхав у таку негоду.

Дощ сьогодні йде зранку. І ми не змогли виїхати, а завтра виїдемо, напевно, десь аж під вечір. Справа Кроміцького вимагає негайного втручання. Необхідно завтра ж домовитися з адвокатом і якнайшвидше відправити його на Схід.

7 листопада

Ми приїхали до Плошова о сьомій годині вечора; тепер уже північ і всі в домі сплять. Слава богу, зустріч не дуже схвилювала Анельку. Вона вийшла до мене збентежена, невпевнена, в очах у неї я помітив ніби якийсь сором і страх, але пообіцяв собі, що привітаюся з нею так невимушено й природно, ніби ми вчора розстались. Тому в нашій зустрічі не було ніякого відтінку примирення чи прощення, нічого врочистого. Побачивши Анельку, я швидко підійшов до неї, простягнув їй руку й вигукнув майже

весело:

— Як ся маєш, люба Анелько?! Я так скучив за вами всіма, що відклав свою морську подорож на пізніше.

Вона одразу зрозуміла, що таке привітання є виявом згоди, примирення, що я повернувся до неї заради її спокою. На мить на її обличчі промайнуло таке глибоке хвилювання, що я злякався, чи зможе вона його погамувати. Вона хотіла щось сказати й не могла, тільки міцно потиснула мою руку. Я подумав, що вона розплачеться. І, щоб перевести розмову на інше, почав квапливо говорити таким самим веселим голосом:

— А як портрет? Адже голова була намальована, коли ми виїздили, чи ж не так? Однак Ангелі його не скоро надішле, бо сам казав мені, що це буде його шедевр. Він, напевне, виставить його у Відні і в Парижі. Добре, що я замовив йому й копію, інакше нам довелося б чекати ще з рік. До того ж я хочу обов'язково мати його й для себе.

Отож, незважаючи на те, що відбувалося в її душі, Анелька повинна була потрапляти мені в тон, до того ж у розмову втрутились тітка й пані Целіна. Так проминули перші хвилини. Все, що я говорив, мало на меті замаскувати наші взаємні почуття. Весь вечір я не вийшов

зі своєї ролі, хоч відчував, як піт зрошує мій лоб від зусиль, що їх я робив над собою. Я був ще дуже слабкий після недавньої хвороби, крім того, так важко було тримати себе в руках. Я кілька разів помічав, як за вечерею Анелька тривожно й схвильовано поглядала на моє бліде обличчя й посивілі скроні; вона, мабуть, зрозуміла все, що я пережив. Але я й про мої берлінські злигодні розповідав теж майже весело. Намагався не дивитись на її змінену постать, щоб вона не відчула, що я помітив ті зміни й вони мене дуже вразили. В кінці вечора я кілька разів відчув слабкість, але пересилив себе, і Анелька могла прочитати в моїх очах лише спокій, глибоку ніжність і водночас цілковите примирення зі своїм становищем. Вона дуже чутлива; все знає, відчуває і розуміє, та я перевершив самого себе: повадився так природно й невимушено, щоб і вона кінець кінцем могла повірити в те, що я сказав собі: "З чим не можна боротись, з тим треба примиритись". Якщо навіть у її душі залишились якісь сумніви щодо цього, то в одному я переконав її цілком: що я кохаю її, як і раніше кохав, що вона назавжди залишиться для мене моєю найдорожчою колишньою Анелькою.

Я бачив, що в неї потепліло на серці. І справді міг пишатися собою, бо відразу вніс радісний промінчик у цей дім, де панував похмурий настрій. І тітонька, й пані Целіна змогли це оцінити. Коли я побажав їм доброї ночі, пані Целіна щиро сказала мені:

— Слава богу, що ти приїхав. Тепер нам з тобою буде веселіше.

Анелька ж, ніжно потискаючи мені руку, спитала:

— Тепер ти вже не скоро поїдеш від нас?

— Ні, Анелько, — відповів я, — тепер я нікуди більше не поїду.

І пішов, точніше, втік до себе нагору, побоюючись, що більше не витримаю. Того вечора я так глибоко відчув своє горе, що мене душили сльози. Є малі жертви, які коштують нам значно більше від великих.

8 листопада

Я тому так часто повторюю: "Ця жінка мені найдорожча за все на світі", що й справді жінку треба кохати більше за життя, не тільки як жінку, а як найдорожчу людину, щоб не втекти від неї за таких обставин. Я відчуваю, що сама фізична відраза відштовхнула б мене від будь-якої іншої, а цієї я не покинув і не покину; знову мені спадає на думку, що моє кохання — це певною мірою хвороба, якесь нервово відхилення, якого не могло б бути, коли б я був здоровою й нормальною людиною. Сучасна людина, яка все пояснює собі неврозом, усе аналізує, позбавлена навіть тієї втіхи, яку могло б дати їй усвідомлення своєї вірності. Бо коли кажеш собі: "Твоя вірність і постійність це хвороба, а не заслуга", — тобі тільки стає гірко на душі. Якщо, усвідомлюючи такі речі, люди все більше отруюють собі життя, то навіщо прагнути до цього самоусвідомлення?

Тільки сьогодні при денному світлі я побачив, як дуже змінилося навіть Анельчине обличчя, — і серце в мене розривається. Губи в неї підпухли, лоб, колись такий бездоганний, втратив чистоту своїх ліній. Тітка мала рацію! Анельчина краса майже зникла. Тільки очі лишилися такі, як були. Але мені й цього досить. Її змінене обличчя тільки посилює мою ніжність і жалість, стає для мене ще дорожчим. Навіть якби вона ще в десять разів стала бридкішою — я її завжди кохатиму. Якщо це хвороба, — то гаразд. Я хворий і не хочу одужувати, — волю краще вмерти від такої хвороби, ніж від будь-якої іншої.

9 листопада

Настане час, вагітність закінчиться, і її врода повернеться. Сьогодні я думав про це й запитував себе: якими будуть наші стосунки в майбутньому, чи вони якось не зміняться? Я певен, що ні. Я вже знаю, що означає жити без неї, і не вчиню нічого такого, що б змусило її відштовхнути мене, — а вона залишиться такою, як була. Тепер у мене немає жодного сумніву в тому, що я їй потрібен, але знаю й те, що вона ніколи, навіть у душі, ніколи не назве свого почуття до мене інакше, ніж великою сестринською любов'ю. Байдуже, чим воно буде насправді, — для неї воно назавжди залишиться ідеальною близькістю душ, отже, чимось дозволеним, можливим навіть між родичами. Якби це було інакше, вона одразу почала б переборювати себе.

Відносно цього в мене немає ілюзій. Я вже казав, що наші стосунки дорогі для неї з того часу, як вони змінились і стали, на її думку, чистими. Нехай же вони такими й залишаться, аби тільки вона завжди дорожила ними!

10 листопада

Яка ж неправильна думка, що сучасні люди стають дедалі менш чутливими. Іноді я думаю, що насправді все навпаки. Коли в людини залишається тільки одна легеня, вона посилено дихає однією, а в нас забрано все, чим раніше жила людина, й залишено тільки нерви, більш розшарпані і вразливі, ніж у колишньої людини. Інша річ, що брак червонокрівців у нашій крові робить і наші почуття ненормальними й хворобливими; через це й трагічність людських переживань збільшується, а не зменшується. Збільшується тому, що колись людина, якій не пощастило в коханні, могла знаходити втіху чи то в релігії, чи в усвідомленні свого громадянського обов'язку; сучасні люди

цієї втіхи вже позбавлені. Раніше гальмом для бурхливих пристрастей був сильний характер; тепер сильні характери трапляються все рідше і мусять зникати через скептицизм, який впливає на нашу психіку, розкладає нас. Він, як бацила, сточив людську душу, ослабив і знищив її опір фізіологічним забаганкам нервів, які ще до всього хворі у нас. Сучасна людина швидко все усвідомлює, але нічого неспроможна змінити.

11 листопада

Від Кроміцького вже досить давно не було жодних звісток; навіть Анелька не одержувала листів. Я сповістив його телеграмою про те, що послав до нього адвоката, а потім написав листа, однак послав його майже наздогад, бо важко сказати, де він зараз перебуває. І лист, і телеграма з часом знайдуть його, але коли саме, не знаю. Старий Хвастовський написав синові. Може, він раніше одержить відповідь.

Я тепер проводжу цілі години з Анелькою, і ніхто мені в цьому не перешкоджає, бо навіть пані Целіна, якій ми з тіткою пояснили справжній стан речей, просила мене якось підготувати Анельку до тих звісток, що їх вона може будь-якого дня одержати від Кроміцького. Я вже говорив Анельці, що справи її чоловіка можуть закінчитись погано, але зауважив, що це лише мої особисті припущення. Я казав, що коли Кроміцький навіть геть усе втратить, вона не повинна брати це близько до серця, що це буде в певному розумінні найкращий вихід, тоді вона зможе жити спокійно. Я також заспокоїв її відносно грошей, які я позичив Кроміцькому, і запевнив, що вони ніяк не можуть пропасти; вкінці я згадав щось про тітчині плани. Анелька вислухала мене досить спокійно. Її підтримує головним чином усвідомлення того, що вона серед людей, які люблять її, а таких людей біля неї досить. Неможливо висловити, як я кохаю її тепер, — вона це бачить і читає по моєму обличчі. Коли мені щастить розвеселити її, викликати в неї усмішку, моє серце переповнюється радістю. В моїй любові до Анельки є зараз щось від сліпої відданості слуги обожнюваній господині. Іноді я відчуваю непогамовну потребу підкорятися їй. Весь час відчуваю, що моє місце біля її ніг. Навіть якщо вона зміниться, постаріє, — вона мені завжди подобатиметься, від неї я все прийму, на все погоджуся і все в ній обожнюватиму.

12 листопада

Кроміцького немає більше в живих! Катастрофа приголомшила нас, як грім з ясного неба. Дай боже, щоб з Анелькою нічого не сталося! Сьогодні прийшла телеграма, що Кроміцькому, звинуваченому в шахрайстві, загрожувало ув'язнення, і він наклав на себе руки. Будь-що я міг сподіватися від нього, але не цього... Кроміцький помер! Анелька вільна! Та як вона переживе це? Вже кілька годин я все перечитую телеграму, і мені здається, що це сон. Я не вірю своїм очам, хоча прізвище Хвастовського, написане на телеграмі, свідчить, що це правда.

Я знав, що все це погано скінчиться, але не припускав, що кінець буде такий несподіваний і трагічний. Ні, нічого подібного мені й на думку не спадало! Мене наче обухом по голові вдарили. Якщо зараз не зсунуся з глузду, то я вже все витримаю. Одного разу я був допоміг Кроміцькому; нещодавно я послав йому на допомогу

адвоката, отже моє сумління чисте. Правда, був час, коли я бажав Кроміцькому смерті, але тим більша моя заслуга, що, незважаючи на це, я рятував його. І раптом настала його смерть, не внаслідок моїх зусиль, а всупереч їм, — і Анелька вільна! Дивно: я все розумію, але ще не зовсім у це вірю. Я наче вві сні. Кроміцький був для мене чужим, до того ж був найбільшою перешкодою в житті. Цієї перешкоди вже не існує, отож я мав би відчувати безмежну радість, а я не смію радуватись, може, тому, що дуже потерпаю за Анельку. Першою моєю думкою, коли я прочитав телеграму, було: що станеться з Анелькою? Як вона переживе цю звістку? Нехай бог її боронить! Вона цього чоловіка не кохала, але в її теперішньому стані потрясіння може вбити.

Яке щастя, що телеграму віддали мені в моїй кімнаті, а не в їдальні чи вітальні. Не знаю, чи зміг би я приховати своє хвилювання. Довго не міг прийти до тями. Потім зійшов униз, до тітки, але і їй не відразу показав телеграму, а лише сказав:

— Я одержав дуже погану звістку про Кроміцького.

— Що таке? Щось сталося?

— Тітонько, тільки ви не лякайтесь.

— Він уже попав під суд? Авжеж?

— Ні... Гірше... тобто він під судом, але не під людським.

Тітка закліпала очима.

— Що ти кажеш, Леоне?

Тоді я показав їй телеграму. Прочитавши її, тітка не промовила й слова, тільки відійшла до аналоя, стала навколішки і, затуливши обличчя руками, почала молитись. Потім підвелась і сказала:

— Анелька може через це втратити життя. Що робити?

— Вона ні про що не повинна дізнатися, поки не народиться дитина.

— А як же від неї приховати? Про це всі говоритимуть, та й газети... Як від неї приховаєш?

— Тітонько, любя, я бачу лише один вихід. Треба виликати лікаря й сказати йому, щоб він звелів Анельці виїхати звідси, ніби так необхідно зробити для її здоров'я. Тоді я вивезу її й пані Целіну до Рима, де в мене власний дім. Там я влаштую так, що ніякі звістки до неї не дійдуть. А тут це буде важко зробити, особливо, коли й слуги довідаються.

— Та чи зможе вона виїхати в такому стані?

— Не знаю, про це скаже лікар. Я ще сьогодні викличу його.

Тітка погодилася з моїм планом. Адже нічого кращого не можна було придумати. Ми вирішили втаємничити пані Целіну, щоб вона підтримувала наш намір виїхати. Слугам я суворо звелів не переказувати Анельці ніяких звісток. А газети, телеграми і всі листи, хоч би кому вони були адресовані, відносити до мене в кімнату.

Тітка довгий час ходила, мов приголомшена. Вона вважає самогубство найстрашнішим гріхом, що його може вчинити людина, — тому до почуття жалю за покійником у неї домішується страх і обурення. Щохвилини вона повторює: "Він не повинен був цього робити, знаючи, що незабаром стане батьком". А я припускаю, що

він міг ще й не знати про це. Останнім часом, мабуть, метався як у лихоманці й переїздив з місця на місце, бо цього вимагали його заплутані справи. Я не смію осуджувати його, і, відверто кажучи, відчуваю до нього певну повагу. Є люди, котрі навіть після того, як їх справедливо звинуватили в зловживаннях та шахрайстві, й засуджені за це, п'ють шампанське навіть у в'язниці й провадять веселе життя. А Кроміцький до такого не опустився — він вирішив смертю змити з себе незаслужену ганьбу. Може, він пам'ятав і про те, хто він. Я менше співчував би йому, якби він заподіяв собі смерть лише через розорення. Хоч думаю, вже й одне це могло довести його до самогубства. Пригадую, які погляди він висловлював у Гаштейні. Якщо моє кохання — невроз, то, без сумніву, його лихоманка наживи теж була ним. Коли він зазнав поразки, втратив ґрунт під ногами, то побачив перед собою таку саму безодню й порожнечу, як я в Берліні. Що ж тоді могло його зупинити? Думка про Анельку? Він знав, що ми її не залишимо, до того ж, хто знає, може, він відчував, що Анелька не дуже його кохає.

У всякому разі, я вважав його гіршим, ніж він був насправді; не сподівався від нього такої мужності — і признаюся, що був несправедливим до нього.

Вже було відклав перо, але знову беруся за нього, бо про сон нічого й мріяти, крім того, коли я пишу, то трохи заспокоююсь, і в голові не так думки вихряться. Анелька вільна, Анелька вільна! Я повторюю ці слова, хоч ще не встиг цілком збагнути їхнього значення. Здається, я збожеволію від радості, але одразу ж мене охоплює якийсь незрозумілий страх. Невже справді для мене почнеться нове життя? Що це — пастка, яку поставила мені доля, чи бог змилювався наді мною за те, що я так страшенно настраждався і так сильно кохав? А може, існує якийсь закон буття, якась містична сила, котра віддає жінку тому чоловікові, який найглибше кохав її, щоб здійснився вічний закон творення життя? Не знаю! Тільки відчуваю, ніби мене і всіх доколишніх людей несе могутня хвиля, що затоплює будь-яку людську волю, будь-які людські зусилля...

Я знову кинув писати: повернувся екіпаж, що його посилали по лікаря. Лікар не приїхав. У нього сьогодні операційний день, він пообіцяв приїхати завтра вранці. Треба, щоб він був у нас у Плошові до нашого від'їзду й супроводжував нас до Рима. Там я знайду інших лікарів.

Пізня ніч... Анелька спить і не підозрює, що над нею нависло, яка велика зміна відбулася в її долі... Хоча б ця зміна принесла їй щастя і спокій! Вона їх заслужила. Може, це над нею змилювався господь?...

Нерви в мене такі напружені, що, коли зачую собаче гавкання десь у фільварку чи тріскачку нічного сторожа, мені здається, що це прийшла якась нова звістка й може дійти до Анельки.

Намагаючись заспокоїтись, я пояснюю собі, що ця дивна тривога, яка охоплює мене, з'являється через страх за Анельку, що якби не її вагітність, я не тривожився б. І повторюю собі, що мої тривоги минуть, як минає все, а потім почнеться нове життя.

Мені треба звикнути до думки, що Кроміцький помер... Ця катастрофа принесе

мені щастя, про яке я й мріяти не смів, однак є в нас якийсь моральне почуття, воно забороняє радіти навіть смерті ворога. Притому сама смерть навіює якийсь страх. Біля покійника люди завжди розмовляють пошепки... Ось чому я не смію радіти.

13 листопада

Всі мої плани руйнуються. Вранці приїхав лікар і, оглянувши Анельку, сказав нам, що про подорож не може бути й мови, що вона просто була б небезпечною для її життя. В неї виникли якісь ускладнення. Яка мука слухати ці медичні терміни, кожен з яких, здається, загрожує смертю моїй коханій. Я розповів лікареві про наше становище, а він відповів мені, що з двох бід треба вибрати меншу і менш можливу.

Найбільше мене обурило й занепокоїло його порада відповідно підготувати Анельку й повідомити їй про смерть її чоловіка. На жаль, нічого не скажеш, він має певну рацію. Він сказав так: "Якщо ви цілком упевнені, що зможете простежити, аби ця звістка не дійшла до пані Кроміцької ще протягом кількох місяців, то, звичайно, краще нічого їй не казати, але якщо ні,— то краще буде обережно підготувати її й потім сказати, бо коли вона дізнається зненацька, може статися друга катастрофа.

Що робити? Мабуть, я влаштую навколо Плошова справжній карантин; не впускати ні людини, ні листа чи газети, поясню всім слугам, що вони мають говорити, навіть як мають дивитись... Бо яке враження справляють такі звістки навіть на підготовлену до них людину, я сьогодні мав нагоду пересвідчитись на пані Целіні, котрій ми змушені були нарешті сказати правду. Вона двічі непритомніла, в неї почалися спазми, а я мало не збожеволів, бо мені здавалося, що весь дім почув її стогони. А вона ж не дуже любила свого зятя. Її теж найбільше злякала думка, що буде з Анелькою.

Я всіляко опираюсь лікаревій пораді і, здається, ніколи на неї не погоджусь. Не можу їм сказати одного: що Анелька не кохала свого чоловіка, саме тому її ще більше вразить звістка про його смерть. Тут ідеться не про тугу за померлою дорогою людиною, а про докори, які робитиме собі Анелька, що, мовляв, якби вона більше кохала свого чоловіка, то й він більше дорожив би життям. Даремні, безпідставні, несправедливі докори! Те, що залежало від її волі, вона примусила себе зробити й зробила — відкинула моє кохання, залишилася чистою й вірною своєму чоловікові. Але треба знати цю жінку, таку вимогливу до себе, щоб зрозуміти, як вона страждатиме й одразу ж почне думати, чи не пов'язана смерть її чоловіка з прихованим у її душі прагненням свободи, чи не відповідає ця смерть її потаємним бажанням, у яких вона не насмілювалась признатися сама собі? В мене волосся стає сторч на голові, коли я про це думаю, тому що ця смерть справді відкриває перед Анелькою нове життя, отже її чекає подвійне потрясіння, два удари грому розкотяться над бідною дорогою голівкою... А цього не розуміють ані лікар, ані тітка, ані пані Целіна.

Ні! Вона не повинна нічого знати до самого кінця.

Яке нещастя, що вона не може звідси виїхати!

Тут буде важко, майже неможливо, оберегти її. Тут вона по обличчях людей, що її оточують, здогадається, що щось трапилося. Будь-яке слово чи погляд можуть

привернути її увагу й викликати в неї різні підозри. Так, приміром, сьогодні її здивував несподіваний приїзд лікаря, і, як сказала мені пані Целіна, вона почала розпитувати, чому він приїхав, чи не загрожує їй якась небезпека. На щастя, тітка не розгубилась і відповіла, що жінці в такому стані завжди час від часу необхідно радитися з лікарями. Анелька ж така недосвідчена, що відразу їй повірила.

А як я зможу вплинути на наших слуг, щоб вони не робили таємничих мін? Вони вже й зараз про щось здогадуються саме через мої накази й застереження і, напевно, скоро дізнаються про те, що сталося. Не можу ж я розігнати всіх слуг.

Навіть те, що так часто надходять телеграми, може викликати підозру в Анельки. Сьогодні я одержав другу телеграму з Баку від Хвастовського, він запитує, що робити з тілом покійного. Я відповів, щоб він поки що поховав його там, на місці. А старого Хвастовського попросив, щоб поїхав до Варшави й звідтіля послав синові мою відповідь і грошовий переказ на необхідні витрати. Хоч я навіть не знаю, чи можна з Варшави до Баку переказувати гроші телеграфом.

13 листопада

Переглядав учорашні газети. В двох надруковані телеграфні повідомлення про смерть Кроміцького. Якщо це молодий Хвастовський надіслав цю телеграму, то він просто збожеволів. Слуги вже знають про все. Обличчя в них такі, що я дивуюся, як Анелька не звернула на це уваги. Під час обіду вона була весела й незвичайно жвава. Мене підбадьорює тільки присутність лікаря. Його смерть Кроміцького зовсім не обходить, тому він розмовляє з Анелькою, жартує з нею, вчить її грати в шахи. Зате пані Целіна доводить мене до розпачу. Чим веселішою була сьогодні Анелька, тим у пані Целіни вираз обличчя ставав усе більш похоронним. За це я її сьогодні картав, мабуть, аж занадто суворо.

14 листопада

Ми всі за порадою лікаря у Варшаві. Анельці сказали, що в будинку у Плошові будуть ставити калорифери, тому на кілька тижнів треба виїхати. Дорога її дуже стомила. Погода стоїть погана. Але я Задоволений, що ми сюди приїхали, бо мої тутешні слуги надійніші. В домі певний безлад. Всюди лежать розпаковані картини. Анелька, незважаючи на втому, захотіла подивитись їх, і я був їй за екскурсовода. Я сказав, що моя заповітна мрія — бути колись її гідом у Римі, а вона відповіла з легким смутком:

— Я теж часто думаю про Рим, але іноді мені здається, що я там ніколи не побуваю.

В мене защеміло серце, бо тепер я всього боюся, навіть передчуттів, і в будь-якому слові вбачаю віщування. Але я весело відповів Анельці:

— Урочисто присягаюсь тобі, що ти туди поїдеш і до того ж надовго.

Дивно, як швидко людська натура пристосовується до будь-якого становища й користується своїми новими правами: я вже мимоволі вважаю Анельку своєю і оберігаю її, наче свою власність.

Лікар таки мав рацію. Ми добре зробили, що перебрались до Варшави. По-перше, тут легше дістати потрібну допомогу; по-друге, тут можна не приймати ніяких візитів, у

Плошові ж було б неможливо не пускати гостей па поріг. А різні знайомі, безсумнівно, приїздили б, щоб висловити співчуття. Крім того, в Плошові вже створилась якась похмура, сповнена таємничості атмосфера, в якій мої зусилля надавати розмовам веселий топ здавались дуже недоречними. Може, такого настрою ми не уникнемо і в Варшаві, але тут хоча б Анельку відволікатимуть і цікавитимуть тисячі різних дрібних вражень, якими сповнене міське життя, в той час як у Плошові її увагу привертали б усі ті зміни, що їх вона могла б помітити в настрої близьких їй людей.

На вулицю вона тут ніколи не виходитиме сама, взагалі буде мало виходити. Щоправда, лікар звелів їй побільше ходити, але я їй на це знайшов раду. За стайнями в мене чималий сад, який прилягає до дерев'яної галереї. Я звелю цю галерею закласти, і там узимку, а особливо в непогожі дні, зможе прогулюватись Анелька.

Який жахливо нестерпний цей постійний страх, що навис над нами.

15 листопада

Як це сталося? Чому в неї виникла підозра? Не можу зрозуміти. Однак підозра виникла. Сьогодні за сніданком вона зненацька звела очі, уважно подивилась на нас і сказала:

— Не знаю, чому, але мені здається, що ви щось приховуєте від мене.

Я відчув, що блідну; пані Целіна зовсім не володіла собою, тільки моя слава, люба тітонька не розгубилась і почала бурчати на Анельку:

— Авжеж, авжеж, досі ми приховували від тебе, що вважаємо тебе дурненькою, але більше приховувати цього не будемо. Леон учора казав, що ти ніколи не навчишся грати в шахи, бо в тебе не вистачає кмітливості.

Я, трохи отямившись, звичайно, вхопився за цю тему розмови і став сміятись і жартувати. Анелька пішла до себе, наче трохи заспокоєна, хоч я не був певен, що нам пощастило цілком розвіяти її підозру і що моя веселість не здалася їй штучною. Тітка й пані Целіна були страшенно перелякані, а мене охопив розпач, я одразу збагнув усю безнадійність наших намагань зберегти все надовго в таємниці. Гадаю, що зараз Анелька підозрює нас тільки в тому, що ми приховали від неї якісь погані звістки про грошові справи; але що буде, коли минуть один тиждень, два, місяць, а від Кроміцького не надійде жодного листа? Що ми тоді їй скажемо? Чим пояснимо його мовчання?

Близько полудня прийшов лікар. Ми розповіли йому, що сталося, і він повторив те, що казав раніше: Анельці треба сказати всю правду.

— Звичайно, пані Кроміцька, — говорив він, — не отримуючи листів від свого чоловіка, незабаром почне тривожитись і робитиме всілякі найгірші припущення.

Я намагався ще відтягти цю неминучу розв'язку і сказав, що в найгіршому разі саме ця тривога й підготує її до страшної звістки.

— Так, — мовив лікар, — однак тривале хвилювання — погана підготовка організму до випробування, що його чекає, тим більше, що навіть у сприятливих обставинах воно не буде дуже легким.

Може, це й так, однак серце в мене аж завмирає від страху. Все має свої межі, людська мужність — також. Щось у мені відчайдушно протестує проти такого рішення,

я боюся внутрішнього голосу, який мені повторює: "ні"! А тітка й пані Целіна вже майже вирішили завтра вранці розповісти Анельці всю правду. Я не хочу в це втручатись. Просто не уявляв собі, що можна настільки чогось боятись. Але ж тут ідеться про Анельку.

16 листопада

До вечора було все гаразд, а ввечері зненацька почалась кровотеча. Я ж казав!.. Третя година ночі... Вона щойно заснула. Лікар сидить біля неї. Я повинен бути спокійним, повинен! Це потрібно заради неї, адже хтось у домі повинен не розгубитись. Я повинен!..

17 листопада

Лікар сказав, що перший період хвороби проходить правильно. Що це означає? Невже це означає, що вона помре?

Температура в неї висока. Кажуть, ніби так завжди буває перші два дні. Анелька притомна, відчуває загальну слабкість, але не дуже мучиться. Однак лікар попередив нас, що потім температура може піднятися до сорока градусів: почнуться сильний біль, непритомність, набрякання ніг... Оце наобіцяв!

Нехай воно все западеться!

Господи! Якщо це кара за мої гріхи то присягаюсь, я виїду, я ніколи в житті її не бачитиму, — тільки врятуй її!

18 листопада

Досі я ще не був біля неї. Чергую під її дверима, але не заходжу, боюся, що, коли вона побачить мене, їй стане гірше, підвищиться температура.

Іноді в мене з'являється страшна думка, що я можу збожеволіти і якоюсь шаленою вихваткою вбити Анельку. Тому я примушую себе писати й писатиму всі дні, бо мені здається, що це допомагає мені володіти собою, тримати себе в шорах.

19 листопада

Чув крізь двері її голос і стогін. При цій хворобі буває страшний біль. Лікар каже, що це нормальне явище, але по-моєму, це сліпа жорстокість! Тітка розповідала, що Анелька весь час простягає руки, обіймає за шию то її, то матір і благає врятувати її. А тут нічим не можна допомогти, хоч бийся головою об мур!

Весь час її нудить. Біль посилюється. Ноги дуже набрякли.

Лікар нічого не обіцяє, каже, що все може закінчитись погано, а може, й добре. Це я й без нього знаю! Температура — сорок градусів. Вона весь час притомна.

20 листопада

Я вже знаю. Ніхто мені цього не казав, але я знаю напевно: вона помре! Я володію собою і вже навіть спокійний. Анелька помре! Сьогодні вночі, сидячи під її дверима, я побачив це так ясно, як зараз бачу сонце. Буває такий стан, коли людина бачить речі, які й не снилися людям, не здатним зосередитись на чомусь одному. Перед світанком зі мною щось таке сталося, що я враз побачив неминучий кінець, ніби хтось зняв завісу з моїх очей і мозку. Ніщо в світі не врятує Анельки. Я знаю це краще за всіх лікарів.

І я вже не метаюсь. Хіба ж це допоможе їй і мені? Вирок нам обом винесено. Треба

бути сліпим, щоб не бачити, що якась сила, всемогутня, як цілий світ, розділяє нас. Що це за сила і як вона зветься, — не знаю. Знаю тільки, що коли впаду навколішки й битимусь головою об підлогу, молитимусь і благатиму, то, може, зрушу гори, — але цієї сили не вблагаю. Оскільки тепер забрати в мене Анельку могла тільки смерть, отож Анелька мусить померти.

Може, все це дуже логічно, проте я з цією розлукою не змирюся.

21 листопада

Анелька сьогодні захотіла побачити мене. Тітка вислала всіх із кімнати, думаючи, що хвора хоче просити мене, щоб я потурбувався про її матір, так воно й було. Я побачив мою кохану, моє щастя. Вона притомна; очі блищать, вона збуджена. Біль майже стихнув. Усі ознаки її вагітності зникли, і лице в неї зараз стало ангельським. Вона всміхнулась мені, я теж відповів їй усмішкою. Від учорашнього дня я знаю, що нас чекає, і мені здається, що я вже вмер, отож я володію собою. Взявши мене за руки, Анелька почала говорити про матір, а потім довго дивилась на мене, ніби хотіла надивитись перед тим, як очі її погаснуть, і сказала:

— Не бійся, Леоне, я почуваю себе значно краще, тільки я про всякий випадок хочу, щоб тобі після мене щось залишилося... Може, не годиться робити такі освідчення одразу після смерті чоловіка, але ж я можу померти, тому зараз хочу тобі сказати, що я тебе дуже, дуже кохала.

— Знаю, моя найдорожча!

Я тримав її руки, ми дивились у вічі одне одному. Вперше в житті вона всміхнулась мені, як моя наречена. В цю хвилину я обручався з нею на віки вічні. Нам було гарно, хоч над нами витав смуток, сильний, мов смерть. Я пішов від неї лише тоді, коли нам сказали, що приїхав ксьондз. Ще перед тим Анелька попросила мене, щоб я не лякався, бо вона покликала ксьондза не тому, що збирається помирати, але коли ти хворий, то краще заспокоїти душу.

Коли ксьондз вийшов, я повернувся до Анельки. Після стількох безсонних ночей вона була змучена й скоро заснула. Вона ц зараз спить. Коли прокинеться, я вже не відходитиму від неї, хіба що знову засне.

22 листопада

Настало значне поліпшення. Пані Целіна не тямиться від радості. Один я з нашої родини знаю, що це означає. Лікар міг би й не казати, що це настає параліч кишечника.

23 листопада

Анелька померла сьогодні вранці.

Рим, 5 грудня

Я міг стати твоїм щастям, а став нещастям, — я винуватець твоєї смерті, бо якби я був іншою людиною, не позбавленою всіх життєвих основ, на тебе не звалилися б ті потрясіння, які тебе вбили.

Я це зрозумів уже в останні твої хвилини на землі й присягнувся в душі, що піду за тобою. Цю присягу я дав біля твого смертного ложа, тепер мій перший обов'язок —

бути з тобою.

Твоїй матері я залишаю все своє багатство; тітоньку доручаю господу богу, нехай у його милості знаходить розраду в останні роки свого життя, а сам іду за тобою — так треба.

Ти думаєш, я не боюся смерті? Боюся, тому що не знаю, як там, на тому світі, бачу там лише безкрайній морок і здригаюсь. Не знаю, чи там небуття, чи якесь існування поза простором і часом, чи, може, якийсь міжпланетний вихор переносить монаду людської душі з однієї зірки на іншу і вселяє її в щоразу нове життя; не знаю, чи там вічний Рух чи безмірний і блаженний Спокій, що його могли створити тільки Всемогутність і Вседоброта.

Але якщо ти через моє "не знаю" померла, то як же мені залишатися на цьому світі й жити?

І чим сильніше я боюсь, чим більше не знаю, що нас там чекає, тим глибше усвідомлюю, що не можу відпустити тебе туди саму; не можу, моя Анелько, і піду за тобою.

Нехай там разом канемо в небуття чи пройдемо разом призначену нам путь; а тут, де ми стільки настраждалися, залишимо після себе тільки мовчання.

notes

Примітки

1

Маркс К., Енгельс Ф. До історії первісного християнства. Твори. — 2 вид. — Т. 22.— С. 443.

2

Цешковський Август (1814-1894) — польський філософ і економіст.

3

Лібельт Кароль (1807-1875) — польський філософ і естетик, літературний критик і публіцист.

4

Непереможний Леон (фр.)

5

Геппе-Вронський Юзеф Марія (1776-1853) — польський філософ, математик, астроном, один з представників польського месіанства.

6

"Жорстока благодійниця" (фр.).

7

Літтре Еміль (1801-1881) — французький філософ, філолог і політичний діяч

8

Слов'янська непродуктивність (фр.)

9

Книжечка, в якій дама на балу записує, з ким обіцяла танцювати який танець (фр.).

10

Ламкий, крихкий (фр.)

11

Дуже крихкі (фр.)

12

Неотесані брили (латин.)

13

Хіба я знаю? (Фр.)

14

Мир! (Латин.)

15

Соната-фантазія (іт.)

16

Соната скорботи (іт.)

17

Суєта суєт (латин.)

18

Світильники (гр.)

19

Шеффер Арі (1795–1858) — голландський живописець і графік.

20

Зрештою, жінка — це найпрекрасніше, що є в світі (Фр.)

21

"Римські бесіди" (фр.)

22

Твір мистецтва (фр.)

23

"Дух його" і "Вічний спокій" (латин.)

24

Дуже цікаво! (Англ.)

25

Хай йому біс! (Іт.)

26

Ранок мудріший від вечора! (фр.)

27

Повідомлення про весілля, смерть тощо (фр.)

28

Як рівного (іт.)

29

Вона гарна, але вдвічі перевершує нормальні людські розміри (фр.)

30

Це вб'є те (фр.)

31

Призначення (гр.)

32

"Бути чи не бути? (Англ.)

33

"Заради чистоти свого пір'ячка" (фр.)

34

"Так, так, пір'ячка!" (Фр.)

35

Я за самого себе (англ.)

36

Цитата з п'єси В. Шекспіра "Гамлет". (Переклад Л. Гребінки)

37

Свіже повітря (Фр.)

38

Прикріплені до землі (латин.)

39

Пам'ятай про смерть (латин.)

40

Ви зрозуміли мене? (Нім.)

41

ак, і я почував себе дуже нещасним (Нім.)

42

Ам'ель Анрі (1821-1881) — швейцарський письменник, професор філософії в Женевському університеті.

43

Освячений дзвоник, дзеленчання якого начебто відвертає грозу.

44

Ілюстрований альбом (англ.)

45

Уривок з п'єси В. Шекспіра "Венеціанський купець". (Переклад Ірини Стешенко)

46

Вередливий, свавільний (англ.)

47

"Кордіан" — драма Юліуша Словацького (1809-1849)

48

Становище зобов'язує (фр.)

49

Пюві де Шаван П'єр Сесіль (1824-1898) — французький художник.

50

На англійський мапір (фр.)

51

Все в порядку (англ.)

52

Чиста дошка (латин.)

53

Ще! Ще! (Фр.)

54

Надійна людина... (Англ.)

55

Вічне мовчання... (Іт.)

56

Рядки з поеми Ю. Славецького "В Швейцарії".

57

З любов'ю (іт.).